

Elmi rəqəktor

TOFIQ VƏLİYEV - tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər

SÜLEYMAN MƏMMƏDOV - tarix elmləri doktoru, professor

RƏFAEL SÜLEYMANOV - tarix elmləri doktoru, professor

HƏMİD FƏRRUXOV - tarix elmləri namizədi, professor

KƏRİM KƏRİMOV - tarix elmləri namizədi, dosent

M.Məmmədli, M.Dəmirli. Azərbaycan tarixi (mühazirə mətnləri). Bakı, "Elm", 1997, 336 səh.

ISBN 5-8066-0833-6

"Mühazirə mətnləri" "Azərbaycan tarixi" proqramı əsasında hazırlanmışdır. Mətnlər xronoloji ardıcılıq və problem prinsipləri əsasında yazılmışdır. "Azərbaycan tarixi"nin isə iki əsrlik rus və sovet imperiyalarının əsarəti dövründən miras qalmış bələ problemləri kifayət qədərdir. Mündəricatdan da mə'lum olduğu kimi, "Mühazirə mətnləri"ndə tariximizin bir sıra aktual elmi və nəzəri problemlərinin həllinə ciddi təşəbbüs göstərilmişdir. Milli tariximizin "qədim" və "orta əsr dövrləri" "Azərbaycan tarixi" dərsliklərində kifayət qədər şərh edildiklərinə görə, "Mühazirə mətnləri"ndə başlıca diqqət "yeni dövr"ün, daha çox isə "ən yeni dövr"ün şərhinə verilmişdir. "Mühazirə mətnləri" yazılarkən müəlliflərin on illər boyu ali məktəb auditoriyalarında topladıqları zəngin təcrübədən istifadə edilmişdir.

"Mühazirə mətnləri" ali məktəblərin tələbələri, aspirantlar və gənc mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M 0503000000-624

655 (07) - 97

Qrifli nəşr

© "Elm" nəşriyyatı, 1997

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN TARİXİ FƏNNİNƏ GİRİŞ

1. "Azərbaycan tarixi" anlayışı və onu bilməyin zəruriliyi
2. Azərbaycan tarixi bizə nə öyrədir?
3. Ali məktəblərdə "Azərbaycan tarixi"nin tədrisinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında
4. Azərbaycan tarixini öyrənən tələbələr üçün qısa tarixşünaslıq
5. "Era", "Hicri", "dövrləşmə" anlayışları və tariximizi öyrənmək üçün onların əhəmiyyəti
6. Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti və onun sərvətləri

I FƏSİL

"AZƏRBAYCAN TARIXI" FƏNNİNƏ GİRİŞ

1. "Azərbaycan tarixi" anlayışı və onu bilməyin zəruriliyi

"Azərbaycan tarixi" ifadəsinin hər bir sözünün ayrılıqda öz məna və məzmunu vardır. Məsələn, "Azərbaycan" sözü ərazi-coğrafi anlayışdır, yəni ərazinin adıdır. Həm də adı ərazinin yox, dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən birinin adıdır. Bu ərazi şimalda Dərbənd, cənubda Zəncan və Qəzvin daxil olmaqla Həmədana qədər, qərbdə Urmiya, Göyçə gölləri və İrəvan daxil olmaqla Tiflisdən başlayıb, şərqdə Xəzər dənizinin dərinliyinə qədər uzanıb gedən böyük bir sahəni əhatə edir. Azərbaycanın sahəsi təxminən 300 min kvadrat kilometr, əhalisinin sayı 40 milyon nəfərə qədərdir. Azərbaycan Respublikası hal-hazırda bu ərazinin cəmi 70 min kvadrat kilometrinə nəzarət edir. Qalan ərazinin ən böyük hissəsi, yəni Cənubi Azərbaycan, İran imperiyasının, 46 min kvadrat kilometrə qədəri "Ermənistan"ın, Dərbənd - Rusiyanın, Borçalı isə Gürcüstanın əsarəti altındadır. Dünyada elə bir ərazi yoxdur ki, dünya ictimaiyyətinin laqeyid, soyuq baxışları altında Azərbaycan kimi 5 hissəyə parçalanıb bölüşdürülmüş olsun.

"Azərbaycan tarixi" ifadəsinin ikinci hissəsini təşkil edən "tarix" sözünə gəldikdə, "tarix" insan cəmmiyyətinin keçmişini öyrənən elmdir. "Tarix" ərəb sözüdür, "tədqiqat" və "hadisələr haqqında hekayət" deməkdir. "Azərbaycan tarixi" tarix elminin bir sahəsi, ayrılmaz tərkib hissəsidir. Deməli, bütövlükdə "tarix" kimi, ayrılıqda "Azərbaycan tarixi" də elmdir. "Tarix" elmi bütün bəşər cəmmiyyətinin keçmişini öyrəndiyi kimi, "Azərbaycan tarixi" də bəşəriyyətin ayrılmaz bir hissəsi olan Azərbaycan xalqının tarixini öyrənir. "Azərbaycan tarixi" anlayışının məna və məzmunu bundan ibarətdir. "Azərbaycan tarixi"ni öyrənmək və ona sahib olmaq isə hər bir azərbaycanlının müqəddəs borcudur.

2. "Azərbaycan tarixi" bizə nə öyrədir?

"Azərbaycan tarixi" bizə öyrədir ki, hələ çox-çox qədimlərdə bu tarixi ərazidə yaranıb məskunlaşmış əcdadlarımız "ibtidai insan sürüsü" halından - müasir sivilizasiyalı cəmiyyət səviyyəsinə yüksəlməyə qədər uzun və çətin bir yol keçmişdir. Bu müddət ərzində onlar tarixin dolanbac və uzun sürən "ibtidai icma", "quldarlıq", "feodalizm", "kapitalizm" və "sosializm" kimi formasiyalarından keçib, bəşər tarixinin "uşaqlıq" dövrü olan "qədim", "gənclik" dövrü olan "orta əsr", "yetkinlik" dövrü olan "yeni" və "müdrəklik" dövrü olan "ən yeni" dövrünə gəlib çatmışlar.

Bu müddət ərzində onlar "ailə" kimi kiçik insan birliklərindən - "nəsil", "qəbilə" və "tayfa" kimi nisbətən iri insan birliklərinə, oradan da inkişaf edərək "xalq" və "millət" kimi daha böyük insan birliklərinə çevrilmişlər. "Millət" birliyi - insan birliyinin ən yüksək zirvəsi olmuşdur. "Millət" anlayışı - "milli hiss", "milli duyğu", "milli şərəf", "milli ıftixar", "milli qürur" və "milli ləyaqət" kimi daha yüksək mə'nəvi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə mə'nəvi keyfiyyətlərə malik "milli burjuaziya" və "milli ziyalılar" yaranmış, onların birliyi millətin oyanmasına səbəb olmuşdur.

Bu müddət ərzində xalqımız dünya dövlət quruculuğu tarixinə 40-a qədər müstəqil dövlət vermişdir. Azərbaycan Demokratik Respublikası, onun davamı, inkişafı olan müstəqil Azərbaycan Respublikası onların zirvəsini təşkil edir.

Bu müddət ərzində xalqımız bir çox dünya miqyaslı alim və mütəfəkkirlər yetişdirmiş və onlar öz bəşəri ideyaları ilə dünya elm və mədəniyyət xəzinəsini daha da zənginləşdirmişlər. Dünyada yaradılmış müxtəlif fəlsəfi-siyasi təlim və nəzəriyyələrdə onların da iştirakı olmuşdur. Bu təlimlərin əsasında xeyir və şər, işıq və qaranlıq, nur və zülmət, həqiqət və yalan kimi əbədi olaraq bir-biri ilə ölüm-dirim mübarizəsi aparan, bir-birinə zidd olan iki mə'nəvi qüvvə durmuşdur.

Əsrlərlə bu təlimlər əsasında tərbiyə alan xalqımız inanmışdır ki, xeyir nəticə c'tibarilə şər qüvvələr üzərində

öz qət'i qələbəsini tə'min edəcəkdir. Buna əmin olan xalqımızın bir çox nəsilləri xeyir qüvvələrə arxalanmaq ruhunda tərbiyə almış və buna görə də bir üzə və bir sözə, bir sifətə və bir simaya malik olmuşlar. Bunu daha aydın görmək üçün dünyanın bir çox görkəmli ədiblərinin xalqımızın müsbət mə'nəvi keyfiyyətləri haqqında vaxtilə dedikləri xoş sözləri yada salmaq kifayətdir. Bütün bunlar isə xalqımızın xeyir qüvvələrə mə'həbbət, şər qüvvələrə isə nifrət ruhunda tərbiyə edilməsinin nəticəsi idi.

Təəssüf ki, həmin sözləri indi çox çətinliklə demək olur. Ona görə ki, yalan ayaq tutub yeri yir, baş alıb gedir. Səbəbi isə odur ki, son iki əsr ərzində yuxarıdakı tə'limlərin yerini xalqımıza yad olan başqa tə'limlər tutmuşdur. Mə'lumdur ki, marksizm-leninizm tə'limi yalanı şəxsi münasibətlər çərçivəsindən çıxarıb, dövlət münasibətləri səviyyəsinə qaldırmışdı. Hal-hazırda isə xalqımız daha böyük faciə ilə qarşılaşmaqdadır. Köhnə qurtarmış, yeni isə meydana çıxmamışdır. Yəni bütün köhnə tə'limlərdən imtina edilmiş, yeni tə'lim isə işlənilməz hazırlanmamışdır. Beləliklə, xalqımız malik olduğu bütün köhnə mə'nəvi keyfiyyətlərin və bəşəri dəyərlərin bir hissəsini itirmək təhlükəsi qarşısında dayanmışdır. Halbuki, müstəqilliyimizlə əlaqədar olaraq indi onların hamısını xalqın özünə qaytarmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Bunun üçün respublika səviyyəsində tərbiyə, tə'lim və təhsil işini gücləndirmək kimi tarixi bir zərurət meydana gəlmişdir. Tərbiyə, təhsil və tə'lim işinin isə çoxlu forma və metodları, üsul və vasitələri vardır. Bizim fikrimizcə indiki şəraitdə bunların ən vacib və zəruri formalarından biri ali məktəb tələbələrinə "Azərbaycan tarixi"nin dərinəndən tədris edilməsindən ibarətdir. Ona görə ki, Azərbaycan tarixi itirdiyimiz bütün e'tiqad və sosial-siyasi tə'limləri çhya edə bilər. Deməli, Azərbaycan tarixi bizə xalqımızın keçdiyi uzun və çətin, lakin şanlı və şərəfli həyat yolunu öyrədir. Bəs Azərbaycan tarixinin tədrisinin vəziyyəti necədir?

3. Ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında

Azərbaycan tarixinə qarşı ciddi bir aclıq hiss edildiyi indiki şəraitdə onun 100 saat həcmində ixtisar edilib 70 saata endirilməsini əlbəttə, normal hal hesab etmək olmaz. Ona görə ki, respublikamız imperiya tərkibində olanda da onun tarixinin tədrisinə cəmi 60-70 saat vaxt ayrılırdı. Lakin əvəzində çox böyük həcmdə "SSRİ tarixi" və "Sov.İKP tarixi" keçilir, tələbələr saxta "beynəlmilətçilik" ruhunda "tərtibə edilir", yaşadıkları torpağın bir hissəsinin ermənilərə, digər hissəsinin isə ruslara və farslara məxsus olduğu, özlərinin isə "gəlmə" olduqları beyinlərinə yeridilirdi. Beləliklə, Azərbaycan tələbələri Vətən və vətənpərvərlik kimi nəcib hiss və duyğulardan məhrum edilirdilər. Son illər ön və arxa cəbhələrdəki uğursuzluqlarımızın səbəblərindən biri də məhz elə budur. Gənclərimizin öz milli tarixini bilməməsi isə imperiya qüvvələrini təmin edirdi.

Ona görə də gənclər Azərbaycan tarixini bilməlidirlər. Azərbaycan tarixi fənninin ən mühüm vəzifəsi gənclərə bunu öyrətməkdən ibarətdir ki, dünyanın bu ən qədim və zəngin ərazisi onun özünüdür, onun öz əzəli və əbədi ərazisidir və ondan başqa heç kəsə məxsus deyildir. Buna görə də bu torpağı o, özü müdafiə etməlidir, bu torpağın üstündə o, özü əsməlidir, yadelliləri bu torpağa ayaq basmağa o, özü qoymamalıdır, ayaq basanları isə o, özü qovub çıxarmalıdır. Azərbaycan tarixi tələbələrə belə bir əqidə və məslək aşılmalıdır ki, "torpaqdan pay olmaz" torpaqdan qaçmazlar, torpaqdan köçməzlər, "qaçqına" və "köçkünə" çevrilməzlər. Hikmətli bir atalar sözündə deyildiyi kimi: "Köçərəm demərəm yurdum eşidər, sataram demərəm malım eşidər". Böyük bir türk vətənpərvərinin dediyi kimi: "Torpağın altında, ya üstündə olmağın heç bir fərqi yoxdur, təkisi o, düşmən tapdağında olmasın", bir cəsur çeçen zabiti isə deyirdi: "Qalib gəlsək azad olacağıq, ölsək cənnətə gedəcəyik".

Mə'lum olduğu kimi, vaxtilə bölünmüş, parçalanmış xalqlar olmuşdur. Lakin bütün xalqlar xarici təhlükə qarşısında birləşmişlər. Azərbaycan xalqının başı üstünü isə erməni-rus-fars birliyi kimi amansız bir təhlükə almışdır. Lakin biz əminik ki, onun bir yumruq kimi birləşəcəyi gün uzaqda deyildir, dəhşətli xarici təhlükə isə onu daha da sür'ətləndirəcəkdir. Azərbaycan tarixinin öyrənilib, mənimsənilməsi isə bütün bunlara kömək edəcəkdir. Deyilənlərdən bir daha mə'lum olur ki, hər bir azərbaycanlı üçün öz milli tarixini bilmək, onu öyrənmək, mübaligəsiz demək olar ki, hava və su qədər lazımdır. Fikrimizə, Azərbaycan tarixini bilmək, öyrənmək, dərindən mənimsəmək üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyində, ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin proqram üzrə tədris saatlarına yenidən baxılmalı və heç olmasa müstəqilliyimizin ilk illərindəki 170 saat bərpa edilməlidir.

2. Azərbaycan tarixi istisnasız olaraq bütün ali məktəblərin bakalavr və magistr təhsil sistemində qəbul və buraxılış imtahanlarına, kurs və semestr imtahanlarına, aspirantların qəbul imtahanlarına və namizədlik minimumlarına salınmalıdır.

3. Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün kurslar təşkil edilməli, məktəb müəllimlərindən, ali məktəblərin isə professor-müəllim hey'ətindən həmin kurslarda istifadə edilməlidir.

4. Respublikadan kənar, yə'ni xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar üçün də belə kurslar təşkil edilməli və bu məqsədlə ali məktəblərin tarixçi alimlərindən istifadə edilməlidir.

5. Milli tariximizin öyrənilməsi ümumxalq işinə, ümummilliyə çevrilməli, son iki əsr ərzində Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi sahəsində sün'i yolla yaradılmış məhdudiyət aradan qaldırılmalı, xalq öz kök və soyuna qaytarılmalı, onda özünə qayıdış, özünüdərk hiss və duyğuları yaradılmalıdır. Azərbaycan tarixini bilməyi zəruri edən səbəblər bunlardan ibarətdir.

4. Azərbaycan tarixini öyrənən tələbələr üçün qısa tarixşünaslıq

Tələbələrə ən yaxın olan ədəbiyyat müxtəlif illərdə nəşr edilmiş "Azərbaycan tarixi", "Siyasi tarix" kitabları və ali məktəblərin professor-müəllim hey'ətinin oxuduqları mühazirələrdir. Tələbələr tariximizi əsasən həmin ədəbiyyatlardan öyrənir, seminar məşğələlərinə həmin mənbələrdən hazırlaşır, imtahan və məqbulları həmin mənbələr əsasında verirlər. Son illər milli tariximizi işıqlandıran xeyli sanballı əsərlər yazılıb nəşr edilmişdir. Xronoloji ardıcılıqla onlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Birincisi. 1958-1973-cü illərdə çap edilmiş üç cildlik "Azərbaycan tarixi" kitabıdır. Bu kitab sovet imperiyası dövrünün məhsuludur. İmperiya dövründə milli tarixlər ideologiyaya qurban verilir. İdeologiya isə bütün hadisələrə "sınıfı" və "partiyalı" münasibət tələb edirdi. Yəni bütün tarix bir sinfin və partiyanın, başqa sözlə fəhlə sinfinin və Kommunist partiyasının mənafeyi nöqtəyindən işıqlandırılırdı. Həmin sözlər eyni ilə üç cildliyə də aiddir. Məsələn, kitabda Azərbaycanın rus imperiyası tərəfindən "işğalı" - "ilhaq" kimi; "Oktyabr çevrilişi" - "Böyük Oktyabr inqilabı" kimi; "Bakıda daşnak-bolşevik diktaturası" - "Bakıda Sovet hakimiyyəti" və "Bakı Xalq Komissarları soveti" kimi; "daşnak-bolşevik soyqırımları" - "Musavat hökumətinin xalqa zidd siyasəti" və "vətəndaş müharibəsi" kimi; "Azərbaycan Demokratik Respublikası" kimi milli, müstəqil dövlətimiz - "burjua-mülkədar dövlət" kimi; "Türklərin xilaskarlıq rolu" - "Türk işğalı" və sair kimi qələmə verilmişdir. Bununla belə onlardan tənqidi yolla istifadə etmək olar; belə ki, kitab tariximizi ən qədim dövrlərdən başlayıb - XX əsrin əvvəllərinə qədər əhatə edir.

İkincisi. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Mahmud İsmayılovun 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan tarixi" kitabıdır. Həcmi 260 səhifədən ibarət olan bu kitabın müsbət cəhətləri çoxdur. Oxucu istədiyi hər hansı bir məsələni heç bir çətinlik çəkmədən uyğun, fəsil və paraqrafda tapıb onunla tanış

olur. Kitabın digər üstünlüyü ondan ibarətdir ki, müstəqilliyə nail olduqdan sonra milli tariximizə həsr edilmiş ilk nəşrdir. Bununla birlikdə kitab qüsurlardan da xali deyildir. Məsələn, kitabda hələ də "Azərbaycan milləti" - "Azərbaycan burjuva milləti" kimi, "Milli ziyalılar" isə "burjuva ziyalıları" kimi qələmə verilir. Bu isə öz növbəsində marksizm-leninizmin tə'siridir. Marksizm-leninizm isə iddia edirdi ki, guya hər millətdə iki millət, hər mədəniyyətdə isə iki milli mədəniyyət vardır. Mə'lumdur ki, bu, utopiyadan başqa bir şey deyildi. Məqsəd milləti parçalayıb iki hissəyə bölüşdürməkdən, sonra həmin hissələri bir-birinə qarşı qoyub vuruşdurmaqdan, "inqilab etməkdən", "vətəndaş müharibəsi salmaqdan", guya daha sonra isə qarışıqlıqdan istifadə edib hakimiyyət başına gəlməkdən ibarət idi. Bütün bunlara baxmayaraq kitab dəyərli kitabdır və ondan istifadə etmək məsləhətdir. Kitab ən qədim dövrlərdən başlayıb, XIX əsrə qədər tariximizi şərh edir.

Üçüncüsü. 1993-cü ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan tarixi" kitabıdır. 280 səhifə həcmində olan bu kitab ictimai-iqtisadi formasiyalar və yüzilliklər prinsipləri əsasında yazılmışdır. Hər bir məsələyə ayrıca bir fəsil və paraqraf həsr edilmədiyinə görə kitabda istənilən hər hansı konkret bir məsələni tapıb onunla tanış olmaq çətinlik törədir. Kitabda "ucsuz-bucaqsız səhralar" yaradılmışdır. Dayanacağı olmayan bu səhraların birindən digərinə keçmək oxucu üçün çox çətinliklə başa gəlir. Lakin müstəqilliyimizin üçüncü ili nəşr edilmiş bu kitab çox maraqlı materiallar əsasında yazılmışdır. Kitabdən istifadə etmək məsləhətdir. Bu kitab tariximizi ən qədim dövrlərdən başlayıb - əsrimizin əvvəllərinə qədər şərh edir.

Dördüncüsü. 1994-cü ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan tarixi" kitabının I cildidir. Kitab ali məktəblər üçün dərslik kimi yazılmışdır. Lakin daha çox elmi iş, elmi-tədqiqat işidir. Kitab elmi cəhətdən əsaslandırılmış plan əsasında yazılmışdır. Kitabın ən böyük müsbət cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, orada ən kiçik mövzuya belə başlıq verilmişdir. Kitabda ərazimizin adı, ibtidai icma quruluşu dövründə ərazimizdə yaşayan əhali, onun dünyagörüşü, etnik tərkibi, Azərbaycan

türkləri, onların mənşəyi, etnik adı, dili, xalqın təşəkkülü kimi çox ciddi və aktual məsələlər öz şərhini tapmışdır. Kitabın ümumi istiqaməti düzgündür. Kitab tariximizi ən qədim zamanlardan başlayıb XX əsrə qədər şərh edir. Kitabdən istifadə etmək lazımdır.

Besincisi. Tarix elmləri doktoru, professor Qiyasəddin Qeybullayevin 1992-ci ildə çap etdirdiyi "Qədim türklər və Ermənistan", 1994-cü ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən" və "Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair" kitabları Azərbaycan tarixini daha obyektiv, yeni elmi konsepsiya nöqtəyi-nəzərindən öyrənmək üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kitablarda erməni tarixçiləri əleyhinə, tarixi faktlar əsasında sübut edilir ki, türklər Azərbaycanda gəlmə yox, yerli, köklü əhali olmuşlar. Onlar eradan əvvəl III minillikdən cənubi Azərbaycanda, I miniillikdənsə şimali Azərbaycanda mövcuddurlar. Səlcuq oğuzlarına qədər onlar ən iri tayfaların və onların yaratdıqları dövlətlərin adı ilə adlanmış, oğuzlar isə "türk" etnik adını gətirmişlər. Müəllifin e'tirafına görə həmin sözlər eyni ilə Gürcüstanda və Ermənistanda yaşayan türklərə də aiddir. Ona görə ki, hal-hazırda sün'i olaraq "Ermənistan" adlanan yerin hamısı, Gürcüstanın isə Borçalı hissəsi əzəli, tarixi Azərbaycan əraziləridir.

Altıncısı. Azərbaycan tarixini öyrənməyin mənbələrindən biri də "Siyasi tarix" dərslikləridir. Mə'lum olduğu kimi, tarix elminin bir sahəsi olan siyasi tarix fənni respublikamızda 1989-cu ildən tədris edilməyə başlamışdır. O vaxtdan keçən müddət ərzində bir neçə siyasi tarix dərsliyi yazılıb çap etdirilmişdir. Məsələn, 1991-ci ildə "XX əsrin siyasi tarixi (mühazirə kursu)" və "Siyasi tarix I hissə", 1993-cü ildə "Siyasi tarix I hissə" və "Siyasi tarix II hissə", 1995-ci ildə isə "Siyasi tarix I hissə" və "Siyasi tarix" II hissə adında dərsliklər yazılıb çap etdirilmişdir. Nəşrdən-nəşrə təkmilləşdirilmiş bu dərsliklərin 1995-ci il nəşri siyasi tarixə daha çox oxşayır. Əvvəlki nəşrlər haqqında isə həmin sözləri demək olmaz. Ona görə ki, həmin nəşrlər mülki tarix və partiya tarixi ilə qarışdırılır. Bu mə'nada biz müəlliflər kollektivini məzəmmət etmək fikrində deyilik. Ona görə ki,

dərsləkləri yazan müəlliflər on illər ərzində "Sov.İKP tarixi" fənnini tədris etmiş alimlərdir. Ona görə başqa cür ola da bilməzdi. Bu tə'sir onların yazılmasında da öz əksini tapmalı idi. Beləliklə, Azərbaycan tarixinin XX əsrə aid olan bəzi məsələləri üçün "Siyasi tarix" dərsləklərindən də istifadə etmək olar. Siyasi tarix fənni üzrə dərsləklərin yazılıb nəşr edilməsində akademik S.Aslanovun, professor S.Qəndilovun və professor S.Musayevin xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Yeddincisi. 1996-cı ildə Süleyman Əliyarlının redaktorluğu ilə yazılıb nəşr edilmiş "Azərbaycan tarixi" kitabıdır. Kitab 869 səhifə həcmindədir. Bu kitabın əlamətdar cəhəti ondan ibarətdir ki, o, universitetin professor-müəllim hey'əti tərəfindən hazırlanmışdır. Ona görə də bunu ali məktəblərin həyatında hadisə, Bakı Dövlət Universiteti "Azərbaycan tarixi" kafedrasının xidməti hesab etmək olar. Təəssüf ki, kitab ali məktəb tələbələri üçün müəhazirədən daha çox, özündən əvvəlki kimi, elmi iş, elmi-tədqiqat işi kimi yazılmışdır. Kitabın əlamətdar cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, əvvəlkilərdən fərqli olaraq yeni, latın qrafikasında, Azərbaycan və Anadolu türkləri üçün təxminən ortaq ola biləcək bir dildə yazılmışdır. Kitab tariximizi ən qədim dövrlərdən başlayıb - 1870-ci ilə qədər əhatə edir. Kitab zəngin tarixi materiallar əsasında yazılmışdır. Oxucular səbrsizliklə onun növbəti cildini gözləyirlər. Milli tariximizi öyrənmək üçün kitab ən mö'təbər mənbələrdən biridir və ondan istifadə etmək böyük fayda verərdi.

Səkkizincisi. Azərbaycan tarixini öyrənən tələbələrə ən yaxın mənbələrdən biri ali məktəblərin professor-müəllim hey'ətinin oxuduqları müəhazirələr və keçirdikləri seminar məşğələləridir. Müəhazirələr daha çox dərsləklərdə olmayan və yaxud səthi işıqlandırılmış məsələlərə həsr edilir. İmtahan və məqbul işə müəhazirə və seminar materialları əsasında götürülür. Buna görə də dərslərdə tələbələrin iştirakı labüd və zəruridir. Ona görə ki, tələbələrin dərslə davamiyyəti və hazırlıq dərəcəsi imtahan və məqbul zamanı professor-müəllim hey'əti tərəfindən nəzərə alınır.

Bütün bu mö'təbər mənbələr kifayət qədər yeni materiallar əsasında yazılmışlar və tariximiz haqqında doğru, dürüst təsəvvür yaradırlar. Lakin bu mənbələrin özləri də imperiya qalıqlarından hələ tamamilə xilas ola bilməmişlər. Bu mə'nada onların hamısına xas olan aşağıdakı qüsurları qeyd etmək olar.

Birincisi. Şimali Azərbaycan işğal edildikdən sonra rus imperiyası tərəfindən xaricdə yaşayan ermənilərin köçürülüb əzəli, tarixi Azərbaycan ərazilərinə gətirilməsi, rus kazakları vasitəsilə onların yaylaqda olan türk evlərində yerləşdirilməsi, azərbaycanlılarla ermənilər arasında sün'i yolla etnik ədavət yaradılması, ədavətin genosid siyasəti yolu ilə kütləvi qırğınlara çevrilməsi, Azərbaycan ərazilərində əvvəl erməni vilayətlərinin, sonra erməni quberniyasının, daha sonra isə erməni dövlətlərinin yaradılması kimi çox ciddi və çirkin hadisələr bu mənbələrin heç birində axıra qədər açılıb aydınlaşdırılmamışdır. İndiki vəsaitin mühüm məqsədlərindən biri məhz həmin boşluğu doldurmaqdan ibarətdir.

İkincisi. Mənbələrdən heç biri tariximizi axıra qədər şərh etmir, onlar yarı yolda dayanıb qalırlar. Məsələn, onların hamısı bir qayda olaraq milli tariximizi ən qədim dövrlərdən başlayıb, XIX əsrin və XX əsrin əvvəllərinə qədər gətirib çatdırırlar. Tariximizin son iki əsri isə yazılmamış qalır ki, hazırki vəsaitin çox mühüm məqsədlərindən biri də məhz həmin boşluğu doldurmaqdan ibarətdir. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademikləri ilə görüşündə xalqımızın XIX və XX əsrlər tarixinin tə'cili olaraq yazılması haqqında prezidentimiz H.Əliyevin fikir və mülahizələri də görünür məhz elə həmin ehtiyacdən irəli gəlir.

Əvvəlki mənbələrlə indiki vəsaitin fərqi haqqında bu qədər.

5. "Era", "hicri", "dövrləşdirmə" anlayışları və tariximizi öyrənmək üçün onların əhəmiyyəti

Tariximizin tədrisi prosesində mə'lum olur ki, tələbələrimizin əksəriyyəti başlıqda adı çəkilən anlayışları bilmirlər və bu onların ümumiyyətlə tarix elmini, xüsusilə də milli tariximizi öyrənmələrinə, tarixi hadisələri yaddaşa keçirmə-

lərinə mane olur. Ona görə də, həmin anlayışların sadə dildə şərhinə xüsusi bir paraqraf həsr etmək qərarına gəldik.

Hər şeydən əvvəl, "era" anlayışı haqqında. "Era" latın sözüdür, "an" deməkdir. Əlbəttə, burada söhbət tarixi "an"dan gedir. "Era" hər hansı əlamətdar və ya əfsanəvi hadisə ilə bağlı olan tarixi hesabın, hadisənin başlanğıc anına deyilir, başqa sözlə tarixi hadisənin ardıcıl hesabı bu andan başlayır. Qədim zamanlarda müxtəlif eralar olmuş, lakin onlar hamı tərəfindən qəbul edilməmişdir. Hamı tərəfindən qəbul edilmiş indiki "era" isə xristian dininin banisi, yaxud peyğəmbəri hesab edilən İsus Xristosun adı ilə bağlıdır. Beləliklə, bizim indi işlətdiyimiz "era"-nın başlanğıcı İsusun təvəllüdü, yəni doğum günüdür. Həmin gün - "milad" günü, yəni İsusun "anadanolma" günü adlandırılır. Beləliklə, "era" və yaxud "milad" tarixi hesablamanın başlanğıc nöqtəsinə çevrilmişdir. Bu başlanğıc nöqtəsinə qədər baş vermiş tarixi hadisələrə "eradan" və yaxud "miladdan əvvəl", sonrakı hadisələrə isə "eradan" və yaxud "miladdan sonra" deyilir.

"Hicri" nədir? Hicri - hicrət sözüdür, ərəb sözüdür, başqa yerə getmək, köçmək, mühacirət etmək deməkdir. Hicrət Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinə şəhərinə köçdüyü 622-ci ilin sentyabr ayından başlanır. Azərbaycanda uzun müddət "hieri təqvim" işlədilmişdir.

"Dövrləşdirmə" anlayışına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər Azərbaycan tarixi adətən iki prinsip: ya formasiyalar, ya da əsrlər (yüzlilliklər) prinsipləri əsasında dövrləşdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, formasiyalar və xronoloji ardıcılıq üzrə dövrləşdirmə daha elmi və qanunauyğundur. Bu şərtlə ki, formasiyalar daxilindəki hadisələrin adı hər bir başlıqda, paraqrafda, yaxud fəsildə öz əksini tapsın. Tariximizi öyrənmək üçün bunları bilməyin əhəmiyyəti vardır.

6. Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti və onun sərvətləri

Təbii-coğrafi şəraitinə görə Azərbaycan dünyanın ən zəngin ölkələrindən biridir. Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti

və relyefi azı üç milyon il bundan əvvəl formalaşmışdır. Azərbaycanın relyefinin mütləq yüksəkliyi Xəzər sahilində 28 metrədən başlayıb - Savalan dağında 4821 metrə qədər çatır. Azərbaycan aralıq və dağlı, çaylı və göllü, ovalıqlı və vadili, heyvanat və bitki aləmi, duzlu və çörəkli bir ölkədir.

Azərbaycan tarixən dağlıq ölkə kimi mə'lumdur. Böyük və qocaman Qafqaz dağlarının şərq qolu Azərbaycan ərazisinə daxil olduqdan sonra, cənub istiqamətində uzanıb Kiçik Qafqaz dağ silsiləsini əmələ gətirir. Sonra bu silsilə cənuba doğru uzanıb İraq və İranın sərhədlərini təşkil edən Zaqros dağları silsiləsini davam etdirir. Azərbaycanın Urmiya gölü hövzəsindəki qərb sərhədləri Zaqros dağlarına söykənir. Azərbaycanda Murovdağ, Şahdağ, Qarabağ yaylası, Talış, Qaradağ, Səhənd, Savalan və sair dağlar yerləşir. Bütün bu qəlbi dağlar xalqımızın əsrlərlə qürur və iftixar hissi ruhunda tərbiyə edilməsinə yaxından kömək göstərmişlər. Azərbaycanın bu səfəli dağları şairlərimiz tərəfindən mədh edilmişdir. Məsələn, Səməd Vurğun yazırdı:

*Dağlarının başı qardır,
Ağ örpəyin buludlardır,
Böyük bir keçmişin vardır;
Bilinməyir yaşın sənin.
Nələr çəkmiş başın sənin.*

*Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlu bulaqlardan.
Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan Arazları,
Sınamışam dostu, yarı...*

Azərbaycan böyük düzənliklər və vadilər ölkəsidir. Məsələn, Şimali Azərbaycanda Kür-Araz, Samur-Dəvəçi, Lənkəran, cənubi Azərbaycanda isə Ərdəbil, Urmiya gölü hövzəsi düzənlikləri, Sulduz, Miyanə, Zəncanrud və sair düzənliklər hələ qədimlərdən yararlı torpaqlara malik olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanın təbii mənzərəsini dağlar ilə yanaşı məhsuldar ovalıqlar və vadilər, geniş aran düzləri

təşkil edir ki, bu da qədim zamanlardan burada əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Azərbaycanda təsərrüfatın və iqtisadiyyatın tarixən inkişafını dağ ilə aranın qarşılıqlı əlaqəsi təmin etmiş, dağlarda yerləşən otlaqlar, alp çəmənlikləri maldarlığın ənənəvi təsərrüfat formasına çevrilməsinə şərait yaratmışdır. Düzlərimiz və onların üstündəki gözəlliklər də şairlərimizin nəzər-diqqətindən kənar qalmamışdır.

*Hey baxıram bu düzlərə,
Alagözlü gündüzlərə,
Qara xallı ağ üzlərə
Könül istər şe'r yaza,
Gəncləşirəm yaza-yaza...*

Gözəllərlə yanaşı bizim Tomris anamız kimi cəsur və cəngavər qadınlarımız da olmuşdur. Görün şair onun haqqında nə deyir:

*Tomris o cəlladdan qisas alaraq,
Hökmüdar "tacından daha keç" dedi;
Başını bir tuluq qana salaraq,
"Diriykən doymadın, indi iç" dedi.*

yaxud:

Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?

Təbii-coğrafi şəraitinə görə Azərbaycan çaylarla və göllərlə zəngindir. Şimalda Kür, cənubda Qızıl Üzən və ərazini iki hissəyə bölən Araz Azərbaycanın ərazisindən axan ən böyük çaylardır. Azərbaycanın daxilindəki digər nisbətən kiçik çaylar və çay qolları öz başlanğıcını dağlardan götürür. Kür, Araz çayları və digər çaylar Azərbaycan şairləri tərəfindən dənə-dənə ilhamla vəsf edilmişdir. Məsələn, Səməd Vurğun Kür çayı haqqında yazırdı:

*Kiçicik bir sudur, yer üzündə Kür,
Baxsan bu dünyanın xəritəsinə,
Bəs niyə qəlbimdə ümman döyünür?
Mən qulaq asdıqca Kürün səsinə!*

Araz çayı haqqında:

*Araz dünya gəzir bir insan kimi,
Min yerin şirəsi hopur canına;
Şüşəyə tutulmuş bir saf qan kimi
İşləyir Muğanın damarlarına.*

Yaxud:

*Gəlin sevak ana yurdun axıb gedən çaylarını
Onun qarlı qışlarını, bir də bahar aylarını.*

13789
Azərbaycan göllərlə də zəngin ölkədir. Məsələn, Azərbaycanın cənubunda şor sulu Urmiya gölü yerləşir. Urmiya gölüne şərqdən Acıçay, cənubdan Ceqetu, Tatayu və Gedər çayları tökülür. Azərbaycanın şimalında isə məşhur Göycə gölü, göllər gözəli Göy-göl, Maral-göl, Güzgü-göl, Qara-göl, Zəli-göl və digərləri kimi dağ gölləri yerləşir. Dünyanın ən böyük gölü olan Xəzər isə Azərbaycanın şərqində yerləşir və ərazimizin bir hissəsi onun dərinliklərinə qədər uzanıb gedir. Beləliklə, Xəzər - bütün Xəzəryanı dövlətlər kimi, həm də Azərbaycanın gölüdür. Azərbaycan göllərinə, xüsusilə də Xəzərə və Göy-gölə Azərbaycan şairləri nə qədər təriflər demişlər. Məsələn, Səməd Vurğun Azərbaycanın bir tərəfi kimi Xəzəri belə tərif etmişdir:

*Bir tərəfin bəhri-Xəzər.
Yaşılbaş sonalar gəzər;
Xəyalım dolanar gəzər
Gah Muğanı, gah Eldarı.
Mənzil uzaq, ömür yarı.*

Göy-göl haqqında:

*Min Qazaxda köhlən ata,
Yalmanına yata-yata,
At qan tərə bata-bata,
Göy yaylaqlar belinə qalx,
Kəpəz dağdan Göy-gölə bax!*

Azərbaycan heyvanat və bitki aləmi cəhətdən də dünyanın ən zəngin ölkələrindən biridir. Azərbaycan dağlarında,

xüsusilə meşəli dağlarda müxtəlif vəhşi və yırtıcı ov heyvanları vardır. Yüksək dağlıq hissədə bezoar keçiləri və mufllonlar məskunlaşır. Dağ-meşə qurşağında daşlıq dələsi, meşə dələsi, ayı, vaşaq, meşə pişiyi, bəzən bəbir, dağ qoyunu, cüyür, qaban, tetra quşu, göyərçinlər, ular və sair vardır. Yarımsəhira şəraitində qırmızı quyruq, qum siçanı, oxlu kirpi, qaban, nutriya, gürzə, turac, kəklik, köçəri quşlar və başqa heyvanlar yaşayırlar. Bütün bunların içərisindən ceyran, cüyür və turac kimi təbiətin nadir varlıqları şairimiz üçün ilham mənbəyi olmuşdur.

*Sıra dağlar, gen dərələr,
Ürək açan mənzərələr,
Ceyran qaçar, cüyür mələr
Nə çoxdur oylağın sənin,
Aranın, yaylağın sənin.*

Azərbaycanın dağ meşələrində bitən dəmirağac, qarağac, palıd və daha bir sıra başqa növ ağaclardan qədim zamanlarda tikinti işində, qab-qacaq hazırlanmasında, nəqliyyat vasitələrində, o cümlədən qoşqu ləvazimatında və bəzi silahların düzəldilməsində istifadə olunmuşdur, indi də olunur. Mə'lum olduğu kimi, meşə ağaclarının içərisində ən çox şöhrət qazanmış ağac palıddır. Quşlar arasında qartal mərdlik və cəsurluq simvolu olduğu kimi, ağaclar arasında da palıd mərdlik və möhkəmlik simvolu kimi qəbul edilmişdir. Meşələrimizin qürur simvolu olan palıd ağacı da poeziyamızdan kənar qalmamışdır. Məsələn, Səməd Vurğun bir palıd ağacı haqqında demişdir:

*Qoca palıd əyilmədən yaşayır yüz il,
Qopanda da vüqar ilə qopur kökündən.*

Deməli, palıd ağacı əyilmir, ya qürurla yaşayır, ya da vüqarla qopur. Yaxud:

*Qarayazı, bulaq başı, göy çəmən,
Qoşa palıd, tüstülənən od-ocaq,
Saç ağardı, unutmadım sizi mən,
Hansı şair bir də sizdən yazacaq?*

Azərbaycanda çox qədimlərdən adamlar bitkilərin müalicəvi xüsusiyyətlərini müşahidə etmişlər. Azərbaycanın iqtisadiyyatında taxıl zəmiləri, pambıq tarlaları və üzüm bağları başlıca yer tutur. Subtropik zonalarda yetişdirilən limondan, dağlarda bitən "kəklikotu", "qantəpər" və "sarı çiçək" kimi otlardan və çiçəklərdən elə indi də çay dəmlənir, soyuqdəymədən doğan bir sıra xəstəliklər müalicə edilirlər. Şair demiş:

*Sarı sünbül bizim çörək,
Pambığımız çiçək-çiçək,
Hər üzümdən bir şirə çək,
Səhər-səhər ac qarına,
Qüvvət olsun qollarına.*

*Bu yerlərdə limon sarı,
Əyir, salır budaqları;
Dağlarının düm ağ qarı
Yaranmışdır qarlı qışdan,
Bir səngərdir yaranışdan.*

Azərbaycan yeraltı faydalı qazıntılarla da zəngin ölkədir. Bu torpaq ən qədim zamanlardan özünün yanacaq məşəli faydalı qazıntıları ilə, ilk növbədə nefti və qazı ilə şöhrət tapmışdır. Bundan başqa dəmir, maqnezium, titan (maqnitli qumdaşı), xrom, mis, polimetallar, kobalt, mərgümüş, qızıl, gümüş, molibden, İslandiya şpatı, dağ billuru, kvars, kükürlü kolçedan, kükürd, barit, alunit, andaluzit, bitum, oda davamlı abraziv və digər materiallar Azərbaycanın bütün ərazisində geniş yayılmışdır. Azərbaycan öz mineral bulaqları ilə də zəngindir. Azərbaycan yer kürəsində mövcud olan 11 iqlim qurşağından 9-nun əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Azərbaycan ərazisində yalnız 3 növ iqlim - tropik meşələr, savannalar və daimi soyuq iqlim çatışır.

Təqribən üçüncü geoloji dövrün ortalarında Azərbaycan ərazisinin xeyli hissəsini böyük bir dənizlə kərfəzləri tutmuşdu. Sonralar dəniz dayazlaşmış, quru sahələr tədricən böyümüş və indiki düzənliklər və dağlar, heyvanat və bitki aləmi əmələ gəlmişdir. Qədimdən Azərbaycan ərazisində mastadontlar, hipparion adlanan qədim atlar, antiloplar,

donuzlar, kaftarlar, digər məməlilər və insanabənzər meymunlar yaşamışdır. Bütün bunlar öz növbəsində Azərbaycanda insanın meydana gəlib formalaşması üçün vaxtilə əlverişli təbii şərait olduğunu göstərir. Artıq çoxdan sübut edilmişdir ki, Azərbaycan insanın ən qədim məskənlərindən biridir. Məşhur Azıx mağarasından 350-400 min il bundan əvvəl yaşamış qədim insanın çənə sümüyü tapılmışdır. Bu, ölkəmizdə məskunlaşmış ulu əcdadlarımızın hələlik ən qədim qalığıdır. Təbii-coğrafi şəraitin insan həyatına göstərdiyi təsiri nəzərə alsaq, qeyd etmək lazımdır ki, gözəl təbii-coğrafi şərait Azərbaycan ərazisində özü kimi insanlar yaratmışdır. Bu insanların bizim günümüzdə qədər gəlib çatan ən müsbət cəhətlərindən ikisi ondan ibarətdir ki, onlar şair və qonaqpərvərdirlər. Xalqımızın bu keyfiyyətləri bütün dünya tərəfindən e'tiraf və qəbul edilmişdir və bunları onun əlindən almaq mümkün deyildir.

Beləliklə, əvvəl Azərbaycanın fiziki, coğrafi və təbii şəraiti formalaşmış, sonra heyvanat və bitki aləmi əmələ gəlmiş, daha sonra isə qədim insanlar yaranmışdır. İnsan - Azərbaycan ərazisinin son və ən qiymətli məhsulu kimi yaranmışdır. "İnsan" anlayışı da çox əsərlərin mövzusu olmuşdur. Böyük və mütəfəkkir şairimiz Nizami Gəncəvi yazırdı:

*Ey insan, xəbərin varmı ki, sən!
Ayaq üstə gəzən bir sirr-isən?*

Şeyx Nizami nə qədər haqlıdır. İnsan həm birlikdə, həm də ayrılıqda hələ indiyə qədər bir "sirr" olaraq qalır. Bütün bunlarla birlikdə bu bir faktdır ki, insanı təbiət yaratmışdır, insan təbiətin məhsuludur. Səməd Vurğun yazırdı:

*İnsan yaratmışdır bizi təbiət.
Ən böyük övladı insandır gerçək.*

Yaxud

*Bildim, insan kimi böyük bir qüdrət
Hələ yaratmamış bizim təbiət.*

Gəlin e'tiraf edək ki, heç bir xalqın belə zəngin təbii-coğrafi şəraiti və sərvətləri yoxdur. Lakin bizdən fərqli olaraq onlar öz yoxsul ərazilərinin bir qarışını da düşməne

verməzlər və vermirlər. Yəni ya qalib gəlib qəhrəman olurlar, ya da şəhidlik zirvəsinə yüksəlirlər.

Bu məsələlərlə əlaqədar böyük şair və mütəfəkkirimiz Səməd Vurğunun öz şəxsi həyatı ilə bağlı çox qiymətli fikirləri vardır. Səməd Vurğun Azərbaycanı çox sevirdi, onu mədh və tərənnüm edirdi. Təsadüfi deyildir ki, 30-40-cı illərin siyasi repressiyasına məruz qaldıqda, ona Azərbaycandan çıxıb getməyi və digər şəhərlərdə rahat yaşamağı məsləhət görənlərə demişdi:

*Mən ki, əllərimi dünyadan üzüb,
Demədim: "Bir sıfır yazılsın adı".
Çayld Harold kimi insandan küsüb,
Vətən torpağıyla vidalaşmadım.
Kim keçər bu yerin daşından, deyin?!*
Vətəndən ayrılar hansı şərəfsiz?

Səməd Vurğun Vətəndən ayrılmağı şərəfsizlik hesab edirdi. Gəlin biz də Vətənimizi Səməd Vurğun kimi sevak, ondan ayrılmayaq, onunla olaq, onun bir qarış torpağından və daşından keçməyək. 1996-cı ilin yanvarında yunanlar Egey dənizinin Anadolu türklərinə mənsub qayalıqdan ibarət kiçik bir adasını işğal etdikdə baş nazir Tansu Çillər dedi: "Yunanıstana verməyə bizim bir parça daşımız da yoxdur". Türk komandosları isə həmin gecə saat 1-dən 3-ə qədər adanı azad edib, orada yenidən türk bayrağı qaldırdılar. Millət belə olar. Gəlin biz də, Azərbaycan türkləri də, Anadolu türkləri kimi olaq.

Azərbaycanı qarış-qarış gəzən və onun təbii-coğrafi şəraitinə heyran olan Səməd Vurğun yazırdı:

*Şair, bu yerləri yaxından tanı,
Təbiət quranda Azərbaycanı
Onu sığalamış güdrətin əli-
Bir böyük ürəkli qüvvətin əli.*

Azərbaycan öz təbii-coğrafi şəraitinə, yeraltı və yerüstü sərvətlərinə görə belə zəngin bir ölkədir.

II FƏSİL

"AZƏRBAYCAN" və "ODLAR YURDU" ANLAYIŞLARI

1. "Azərbaycan" məskənimizin adı kimi
2. "Odlar yurdu" məskənimizin təbii-şəraitindən
omələ gələn ad kimi.

1. "Azərbaycan" məskənimizin adı kimi

Müstəqilliyimizlə əlaqədar olaraq son illər "Azərbaycan" sözü yeni aktuallıq kəsb etmiş və respublika vətəndaşlarının ciddi marağına səbəb olmuşdur. Ona görə ki, 1918-1920-ci illərdəki məlum milli, müstəqil respublikamızın da adı, 1991-ci ildə onun varisi kimi bərpa edilmiş indiki, müstəqil respublikamızın da adı, onun dövlət atributlarının da adı, millətimizin, dilimizin, tariximizin və mədəniyyətimizin də adı "Azərbaycan" sözü ilə başlanır. Məsələn, "Azərbaycan Demokratik Respublikası", "Azərbaycan Respublikası", "Azərbaycan Dövlət Bayrağı", "Azərbaycan Dövlət Gerbi", "Azərbaycan Dövlət Himni", "Azərbaycan xalqı", "Azərbaycan dili", "Azərbaycan tarixi", "Azərbaycan mədəniyyəti" və sair kimi. Tariximizə ötrə bir nəzər salsaq görürük ki, "Azərbaycan" sözündən dövlət adı kimi əvvəllər də istifadə edilmişdir. Məsələn, "Azərbaycan Atabəylər Dövləti", "Azərbaycan feodal dövlətləri", "Azərbaycan Səfəvilər dövləti", "Azərbaycan xanlıqları" və sair kimi.

"Azərbaycan" sözündən tariximizdə inzibati-ərazi vahidi adı kimi də istifadə edilmişdir. Məsələn, Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisi Şirvan - mərkəzi Şamaxı, Qarabağ - mərkəzi Gəncə, Azərbaycan - mərkəzi Təbriz və Çuxursəd - mərkəzi İrəvan olmaqla dörd bəylərbəyliyinə bölünmüşdür. Nadir şah isə İrəvandan Dərbəndə qədər olan ərazini "Azərbaycan vilayəti" adlandırdı. Azərbaycan parçalanıb iki hissəyə bölündükdən sonra isə, "Şimalı Azərbaycan" və "Cənubi Azərbaycan" kimi anlayışlar yarandı. İranın tərkibində qalan Cənubi Azərbaycan isə "Şərqi Azərbaycan" və "Qərbi Azərbaycan" kimi ərazi vahidlərinə parçalandı. Alimlərimiz, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərimiz özlərinin şah əsərlərini "Azərbaycan" adlandırmış, yaxud ona həsr etmişlər. Məsələn, Səməd Vurğun, Seyid Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar kimi mütəfəkkir şairlərimiz, Üzeyir Hacıbəyov, Qara Qarayev kimi görkəmli bəstəkarlarımız özlərinin şah əsərlərini birbaşa "Azərbaycan" adlandırmış, ya da ona həsr etmişlər. Təsədüfi deyildir ki, Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şe'rinə oxuduqdan və Üzeyir Hacıbəyovun "Arşın mal alan" operettasını dinlədikdən sonra bir çox cənablar sovet

imperiyasının "dəmir pərdə"sini keçib Azərbaycanı görməyə gəlmişdilər. Həmin sözləri bir sıra elmi əsərlər və rəsm əsərləri haqqında da demək olar. Azərbaycan sözünün belə aktualıq kəsb etməsinin səbəbi odur ki, o, bizim vətənimizin adıdır.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, "Azərbaycan" sözü eramızın əvvəllərində məskən adı kimi əmələ gəlmişdir. Eramıza qədər isə bu diyar müxtəlif formalarda adlandırılmışdır. Məsələn, hələ eramızdan əvvəl III minillikdə Cənubi Azərbaycan ərazisini bildirən adlardan biri "Aratta" idi. "Aratta" Urmiya gölünün cənub və cənub-şərqini əhatə edən ölkənin adı idi. Sadəcə olaraq "dağ" mə'nasını daşıyan "Aratta" sözü heç şübhəsiz, ərazinin dağlıq coğrafi mənzərəsini əks etdirən söz kimi meydana gəlmişdir.

Eradan əvvəl III minilliyin ikinci yarısında Azərbaycanın qərbi, yəni Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb hissəsi kuti etnik adı əsasında "Kutium", həmin gölün cənubu isə lulubi etnik adı əsasında "Lullubum" adlandırılmışdır.

Eradan əvvəl II minillikdə Azərbaycanın yığcam adları tayfa adları ilə əvəz olunmağa başlamış və Urmiya gölü hövzəsinin bir hissəsi turukki tayfasının adına əsasən "Turukkum" adlandırılmışdı. "Turukkum" adı Azərbaycanın "dağ", "dağlıq ölkə" adlanan keçmiş "Aratta" hissəsinə də şamil edilirdi.

Eradan əvvəl I minilliyin əvvəlində Azərbaycan ərazisi "Manna" yaxud "mannalılar ölkəsi" adlandırılırdı.

Eradan əvvəl və eramızın I əsrlərində isə "Azərbaycan" "Atropatın" adı ilə bağlanmışdır. "Atropat" adı "Azərbaycan" adına oxşar səsləndiyinə görə xalq yozumu bu adın bütün ölkəyə şamil edilməsinə əsas vermişdir. Mə'lum olduğu kimi, Atropat vaxtilə cənubi Azərbaycan ərazisini əhatə edən Atropatena dövlətinin banisi olmuşdur. Atropat görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi idi. Atropatın başçılıq etdiyi dövlət onun şərəfinə "Atropatena" adlandırılmışdır. Atropatena "Atropatın yeri, yurdu" demək idi. "Atropatena" adı qərinələrlə təkamül yolu keçərək "Azərbaycan" kimi tələffüz olunmağa başlanmışdır. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarına

"Atropatena" adı verilmiş və Midiya coğrafi anlayışı bəzən buraya şamil edilmişdir.

Yer adının görkəmli şəxslərin adı ilə adlandırılması kimi hallar təsadüfi deyildir. Ona görə ki, tarixdə belə hallar az olmamışdır. Məsələn, "Lotaringiya" kral Lotarın adından, "Özbəkistan" Özbək adından, "Kolumbiya" Kolumbun adından götürüldüyü kimi, "Azərbaycan" da Atropatın adından götürülə bilər. Bu baxış Strabonun Atropat Midiyası "öz adını qoşun başçısı olmuş Atropatdan almışdır" fikri ilə uyğun gəlir.

Erkən orta əsrlərdə isə "Azərbaycan" adının həm coğrafi, həm də siyasi tətbiqi Araz çayından şimala doğru genişlənməmişdi. Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycan canişini Dərbənddə oturdu. Ərəb mənbələri Dərbəndə qədərki ərazini "Azərbaycan" anlayışına daxil edir və buranı bəzən "Yuxarı Azərbaycan" adlandırırdılar.

Hal-hazırda ABŞ-da yaşayan Azərbaycan alimi Elbəy Əlizadə və Bakıda yaşayan filologiya elmləri doktoru Elməddin Əlibəyzadə "Azərbaycan" sözünün daha təkmil şərhini vermişlər. Məsələn, Elbəy Əlizadəyə görə "Azərbaycan" - "Az" ellərində yaşayan "ər bəylərinin kanı, məkanı" mənasındadır. Alimə görə "Az" torpaqları, az elləri Orxon-Yenisey yazılarında göstərilmişdir. Məhz ər bəyləri, ərənlər Azərbaycan xalqının, millətinin kökündə durur. Ulu babalarımız 3500-4000 il bundan əvvəl Şimali Qara dəniz ətrafında yaşayanda onları çar skifləri də adlandırırdılar. Alimə görə "ari" milləti olmamışdır. Ümumiyyətlə, bütün dünyada "Ari" kimi tanınan xalq məhz "ərlər-ərənlərdir". Bu söz qədim "Ər" və "Er" türk sözünün başqa dillərdə ifadə formasıdır. Xalqımızın qədim şahit əsəri olan "Kitabi-Dədə-Qorqud"u oxuyan hər kəs Ər-ərənlərin kim olduğunu yəqin edə bilər. Məlum olduğu kimi, "Ər-ərən" sözləri indi də dilimizdə işlənir, həmin sözlər poeziyamıza daxil olmuş və onların əsasında atalar sözü də yaranmışdır. Məsələn, atalar sözünün birində deyilir: "Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir". "Ər-ərən" sözləri Səməd Vurğunun poeziyasına da daxil olmuşdur. Məsələn:

*Bir vətən eşqiylə ərlər-ərənlər,
Muğan çöllərində çadırlar qurdu.
Torpaqlı damlarda ömür sürənlər,
Xosrov ordusunun düşündən vurdu.*

Elbəy Əlizadə "Azərbaycan" sözünün mənasını "Adurba-
daqan" və "Aderbayqan" kimi şərh edən "alimlərə" qarşı
çıxır və bildirir ki, onlar bu sözün açılmasını istəmirlər.
Həmyerlimizin bu fikirlərində "Azərbaycan" sözünün "kan"
və "məkan" adı kimi meydana gəldiyi bir daha təsdiq edilir.

Filologiya elmləri doktoru Elməddin Əlibəyzadə isə təsdiq
edir ki, "Azərbaycan" dörd sözün - "Az" - "ər" "bay" və
"can" sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Açıqlanmasına
gəldikdə "Az" - qədim, güclü, qüdrətli türk tayfa adıdır;
"Ər" - ər kişi, igid kişi deməkdir; "bay" - bəy, zəngin
mənasına gəlir; "can" isə qan, kan, xan sözünün qədim
ibtidai şəklidir. Beləliklə, "Azərbaycan" "Az ərlərin, bəylərin
və xanların ölkəsi" deməkdir. Elbəy Əlizadə ilə Elməddin
Əlibəyzadənin gəldikləri nəticə bir-birinə uyğun gəlir: birinə
görə "Azərbaycan" - "az ellərində yaşayan ər bəylərin kanı
və məkanıdır", digərinə görə isə "Azərbaycan - az ərləri,
bəyləri və xanları ölkəsidir". Bizim fikirimizcə məzmunca
bir-birinə uyğun gələn, kan, məkan və ölkə adını bildirən
hər iki formulu "Azərbaycan" adının əsil mənası kimi qəbul
edib tədris, tədqiq və təbliğ etmək olar.

"Azərbaycan" sözünün məkan, məskən və ərazi adı kimi
əmələ gəlməsi müxtəlif illərdə yazılmış "Azərbaycan tarixi"
dərsləklərində də təsdiq edilmişdir. Məsələn, hələ 1958-ci
ildə nəşr edilmiş üç cildlik "Azərbaycan tarixi" kitabının I
cildində yazılır: "Azərbaycan bəşər mədəniyyətinin ilk
məskənlərindən biridir". 1993-cü ildə nəşr edilmiş "Azərbay-
can tarixi" kitabında yazılır: "Artıq sübut olunmuşdur ki,
Azərbaycan insanın ən qədim məskənlərindən biridir".
1994-cü ildə ali məktəblər üçün nəşr edilmiş "Azərbaycan
tarixi" dərsləliyində isə yazılır: "Məskən adını "Azərbaycan"
adının ən qədim və ilkin forması kimi qəbul etmək olar.
Qədimdə Mannanın Midiya ilə sərhəddində bir məskəne
şamil edilən bu ad tədricən şimala doğru uzanan və eyni
dağınıq coğrafi mənzərəni əks etdirən əraziyə aid edilmiş

və xoronim şəklini almışdır, yə'ni böyük bir ərazini bildirən ölkə adına çevrilmişdir". "Azərbaycan" sözünün yurd, yuva və məskən adı kimi yarandığı böyük şairimiz Səməd Vurğunun "Azərbaycan" adlı şe'rinə də bir daha təsdiq edilmişdir. O, yazırdı:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimсэн,*

2. "Odlar yurdu" məskənimizin təbii şəraitindən əmələ gələn ad kimi

Məskənimizin əsl adından əlavə bir də onun təbii-coğrafi şəraitindən yaranan adı vardır. Ərazilər də insanlar kimidir. Ən zəngin insanların təbiətlərinə uyğun adları olduğu kimi ərazilərin də təbii-coğrafi şəraitlərindən irəli gələn adları olur. Azərbaycan məhz belə bir ərazidir. Onun təbiətindən irəli gələn adı "Odlar yurdu", "Odlar ölkəsi"dir. "Azərbaycan" kimi "Odlar yurdu" adının da qədim tarixi vardır. Bu ad qədimdən ərazimizdə mövcud olan təbii qazlarla, yanan əbədi odlarla, atəşpərəstliklə əlaqədardır. Bu adın şərhini də alimlərimizin nəzər-diqqətindən kənarında qalmamışdır. Məsələn, Mahmud İsmayılov bilicilərə istinad edərək "Azərbaycan" sözünün "Azər" hissəsini odla bağlayır. Beləliklə, alimə görə "Azərbaycan" adı ulu odlar yurdu, odun, alovun yüksək, ulu qoruyucusu kimi səslənir. Deməli, Azərbaycan övladları atəşpərəst olmuşlar, oda, atəşə sitayiş etmişlər, odu göz bəbəyi kimi qoruyub saxlamışlar, odu qoruyanlar, qoruyucular olmuşlar, odu qorumaq, saxlamaq işə peşəyə, sənətə çevrilib və sitayiş etdikləri odun adını doğma yurdlarına vermişlər. Təsədüfi deyildir ki, "Odlar yurdu", "Odlar ölkəsi" adları da tariximizə, ədəbiyyatımıza daxil olmuş və vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Şair və yazıçılarımız bu adlardan öz əsərlərində elə indi də istifadə edirlər. Məsələn, Səməd Vurğun vaxtilə üzünü İran irticaçılarına tutaraq qəzəblə deyirdi:

*Əzəl başdan düşmənimdir üzü mürdar qaranlıq...
Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı.*

*Kainata dəyişməyə şöhrətini bir anlıq,
Mənəm odlar ölkəsinin günəş donlu övladı!
Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı.*

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar. Birincisi, "Azərbaycan" və "Odlar yurdu" sözləri ərazi, yer, yurd, məkan və məskən adları kimi əmələ gəlmişdir. İkincisi, ərazi adları adətən iki əlamətə görə yaranır: ya həmin ərazinin təbii-coğrafi quruluşuna, ya da ərazidə yaşayıb çoxluq təşkil edən və aparıcı rola malik olan etnosun adı ilə. Deyilən əlamətlərin hər ikisi "Azərbaycan" və "Odlar yurdu" adlarının əmələ gəlməsində iştirak etmişdir. Ümumiyyətlə, yer adlarının tədricən geniş bir ərazini əhatə etməsi tarixdə nadir hal deyildir. Lakin bununla birlikdə böyük ərazilərin tərkibində olub kiçik ərazilərə malik olan yer adları da vardır. Məsələn, Azərbaycan böyük ərazi kimi "Şirvan", "Şəki", "Mil", "Muğan", "Naxçıvan", "Qarabağ", "Qaradağ", "Qarayazı", "Borçalı", "Başkeçid", "Ağbulaq", "Ağbaba", "Göycə", "Dərəçiçək", "Dərələyəz", "Zəngəzur" və sair kimi kiçik ərazilərdən ibarətdir. Adətən Şirvanda doğulana şirvanlı və sair deyildi kiçik, Azərbaycanca doğulana "azərbaycanlı" deyilir. Lakin bu ifadələrin heç biri milli-etnik məna kəsb etmir. "Azərbaycan" və "Odlar yurdu" adlarının yaranma tarixi, onların məna və məzmunu belədir.

III FƏSİL

"AZƏRBAYCANLILAR" və "AZƏRBAYCAN XALQI" anlayışları

1. "Azərbaycanlılar" və "Azərbaycan xalqı" anlayışları.
2. Azərbaycan xalqının mənşəyi.

1. "Azərbaycanlılar" və "Azərbaycan xalqı" anlayışları

Azərbaycan öz etnik tərkibinin müxtəlifliyi ilə fərqlənən ölkədir. Burada əhalinin mütləq çoxluğunu təşkil edən türkdillilərlə yanaşı, azsaylı qafqazdilli və irandilli xalqlar da yaşayırlar. Türkdillilər azərbaycan türkləridir. Qafqazdilli dedikdə - ləzgilər, udinlər, avarlar, saxurlar, xınalıqlılar, qızıllar, buduqlular, habelə qismən gürcü dilində danışan inqiloylar nəzərdə tutulur. İrandillilər dedikdə isə talışlar, tatlar, kürdlər, habelə tat dilində danışan yəhudilər nəzərdə tutulur. Azərbaycanın tarixən sabitləşmiş etnik vəziyyəti belədir. Türkdillilər Azərbaycanın hər iki hissəsində, qafqazdilli və irandillilər isə əsasən Şimali Azərbaycanda yaşayırlar.

Türkdillilər haqqında növbəti paragrafımızda nisbətən ətraflı bəhs edəcəyik. Qafqazdilli və irandilli xalqlara gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, onlar Şimali Azərbaycan ərazisində min illər boyu baş vermiş bütün siyasi təbəddülatlarda fəal iştirak etmiş, Azərbaycanın maddi və mə'nəvi mədəniyyətinin yaradılmasında və formalaşmasında fəal rol oynamışlar. Bir sözlə Azərbaycan xalqının tarixi taleyində həmin xalqların payları vardır.

Türkdillilər, qafqazdillilər və irandillilər birlikdə "azərbaycanlı" anlayışını təşkil edirlər. Ayrılıqda isə onların hər birinin türk, ləzgi, udin, avar, saxur, xınalıqlı, qızlı, buduqlu, inqiloy, talış, tat, kürd, yəhudi və sair kimi etnik adları vardır. Beləliklə, "azərbaycanlı" adı Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların birgə, ümumi adıdır, lakin onların heç birinin milli etnik adı deyildir.

Mənşə məsələsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, qafqazdilli və irandilli xalqların hər ikisi Azərbaycan ərazisinin qədim, yerli sakinləridirlər. Qafqazdilli xalqlar yerli Alban tayfalarındandırlar. "Alban" adını daşıyanlar Kürün hər iki sahilində yaşayıb, çoxluq təşkil edir və türk dilində danışırdılar. Qədim mənbələrdə indiki ləzgilər - "leg", avarlar - "silb" və "lbin", saxurlar - "ciqbi", qızıllar - "her", xınalıqlılar - "kat", udinlər isə "udi" adları ilə mə'lum idilər.

Azərbaycanda yaşayan irandilli xalqlar da yerlidirlər. Məsələn, hələ eramızdan əvvəl V əsrdə qədim Yunan

mənbələrində talışların adı "kadus" kimi çəkilir və dağlıq ərazidə onların çox döyüşkən olduqları göstərilir. Tatlar isə hələ eramızın əvvəllərindən Azərbaycanda məskun olmuşlar. Həmin sözləri qafqazdilli və irandilli digər xalqlar haqqında da demək olar. Düzdür, bu kiçik xalqların bir hissəsi türklər ilə qaynayıb qarışmışdır, lakin onlar tam asimiliyasiyaya məruz qalmamışlar. Ona görə də onlar indi də mövcuddurlar.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisi indi təkcə bu qədim, yerli etnoslardan ibarət deyildir. Ərazimiz indi digər bir çox gəlmə etnoslarla da zəngindir və onlar artıq Azərbaycanda yaşamaq, onun vətəndaşı olmaq, "azərbaycanlı" adını daşımaq hüququna malik olmuşlar. Beləliklə, "azərbaycanlı" anlayışına indi yerli xalqlarla birlikdə gəlmə xalqlar da daxildirlər.

Lakin "azərbaycanlı" anlayışının mənalandırılması məsələsində səhvlərə də yol verilir. Məsələn, bəzi müəlliflər iddia edirlər ki, guya onun iki mənası vardır. Biri guya konkret özünü adlandırma, ikincisi isə ümumi özünüadlandırmadır. "Azərbaycanlı" adı guya türkdillilər üçün konkret özünü adlandırma, qafqazdillilər və irandillilər üçün isə ümumi özünüadlandırmadır. Ona görə ki, guya azsaylı qafqazdillilərin və irandillilərin öz etnik adları vardır və çoxsaylı türkdillilərin isə etnik adları yoxdur və buna görə də onlar "azərbaycanlı" olaraq qalırlar. Daha doğrusu, türkdillilərin etnik adı inkar edilir və onlar "azərbaycanlı kimi qələmə verilir. Beləliklə, "azərbaycanlı" sözü türkdillilər üçün etnik ad kimi qəbul edilir. Əlbəttə, bu fikirlə rəziləşməyə olmaz, ona görə ki, türkdilli, türkmənşəli xalqın da öz etnik adı vardır. Bu ad mə'lum və məşhur "türk" adıdır. "Türk" etnik adının inkar edilməsi isə elmi və nəzəri cəhətdən səhv, əməli cəhətdən isə zərərliyədir.

Mə'lum olduğu kimi, Sovet imperiyası dövründə dəb olub, ittifaq miqyasında işlənən "sovet xalqı" anlayışı yaranmışdı. Azərbaycanda həmin anlayışın analoqu kimi "Azərbaycan xalqı" anlayışı yarandı və bu rəsmən 1978-ci il Konstitusiyasının 68-ci maddəsinə daxil edildi. Bu anlayışın Konstitusiyada milli-etnik, yoxsa siyasi-hüququ mə'nada

verildiyi isə anlaşılmaz olaraq qalırdı. Ona görə ki, sovet ideologiyası və onun siyasi sistemi milli məzmunun silinib yox edilməsinə yönəldilmişdi. Bədbəxtlikdən bu istiqamət Azərbaycanda özünü daha bariz şəkildə göstərirdi. Milli mənsubiyyətin gizlədilməsi beynəlmiləçilik hesab edilir, onun təsdiqi isə millətçilik kimi pislənir və tə'qib edilirdi.

Buna görə də türk mənşəli Azərbaycan əhalisi türklüyünü, ləzgi əhalisi ləzgiliyini, talış əhalisi talışlığını, kürd əhalisi kürdlüyünü, tat əhalisi tatlığını və sair danmaq məcburiyyətində qalırdılar. "Azərbaycan xalqı" anlayışına isə "ingilis xalqı", "alman xalqı" və sair anlayışlar kimi milli-etnik məzmun verilirdi. Türkdilli Azərbaycanlılar isə "Azərbaycan xalqı" söz birləşməsini "Azərbaycan türkü" anlayışının daşıyıcısı və ifadəçisi kimi başa düşürdülər. Bununla da onların milli mənsubiyyəti sün'i yolla dəyişdirilirdi. Sadəlövh azərbaycanlılar inanırdılar ki, Lenin milli siyasəti nəticəsində imperiya miqyasında "sovet xalqı", Azərbaycanda isə "Azərbaycan xalqı" kimi insanların yeni tarixi birliyi yaranmışdır. Bundan sonra kimin atasının və babasının milliyətə kim olmasının məqsədə heç bir dəxli yoxdur. İş bərkə düşəndə isə ləzgi ləzgiliyini, talış talışlığını, kürd kürdlüyünü, tat tatlığını və sair bəyan edir, təkcə türkdillilər "Azərbaycan xalqı" olaraq qalırdılar, baxmayaraq ki, ləzgilər, talışlar, kürdlər, tatarlar və digər azsaylı xalqlar da türklər kimi Azərbaycan xalqının ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edirdilər. Beləliklə, onlar bu ifadədən heç bir zərər çəkmirdilər. Zərər çəkən isə "Azərbaycan xalqı" olaraq qalan türkdillilər idi.

Milli Məclisin 1993-cü il oktyabr tarixli iclası bu incə məsələnin aydınlaşdırılmasına həsr edilmişdi. "Azərbaycan" qəzetinin 1993-cü il 12 oktyabr nömrəsində çap edilmiş "Azərbaycan xalqı kimdir?" məqaləsi isə həmin məsələnin şərhinə həsr edilmişdi. Məqalədə mə'lumat verilirdi ki, "Azərbaycan xalqı" anlayışı sovet dövründə yaradılmış təsəvvürdən başqa bir şey deyildir, buna görə də ondan imtina edilməlidir. Konstitusiyada isə bu anlayış yalnız siyasi-hüququ mə'naya malikdir. Beləliklə, bu dəyişiklik Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətinin milli mənsubiyyəti

yətini pərdələyən örtüyün götürülməsi prosesinin mühüm mərhələsi oldu. Sual olunur, bəs "Azərbaycan xalqı kimdir?"

"Azərbaycan" qəzetinin cavabı: "Azərbaycan Respublikasının ərazisində və onun sərhədlərindən kənarında yaşayan bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşları" ("Azərbaycan" qəzeti, 12 oktyabr 1993-cü il) - "Azərbaycan xalqı" anlayışının əsl məna və məzmunu bundan ibarətdir. Beləliklə, bəzilərinin iddia etdikləri kimi, "Azərbaycanlılar" anlayışı kimi "Azərbaycan xalqı" anlayışına da təkcə türkdillilər mənsub olmayıb, Azərbaycan Respublikası ərazisində və onun sərhədlərindən kənarında yaşayan bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşları mənsubdurlar.

Hal-hazırda respublikada yaşayan çoxsaylı türkdillilərlə azsaylı qafqazdilli və irandilli xalqlar arasında mövcud olan nisbət aşağıdakı kimidir:

1989-cu il məlumatına görə respublikamızda yaşayan əhalinin 87,3 faizini azərbaycanlılar, yəni türkdillilər, 17,3 faizini isə azsaylı xalqlar təşkil edirdilər. 1994-cü il məlumatına görə Azərbaycanda 171 min ləzgi, 43 min avar, 40 min yəhudi, 27 min kürd, 21 min talış, 20 minə qədər ukraynalı və belarus yaşayırdılar. Ermənistanın təcavüzünə baxmayaraq, Azərbaycanda 100 min erməni yaşayır. Bunun da 20 mini Yuxarı Qarabağın hüdudlarından kənarında, yəni əsasən Bakıda yaşayırlar. ("Müxalifət", 27 avqust 1994) 1996-cı ilin yanvar məlumatına görə Azərbaycanda 7 milyon 500 min nəfər əhali yaşayır. Onun 6 milyon yarımına qədərini türkdillilər təşkil edirlər.

Konstitusiyamızın 44-cü maddəsi məhz bu etnik vəziyyəti təsbit edir və azərbaycanlıların bundan sonrakı tarixi talelərinin istiqamətini müəyyənləşdirir. Həmin maddədə deyilir: "Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır." Bu, birincisi, çoxsaylı türkdillilərə də aiddir, ikincisi, milliyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan hər kəs üçün doğma Vətəndir, hər kəs azərbaycanlıdır. "Azərbaycan" və "Azərbaycan xalqı" anlayışlarının məna və məzmunu bundan ibarətdir.

2. Azərbaycan xalqının mənşəyi

Türk mənşəli azərbaycanlılar haqqında iki konsepsiya - köhnə və yeni konsepsiyalar vardır. Yeni konsepsiyaya görə Azərbaycan ərazisində yaşayan türk mənşəli əhali gəlmə deyil, yerli, köklü əhalidir. Belə ki, hələ eradan əvvəl mövcud olmuş Manna, Atropatena və Albaniya dövlətləri türk mənşəli etnosların qurumları olmuşlar. Təəssüf ki, bu vaxta qədər mannalılar - hürri dilli, madaylar və atropatencilər iran dilli, Albanlar isə Dağıstan dilli hesab edilmişlər. Yeni konsepsiya Manna, Atropatena və Albaniyada qədim toponimlərin və dövrün hörmətli adamlarının, yəni çarların, feodalların və ruhanilərin adlarının qədim türk dilləri əsasında izah edilməsinə əsaslanır. İndiyə qədər həmin adların Şərqi və Dağıstan dilləri əsasında aydınlaşdırılmasına təşəbbüs göstərilə də heç bir nəticə alınmamışdır. İran dillərində olması güman edilən bəzi adlar istisna edilməklə, digər adlar "qədim yerli adlar" kimi bir kənara qoyulmuşdu. Demə, "qədim yerli adlar" adlandırılanlar məhz elə türk adları imiş. Hətta indiyə qədər İran mənşəli hesab edilən adların çoxu da qədim türk adlarıdır. Bu isə köhnə konsepsiyaya uyğun gəlmədiyinə görə, onun tərəfdarlarının qıcıqlanmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, türk mənşəli, türk dilli etnoslar Azərbaycanın yerli-köklü sakinləri olmuşlar və onlar hələ eradan əvvəl Cənubi Azərbaycanda III minillikdən, Şimali Azərbaycanda isə I minillikdən mövcuddurlar. Türk mənşəli azərbaycanlılar haqqında yeni konsepsiyanın mahiyyəti bundan ibarətdir.

Mə'lum olduğu kimi, Azərbaycanın ən qədim və ilk sakinləri türk tayfaları olmuşdur. Bununla birlikdə əsrlərlə Azərbaycana türk tayfalarının yeni-yeni axınları gəlirdi. Məsələn, Sasanilərin hakimiyyəti dövründə Dərbənd keçidi vasitəsilə türk tayfalarının bir neçə dəfə belə axını baş vermişdi. Onlar burada dil və dini bir olan öz soydaşları ilə birləşir, məskunlaşır və qaynayıb qarışırdılar. Türk tayfalarının Azərbaycana növbəti belə axını XI əsrin birinci yarısında səlcuq türklərinin gəlişi ilə başladı və sonrakı əsrlərdə də davam etdi. Səlcuq türkləri də şimaldan Dərbənd

yolu iftə gəldilər. Azərbaycan hakimləri onları müqavimətsiz qəbul edirdilər. Ona görə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, səlcuqları onlar dili, dini və soykökü bir olan öz doğma qardaşları hesab edirdilər. Lakin sovet imperiyası dövründə belə bir uydurma yaradılmışdı ki, guya bu dəfə səlcuq türkləri şimaldan yox, cənubdan İran yolu ilə gəlmişdilər. Əlbəttə bu yalandır. Məqsəd isə mə'lumdur.

Köhnə konsepsiyaya görə səlcuq türklərinin Azərbaycan ərazisinə gəlməsi ilə guya İran dilli atropatenlər və qafqaz dilli albanlar türkləşdirilmişlər. Lakin bu əsla həqiqətə uyğun deyildir. Ona görə ki, səlcuq türkləri yerli atropatenlərdən və albanslardan səviyyəcə yüksək deyildilər, əksinə aşağı idilər. Məsələn, səlcuq türkləri köçəri idilər, yerli türklər oturaq, səlcuq türklərinin sultanları belə alaçıqlarda yaşayırdılar - yerli türklər evlərdə və yeraltı damlarda, səlcuqlar maldarlıqla, qoyunçuluqla və atçılıqla məşğul idilər, yerli türklər əkinçilik və sənətkarlıqla. Yerlilərin Təbriz, Urmu, Ərdəbil, Qəbələ, Gəncə, Bərdə, Bakı, Şamaxı, Şabran, Naxçıvan, Ordubad, Xunan, Beyləqan və başqaları kimi inkişaf etmiş iri şəhərləri var idi, səlcuqların yox. Bu şəhərlər isə səlcuqlardan çox-çox əvvəl salınmışdı və onların əhalisi türkdilli və türk mənşəli idilər. Sadaladığımız şəhərlərdən əlavə, qalaların, dağların, çayların da çoxunun o vaxtkı adları türk adları idi. Səlcuq oğuzlarına qədər Azərbaycanın hər iki hissəsində iran mənşəli və qafqaz mənşəli şəhər və qala adları aşkar edilməmişdir. Ümumiyyətlə oğuzların, guya iki müxtəlif dili - cənubda iran mənşəli, şimalda isə dağıstan mənşəli dilləri - eyni vaxtda və qısa müddətdə məhv edə bilməsi haqqında uydurulmuş fikir əsla həqiqətə uyğun deyildir. Ona görə də Azərbaycan türklərinin guya türkləşmiş irandillilərdən və qafqazdillilərdən əmələ gəldiyi haqqında köhnə, dolaşiq konsepsiya elmi və əməli cəhətdən səhv, nəzəri və siyasi cəhətdən isə zərərli konsepsiyadır, həqiqətə uyğun deyildir. Ona görə ki, səlcuq türkləri Azərbaycanda öz dillərinə uyğun bir dilə rast gəlmiş, yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmış və hər iki tərəf mövcud dilin inkişafında fəal rol oynamışdır. Yerli əhalinin islam

dininə mənsub olması isə qatı müsəlman olan oğuzlarla münasibətdə daha müsbət rol oynamışdır.

Düzdür, səlcuq oğuzlarına qədər Azərbaycan ərazisində yaşayan etnoslar özlərini türk adlandırmırdılar. Lakin burada təəccüblü heç nə yoxdur. Ona görə ki, türk xalqlarının çoxu hətta indi də özlərini birbaşa "türk" adlandırmırlar. Məsələn, etnik adları "hun", "uyğur", "qırğız", "saxa", "kakas", "tatar" və sair olan bir sıra türk xalqlarının etnik adları elə əvvəldən türk olmamışdır. Lakin onlar Altay dil ailəsinin türk qoluna mənsub olduqlarına görə türkdürlər. Həmin sözlər səlcuqlara qədər Azərbaycan ərazisində olan türk mənşəli etnoslara da cyni ilə aiddir. Beləliklə, türk mənşəli etnoslar Azərbaycan ərazisində hələ eradan əvvəl yaşayırdılar. Lakin onların adları türk olmayıb, "kas", "manna", "maday", "alban" və s. idi.

Aydındır ki, özlərini türk adlandıran etnoslar da olmuşdur. Belə etnoslar isə eranın əvvəllərindən məlumdur. Məsələn, VI əsrdə onlar Altayda tarixdə türk xaqanlığı adlanan nəhəng dövlət yaratmışdılar. Səlcuq oğuzları da mənşəcə həmin türklərə mənsubdurlar. XI əsrdəki yenilik isə ondan ibarət oldu ki, "türk" adını oğuzlar Azərbaycan torpağına da gətirdilər.

Beləliklə, bəzilərinin iddia etdikləri kimi, türk mənşəli Azərbaycan xalqını heç də oğuzlar yaratmamışlar. Oğuzların xidməti ondan ibarət olmuşdur ki, onlar burada türklərin sayını və Azərbaycan dilində oğuz dilləri qrupuna aid olan sözləri artırmışlar. Bir də onlar Azərbaycana köçəri maldarlıq formasını gətirmişlər. Əlbəttə, onların gəlişinə qədər də Azərbaycanda maldarlıq var idi, lakin əhalinin böyük əksəriyyəti oturaq həyat keçirirdi. Hətta eranın əvvəllərində şimaldan gəlib Azərbaycanda məskunlaşmış hun, suvar, kəngər, bolqar, peçenik, aran, gorus, çul və sair türk dilli tayfalar oğuzlar gələnədək əsasən oturaq həyat tərzini keçirirdilər. V-X əsrlərə aid mənbələrdə bu tayfaların adlarını əks etdirən qala, şəhər və kənd adları çəkilir. Oğuz tayfalarının bir çoxu məsələn, Bayat, Alpud, Əfşar, Bərdili, Xələc və başqa köçəri tayfalar yalnız XIX əsrin

axırlarında oturaq həyata keçmişdilər. Deməli, türklər Azərbaycan ərazisinin əsas əhalisi olmuş və onlar tarixin bütün mərhələlərində, aparıcı rol oynamışlar.

Beləliklə, yuxarıda dediyimiz kimi, eradan əvvəl III və I minillikdə yaşamış mənəvililər, madaylar, albanlar və başqa etnoslar Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim türklərdir. Təəssüf ki, iranşünasların təqsiri üzündən qədim türk etnosları tarixinin böyük bir hissəsi iran dilli xalqların tarixinə calanmışdır. Onlar mənəvililər, madaylar, kaslar, albanlar idilər. Mənəvililər və madaylar eradan əvvəl III minillikdə Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşamış kuti, lulubi, subi, kas və başqa türk mənşəli tayfaların sonrakı nəsillərinin davamçıları idi. Eradan əvvəl III minillikdə Dəclə və Fərat çayları hövzələrində yaşamış şumerlərin də türk mənşəli olması fikri vardır.

Deməli, xalqımızın mənşəyi haqqında Azərbaycan tarixində kök salmış köhnə konsepsiya artıq öz qüvvəsini itirmişdir. Köhnə konsepsiya erməni, gürcü, rus və Qərbi Avropanın xristian tarixçilərinin fikirlərini əks etdirir. Ona görə də bu konsepsiyaya qarşı çıxmaq üçün güclü faktlar və tarixçilər lazım idi. Əvvəlcə professor Yusif Yusifov eradan əvvəl III minillikdə Cənubi Azərbaycan ərazisində altay mənşəli tayfaların yaşaması fikrini söyləmiş və bir sıra məqalələr çap etdirmişdir. Qiyasəddin Qeybullayevin araşdırmaları isə bu fikri təsdiq etdi. Professorlardan Mahmud İsmayılov, Süleyman Əliyarov, Firudin Cəlilov, Tofiq Hacıyev, Nizami Xudiyev və başqaları isə bu sahədə yeni fikirlər söyləmiş və xalqımızın mənşəyi haqqında yeni konsepsiyanın bir sıra sahələrinin həllində yaxından iştirak etmişlər. Bütün bunları bilmək, öyrənmək, respublika və dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq çox vacibdir. Xüsusilə də ona görə ki, bizim ermənilər kimi psixi xəstəliyə tutulmuş qonşularımız vardır və onlar fasiləsiz olaraq bizə qarşı torpaq, ərazi iddiası irəli sürürlər. Onların iddiasının tarixi cəhətdən "əsaslandırılması" isə belə bir saxta fikirlə əlaqədardır ki, guya azərbaycanlılar XI-XII əsrlərdə gəlmiş köçəri türklərdir, onlardan əvvəl isə buranın əhalisi irəndillilər, qafqazdillilər

və ermənilər olmuşlar. Məsələ isə yuxarıda dediklərimiz kimidir, tarixi həqiqət belədir.

İstə'dadlı tarixçi Qiyasəddin Qeybullayevin 1994-cü ildə "Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair" 100 səhifə həcmində maraqlı bir kitabı nəşr edilmişdir. Azərbaycanlılar və onların əsasını təşkil edən türklər haqqında oradan daha ətraflı mə'lumat almaq olar. Onun "Qədim türklər və Ermənistan" (1993), "Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən" (1994) adlı məzmunlu və mə'nalı monoqrafiyalarından da faydalanmaq mümkündür.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏTÇİLİYİ və DÖVLƏT DİLİ

1. Azərbaycanın dövlətçiliyi tarixindən
2. Azərbaycanın dövlət dili

1. Azərbaycanın dövlətçiliyi tarixindən

Azərbaycan dövlətçiliyinin 3 min ildən artıq tarixi vardır. Bu müddət ərzində azərbaycanlılar dünya dövlət quruculuğu tarixinə 40-a qədər dövlət vermişlər. Məsələn, Azərbaycanda Manna, Maday, Atropatena və Albaniya kimi qədim dövlətlər; Şirvanşahlar, Atabəylər - Eldəgizlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər kimi bir çox orta əsr feodal dövlətləri; xanlıqlardan ibarət 20-yə qədər yeni dövr dövlətləri; XX əsrdə isə müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası, müstəmləkə tipli Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası və müstəqil Azərbaycan Respublikası kimi ən yeni dövr dövlətlərimiz olmuşdur.

Bu dövlətlərin içərisində biz üçü ilə daha çox fəxr edirik. Onun birincisi, Səfəvilər dövlətidir ki, 250 ildən çox ömür sürmüş və 2 milyon 800 min kvadrat kilometr əraziyə malik olmuşdur. İndiki İran, İraq, Əfqanıstan, Gürcüstan, Ermənistan, Özbəkistanın böyük bir hissəsi və kiçik Asiyanın bir sıra vilayətləri bu dövlətin tərkibinə daxil olmuşdur. Səfəvi dövləti bir əsrə qədər milli dövlət olmuş və türk dili dövlət dili kimi işlədilmişdir.

İkincisi, müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasıdır, cəmi 23 ay yaşamışdır. Bu müddət ərzində o, beş kabinə dəyişmiş, lakin öz süqutunun qarşısını ala bilməmişdir. Bütün şərqin tarixində ilk parlamentli demokratik respublika olmuşdur. Bu respublikanın böyüklüyü ondan ibarət olmuşdur ki, o, bir əsrdən artıq müddət ərzində dövlətçiliyini itirmiş olan xalqda öz milli, müstəqil dövlətini qurmaq inamı yaratmışdır. Bu respublika tariximizdə silinməz izlər buraxmışdır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, o, bizə müstəqil dövlətin üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini, dilini, istiqlal gününü və demokratik dövlət quruculuğu kimi qiymətli təcrübəsini qoyub getmişdir.

Üçüncüsü, müstəqil Azərbaycan Respublikasıdır. 1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra yaranmışdır. Azərbaycan Respublikası özünü ADR-in varisi e'lan etmiş, onun üç rəngli bayrağını, gerbini, himnini, istiqlal gününü və dövlət dilini olduğu kimi qəbul etmişdir. Parlamentli demokratik respublika olan ADR-dən fərqli olaraq, AR prezident

üsul-idarəli respublikadır. Düzdür, Azərbaycan Respublikası da öz varlığının ilk iki ili ərzində üç prezident dəyişmişdir. Lakin üçüncü prezident, cənab Heydər Əliyev respublika sükəninin arxasında möhkəm dayanmışdır və onu parçalamadan, süqut olmaqdan artıq dörd dəfə xilas etmişdir. Heydər Əliyevin sayəsində 1994-cü ilin mayında Ermənistanla müharibədə atəşkəsə nail olunmuşdur və qan axıdılmır; ATƏT-in 1994-cü il Budapeşt sammitində Dağlıq Qarabağ üçün beynəlxalq müşahidəçilərin göndərilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. 1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" bağlanmışdır. 1995-ci il noyabrın 12-də parlament seçkilərini və Respublikanın yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsini yuxarıda dediklərimizə əlavə etsək, əsasımız var deyək ki, 1995-ci il respublikamızın həyatında dönüş ili olmuşdur.

Konstitusiyada deyildiyi kimi, Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik və unitar dövlət quruculuğu işini başa çatdıracaqdır. Yuxarıda deyilənlərin hamısı Azərbaycanda belə bir dövlətin qurulacağına inam yaradır. Böyük Mustafa Kamal Atatürk dövlətdən danışarkən onun üç əsas vəzifəsini müəyyən edirdi. Dövlətin birinci vəzifəsi ərazini, sərhədləri qorumaqdan; ikincisi, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməkdən, üçüncüsü isə əhalinin rifahını yüksəltməkdən ibarətdir. Azərbaycan xalqı əmindir ki, öz prezidentinin rəhbərliyi ilə o, belə bir dövlət quracaqdır.

2. Azərbaycanın dövlət dili

XI-XII əsrlərdə "türk" sözünü Azərbaycana oğuzlar gətirdilər. Onlar Azərbaycanda öz dilbir qardaşları olan yerli türklərlə qaynayıb-qarıxdılar və indiki dilimizin inkişafında fəal rol oynadılar. Beləliklə, XI-XII əsrlərdən - XX əsrin 30-cu illərinə qədər türk mənşəli azərbaycanlıların etnik adı "türk", dilləri isə "türk dili" adlanmışdır. Təsadüfi deyildir ki, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının baniləri həmin vəziyyəti nəzərə alaraq, respublikanın dövlət dilinin "türk dili" olduğu haqqında qərar qəbul etdilər. 1920-ci ildə respublikanın devrilməsinə,

sovet hakimiyyətinin qurulmasına baxmayaraq, 30-cu illərin axırlarına qədər "türk dili" Azərbaycanda dövlət dili olaraq qaldı.

Düzdür, Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra "türk dili" sözü imperiya qüvvələrinin xoşuna gəlmir və onları qıcıqlandırır. Lakin Azərbaycanın Nəriman Nərimanov və onun kimi milli ruhlu rəhbərləri türk dilinin keşiyində möhkəm dayanmışdılar. 1922-ci ildə Nəriman Nərimanov həmin qüvvələri nəzərdə tutaraq yazırdı: "Türk dili Azərbaycanda dövlət dili e'lan olunub və o, bu dilin hüquq və üstünlüklərindən bütünlüklə yararlanmalıdır. Heç kəs onu aradan götürə bilməz, bunu bacarmaz. Azərbaycan... doğma dilindən keçə bilməz və o, heç kimin Azərbaycanda bu dili gözdən salmasına yol verməz. Qoy Azərbaycanda çeşidli bəhanələrlə türk dilinə qarşı çıxanların hamısı bunu yaxşı-yaxşı bilsin" ("Azadlıq" qəzeti, 28 yanvar 1995).

Azərbaycanda türk dilinin zəngin tarixi təcrübəsi vardır. Böyük babalarımız Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundov, Əhmədbəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Əlimərdanbəy Topçubaşov, Fətəlixan Xoşlu, Nəsibbəy Yusifbəyli, Üzeyirbəy Hacıbəyov, Cəlil Məmməd-quluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Məhəmməd-hüseyn Şəhriyar, Səməd Vurğun və digərləri kimi klassiklərimiz yazıb yaratdıqları dili "türk dili" adlandırır və onunla fəxr edirdilər.

20-30-cu illərdə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovdan və digər partiya və dövlət rəhbərlərindən başlamış adi, sırası vətəndaşlara qədər hamının pasportunda və rəsmi "anket"lərində millət "türk", dil isə "türk dili" kimi göstərilirdi. Təəssüf ki, 30-cu illərin axırlarında imperiya qüvvələrinin iradəsini yerinə yetirən Stalin "türk" və "türk dili"yə qarşı çıxıb, xalqa "azərbaycanlı" adını verdi. Bununla da bütün pasportlar dəyişdirilib millətin öz tarixi etnik adına son qoyulmuş oldu. 30-cu illərin axırlarından 90-cı illərin əvvəllərinə qədər, yəni 60 ilə yaxın bir müddət ərzində rus dili Azərbaycanda dövlət dili kimi işlədildi.

Respublikanın bütün dövlət adamları idarə və müəssisələrin işini rus dilində aparır, iclas və yığıncaqlarda rus

dilində danışdırlar. Bütün bunlar isə o dövrün qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarını qəzəbləndirir və onların narazılığına səbəb olurdu. Məsələn, həmin illərin narazılıqları Səməd Vurğunun şe'rlərinin birində öz əksini belə tapmışdı.

*Nədən söyləməsin ana dililə,
Öz odlu nitqini yoldaş komissar?
Türkcə danışmasının sevgilisiylə...
Bu mənhus adətdə böyüklükmü var?
Məndən inciməsin yoldaş komissar.*

Bütün bunları nəzərə alan respublikanın sonrakı rəhbərliyi 70-ci illərdə başda Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev olmaqla, Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasında "Azərbaycan dili"nin dövlət dili kimi göstərilməsinə nail oldular. Lakin bütün bunlara baxmayaraq 1991-ci ilə qədər, yəni sovet imperiyası dağılana qədər rus dili Azərbaycanda dövlət dili olaraq qalırdı.

1992-ci il dekabrın 22-də Milli Məclis Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin "türk dili" olduğu haqqında qərar qəbul etdi. Əlbəttə, bu qərar təsadüfi qəbul edilmədi, əksinə, bu qərar ADR-in iki illik və millətin çoxəsrlik tarixi təcrübəsinin ümumiləşdirilib yekunlaşdırılması nəticəsində qəbul edildi.

Lakin bu qərar əhali arasında heç də birmənalı qarşılanmadı. Ona görə ki, birincisi, bu qərar 60-70 illik fasilədən sonra heç bir hazırlıq işi görülmədən, qəflətən, gözlənilmədən, izahat işi aparılmadan qəbul edildi. İkincisi, qərar "türk dili" sözü "Azərbaycan" sözündən təcrid edilmiş şəkildə göstərildiyinə görə əhali çaş-baş qaldı.

Bütün bunlara baxmayaraq 1992-ci ilin dekabrından 1995-ci ilin noyabrına, yəni üç ilə qədər bir müddət ərzində Azərbaycanda dövlət dili "türk dili" adlandırıldı. Bu müddət ərzində o, özünə yol açdı, radioda, televiziya, mətbuatda, ayrı-ayrı adamların əsərlərində, məruzə, nitq və məqalələrinə təsdiq və ifadə edildi. Bununla birlikdə respublika ictimaiyyəti "türk dili" sözünə adət etməklə yanaşı, ona öz düzəliş və redaktəsini də edirdi. Məsələn, respublika ictimaiyyəti özbaşına axınla "türk dili" ifadəsinə "Azərbaycan"

sözünü əlavə edib, dövlət dilinin "Azərbaycan türk dili" kimi, milli-etnik adı isə "Azərbaycan türkü" kimi işlətməyə başlamışdılar. Bu da çox təbii və qanunauyğun görünürdü. Beləcə hər şey öz axarına düşürdü.

1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasını hazırlamaq üçün prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Konstitusiya Komissiyası yaradıldı. Komissiya Konstitusiya layihəsini hazırlayıb xalqın müzakirəsinə verdi. Layihədə dövlət dili yenidən "Azərbaycan dili" kimi göstərildi. Bu bənd ciddi mübahisələrə səbəb oldu. Bununla əlaqədar olaraq respublika səviyyəsində iki müzakirə təşkil edildi. Müzakirənin biri 1995-ci il oktyabrın 31-də Elmlər Akademiyasında, ikincisi noyabrın 2-də prezident aparatında keçirildi. Akademiyadakı müzakirədə mə'lum oldu ki, dövlət dili məsələsində komissiya üzvlərinin arasında da yekdillik yoxdur. Məsələn, Konstitusiya Komissiyasının dörd üzvü, şair Bəxtiyar Vahabzadə, yazıçı Elçin Əfəndiyev, yazıçı Anar Rzayev və tarixçi E'tibar Məmmədov "Türk dili" ifadəsinin, Komissiyanın digər üzvləri isə "Azərbaycan dili" ifadəsinin tərəfdarı idilər.

Qeyd edək ki, "Azərbaycan dili" ifadəsini irəli sürüb əsaslandırانların biri və birincisi Elmlər Akademiyasının dilçilik institutunun direktoru Ağamusa Axundov idi. Prezident aparatında həmin ideyanı qızğınlıqla müdafiə edənlər Ziya Bünyadov, İqrar Əliyev, Yusif Səmədoğlu, Asya Manafova və başqaları oldular.

Mübahisə zamanı bütün meyarlar itirilmişdi. Xüsusilə belə bir meyar itirilmişdi ki, birincisi, respublikada yaşayan bütün xalqların dili yox, yalnız çoxluq təşkil edən və aparıcı rola malik olan xalqın dili dövlət dili ola bilər. Belə bir dil isə türk dilidir. İkincisi, belə bir meyar da itirilmişdi ki, Konstitusiyanın özü türk dilində hazırlanmışdır, onun müzakirəsi də türk dilində keçirilir, Komissiyanın sədri, üzvləri və mübahisədə iştirak edən bütün alimlər, ziyalılar türk dilində danışırlar.

Ən başlıcası odur ki, Konstitusiya layihəsində olduğu kimi, Konstitusiyanın özündə də dövlət dili "Azərbaycan dili" kimi nəşr edildi və 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilmiş

referendumda da həmin formada təsdiq edildi. Mə'lumdur ki, Konstitusiyaya sənəddir, dövlət sənədidir, hüquqi sənəddir və siyasi sənəddir. Buna görə də, birincisi, biz hesab edirik ki, "Azərbaycan dili" ifadəsi Konstitusiyada milli-etnik mə'nada deyil, hüquqi-siyasi mə'nada getmişdir. İkincisi, həmin "Azərbaycan dili" elə "türk dili"dir ki, inkişaf edib, indi bütün azərbaycanlıların dilinə çevrilmişdir.

Mübahisələrdə fəal iştirak edən bir çox görkəmli ədiblər, dilçilər, tarixçilər, filoloqlar, filosoflar və digər elm sahəsinin adamları Azərbaycanda dövlət dilinin "Türk dili" kimi göstərilməsini tə'kidlə tələb edir və elmi cəhətdən əsaslandırırıdılar.

Onların dəlil və sübutları, fikir və mülahizələri belə bir həqiqətə əsaslanırdı ki, birincisi, "Azərbaycan" sözü milli-etnik anlayış olmayıb, coğrafi-ərazi anlayışıdır. "Azərbaycan dili" ifadəsi isə sovet imperiyasından və onun başçısı Stalindən qalmış mirasdır. İkincisi, tarixin bütün mərhələlərində türklər bu ərazidə yaşayanların mütləq çoxluğunu və əsasını təşkil etmiş, bütün dövlət qurumlarının yaradıcısı olmuş və aparıcı rol oynamışdır. Üçüncüsü, Azərbaycan Respublikasının varisi Azərbaycan Demokratik Respublikası dövlət dilini "türk dili" e'lan etmişdi. O vaxtdan keçən müddət ərzində isə türklərin sayı respublikada nəinki azalmamış, əksinə, Ermənistandan, Gürcüstandan və Orta Asiya respublikalarından zorla köçürülənlərin hesabına daha da artmışdır. Dördüncüsü, Azərbaycan ərazisi parçalanıb bölüşdürülmüşdür, Şimali Azərbaycanda yaşayan türklər özlərini "azərbaycanlı", cənubda yaşayanlar isə "türk" adlandırsalar etnik cəhətdən də parçalanmış olarlar ki, bu da daha böyük faciəyə səbəb ola bilər. Beşincisi, müstəqilliyimizlə əlaqədar olaraq, "şimal" və "türk" sözlərini respublikanın adına daxil edib, onu "Şimalı Azərbaycan Türk Respublikası" adlandırmaq kimi tarixi bir zərurət yaranmışdır. Altıncısı, 1923-cü ilə qədər Anadolu türkləri özlərini "osman", Türkiyəni isə "Osmanlı" adlandıırıdılar. Lakin Böyük Atatürk inqilab edib "Türkiyə Respublikası" yaratdı. Qəbul etdiyi Konstitusiyada isə Respublikanın dövlət dilini "türk dili" e'lan etməklə, başlanmış tarixi mübahisəyə son qoymuş oldu.

Başqa bir tərəfdən isə prezident Heydər Əliyev özü Anadolulularla Azərbaycanlıları "bir xalq - iki dövlət" kimi səciyyələndirmişdir. Deməli, hər iki dövlətin dili türk dili adlandırılı bilər. Yeddincisi, məlum olduğu kimi ərəb dövlətlərinin hər biri öz adına "ərəb" sözünü əlavə ediblər. Bununla onlar dünya ictimaiyyətinə 20-yə qədər ərəb dövlətinin olduğunu çatdırırlar. Onların adında "ərəb" sözü olmasa idi mütəxəssislərdən başqa heç də hamı bu qədər ərəb dövləti olduğunu bilməzdi. Necə ki, "türk" sözü olmadığı üçün dünya ictimaiyyəti neçə türk dövlətinin olduğunu bilmir. Bununla ərəblər öz dillərini dünya dillərindən birinə, BMT dilinə çeviriblər. Halbuki, ərəblər sayca 100 milyondan çox, türklər isə 200 milyondan çoxdurlar. Türk dövlətlərinin adında "türk" sözü çatışmadığına görə dünya elə hesab edir ki, cəmi 2 türk dövləti vardır: Türkiyə və Türkmənistan. Halbuki, təkcə SSRİ məkanında indi 5 müstəqil, 10 suveren türk dövləti yaranmışdır. Çatışmayan isə "türk" sözüdür. Bizim fikrimizcə bunun üçün türk dövlət başçılarından bir zirvə toplantısı kifayət edərdi. Filologiya elmləri doktoru Elməddin Əlibəyzadə yazır: "Mən Şumer köklü, iskit soylu, sak ləyaqətli, hun əzəmətli, oğuz nəsilli, türk əsilli türkmən! Bununla da fəxr edirəm! Millətim türk, dilim türk dili, Vətənim Azərbaycandır!". ("Millət" qəzeti, 7 noyabr 1995).

Hələ XII əsrdə türk dərđini böyük Nizami də çəkmişdir. Məlum olduğu kimi, "Leyli və Məcnun" poemasını yazmaq üçün o, hökmdar Şirvanşah Axsitandan sifariş almışdı. Şirvanşah özü türk əsilli ola-ola Nizami Gəncəviyə yazmışdı ki, o, poemanı türk dilində yox, ya fars, ya da ərəb dilində yazsın. Ona görə ki, türk dili onun şah nəslinə yaraşmaz:

*"Bu təzə gəlinə çəkəndə zəhmət
Fars, ərəb dililə vur ona zinət.
Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə."*

Mənliyinə, milli heysiyyətinə toxunulmuş, təhqir edilmiş böyük şair bununla əlaqədar olaraq özünü saxlaya bilməyib keçirdiyi hiss və duyğuları poemada belə ifadə etmişdi:

*Qulluq həlqəsinə düşdü qulağım,
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım,
Nə cür'ətim vardı qulluqdan qaçam,
Nə də sözüm vardı, xəzinə açam.
Ömrüm viran oldu, solub saraldım,
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım.*

XV əsrdə Əmir Teymur öz dövlətini belə səciyyələndirirdi: "Biz mülki Turan, əmiri-Türkistan, türk oğlu türk, millətlərin ən qədimi və ən ulusu Türkün başbuğuyuq!" XV əsrin əvvəllərində Əmir Teymur İrana müvəffəqiyyətli hərbi səfərindən sonra böyük şair Firdovsinin məzarını ehtiramla ziyarət etmiş və ona müraciətlə demişdir: "Qalx, qalx, ey böyük insan, "Şahnamə"də istehza ilə danışdığın məğrur türkü indi öz gözlərinlə gör".

Söhbət dildən gedəndə fransız krallarının birinin Avropanın əsas dillərinə verdiyi qiymət yada düşür. O, deyirdi: "Fransız dili - qadınla, alman dili - düşmənlə, ispan dili - dostla, italyan dili isə Allahla danışmağa layiqdir." Bütün mənada Şərq xalqlarının dilləri də mənalandırılmışdır. Məsələn, ərəb dili elm, fars dili şe'r, türk dili isə hünər dili hesab edilir. Türk dilinə verilən qiymət ümumi türk dilinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan türklərinin dilinə də aiddir. Dediklərimizi Aleksandr Düma, Mixail Lermontov və bir çox başqaları da e'tiraf etmişlər. Onlar türk dilinin Qafqazda və Yaxın Şərqdə ümumi ünsiyyət dili olduğunu, çox incə mətləbləri açmağa qadir və layiq olduğunu qeyd etmişlər. O zaman "Azərbaycan türkü" ifadəsi ilə yanaşı "Qafqaz türkləri" ifadəsi də işlədilirdi. Təəssüf ki, Sovet Hakimiyyəti bütün bu ifadələri ləğv etdi.

Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin ən nadir inciləri Azərbaycan türk dilinə tərcümə edilmişdir. Böyük rus şairi A.S.Puşkinin "Yevgeni Onegin" poemasını iki il ərzində Azərbaycan türk dilinə tərcümə edib qurtardıqdan sonra Səməd Vurğun yazırdı:

*Axıtdım alımın inci tərini,
Yanmadım ömrümün iki ilinə.
Rusiya şeirinin şah əsərini,
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə.*

V FƏSİL

GƏNCƏ BƏYLƏRBƏYLİYİ VƏ BÖRÇALİ SULTANLIĞI (1736-1917)

1. Gəncə bəylərbəyliyi və tarixi Bərçalı mahalı
haqqında ümumi mə'lumat

2. Bərçalı Gəncə bəylərbəyliyindən alınıb
Kartli-Kaxeti çarlığına verildikdən sonra

1. Gəncə bəylərbəyliyi və tarixi Borçalı mahalı haqqında ümumi mə'lumat

"Borçalı" bu ərazidə yaşamış ən böyük Türk tayfalarından birinin adı olmuşdur. Bunu Gürcü Sovet Ensiklopediyası da etiraf edir. Lakin onun səhvi ondan ibarətdir ki, o, bu adı XVII əsrə aid edir. Halbuki ki, "Borçalı" adı ondan çox-çox əvvəl mövcud olmuşdur. Bu adın tarixi eradan əvvəl birinci minilliyə, Türklərin Şimali Azərbaycanda məskunlaşdığı dövrə aiddir. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası isə daha kobud səhvə yol vermişdir. Guya Borçalıya erkən orta əsrlərdə türkdilli tayfalar, XVI-XVII əsrlərdə isə kütləvi surətdə azərbaycanlılar köçmüşdülər. (Bax: II cild, səh.255). Sual qılınur, görəsən azərbaycanlılar hansı etnosa məxsusdurlar? Aydınadır ki, onlar da türkdürlər. Beləliklə, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında nəinki Borçalının tarixi, həm də orada məskunlaşmış qədim türk etnosunun adı və mənşəyi təhrif edilir. Belə çıxır ki, guya "türk" bir etnos, "azərbaycanlı" isə başqa etnosdur. Biz "Azərbaycan" adının yaranma tarixindən də bildik ki, yer adları 2 əlamətə görə yaranır. Ya yerin təbii-coğrafi şəraitinə görə, ya da həmin yerdə yaşayan ən böyük tayfanın adına görə. "Borçalı" adı da məhz belə yaranmışdır. "Borçalı" orada yaşayan qarapapaq türk tayfalarının ən böyüyündən birinin adı olmuşdur. Bu həmin qarapapaqlardır ki, eradan əvvəl bu torpağa həyat gətirmiş və tarixdə oğuz, qıpçaq, tərəkəmə adları ilə Şərqi Anadolunun da sakinləri olmuşlar.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1736-cı ildə Borçalının Gəncə bəylərbəyliyindən alınıb Kartli-Kaxeti carlığına verilməsi Azərbaycan ərazisinin bir tam kimi parçalanmasında az rol oynamamışdır. Baxmayaraq ki, o zaman Azərbaycan kimi Gürcüstan və Ermənistan da İran imperiyasının təbəçiliyində idi. Borçalını, indiki təbirlə desək Azərbaycandan alıb Gürcüstana verən isə sapı özümüzədən olan Nadir şah oldu. Əfşar adlı türk tayfasından olan Nadir şah Səfəvi hökmdarı II Təhmasibin (1722-1732) rəğbətini qazanmaq üçün özünü onun şərəfinə "Təhmasibqulu xan" adlandırmışdı. 1726-cı ildə bu "qul" İran ordusunun komandanı təyin edildi. 1732-ci ildə isə bu "qul" Təhmasibi taxtdan saldı.

Yerinə onun kiçik yaşlı oğlu Abbasi formal olaraq III Şah Abbas adı ilə taxta əyləşdirdi. Hakimiyyəti isə özü idarə etdi. Fərsət düşən kimi Nadir Səfəvi sülaləsinin bu son nümayəndəsini də aradan götürüb, 1736-cı ildə Muğanda çağırdığı qurultayda özünü şah e'lan etdi. Lakin Gəncə bəylərbəyi Ziyadoğlu Nadirin şahlığını qəbul etmədi. Nadir isə intiqam almaq məqsədilə Gəncə bəylərbəliyinin hakimiyyəti altında olan Otuzikilər, Cavanşir və Kəbirli tayfalarını zorla Xorasana sürgün etdi, Qarabaq mülklərinə Gəncə bəylərbəyliyinə tabe olmamaq əmrini verdi, Qazax-Şəmsəddil və Borçalı mahallarının idarəsini isə Kartli-Kaxeti çarlığına tapşırırdı. Bununla da o, Ziyadoğluların hakimiyyətini, hərbi və iqtisadi qüdrətini xeyli zəiflətdi. O vaxtdan bu günə qədər keçən iki əsr yarımından artıq bir müddət ərzində hər şey öz yerini tapmışdır. Lakin Borçalı mahalı o vaxtdan Gürcüstanın tərkibində qalmış, sonra isə Ermənistanla Gürcüstan arasında bölüşdürülmüşdür. Bununla da Borçalının Azərbaycan ərazisi olduğu yaddaşlardan silinmiş, "Azərbaycan tarixi" kitablarında isə yaddan çıxarılmışdır. Ona görə də biz bu gün Borçalı mahalına ayrıca bir mühazirə həsr etməklə unudulan xalqımızın yaddaşını yenidən təzələmək istədik. İstədik yadına salaq ki, Borçalı da onun ərazisidir. Azərbaycan və Gürcü Sovet Ensiklopediyalarının hər ikisində Borçalı "tarixi mahal" kimi etiraf edilir. Lakin burada mahal sözü inzibati bölgü anlayışı mənasında yox, öz təbii-coğrafi şəraitinə görə ərazi anlayışı mənasında işlədilir. Başqa sözlə, mahal adı ona bu və ya digər dövlət tərəfindən deyil, təbiət tərəfindən, tarix tərəfindən verilmişdir.

Borçalının ərazisi əsasən dağlıq, cəmi üçdə biri düzənlikdir. Borçalı öz təbii quruluşuna görə 3 hissəyə bölünür: Aran Borçalıya, Dağ Borçalıya və Dağ Borçalıya. Sınıq Körpüdən başlayıb Bala Muğanlıya qədər - Aran Borçalıya, Bala Muğanlıdan başlayıb - Bala Dumanısa qədər - Dağ Borçalıya, Bala Dumanıstan Başlayıb Şərqi Anadoluya qədər - Dağ Borçalıya daxildir. Geniş yay və qış otlaqlarına malik olan Borçalıda maldarlıq, qoyunçuluq, taxılçılıq, ipəkçilik, bağçılıq və bostançılıq inkişaf etmişdir. Öz mənbəyini Anadoludan alan Kür çayı və onun üç qolu -

Xram, Debed və Alget çayları Borçalıdan keçir. Onlar Borçalının əkin yerlərindən bol ne'mət - buğda, arpa, çəltik, tütün, üzüm, hər cür meyvələr götürməyə imkan verir. Borçalı Tiflis şəhərini qarpız-yemiş, bağ-bostan məhsulları və digər məhsullarla təmin edir.

Borçalı həm də zəngin yeraltı sərvətləri olan diyardır. Borçalı - qızılı, gümüşü, mis, filizi, qurğuşunu, manqanı, dəmir filizi, marmarı, inşaat daşı ilə zəngindir. Borçalı hələ 1763-cü ildə əsası qoyulmuş öz Gümüşxanası, Allahverdi kimi mis mədəni, Şamlıq, Ağtala, Tambulət kimi qızıl-gümüş yataqları, Ləlvər ("Ləl" "var" mənasında) kimi zəngin qəlbi dağları, barlı-bərəkətli topaqları və lilpar bulaqları olan çox qədim zəngin bir diyardır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 1736-cı ilə qədər Borçalı Gəncə bəylərbəyliyinə tərkibində olmuşdur. Bəylərbəyi nədir? XVI-XVIII əsrlərdə bəylərbəylik Səfəvi dövlətində ən böyük inzibati-ərazi vahidi idi. Bəylərbəyliyi - bəylərbəyi idarə edirdi. Səfəvi dövləti 13, Azərbaycan isə 4 bəylərbəyliyinə bölünmüşdü. 1. Şirvan bəylərbəyliyi - mərkəzi Şamaxı, 2. Azərbaycan bəylərbəyliyi - mərkəzi Təbriz, 3. Qarabağ bəylərbəyliyi - mərkəzi Gəncə. 4. Azərbaycan ərazisində Çuxursə'd adlı daha bir bəylərbəylik var idi. O, da Səfəvilər dövlətinin inzibati vahidlərindən biri idi. Mərkəzi İrəvan idi. XVI əsrin birinci yarısında yaradılmışdı. XVII əsrdən Naxçıvan vilayəti də onun tərkibinə daxil edilmişdi. Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü ilə Çuxursə'd bəylərbəyliyi inzibati-ərazi vahidi kimi əhəmiyyətini itirdi. XVIII əsrin ortalarında Çuxursə'd bəylərbəyliyi ərazisində İrəvan və Naxçıvan xanlıqları yarandı. Borçalı kimi Çuxursə'd də unutulmuşumuzun qurbanı olmuşdur.

2. Borçalı Gəncə bəylərbəyliyindən alınıb Kartli-Kaxeti çarlığına verildikdən sonra

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda xanlıqlar yaradıldıqda, Borçalı sultanlıq e'lan edildi.

1880-ci ilə qədər Borçalı sultanlıq¹ oldu və sultan tərəfindən idarə edildi. Borçalı sultanlığının ərazisi Sınıq Körpüdən başlayıb - Şərqi Anadoluda qurtarırdı. O zaman Borçalı ilə Anadolu arasında Ermənistan adlanan "paz" hələ yox idi. İndiki Ermənistan da daxil olmaqla Anadoluya qədər bütün ərazi oğuz ellərinin idi. Borçalı sultanlığı çox geniş bir ərazini əhatə edirdi. Borçalı sultanlığının ərazisi Qarayazı (indiki Qardabani), Qaraçöp (indiki Sığnax), Sarvan (indiki Marneuli), Ağbulaq (indiki Tetri-Skaro), Boluslu (indiki Bolnisi), Başkeçid (indiki Dmanisi) rayonlarının (Gürcüstan) və Allahverdi (indiki Tumanyan), Cəlaləoğlu (indiki Stepanavan), Hamamlı (indiki Spitak), Barana (indiki Noyanberyan), Varansovka (indiki Taşir) rayonlarının (Ermənistan) ərazilərini əhatə edirdi. 1880-cı ildə Borçalı sultanlığı ləğv edilib Borçalı qəzasına² çevrildi.

Borçalı qəzası Tiflis quberniyasının³ tərkibinə verildi. Borçalı qəzaya çevrildikdən sonra ərazisi türk olan iki rayonu - Qarayazı və Qaraçöp rayonlarını ondan ayırdılar. Bununla da qəzanın ərazisi Sultanlığa nisbətən xeyli daraldı, 1886-cı ildə qəzanın sahəsi 6.000 kvadrat kilometr, türklərin sayı isə 33.770 nəfər idi. 1895-ci ildə isə Borçalı qəzasının əhalisi 89 min 76 nəfərə çatmışdı.

Borçalı qəzasının və ondan ayırdıqları Qarayazı və Qaraçöp rayonlarının əhalisi türk idi. Qəzada yaşayan əhalinin 93 faizi, yəni 36 min 615 nəfəri, Qarayazıda isə 88,8 faizi, yəni 7 min 419 nəfəri türk idi. Xüsusilə Borçalının orta hissəsində, yəni Sınıq Körpüdən - Axalkələk sərhədlərinə, Əyriqardan - Yemlikli dağlarına qədər uzanan

¹ Sultanlıq - sultanın başçılıq etdiyi monarxiya dövlətidir. "Sultan" ərəb sözüdür "hakim", "hökmdar" deməkdir.

² Qəza Rusiyada inzibati-ərazi vahidi idi. XVIII əsrin başlanğıcında quberniyanın tərkib hissəsi olmuşdur.

³ Quberniya Rusiyada inzibati bölgünün və yerli idarəçiliyin ali vahidi idi.

belə geniş bir ərazidə əsas e'tibarilə türklər yaşayırdılar. Borçalının orta zonası Azərbaycan üçün nəinki əhali və ərazi cəhətdən, həm də Qafqazın cənub-qərbinə birbaşa yol kimi, Qara dənizə və Anadoluya uzanan "dəhliz" kimi xüsusi strateji və iqtisadi-ticarət əhəmiyyətinə malik idi. Borçalının bu hissəsi bütün türk xalqı, türk dünyası üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Borçalı müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan və Gürcü feodallarının tabeçiliyində olsa da çox zaman öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Borçalı qəzası böyüklüyünə görə Tiflis quberniyasının qəzaları içərisində ikinci yeri tuturdu. Borçalı qəzası 4 nahiyəyə¹ bölünmüşdü: 1. Loru nahiyəsi, 2. Borçalı nahiyəsi, 3. Trialet nahiyəsi və 4. Yekaterinfeld nahiyəsi. Borçalı qəzasında ərazisinin böyüklüyünə və əhalisinin sayına görə birinci yeri Loru nahiyəsi, ikinci yeri Borçalı nahiyəsi, üçüncü yeri Trialet nahiyəsi və dördüncü yeri Yekaterinfeld nahiyəsi tuturdu. Loru nahiyəsi Allahverdi (indiki Tuman-yan), Cəlaloloğlu (indiki Stepanavan), Barana (indiki Noyan-beryan), Hamamlı-Pəmbək (indiki Spitak) və Varansovka (indiki Taşir) rayonlarının (Ermənistan) ərazilərinə uyğun idi. Borçalı nahiyəsi - indiki Marneuli rayonunun, Trialet nahiyəsi - təxminən Başkeçid (indiki Dmanisi) və Zalqa rayonlarının, Yekaterinfeld nahiyəsi isə Boluslu (indiki Bolnisi) və Ağbulaq (indiki Tetri-Skaro) rayonlarının ərazilərinə uyğun idi.

XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində ermənilər Borçalını ələ keçirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxır, indi Azərbaycana böhtan və iftira yağdırdıqları kimi, o zaman da Gürcüstana yağdırırdılar. Hələ 1877-ci ildə klassik gürcü yazıçısı, ictimai xadim İlya Çavçavadze "Daşların fəryadı" adlı əsərində bu münasibətlə yazırdı: "Erməni alimləri var gücləri ilə çalışır, bütün qüvvələrini sərf edirlər ki, Gürcüstanı bütün dünyaya pis tanıtsınlar, mümkün qədər ondan çox ərazi kəsb mənimlərinlər, keçmişini məhv etsinlər, hətta bu gününü də ləkələsinlər. Onlar iddia edirlər ki, Kür çayının yuxarı hissəsi və Çoroxi çayı hövzəsi böyük

¹ Nahiyə də Rusiyada ərazi vahidi idi. Bu vahid qəzadan kiçik, rayondan isə böyük idi. Nahiyə qəzanın tərkibində olurdu.

Ermənistanın tərkibinə daxil olmuşdur. Bizə isə yalnız bir qarış torpaq verirlər" (bax: Şurəddin Məmmədli. "Paralanmış Borçalı". B.,1991, səh. 11-12). Mə'lum olduğu kimi həmin ssenarini indi onlar Azərbaycana tətbiq edirlər.

XX əsrin 10-cu illərində isə ermənilər Borçalı qəzasını bütövlükdə Tiflis quberniyasından ayıraraq İrəvan quberniyasına birləşdirmək haqqında məsələ qaldırdılar. 1913-cü ildə Cənubi Şurası Qafqazda mövcud quberniyaların sərhədlərində dəyişiklik aparmaq haqqında layihə də işləyib hazırladı. Layihədə etnik prinsiplərə əsasən Borçalı qəzasının böyük bir hissəsinin İrəvan quberniyasına, şimal-şərq hissəsinin isə Gəncə quberniyasına birləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin xüsusi komissiya qəzanın təbii-coğrafi şəraitini, yəni onun şərqdən və cənubdan dağlarla əhatə olunduğunu, Gümrüyə gedən hər iki yolun - Bozabdal və Güllübulaq araba yollarının qışda bağlandığını, ümumiyyətlə, iqtisadi baxımdan bu səmtin Tiflislə daha yaxın əlaqədə olduğunu və əhalinin həyati mənafeyinə həlledici rolə malik olduğunu rəhbər tutaraq "Borçalı qəzasını Tiflis quberniyasının tərkibindən ayırmağın arzu edilməz" olduğunu yekdilliklə qərara aldı. 1914-cü il yanvarın 24-də Tiflis Quberniya Şurası qərarı təsdiq etdi. Beləliklə, sərhədləri dəyişdirmək və Borçalını ələ keçirmək haqqında ermənilərin bu planı baş tutmadı.

1917-ci ildə Qafqazda zemstvo¹ idarə-üsulünün tətbiqi ilə əlaqədar olaraq ermənilər tərəfindən sərhəd bölgüsü məsələsi yenidən qaldırıldı. Bu dəfə ermənilər Borçalı qəzasının Loru nahiyəsi hesabına yeni Gümrü (Aleksandropol, Leninakan) quberniyası yaratmaq eşqinə düşdülər. Xoşbəxtlikdən həmin il Borçalı qəza komissarı məşhur Azərbaycan yazıçısı, ictimai xadim Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev idi. Onun sədrliyi ilə Loru nahiyəsi üzrə bütün icma nümayəndələrinin qurultayı keçirildi. Qurultay qərara aldı: "Tiflis quberniyası hüdudlarından heç vəchlə ayrılmamalı və yeni yaradılan Aleksandropol quberniyasına birləşməməli". Cəmi bir nəfər - Cəlaloğlu (indiki Stepanavan) kəndinin erməni nümayəndəsi qərar əleyhinə səs verdi.

¹ Zemstvo Rusiyada bir sıra quberniyalarda yaradılan yerli idarəçilik orqanları idi.

1917-ci il ,hoyabrın 10-da Tiflisdə əlahiddə müşavirə keçirilib, Borçalı qəzasını parçalamaq niyyətində qarşı qətnamə qəbul edildi. Bu zaman ermənilər mə'lum fantastik "Dənizdən-dənizə", "Böyük Ermənistan" xəritəsini cizmaqla məşğul idilər. Peterburqda və İstanbulda nəşr edilmiş üzdənirəq bu xəritəni gürcü tarixçisi İvane Cavaxişvili "fantastik xəritə" adlandırdı. Doğrudan da bu xəritə nəinki fantastik, həm də xəyali, uydurma, qurub-quraşdırma bir xəritədir. Tarixin heç bir mərhələsində onların arzu etdikləri belə bir erməni dövləti olmamışdır. Ola da bilməzdi, ona görə ki, onların ən çox sayda malik olduqları dövr indidir. İndi isə onların öz əraziləri olmadığına görə Azərbaycan ərazilərində yerləşirlər. İddia etdikləri dövrdə isə onlar minlərlə idilər. Sayı minlərdən yuxarı olmayan bir millətin "dənizdən-dənizə" belə bir böyük dövləti, imperiyası necə ola bilərdi? Ermənilərin bu iddiasını dünya tarixi də qəbul və təsdiq etmir. Sadəcə olaraq ac toyuq yuxusunda darı gördüyü kimi, ermənilər də istərdilər ki, onların belə bir imperiyaları olsun. Onu indi də istəyirlər. Rusiyanın imperiyapərəst qüvvələri ilə də bu məqsədlə birləşiblər.

1736-cı ildə Borçalı Gürcüstana verilərkən sultanlıq idi, yə'ni müstəqil dövlət idi. Sonra Gürcüstan rəhbərliyinin "məqsədyönlü" siyasəti nəticəsində "sultanlıq" ləğv edilib "qəzaya", "qəza" - "nahiyələrə", nahiyələr isə "rayonlara" çevrildi. Qarayazı və Qaraçöp rayonlarını Borçalıdan ayırdılar. Loru nahiyəsini Ermənistan aldı.

VI FƏSİL

AZƏRBAYCANDA DİNİ E'TİQADLAR VƏ SOSIAL-SİYASİ TƏ'LİMLƏR.

(İbtidai icma, quldarlıq və feodalizm)

1. Animizm, fetişizm, totemizm, şamanizm və büt-pərəstlik
2. Atəspərəstlik və Atəşgədə (Atəşgah)
3. Zərdüşt və zərdüştilik
4. Avesta (xeyir və şər, işıq və qaranlıq, nur və zülmət, həqiqət və yalan, Hürmüzd və Əhrimən)
5. Hürmüzd və Əhrimən obrazları Azərbaycan poeziyasında
6. Mani və manlik
7. Məzdək, məzdəklilik və məzdəkilər hərəkatı
8. Xürrəmilik və xürrəmilər hərəkatı
9. Xristianlıq və İslam

Mə'lum olduğu kimi, Azərbaycanda islam dini VII əsrin ortalarında qəbul edilmişdir. Sual olunur: bəs ona qədər bu xalq dinsiz, inamsız və etiqadsız mı olmuşdur? Əlbəttə yox! Belə ki, islama qədər də onun inandığı dini etiqadlar və sosial-siyasi təlimlər olmuşdur. Onların öyrənilməsi və tələbə kollektivinə çatdırılması, xüsusilə indiki şəraitdə, çox böyük aktuallıq kəsb edir. Xüsusilə ona görə ki, həmin etiqadların mərkəzində iki əsas mə'nəvi qüvvə: xeyir və şər, işıq və qaranlıq, nur və zülmət, həqiqət və yalan durur. Bizim kökümüzdən və soyumuzdan olan, bir çox nəsillər məhz həmin prinsiplər əsasında tərbiyə edilmişdir. Yəni xeyirə, işığa, nura və həqiqətə məhəbbət; şərə - qarnlığa, zülmətə və yalana nifrət ruhunda tərbiyə edilmişlər. Həmin tərbiyə sistemi nəsillərimizdə doğruluq, düzlük, saflıq kimi keyfiyyətlər yaratmış və, onlara dünya şöhrəti qazandırmışdır. Məsələn, keçən əsrin ortalarında Qafqaza səyahət edən böyük fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın səfərini başa çatdırdıqdan sonra bizim xalqımız haqqında yazdığı fikirlər, digər görkəmli şəxsiyyətlərin fikir və mülahizələri dediklərimizə parlaq misallardır. O, yazırdı ki, azərbaycanlılarla hər bir məsələni həll etdikdə rəsmi müqavilə yazıb, qol çəkdirmək və möhür vurdurmaq lazım deyildir. Onların şifahi sözləri bütün bunları əvəz edir. Belə misalların sayını artırmaq olardı. Lakin etiqad və təlimlərin sərhinə keçək.

1. Animizm, fetişizm, totemizm, şamanizm və büt-pərəstlik

ANİMİZM.

Anima - latın sözüdür, ruh deməkdir. Animizm isə ruhlara sitayiş deməkdir. Animizmə görə insanları, heyvanları və maddi aləmin digər cisim və hadisələrini ruh idarə edir. Bədən bu və ya digər hadisə ilə bağlıdırsa, ruh müstəqildir, qeyri məhduddur. Animizmin meydana gəlməsi və inkişafı, ibtidai insanların təbiət qüvvələrinə qarşı mübarizədə acizlikləri ilə əlaqədar idi. Belə ki, ibtidai insan doğum, ölüm, bayılma, yuxu, xəstəlik və s. kimi hadisələri bədəndəki

ruhun fəaliyyətinin yekunu, nəticəsi hesab edirdi. Axirət dünyasına, əcdada, təbiətə pərəstiş Animizmin əsas ideyasıdır. İlk dövrlərdə ruh konkret varlıq şəklində anlaşılırdı. İnsanın gözdə əks olunan surəti də ruh hesab edilirdi.

Azərbaycanda ilk animistik təsəvvürlər eradan əvvəl 4-5-ci minilliklərdə yaranmışdır. Qədim Azərbaycan adətinə görə pərvanəni öldürmək günahdır. Çünki pərvanə evə gəlmiş dədə-baba ruhu sayılır. Animizmin bir çox ünsürünə islam, xristian dinlərində və digər dinlərdə də təsadüf edilir.

FETİŞİZM.

Fetişizm - maddi əşyalara dini sitayişdir. Fetişlər cürbəcür olur; daş, ağac parçası, heyvan bədəninin bir hissəsi və təsvirlər. Fetişizm-xristianlıq dinində quru cəsədlərə, ikonaya pərəstiş, islam dinində isə müqəddəs yerə və "qara daşa" pərəstiş formasında qalmaqdadır. Beləliklə, fetişizm-dindarların təsəvvürüncə fəvqəltəbii xassələri olduğuna görə dini ibadət obyektinə çevrilmiş cansız əşyalara deyilir. "Fetiş" terminini ilk dəfə XVIII əsrin əvvəlində Holland səyyahı Bosman işlətməmişdir. Fransız maarifçiləri fetişizmə dinin arxaik forması kimi baxırdılar. Hegelə görə isə fetişizm ibtidai dinin, sehrbazlığın bir forması idi.

Müxtəlif xalqların etiqadında fetişizmin yeri müxtəlifdir. Məsələn, Avstraliyalılarda fetişlər (çuring) totemin simvolu və əvəzləyiçisidir, Şimali Amerika hindularında qəbilə himayəçisinin təcəssümüdür, qərbi Afrika xalqlarında isə şəxsin himayəçisidir. Müqəddəs yerlərə sitayiş Azərbaycanda da olmuşdur və indi də vardır.

TOTEMİZM.

Totemizm - ibtidai icma cəmiyyətində mövcud olmuş etiqad və adətlər kompleksidir. Müəyyən insan qrupu ilə, məsələn, tayfa və qəbilə ilə heyvan və ya bitkilərin qohumluq əlaqəsinə inamla əlaqədar yaranmışdır. Hər tayfa və qəbilə öz toteminin adını daşımışdır. Ona görə də totemi öldürmək və ya yemək olmazdı. Totem dünya xalqları arasında geniş yayılmışdır. Məsələn, Şimali Amerika hindularının dilində totemin hərfi mə'nası - onun nəslə deməkdir. Totemizm

qalıqları bütün dinlərdə, o cümlədən islam dinində də saxlanmışdır.

ŞAMANİZM.

Şamanizm - ibtidai icma quruluşunda bəzi xalqlarda yaranmış dindir, şamanın, yə'ni kamin ruhlarla ünsiyyətinə inama əsaslanır. Ayrı-ayrı xalqlarda kamlanmaq formaları, ruhlar haqqında təsəvvürlər, şamanların (kamların) ixtisaslaşması dərəcəsi fərqli idi. Bəzi xalqlarda şamanizm qalıq kimi sinifli cəmiyyətdə də qalırdı. Sibir xalqlarında, məsələn, tavalılarda, evenklərdə, yakutlarda və başqalarında şamanizm mürəkkəb forma almışdır. Xüsusi paltar geyən Sibir Şamanlarının kamlanması dəf ilə, coşğun rəqslərlə, hipnoz, müxtəlif fokuslar və qabaqcadan xəbər vermək, yə'ni peyğəmbərlik ilə müşayiət olunurdu. Guya ruhlar aləminə bəzən at və bəzən də maralla edilən səyahətdən, ruhlarla mübarizədən ibarət idi. Asiya, Afrika, Mərkəzi Amerika və Polineziyanın bəzi xalqlarında Şamanizm digər din formaları ilə yanaşı mövcud idi. Şamanizmin qalıqları sonrakı bir çox dini sistemlərə, o cümlədən, büt-pərəstlik dininə, həmçinin axırncı din olan islam dininə də daxil olmuşdur. Məsələn, islamda dərvişlərin zikri və digər hadisələr dediklərimizə əyani misaldır.

BÜTPƏRƏSTLİK.

Büt dini sitayiş obyektı olan maddi cisimdir. Bütə pərəstiş, yə'ni büt-pərəstlik qədim zamanlarda meydana gəlmişdir. Büt-pərəstlərin təsəvvürünə görə büt - allahı təcəssüm etdirir, allahı əvəz edir, allahı özündə yerləşdirir, yaxud da o, allahın özüdür. Düzdür, büt-pərəstlik müasir dinlərin əmələ gəlməsi ilə tədricən aradan çıxmışdır, lakin büt, ikona, çarmıx, yə'ni İsanın çarmıxa çəkilməmiş formasında, və digər formalarda indiki dinlərdə də qalmaqdadır. Bəzilərinin pirlərə və müxtəlif əşyalara olan etiqadının özü də büt-pərəstliyin qalıqlarıdır.

Büt-pərəstlik təbiətin cisim və əşyalarını ilahiləşdirən daha ibtidai dinlərin - animizmin, fetişizmin, totemizmin və

şamanizmin zəminində yaranmış dini-fəlsəfi etiqaddır. Qədim Azərbaycan dövləti Mannada büt-pərəstlik geniş yayılmışdı. Manna dövləti Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların ilk siyasi qurumu idi. Azərbaycanda eramızın I minilliyinin I yarısına aid gil və daş bütlər tapılmışdır.

2. *Atəşpərəstlik və Atəşgədə (Atəşgah)*

ATƏSPƏRƏSTLİK. Atəşpərəstlik - oda pərəstiş, ona ilahi qüvvə kimi səcdə etməkdir. Oda pərəstiş ibtidai cəmiyyətdə dünyanın bir çox xalqları arasında yayılmışdır. Bu, od əldə etməyin və saxlamağın çətinliyi, onun insan həyatındakı əhəmiyyəti ilə əlaqədar idi. Atəşpərəstliyin müxtəlif formaları qədimdə Qafqaz, Orta Asiya, İran, Hindistan, Qədim Yunanıstan, Qədim Roma, Peru və s. yerlərdə yayılmışdır. Azərbaycanda isə Atəşpərəstlik əsrlər boyu davam etmişdir. Atəşpərəstlər zəhmət çəkməyi, torpaq şümləməyi və taxıl əkməyi on min duaya bərabər hesab edirdilər. Atəşpərəstlik tərkdünyalıqdan çox uzaq idi. İslam dininin Azərbaycanda, İranda və Orta Asiyada yayılması ilə əlaqədar Atəşpərəstlik tədricən zəifləmiş, VIII-IX əsrlərdən sonra isə əhəmiyyətini itirmişdir. Atəşpərəstliyin müxtəlif formaları Hindistanda parsilər, İranda isə gəbrlər arasında qalır.

Atəşpərəstliyin geniş yayıldığı Azərbaycanda, Orta Asiyada, Hindistanda və Əfqanıstanda Atəşgədələr var idi. Azərbaycandakı Atəşgədələr xristianlığın və islam dininin yayılması ilə əlaqədar dağıdılmışdır. Alban hökmdarı III Vaçaqan zərdüştiliyin dərin kök saldığı Arsaxda Atəşgədələr tikilməsini qadağan etmişdir. Atropatenanın dini mərkəzi Qazakada (Cənzədə) isə məşhur Azərgüşəb Atəşgədəsi var idi. Orta əsr məxəzlərində Bakı yaxınlığında "Əbədi od" və atəşgədələr olduğu göstərilir. XV-XIX əsrlərdə Bakı, Şamaxı, Salyan və s. şəhərlərdə yaşayan atəşpərəst Hind tacirləri ibadətgahlar yaradırdılar. Suraxanı qəsəbəsindəki "Hind atəşgədəsini" XVIII əsrdə Hindistanın Multan vilayətində gələn tacir və zəvvarlar tikdirmişdilər. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, həmin mə'bəd yerli atəşpərəstlərə məxsus qədim atəşgədəninin yerində tikilmişdir. Suraxanı Atəşgədəsi əhali

arasında "Atəşgah" adı ilə məşhurdur. Lənkəranda eradan əvvəl III əsrə aid Atəşgədə qalıqları aşkar edilmişdir. Abşeronda, Pirallahıda (Artyom) və sair yerlərdə də belə Atəşgədələr var idi. Suraxanı Atəşgədəsi beşguşəli daxili həyəti əhatə edən hücrələrdən və həyətin ortasında tikilmiş üstü günbəzlə örtülən dördbucaqlı "od məbədi"indən, ibadətgahdan ibarətdir. "Müqəddəs od"un, yə'ni təbii yanar qazın saxlandığı ibadətgahda oda sitayişlə əlaqədar müxtəlif dini ayinlər icra edilir, qurbanlar kəsilirdi. Həyətin ətrafındakı hücrələrdə isə kahinlər, zəvvarlar və xidmətçilər yaşayırdı. Suraxanı Atəşgədəsi mə'marlıq həllinə görə hələ Midiya dövründən Azərbaycanda yayılmış od səcdəgahlarının tikintisi ilə bağlı olan ən'ənələri əks etdirir. Abidənin əsası qədim zamanlarda qoyulmuşdur. Hücrələrin üzərindəki Hind dilində yazılmış kitabələrdə atəşgədənin 1713-cü ildə tikildiyi göstərilir.

Azərgüşəsb, Azərgüşnəsp, Azərcəşəsf, Azərəxş, Azərxəş - bütün bunlar Atropatənanın dini mərkəzi Qazaka (Şiz) şəhərindəki atəşgədələrdir. Xarabalıqları Marağa yaxınlığında Təxti-Süleyman ərazisindədir. Azərgüşəsbın nə vaxt tikildiyi haqqında dəqiq mə'lumat yoxdur. Bə'zi mənbələrdə göstərilir ki, Azərgüşəsb zərdüşt məbədlərindən olmuşdur. X əsrdə Əbu Düləfin dediyinə görə atəşpərəstlər Atəşgüşəsbdən od aparırlar. Atəşgüşəsbın qübbəsində gümüş aypara var idi.

1958-1961-ci illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı bünövrəsi daşdan, divarları isə kərpicdən hörülmüş atəşgədənin baştağında müqəddəs od saxlanılan dördkünc çala aşkar edilmişdir. Bizans-İran müharibələri zamanı Bizans imperatoru II İraklinin qoşunları 627-ci ildə atəşgədəni dağıtmışdı.

3. Zərdüşt və zərdüştilik.

Zərdüşt ən'ənəyə görə peyğəmbər, islahatçı, zərdüştiliyin banisidir. Avestanın qədim hissələrində Zərdüşt real şəxsiyyət, xalqın həyat tərzinin dəyişdirilməsi uğrunda mübariz kimi çıxış edir.

Alimlərin böyük əksəriyyətinin fikrincə müəllifi Zərdüşt olan Qatalarda Zərdüşt - ailəsi, dostları, düşmənləri, öz qaygıları və idealları olan canlı insandır. Bu insanın ideali əkinçi əməyi, oturaq maldarlıq və güclü hakimiyyət yaratmaqdan ibarət idi. İlk əvvəllər insan və müəllim kimi çıxış edən Zərdüşt xeyli sonra Avestada müqəddəsləşdirilmiş, fəvqəltəbii cəhətlərə malik, mö'cüzə yaradan əsatri və əfsanəvi qəhrəmana və yarımallaha çevrilmişdir. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, klassik müəlliflər Zərdüştün tarixi şəxsiyyət olmasına zərrə qədər də şübhə etməmişlər. Beləliklə, Zərdüşt real tarixi şəxsiyyətdir. Müasir tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti belə bir fikirdədirlər ki, Zərdüşt eradan əvvəl 1000-600-cü illər arasında yaşamış və öz təlimi ilə Şərqi İranda, yaxud Orta Asiyada çıxış etmişdir. Zərdüşt Qatalarda əksini tapmış təlimini dualist¹ təsəvvürlər və mazdaizm² əsasında yaratmışdır. Zərdüşt öz təlimində dünyanın inkişafı prosesində insana mühüm yer vermişdir. Peyğəmbərin din sistemində sosial-etik müddəalarla yanaşı mücərrəd anlayış və obrazlar da xeyli yer tutur. Məsələn, Ahura Mazda (Hürmüzd) ali allah e'lan edilir. Dünya ədalətinin simvolu kimi çıxış edən oda sitayiş ritualda əsas rol oynayır, Zərdüştün ideyaları nəinki onun ardıcılalarına, hətta qədim dövrün bir çox aliminə - Platona, Aristotela, Hermində və başqalarına güclü təsir göstərmişdir. Zərdüşt yeni dövr alimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir.

Zərdüşt dini cənubi Azərbaycan ərazisində yayılmağa başlamışdı. Zərdüşt dininin inkişafına ondan əvvəl yaranmış Midiya kahinləri dini təliminin təsiri olmuşdur. Zərdüşt dini qədim Azərbaycan, İran və Orta Asiya tayfalarının dini idi. Zərdüştilik ən'ənəsinə görə Zərdüşt Azərbaycanlandı. Onun Vətəninin Azərbaycan olduğunu bir çox orta əsr müsəlman tarixçiləri də qəti təsdiq edirlər. Səməd Vurğun da öz əsərlərində dənə-dənə Zərdüştə müraciət etmişdir. Məsələn, o, "Muğan" poemasında yazır:

¹ Dualizm - fəlsəfi təlimdir. Dualizmə görə, materiya və şüur, maddi və mə'nəvi substansiya müstəqil, bir-birindən ayrı mövcud olan başlanğıclardır və onlar vəhdət halında birləşə bilməzlər.

² Mazdaizm - ulu tanrı xeyir allahı, ali allah Ahura Mazdanın adıdır. E.ə.I minilliyin ilk əsrlərindən başlayaraq Qərbi İranda, Əfqanıstanda, Orta Asiyada yaranmış dinlərin geniş yayılmışı adındır.

*Qoca Zərdüşt! Qoca Zərdüşt! Üç min il qabaq,
Sən də Muğan səhrasını gəzib dolandın!
Min ölümlə, fəlakətlə qarşılaşaraq,
Araz kimi, gah durulub, gah da bulandın!*

Səməd Vurğun bu nəticəyə o zaman filosof Heydər Hüseynovdan aldığı mənbələrdən götürdüyü materiallar əsasında gəlmişdir. Ona görə də Zərdüştün mənşəyi, kimliyi haqqında Səməd Vurğunun poetik kəlamları ilə, qədim alimlərin fikirləri bir-birinə uyğun gəlir. Ona görə ki, hər ikisi tarixi faktlara əsaslanır.

Beləliklə, Zərdüştilik ? Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Əfqanıstan və Ön Asiyanın bir sıra digər vilayətlərində yayılmış qədim dövrün, erkən orta əsrlərin ən mühüm dinlərindən biridir. Hazırda Zərdüştilik İranda Gəbirlər, Hindistanda isə parsilər arasında qalmaqdadır. Onların sayı 100 min nəfərdən artıqdır. Dinin adı Zərdüştün adından götürülmüşdür.

Zərdüştilik həmçinin mazdaizm də adlandırılmışdır ki, bu bir o qədər də düzgün deyildir. Yunanlar onları güman ki, kahinlik funksiyalarını əllərində cəmləşdirmiş Midiya tayfalarının birinin adı ilə maqlar, müsəlmanlar isə zərdüştülərin ayin və e'tiqadlarında odun böyük rol oynadığına görə atəşpərəst, yaxud gəbr adlandırmışlar. Zərdüştiliyin müqəddəs kitabı Avestadır.

Nüfuzlu alimlərin fikrincə sonralar zərdüştilik kimi mə'lum olan dini e'tiqadların inkişafında üç mərhələ olmuşdur:

I - zaratuştrianizm, II - zaratuştrisizm, III - zaroastrianizm I mərhələ - Zaratuştrianizm - Zərdüştün özünün Qatalarda verilmiş tə'limidir. Zaratuştrianizm nəsl - tayfa quruluşundan erkən sınıflı cəmiyyətə keçid dövründə meydana gəlmişdir. Zərdüştün moizəsi nəsil və tayfa başçalarına və köhnə kahinlərə qarşı çevrilmişdi. O, öz xalqının həyat tərzinin dəyişdirilməsi, əkinçi əməyinin və oturaq maldarlığın təntənəsi, güclü hakimiyyətə arxalanan siyasi birləşmə uğrunda mübarizə aparır, geniş miqyaslı qurbanvermə adətinə qarşı çıxır, köhnə icma allahlarının kultunu rədd edirdi.

İki əzəli başlanğıcın - xeyir və şərin, həqiqət və yalanın bir-birinə qarşı qoyulması bütün dünya ictimai prosesinin məzmununu təşkil edir. Həmin mübarizədə insanın rolu

fəaldır. Bu, Zərdüştiliyin səciyyəvi cəhətidir. Xeyir qüvvələrinin başında Ahura Mazda (Hürmüzd), Şər qüvvələrin başında isə Anqra Manyu (Əhrimən) durur.

Zərdüştün təlimində dünya ikiləşmiş, iki sferaya bölünmüşdür:

1. Real, cismani dünya; 2. Ruhi, xəyali dünya. Əsas diqqət real dünyaya verilir. Zərdüştün təliminə görə insan xeyirlə şər arasındakı mübarizədə sərbəst olaraq istədiyi tərəfə keçə bilər. Son nəticədə xeyir qalib gəlir. Bu mübarizədə mühüm yer tutan insan xeyir və həqiqətin, şər və yalan üzərində qələbə çalması üçün fəal sə'y göstərməlidir. Bu mübarizədə insanın başlıca silahı "xeyirxah fikir", "xeyirxah söz", "xeyirxah əməl"dir. İnsan şər üzərində qələbəsinə ayin və dualarla deyil, daha çox özünün həyat tərzi ilə, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq, mal-qaraya qayğı göstərmək, torpağı səylə becərmək, maddi ne'mətləri artırmaq yolu ilə nail olmalıdır. Bunlarla yanaşı doğruluq, sazişə sadıq qalmaq: səxavət də qiymətləndirilirdi. Subaylıq ən ağır günah hesab edilirdi. Ritualda oda sitayiş əsas yer tuturdu. Oda ilahi ədalətin ifadəsi, yaxud simvolu kimi baxılırdı.

II. Zaratuştrinizm - Zərdüştilikdə ikinci mərhələdir. Görünür Zərdüştün ölümündən çox keçməmiş onun ardıcılıarı bir sıra başlıca Qata müddəalarını saxlayaraq, vaxtilə peyğəmbərin rədd etdiyi çoxlu köhnə e'tiqad və ayinləri zərdüştiliyə qaytarmışlar. Zərdüştün rədd etdiyi qədim allahlar, məsələn, Mitra, Anahita və başqaları yenidən meydana gəlmiş və onlara geniş sitayiş edilməyə başlamışdır. Kiçik Avesta həmin allahlara həsr olunmuş, lakin yeni şəraitə uyğun redaktə edilmiş müxtəlif qədim himnlər daxil edilmişdir. Köhnə qurban mərasimləri yenidən canlanmağa başlamışdır. Beləliklə, Zərdüşt təlimində xeyli dəyişiklik edilmiş, Kiçik Avestaya Qata monoteizmi¹ politeizm² ilə qarışdırılmışdır. Kiçik Avestada Zərdüşt artıq Ahura Mazdanın və digər allahların mifik müsahibinə çevrilir. Beləliklə, Zərdüştün ölümündən sonra görünür, bir neçə əsr ərzində yeni din təşəkkül tapmağa başlamışdır ki, əslində bunu biz Zərdüştilik adlandırırıq. Zərdüştilik bu formada əvvəllər ona bənzər e'tiqadların, dualizmin, oda sitayişin və

1 Monoteizm - təkallahlıq deməkdir

2 Politeizm - çoxallahlıq deməkdir.

sair mövcud olduğu Qərbi İranda və Cənubi Azərbaycanda yayılmağa başlamışdır.

III mərhələ - Zoroastrianizm. Sasanilər dövrünün dini doktrinasını, başqa sözlə zərdüştilik tarixində üçüncü mərhələni bəzi müəlliflər belə adlandırırdılar. Zərdüştilik İranın ərəblər tərəfindən işğalından 3-4 əsr sonra da əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhz bu dövrdə Zərdüştilik ədəbiyyatı nümunələrinin çoxu Sasanilər dövrünün yazı dili olan Pəhləvi dilində yazılmışdır. Zərdüştilik ideyaları məzdəkilərin və babəkilərin ideologiyasına xeyli təsir göstərmişdir. Zərdüştilik problemləri yeni dövr alimlərini də maraqlandırmışdır.

4. Avesta (xeyir və şər, işıq və qaranlıq, nur və zülmət, həqiqət və yalan, Hürmüzd və Əhrimən)

Avesta - zərdüştiliyin müqəddəs kitablar külliyyatıdır. Alimlər hesab edirlər ki, Avestanın tərkib hissələri, əsasən, eradan əvvəl 1-ci minilliyin 1-ci yarısında formalaşmağa başlamışdır. Lakin onun bəzi hissələri eradan əvvəl 2-ci minilliyə aiddir. Qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Avesta e'tiqadları və mərasimləri Orta Asiya, İran və Azərbaycan vilayətlərində geniş yayılmışdır. Eradan əvvəl 1-ci minilliyin 2-ci yarısında, Avestanın və ya onun müəyyən hissəsinin artıq yazılı mətninin olmasını ehtimal etməyə əsas var. Bir sıra alimlərin fikrincə, Avesta külliyyatı bir neçə dəfə modifikasiya edilmişdir. III-VII əsrlərdə Sasanilər dövründə müqəddəs mətnlərin yeni modifikasiyaları olmuş və onlar 21 kitabda cəmləşdirilmişdir. Avesta kanonu¹ Atropatenada başa çatdırılıb, tamamlanmışdır.

Sasanilər dövrü Avestanın xeyli hissəsi ərəb işğalları dövründə və sonralar məhv olmuşdu. İndi də zərdüşti olub Avestanı müqəddəs tutan parsılar və gəbrlər arasında Avestanın ancaq təqribən 1/4-i qalmaqdadır. Fransız alimi Anketil dü Perron Avestanın məhz bu parçalarını öyrənib 1771-ci ildə ilk dəfə fransız dilində nəşr etdirmişdir. Beləliklə,

¹ Kanon yunan sözüdür, norma, qayda, ehkəmçi xarakter daşıyan müddəalar külliyyatı deməkdir.

Avesta Avropada yayılmışdır. Zərdüşt Platona da mə'lum idi. Zərdüştilik - zərvanilik¹ və mitraizm ilə bağlı olmuşdur. Mitraizm təkcə Ön Asiyada deyil, həmçinin antik Qərbin ideoloji həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Avesta əlyazmalarının ən qədimi XIII əsrə, ən yaxşısı isə XIV əsrə aiddir. Dövrümüzədək Avestanın aşağıdakı hissələri gəlib çatmışdır.

1. Yaştlar ("Ehtiram", "Mədh") - müxtəlif allahlara həsr olunmuş himn-dualardır. Yaştlarda mifoloji ünsürlər və qədim parçalar çoxdur.

2. Yasna ("Dua etmə", "Sitayış etmə") - ibadət və qurban vermə zamanı oxunan ayrı-ayrı mətnlərdən ibarətdir.

3. Müəllifi peyğəmbər Zərdüşt hesab edilən Qatalar ("Himnlər", "Mahnılar") da bura daxildir.

4. Vispered ("Hakimlərin hamısı", "Allahların hamısı") - dua xarakterli mahnılardan ibarətdir. Yasnaya yaxındır.

5. Vendidad ("Düvlər əleyhinə qanun") - şər qüvvələrin əleyhinə yönəldilən qanunlar məəcəlləsi, həmçinin mərasim təlimatları külliyyatıdır.

6. Xurtak Apastak (Kiçik Avesta) - Böyük Avesta deyilən külliyyatdan gündəlik istifadə üçün seçilmiş hissələrdir.

7. Videvat köhnə Avestanın tam şəkildə qalmış yeganə kitabıdır. Qalanları isə Avestanın müxtəlif dövrlərə aid ayrı-ayrı kitablarından parçalardır. Daha qədim dövrlərə aid edilən Qatalardan fərqli olaraq Avestanın digər hissələri Gənc Avesta adlanır.

Avestada oddan və onun beş növündən bəhs edilir. Od - xeyir allahı Hürmüzdün oğlu adlandırılır. Odu söndürən isə dinsiz, kafir hesab edilir. Avestanın dünyagörüşü üçün ifrat dualizm xarakterikdir. Avestaya görə dünyada həm maddi, həm də xəyali olan hər şey xeyir və ya şər başlanğıca malik olmaqla iki qismə ayrılır. Baş allah Hürmüzd - xeyirxahlığın, Əhrimən isə şər başlanğıcın ifadəsi və rəmzidir. İnsan bu və ya digər mövqeyi seçməkdə sərbəstdir.

Avestanın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onda poetik formanın olmasıdır. Avestanın xeyli hissəsi (əsasən Qatlar və Yaştlar) vəznlidir. Bizə təhrif edilmiş şəkildə gəlib çatan

¹ Zərvanilik dini fəlsəfi təlimdir (bax: ASE, IV cild, səh 321)

Avestanın köhnə mətni alimlərin hesab etdiyinə görə tamamilə vəznli olmuşdur. Bir sıra xalqların müştərək abidəsi olan Avesta - İran, Orta Asiya və Azərbaycan xalqlarının tarixini, məişət və mədəniyyətini, ictimai və iqtisadi təsisatını, dini e'tiqaqlarını, folklorunu və ədəbi ən'ənələrini öyrənməkdə mühüm mənbədir.

Deməli, Zərdüştdininin ehkamları əsrlər boyu tərtib olunmuş müqəddəs kitab Avestada ("Qanun") şərh edilmişdir. Əvvəllər Avesta şifahi rəvayətlər şəklində qədim şərqin bir sıra xalqları arasında nəsilərdən-nəsilərə keçmişdir. O, həmin xalqların dini-mifoloji və əxlaqi təsəvvürünü əks etdirirdi. Avestada yazılmış rəvayətlər öz tarixi kökləri e'tibarilə çox qədim olub əkinçiliyə keçidin başa çatdırılması və tayfa quruluşunun dağılmasının başlanması dövrünə aiddir. Avestada əkinçi əməyinin mədh edilməsi də bununla əlaqədardır.

Hürmüzd - zərdüştilikdə və məzdəizmədə baş allahdır. Xeyir başlanğıcının rəmzi olan Hürmüzd şər rəmzini əks edən Əhriməne qarşı daim mübarizə aparmışdır. Bu mübarizə "Avesta"da öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda islam dini yayılana qədər Hürmüzdə sitayiş mövcud idi.

Əhrimən - şər başlanğıc ifadəçisi və ya rəmzidir. Zərdüştilikdə, şər allahlarının başçısı və şər qüvvələrin - ölüm, xəstəlik, quraqlıq, qış, yırtıcı heyvanlar kimi qüvvələrin - yaradıcısıdır.

Beləliklə, Zərdüştdininin əsas müddəası "Avesta"da verilmişdir. Bu müddəə ondan ibarətdir ki, dünyada bir-biri ilə daim vuruşan iki qüvvə vardır: bunlardan biri xeyir - Hürmüzd, digəri isə şər - Əhriməndir. Bu dinin tərəfdarlarına görə baş ilahi qüvvə Hürmüzddür ki, onu od təmsil edir. Ona görə də Zərdüştdininin mehrablarında daim od yanırdı. Ona sitayiş edir, onun şərəfinə qurban verirdilər. Kahinlər xalqın başına gələn bütün fəlakətləri və müsibətləri qəddar ruhun, Əhrimənin üzərinə yığırdılar. Onlar mövcud ictimai quruluşun ilahi bir mənşəyə malik olduğunu təbliğ edirdilər.

"Avesta"da türk sözlərinin olması uzun müddət "təsadüf" kimi qələmə verilirdi. "Avesta"nın məzmunu ilə bağlı əsas tarixi coğrafi ünvanların bilavasitə Azərbaycanda, yəni Xəzər dənizi-Abşeron, Sumqayıt-Dərbənd, Bakı-Astara, Savalan dağı-Urmiya gölü, Təbriz-Naxçıvan, Bərdə-Şamaxı hüdudla-

rında yarandığı sübut olunsada Hind-Avropa ehkamu hökmran olaraq qalırdı. Hətta bəzi Azərbaycan müəllifləri də "Avesta"nın "İran-Fars ədəbiyyatı nümunəsi" olduğunu təsdiq edirdilər. Axır ki, doğma "Avesta" öz sahibinə qayıtdı. "Avesta" heç bir şəriki olmadan, Azərbaycan-türk ədəbiyyatının ən qədim nümunəsi olaraq qaldı. Baloqlan Şərifzadənin bu sahədəki son tədqiqatları Avestaşünaslıqda tam yeni bir mərhələ açdı. Q.Kəndlinin, E.Əlibəyadənin, Ə.Fərzəlinin həmin sahədə tədqiqatları və qənaətləri isə bu fikrin təsdiqinə xidmət etdi. Beləliklə, məlum oldu ki, "Avesta" Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazıya alınmışdır və Orxon əlifbası Finikiya və Şumer əlifbalarından daha qədim tarixə malikdir. "Avesta" əlifbası, yəni Orxon-Yenisey əlifbası bu günkü latın, yəhudi, ərəb, moñqol, gürcü və erməni əlifbalarından da qədim əlifbadır. Beləliklə də, B.Şərifzadə bir daha təsdiq etdi ki, bütün dirlərin və təriqətlərin ideologiyasının ilk variantı "Avesta"dan başlanır. Bir daha e'tiraf etmək lazım gəlir ki, "Avesta" əski oğuzun-türkün Ulu Od və Su inamlarının - ilkin odsevərliyin qanuni bəhrəsidir. Bilavasitə Azərbaycan-türk xalqının ilkin dünyabaxışının bəhrəsidir.

5. Hürmüzd və Əhrimən obrazları Azərbaycan poeziyasında

Zərdüşta, Zərdüştiliya, Xeyir və Şərə, Hürmüzd və Əhrimənə həsr edilmiş külli miqdarda tarixi və bədii əsərlər yazılmış və çap etdirilmişdir. Məsələn, böyük şairimiz Səməd Vurğun özünün "Hürmüzd və Əhrimən" adlı bir səhnədən ibarət olan kiçik dram əsərinə belə başlayır:

*Baharın qəlbi gümrahdır, gülür hər şey səadətə,
Ocaqlar yandırılmışdır, keçir dövrən ziyarətə.
Neyin titrək sədasından könül mülkü xuramandır,
Açıl, pərdə! Görün, səhnə! Baxaq dövrən nə dövrəndir!*

Əsərdə xeyir allahı Hürmüzd aşağıdakı kimi təsvir edilir:

*Gəlir dağ gövdəli bir pır, onun alnında hikmət var,
Onun qəlbində, ruhunda tükənməz bir məhəbbət var,*

Gəlir qartal vüqarilə...Öpür göylər ayağından,
Kimin qanunu düzdürsə, onun hökmündə qüdrət var...
O insanlıqla fəxr eylər, gözəldir fe'li, rəftarı,
Günəşdir qəlbi, vicdanı, könül mülkündə ülfət var.
Azadlıqdır onun eşqi, həyatdır ən böyük andı,
Onun qüdsi kitabında nə istibdad, nə möhnət var!

Şər allahı Əhrimənin isə təsviri aşağıdakı kimidir:

Əhrimən öz dəstəsilə,
Devlər, iblislər səs ilə
Qışqırıqlar saldı birdən
Nalə, fəryad qopdu yerdən...

Şair sonra Hürmüzdə Əhriməni qarşılaşdırır və onlar bir-biriləri ilə aşağıdakı sört dialoqa girirlər.

Hürmüzd:

Niyə daş doğmadı, zalım, səni xəlq etdi anan?
Sən deyilsənmi bu aləmdə bütün xeyri danan?
Sən deyilsənmi bu tarixləri çaxnaşdıran əl...
Qoca Hürmüz də mənəm! Gəl, yenə meydanıma gəl!

Əhrimən:

Bir zamanlar yaralar vurmuş idin sinəmə sən,
İntiqam eşqim alovlandı, sağaldım yenidən!
Mən qılınc qurşamışam, bax, bu gələn nəslimə bax,
Nə qədər ölməmişəm üstünə tufan qopacaq.

Hürmüzd:

Sən uğursuzsan, a zalım. Bilirəm hiyləni mən,
Sən ki, varsan, göz açılmaz dediyin faciədən.
Yenə evlər yıxacaqdır o sənin murdar əlin,
Yenə qanlar tökəcəkdir o şərfəsiz əməlin.
Yenə yurdlar, yuvalar tapdalanıb xar olacaq,
Yenə güllər tökülüb, nazlı çiçəklər solacaq.

Əhrimən:

Mənim andım var əzəldən, bunu yer bilsə gərək,
Ayağım dəydiyi torpaqda çiçək bitməyəcək...
Mən günəş düşməniyəm, zülməti göstər mənə sən.

*Bir əsarətdir əzəldən o məhəbbət deyilən...
Mən qaranlıq mələyi, bir də şərin tanrısıyam.*

Hürmüzd:

*Mən də xeyrin günəşi, bir bəşərin tanrısıyam.
İki allah yaşadıqca qurumaz qan dənizi...*

Dialoq nəticəsində Hürmüzd və Əhrimən özlərini olduqları kimi təqdim edirlər. Əsər aşağıdakı sözlərlə bitir:

*Qabaqlaşmış xeyir şərlə, baxışlardan alov parlar,
Göyün eyvanı uçmuşmu? Yerin qəlbində tufan var...
Sorun tale pərisindən-məhəbbətmi düşən dərdə?
Qaranlıq sıxlaşır artıq...Susur nəğmə, Düşür pərdə...*

Hürmüzd və Əhrimənə, xeyir və şərə müraciət Səməd Vurğun poeziyasına xas olan xüsusiyyətdir. Səməd Vurğun özü Hürmüzd timsallı, xeyir simvolla şair və şəxsiyyət idi. Odur ki, onun bütün hərəkətlərində olduğu kimi, şe'rlərində də xeyir, yə'ni Hürmüzd mədh edilir və ucaldılaraq göylərə qaldırılır. Hər hansı bir xəyanət baş verdikdə o, dərhal Hürmüzə müraciət edir və ondan kömək istəyir. Məsələn, "Fərhad və Şirin" mənzum dramında Şapurun qara xəbəri, xəyanəti nəticəsində Fərhad külüngünü öz başına vurub yerə yıxılanda şair dərhal Azər babanın dili ilə Hürmüzdə müraciət edərək kömək istəyir:

*Öldür, ulu Hürmüzd, sən bu afəti,
Götür yer üzündən hər xəyanəti.*

Belə misalların sayını artırmaq olardı.

Atropatenada hakim mövqe tutan zərdüşt dinini Sasanilər dövlət dini e'lan etdilər. Məzdəizmi sinfi siyasət silahı hesab edən Şahənşah I Şapur (241-272-ci illər) itaət altına alınmış vilayətlərdə zərdüşt dinini zorla yaymaq haqqında əmr verdi. Bu işə mane olanların hamısı amansız surətdə tə'qib olunurdular. Zərdüşt kahinləri Sasanilər dövlətinin həyatında böyük rol oynayırdılar. Kahinlərin ixtiyarında külli miqdarda torpaq var idi. Onlar məhkəmələrdə hakim vəzifəsi icra edirdilər. Ölkədə böyük nüfuza malik idilər. Atropatenanın Qazaka şəhərindəki atəşpərəstlərin mə'bədi yenə də baş

mə'bəd hesab edilirdi. Şahənşahlar taxta çıxandan sonra dövlətin mərkəzindən bu mə'bədə piyada ziyarətə getməli idilər. Qazaka mə'bədinin kahinləri öz geniş torpaqlarından bəl gəlir götürürdülər. Bu torpaqlarda 10 min nəfərə qədər adam işləyirdi.

6. Mani və manilik

Nəqqaş Mani qədim Şərq rəssamıdır. Onun Babilə Həmədandan köçüb gəlməsi ehtimal olunur. Uşaqlıqdan fitri qabiliyyətə malik olan Mani rəssamlıqdan başqa dini-fəlsəfi görüşləri, həkimliyi, mühəndisliyi ilə də şöhrət qazanmış, hətta, xüsusi əlifba yaratmışdır. Maninin rəssamlığı haqqında Firdovsi, Hafiz, Nizami ("İsgəndərnəmə" poemasında "Nəqqaş Maninin hekayəsi" və s.) və başqa klassiklərin əsərlərində mə'lumat verilib. Sonralar ən yaxşı rəssamları "Mani" adlandırmışlar. Rəvayətə görə Mani 24 yaşında özünü peyğəmbər e'lan etmiş, Şərq ölkələrini gəzərək yaratdığı dini yaymışdır. İrana qayıtdıqdan sonra zərdüştiliyin qatı tərəfdarı olan Sasani hökmdarı I Bəhram ona işgəncə verərək e'dam etmişdir. Mani dini-fəlsəfi kitablarını özünün yaratdığı əlifba ilə yazmışdır. Maninin dini-fəlsəfi və əxlaqi görüşləri sonralar manilik adı ilə formalaşmışdır.

Manilik - zərdüştiliyin, buddizmin¹, xristianlığın, qnostisizmin² və digər tə'limlərin tə'siri altında yaranmış dini-fəlsəfi tə'limdir. Həmin tə'limi mənşəcə iranlı, əsilzadə ailəsindən olan rəssam Mani III əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Mesopotamiyada təbliğ etməyə başlamışdır. Hələ 30-cu illərin sonunda Mani Hindistanda, Orta Asiyada, İranda olmuşdur. Şərq səfəri zamanı Mani buddizm, brahmanizm³ və digər yerli kulturlarla tanış olmuşdur. 243-cü ildə İran şahı Şapur tacqoyma mərasimi zamanı öz sarayında Manini yeni dinin peyğəmbəri kimi qəbul etmişdir. Maninin dediyi kimi, bu din mövcud tə'limləri birləşdirməli, onlardan yüksəkə

1 Buddizm - dünyada ən geniş yayılmış dinlərdən biridir. E.ə.VI-V əsrlərdə Hindistanda yaradılmışdır.

2 Qnostisizm - dini fəlsəfi tə'limdir.

3 Brahmanizm - Hindistanda yaranmış dinlərdən biridir.

durmalı, universal, vahid "dünya dini" olmalıdır. Mani özünü "həqiqət allahının elçisi" sayırdı.

Maniliyin əsasında dualizm prinsipi - Nur və Zülmət başlanğıclarının mübarizəsi dururdu. Bu dünyada Nur və Zülmət ünsürləri bir-birinə qarışmışdır. Dünya inkişafı prosesinin məqsədi insan qəlbində yer tapmış nur ünsürlərini materiyanın hakimiyyətindən azad etməkdir. Maniyə görə, allah dünyada şəri yaratmamışdır. Deməli, dünyanı da o yaratmamışdır. Çünki, dünya, materiya - şərdir. Deməli, materiya (dünya) allahdan asılı olmayaraq mövcuddur. İnsan isə "materiya ilə yüksəkdə duran nurun qarışığıdır". Nurun hissəciklərinin azad olmasına yalnız qatı asketizm vasitəsilə nail olmaq mümkündür. Maninin dövlətə və zülmə qarşı çevrilən, yüksək əxlaqi ideallar təbliğ edən təlimi hələ onun sağlığında Babilistanda, İranda, Orta Asiyada, Hindistanda geniş yayılmağa başlamışdır. Sonralar manilik Misirə, Şərqi Roma imperiyasına, Mərkəzi Asiyaya və Çinə nüfuz etmişdir. Artıq III əsrin sonunda Manilikdə demokratik, sol, radikal istiqamət yaranmış, bu isə zülmə qarşı çıxan xalq kütlələrinin geniş rəğbətini qazanmışdır. Əvvəllər, hələ Maniliyin təhlükəsini başa düşməyən və öz qüdrətinin dayağı olan möhkəm zərdüşt kilsəsi yaratmamış Sasanilər, Maniliyin yayılmasına mane olmamış, bə'zən isə, hətta onu müdafiə etmişlər.

Lakin maniliyin dövlət əleyhinə çevrildiyi aydın olduqdan sonra manilər amansızcasına təqib edilmişlər. Mani həbs edilmiş, həbsdə də ölmüşdür. Manilik "ən zərərli bidət" elan edilmişdir. Sonralar isə islamın və xristianlığın təqiblərinə mə'ruz qalmışdır. Bir sıra Şərq əyalətlərində Manilik uzun müddət mövcud olmuş, yalnız XIII əsrdə dar təriqətçiliyə çevrilmişdir. Manilik orta əsrlərdə müxtəlif hərəkətlərə güclü təsir göstərmişdir. Mani özü və manilər böyük ədəbi irs qoyub getmişlər. XX əsrin əvvəllərində Çin Türküstanında manilərin Orta İran dialektlərində, çin və uyğur dillərində orijinal ədəbiyyatından fraqmentlər tapılmışdır. XX əsrin 30-cu illərində Mani ədəbiyyatı Mani və onun ardıcılarının əsərlərindən ibarət qiymətli tapıntılarla (Misir) zənginləşmişdir. Manilik sonralar, yə'ni V əsrdə

meydana çıxmış məzdəkilərin təliminə böyük təsir göstərmişdir. Maniliyin izi indiyə qədər də Azərbaycan ərazisində qalmaqdadır.

7. *Məzdək, məzdəkilik və məzdəkilər hərəkatı*

MƏZDƏK - Məzdəkiliyin banisi, Məzdəkilər hərəkatının başçısıdır. Məzdək fikirlərini Həmədanda yaymağa başlamışdı. Məzdək maniliyin radikal cərəyanı - Bundos təlimini, həmçinin zərdüştiliyin ictimai ideyalarını ön plana çəkməklə onu inkişaf etdirmişdir. Məzdək həyat nəmətlərini bərabər bölüşdürməyi təbliğ edirdi. Onun başçılıq etdiyi hərəkat (V əsrin sonu-VI əsrin əvvəli) feodal istismarına qarşı çevrilmişdi. Sasani hökmdarı I Qubadın hakimiyyəti dövründə Məzdək atəşpərəstlik mə'bədlərindən birinin kahini, sonra isə İranın baş kahini olmuş, Möbədən-möbəd (yaxsıdan-yaxşı) adlandırılmış, onun tərəfdarları isə mühüm dövlət vəzifəsi tutmuşdular. Kahinlərin və əyanların iqtisadi-siyasi hökmü-ranlığına son qoyduqdan sonra I Qubad Məzdəklə ittifaqdan imtina etmişdi. I Qubadın oğlu Xosrovun əmri ilə Məzdək və onun yaxın silahdaşları e'dam edilmiş, məsləkdaşları Azərbaycanın şimalına, Orta Asiyaya və sair ölkələrə dağılmışlar.

MƏZDƏKİLİK - V əsrin sonunda İranda yaranmış, sonralar Azərbaycanda və bir sıra qonşu ölkələrdə geniş yayılmış dini-fəlsəfi və sosial-siyasi təlimdir. Məzdəkilik hakim zərdüşti kahinləri və əsilzadələrə qarşı çevrilmiş güclü xalq hərəkatının ideologiyası olmuşdur. Sasanilər İranda xırda və orta torpaq sahiblərinin də tərəfdar çıxdıqları aşağı sosial təbəqələr - kəndlilər və şəhər yoxsulları həmin hərəkatda iştirak etmişdir. Məzdəkilik manilikdə mövcud olan dualizmi - işıq ilə qaranlığın mübarizəsini qəbul edirdi. Lakin manilik doktrinaferından fərqli olaraq, məzdəkilərin təlimi hesab edirdi ki, İşıq (xeyir) səltənətinin fəaliyyəti ədalətli ağıllı və məqsəduyğundur. Qaranlıq (şər) səltənətinin hərəkatı isə təsadüfi, ağıldan kənar və xotikdir. Məzdəkiliyə görə xeyirin şər üzərində qələbəsi "hazırki

həyatda" baş verməlidir. Məzdəkiliyin bir sıra tələbləri antik dünyanın sosial utopiyalarından götürülmüşdür. Xalq üsyanlarında, məsələn, Müqənnə üsyanında, xüsusilə Babəkilərin xürrəmi hərəkatında məzdəkilərin şüarlarına müraciət edilmişdir.

MƏZDƏKİLƏR HƏRƏKATI - V əsrin 90-cı illərinin əvvəlləri-VI əsrin 20-ci illərinin sonunda Sasanilər dövlətində əyanlar və kahinlərdən ibarət varlı təbəqələr əleyhinə şəhər yoxsullarının və kəndlilərin hərəkatı idi. Məzdəkilər hərəkatı İranda iqtisadi və siyasi böhranın kəskinləşməsi şəraitində şah hakimiyyətinin zəifləməsi, əyanların və zərdüşti kahinlərinin qüdrətinin artması, əhalinin istismarının güclənməsi, ictimai və mülkü bərabərsizliyin dərinləşməsi, xalq kütlələrinin var-yoxdan çıxması və müflisləşməsi, xarici siyasətdə müvəffəqiyyətsizliklər nəticəsində başlamışdı.

Məzdəkilər hərəkatı İran, Mesopotamiya və Cənubi Qafqazıyanın bir sıra əyalətlərinə yayılmışdı. Məzdəkilər hərəkatının başçısı Məzdək, ideologiyası isə Məzdəkilik idi. Sasani hökmdarı I Qubad əyanlar və kahinlərin mövqelərini zəiflətmək məqsədilə Məzdəkilər hərəkatına qoşuldu. Lakin 496-cı ildə əyanlar və kahinlər I Qubadı devirdilər. 499-cu ildə I Qubad eftalitlərin, Orta Asiya hunları hökmdarının köməyi ilə İranda hakimiyyəti yenidən ələ keçirdi. Bundan sonra Məzdəkilər hərəkatı xüsusi ilə genişləndi. Məzdəkilər hərəkatının tərəfdarları mühüm dövlət vəzifələri tutdular. İctimai tələblər və şüarlar irəli sürən məzdəkilər ictimai və əmlak bərabərliyi haqqında məzdəkilik təliminə əsaslanaraq əyanların əmlakını ələ keçirib yoxsullara paylayır, sadə adamları yüksək dövlət vəzifələrinə təyin edir, hərəmxanaları ləğv edirdilər.

Məzdəkilər hərəkatının sonrakı inkişafı siyasi qüvvələrin qruplaşmasına səbəb oldu. I Qubad hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra zəifləmiş əyanlarla barışmağa meyl etdi. 529-cu ildə I Qubadın oğlu Xosrov məzdəkilər hərəkatına son qoydu. Məzdək və onun silahdaşlarının bir qismi cədam edildi, digər qismi isə Şimali Azərbaycana, Orta Asiyaya və sair ölkələrə qaçdılar.

Belə bir rəvayət vardır ki, Məzdək möbədən-möbəd, yə'ni məzdəkilərin başçısı idi. Məzdək deyirdi: "Allah öz ne'mətlərini ondan ötürü yaratmışdır ki, insanlar onu öz aralarında bərabər surətdə bölüşdürlər. Lakin insanlar bir-birinə qarşı ədalətsizlik edirlər. Buna görə əmlak varlıqların əlindən alınaraq yoxsullar arasında bölüşdürülməlidir". Onlar geriye, ibtidai-icma bərabərliyinə qayıtmaq istəyirdilər. Məzdəkilərin ideyaları xürrəmilərə böyük təsir göstərmişdir.

8. Xürrəmilik və xürrəmilər hərəkatı

"Xürrəm" sözünün mənşəyini hələ orta əsr tarixçiləri müxtəlif səpgidə izah etmişlər. Bəzilərinə görə bu söz Ərdəbil yaxınlığındakı Xürrəm kəndinin adı ilə, bəzilərinə görə isə "şad, şən, şəhvətpərəst" anlayışları ilə bağlıdır. Xürrəmilərin atəşpərəst olduqlarını söyləyənlər də var. Son tədqiqatlara əsasən "xürrəm" pəhləvicə "xvar" (xur)-"od, günəş" sözü ilə bağlıdır.

Xürrəmilik - Abbasilər xilafətinə qarşı Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə yaranmış təriqətdir. Ərəb mənbələri Xürrəmiliyin islama qədərki dövrdən mövcud olduğunu göstərərək məzdəkiliyi də ona aid edir. Xürrəmdiniyyə isə islam dövründə meydana çıxmış, babəkiyyə və məzyədiyyə adlanan iki qrupa bölünmüşdü. Xürrəmilik ardıcılıqlarına ərəbcə "müxəmmirə", yə'ni "qırmızı geyinmişlər" və yaxud farsca "surxəl"-yə'ni "qırmızı bayraqlılar" deyirdilər. Görünür ki, tarixdə ilk dəfə işğalçılara qarşı qırmızı geyimdə və qırmızı bayraq altında çıxış edən məhz xürrəmilik tərəfdarları olmuşdur. Çox güman ki, xürrəmilər iclasını imamlar-başçılar idarə edirdi. Xürrəmilərin dini e'tiqadı işıq və qaranlığın, xeyir və şər inamı olan iki mə'nəvi qüvvəyə, inama əsaslanırdı.

Xürrəmilər islamı rədd edir, ümumi bərabərlik ideyasını irəli sürürdülər. Xürrəmiliyin bazası, əsasən kəndlilərdən ibarət idi. Xürrəmilər də xüsusi mülkiyyətin əleyhinə çıxırdılar, torpağı kəndlilərə vermək, maddi ne'mətləri bərabər surətdə bölüşdürmək ideyasını irəli sürürdülər. Məhz

buna görə də xürrəmiləri vaxtilə bəmmün ideyalar uğrunda vuruşmuş məzdəkilərin ardıcılı, davamçısı hesab edirdilər.

Xürrəmilər hərəkatı - Azərbaycanda və bəzi qonşu ölkələrdə Abbasilər xilafətinə qarşı geniş xalq azadlıq hərəkatı idi. Ərəb mənbələrinin mə'lumatına görə xürrəmilərin ilk çıxışları 778-779-cu ildə xəlifə əl-Məbdinin dövründə baş vermişdir. Nizam əl-Mülkün mə'lumatına görə 778-ci ildə Curcan batınları¹ Xürrəmiliklə birləşdikdən sonra Xilafətə qarşı ilk üsyan başlanmışdı. Əbul-Qarra və onun oğlunun başçılığı ilə Reyə tərəf hərəkət edən üsyançılar xilafət qoşunu tərəfindən məğlubiyyətə uğradılar.

Xürrəmilərin ikinci böyük çıxışı 807-808-ci ildə xəlifə Harunər-Rəşid (786-809) dövründə Azərbaycanda - Ərdəbil mahalında, Savalan dağlarında, Qaradağda və Muğanda baş verdi. Üsyana Ərdəbil mahalında Bəzz qalasının sabibi xırda feodal Cavidan rəhbərlik edirdi. Ərəb sərkərdəsi Abdullab ibn Malikin başçılığı ilə 10 minlik suvari qoşun göndərilib üsyan yatırıldı. Əsir alınan kişilər xəlifənin əmri ilə öldürüldü. Qadın və uşaqlar isə qul kimi satıldılar. Üsyançıların mühüm hissəsi dağlara çəkildi. Xürrəmilərə başçılıq edən Cavidan və Əbu İmran arasında gedən münaqişələr Xilafətə qarşı mübarizəni zəiflətdi. Növbəti vuruşmaların birində Əbu İmranı öldürən Cavidan özü də aldığı yaralardan 816-cı ildə vəfat etdi.

Xürrəmilərin əsas məqsədi yadelli işğalçıları ölkədən qovmaqdan ibarət idi. Xürrəmilər, allah naminə kütlələrin məhkum vəziyyətini qanuni hala salan islamı və onun əbkamlarını rədd edirdilər. Onlar yerli azərbaycan ayinlərini islama və onun əbkamlarına qarşı qoyurdular. Vabid allahı inkar edən xürrəmilər belə hesab edirdilər ki, dünya mövcud olduğu kimi, insanların ruhu da daim mövcuddur. Dünyada iki qüvvə, iki keyfiyyət - xeyir və şər, ilahi və şeytan arasında mübarizə gedir. Xüsusi mülkiyyət və dövlət torpaq mülkiyyəti, məhkumiyyət, vergilər şər qüvvələrin əməlidir. Bu qüvvə xalqın ağır vəziyyətini və ictimai bərabərsizliyi bər vəchlə saxlamağa çalışır. Xürrəmilər inanırdılar ki,

¹ Batini - daxili, içi deməkdir, dini fəlsəfi cərəyandır

bir-birinə əks olan qüvvələrin mübarizəsində xeyir, mərhəmətli ruh qalib gələcəkdir.

Yeni təlim bütün ədalətsizliklərin kökünü torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətdə və ictimai bərabərsizlikdə görürdü. Xürrəmilərin şüarı torpağı ümumin ixtiyarına verməkdən, yə'ni bütün becərilən torpaqları azad kənd icmalarına verməkdən ibarət idi. Bu təlimin tərəfdarları kəndliləri feodal əsarətindən qurtarmağı, dövlət vergisinin, mülkiyyətin ləğv edilməsini və ümumi bərabərlik yaradılmasını irəli sürürdülər. Xürrəmilərin üsyanı yadellilərin zülmünə və feodal istismarına qarşı mübarizəyə çıxmış kəndlilərin üsyanı idi.

Cavidanın ölümündən sonra 816-ı ildən xürrəmilər hərəkətinə Babək başçılıq etdi. Xürrəmilər hərəkətinin bu dövrü tarixə Babəkin başçılığı ilə kəndli mübaribəsi kimi daxil olmuşdur.

9. Xristianlıq və İslam

Xristianlıq - yunan sözüdür. Xristianlığın hərfi mənası - "paşab" deməkdir. Xristianlıq, buddizm və islam ilə yanaşı dünya dinlərindən biridir. Xristianlıq Avropa, Amerika ölkələrində, Avstraliyada, missionerlik fəaliyyəti nəticəsində Afrikada, Yaxın və Uzaq Şərq rayonlarında yayılmışdır. Xristianlığın başlıca ideyaları İsa Məsihin (İsus Xristos) günəbləri bağışlama missiyasına, İsanın qiyamətdə zühur edəcəyinə, qiyamət qopacağına, allabın əvəz verəcəyinə və ilahi quruluş yaradılacağına inamdır.

Xristianlıq ehtakları və ibadətinin əsasında Bibliya, yaxud Müqəddəs kitab durur. Əhəmiyyətinə görə müqəddəs kitabdan sonra Müqəddəs rəvayət, hədis gəlir. Qədimdən indiyədək Xristianlıq bir-biri ilə rəqabət aparan dini cərəyanlardan ibarətdir. Onların hamısını birləşdirən ümumi əlamət yalnız İsayə e'tiqaddır. Xristianlığın əsas qolları: 1. Katoliklik, 2. Pravoslavlıq, 3. Protestantlıqdır.

Xristianlıq eramızın I əsrinin 2-ci yarısında Roma imperiyasının şimal əyalətlərində əvvəl yəhudilər, az sonra isə digər etnik qruplar içərisində yayılmışdır. Xristianlıq

mövcud qaydalara, quldarlıq dövləti olan Roma imperiyasına qarşı qulların, məzlumların dini formada etirazının ifadəsi kimi yaranmışdır. Əvvəlki dinlərdən xristianlığın mühüm fərqi ondan ibarətdir ki, o, din, qurban, ayin məsələlərində etnik və sosial fərqlərdən imtina edir. Ruhun ölməzliyi və axirətdə bu dünyadakı əməlinə və çəkdiyi zillətə görə əvəz veriləcəyi haqqında təlim xristianlıq ideyalarının yayılmasına səbəb olurdu.

Xristianlıq dini təliminin formalaşmasında yunan-Roma fəlsəfəsinin, Şərq dinlərinin - Misir, İran, hətta Hind ən'ənələri və dinlərinin böyük rolu olmuşdur. Yəhudi-yunan fəlsəfəsinin nümayəndəsi - eramızın I əsridə yaşamış İsgəndəriyyəli Filon xristianlığın atası adlandırılmışdır. Xristianlıqda - İsa, Şiəlikdə isə 12-ci imam Mehdi insanlığın xilaskarı sayılır.

Roma imperatorları böyük qüvvəyə çevrilmiş xristian kilsəsini siyasi rəqib hesab edərək xristianları təqibə başladılar. Lakin sonralar onlar xristian kilsəsinin xarakterini, əhəmiyyətini və ideologiyasının mahiyyətini dərk edərək, xalq kütlələrini itaətdə saxlamaq üçün ona arxalandılar. Hətta imperator taxt və tac uğrunda mübarizədə kilsədən istifadə edilirdi. Məsələn, xristian kilsəsinin müdafiə etdiyi imperator I Konstantin (306-337) "büt-pərəst" qalınmaqla xristianlığın rəsmi fəaliyyətinə icazə verdi. O, 325-ci ildə dinin yuxarı təbəqə nümayəndələrinin Ümumdünya kilsə məclisini çağırdı. Məclisdə "Din rəmzi" qəbul olundu, imperator hakimiyyəti ilə kilsənin ittifaqı yaradıldı. Beləliklə, əvvəl təqib olunan xristianlıq sonra dövlət dininə çevrildi. Xristianlıq cənubi Qafqazda yeni eranın IV əsridə yayılmağa başlamışdı. Albaniyalı Yelisey, Yerusəlimin (Qüds) birinci patriarxı tərəfindən Qafqaz Albaniyası patriarxı təyin olunmuşdu. 313-cü ildə çar Urnayr xristianlığı Qafqaz Albaniyasında rəsmi dövlət dini elan etdi. Rus dövlətində xristianlıq Bizansın təsiri ilə X əsrin ortalarında yayıldı. XIII əsrdən bütün Avropa xristianlaşdırıldı. Rus kilsəsi XV əsrin ortalarında Konstantinopol patriarxlarından asılı idi.

¹ Monoteizm - yunan sözüdür, "təkallahlılıq" deməkdir. Monoteizm politeizmin əksinə olaraq allahın tək və hər şeyə qadir olması haqqında dini təsəvvürlər sistemidir.

İSLAM

"İslam" - ərəb sözüdür, "itaət etmə" deməkdir. İslam dünyada geniş yayılmış monoteist¹ dinlərdən biridir. İslam - VII əsrin əvvəllərində Ərəbistan yarımadasında, qəbilə-tayfa münasibətlərinin dağıldığı və sinifli cəmiyyətin yarandığı dövrdə meydana gəlmişdir. Sonralar Asiya və Afrikada geniş, Avropada qismən yayılmışdır. Hazırda Banqladeş, Əlcəzair, Əfqanıstan, İndoneziya, İordaniya, İraq, İran, Liviya, Mavritaniya, MƏR, Mərakeş, Pakistan, Səudiyyə Ərəbistanı, Somali, Sudan, Suriya, Tunis, Türkiyə və s. ölkələrdə əhalinin əksəriyyəti, Hindistanda, Həbəşistanda xeyli hissəsi islam dininə e'tiqad edir.

V-VI əsrlərdə Ərəbistanda 360-dan artıq qəbilə Allahın mövcudluğu, büt-pərəstlik ən'ənələri qəbilələrin birləşməsinə mane olurdu. Birləşmə meyli monoteist dini doğurdu. VII əsrin əvvəlində Məkkədə qureyşilər bir sıra qəbiləni özünə tabe edərək vahid tayfa ittifaqı yaratdılar. Bu ittifaqın mə'nəvi-dini həyatında Kə'bə mühüm rol oynayırdı. Qureyşilərin qədim Allahı yeganə Tanrı kimi qəbul edildi. İslam dininin ideya mənbələri iudaizm və xristianlıq, zərdüştilik, qədim Şərq, xüsusilə ərəb mifologiyası olmuşdur. İslam qədim "ərəb milli monoteizm ən'ənəsinə" müraciət edirdi. Bu baxımdan hənəfilik islamın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Rəvayətə görə Məhəmməd 610-cu ildən Məkkədə islamı təbliğ etməyə başlamışdı. VII əsrin 30-cu illərinin başlanğıcında islam ərəblərin rəsmi dininə çevrildi. İslam dini hələ VII əsrin sonundan Orta Asiya və cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda, IX-XI əsrlərdə isə Şimali Qafqaz, Volqa-Kama hövzəsi və Ural ətrafında yayılmağa başladı.

IX-X əsrlərdə islam daha da təkmilləşdirilmiş, teoloji-fəlsəfi sistemlə (kəlam) qovuşmuş, müsəlman hüquq normaları (şərait) işlənib hazırlanmışdır. İslam ehkəmçiliğini və qanunçuluğunu daha da möhkəmlətmək məqsədi daşıyan çoxlu "müqəddəs" rəvayətlər (sünnələr) və hədislər toplanıb sistemləşdirilmişdi. İslam dininin 5 sütunu var: vahid allaha sitayiş, namaz qılmaq, oruc tutmaq, xüms, zəkat vermək, Məkkədə Kə'bəni ziyarət etmək.

İslamdan danışarkən onun iki cəhətini qeyd etmək lazımdır. Bir tərəfdən islamda mühafizəkarlığa, yeni meyllərə,

ictimai tərəqqiyə müqavimət güclüdür ki, bundan da əsrlər boyu həm feodallar, həm də müstəmləkəçilər istifadə etmişlər. İslamın ikinci cəhəti isə zəhmətkeşlərin ictimai ədalətsizliyə e'tiraz, yadelli əsarətə, imperalizmə qarşı mübarizə forması kimi təzahür etmişdir.

İslam dininə qədər Azərbaycanda tarixi ardıcılıqla müxtəlif dini e'tiqadlar və sosial-siyasi təlimlər mövcud olmuşdur. Onlar sadədən-mürəkkəbə, ibtidaidən-aliyə doğru mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişlər. Bu yolda həmin təlimlər yalnız gəlişi xoş olan sözlərdən ibarət olmamışdır. Sözlər-ışə, əməli fəaliyyətə çevrilmişlər. Təlimlər və e'tiqadlar əsl inama çevrilirdi. Qədim bir rəvayətdə deyildiyi kimi, əgər sən pulunu itirirsənsə - heç nə itirmirsən, sağlamlığını itirirsən - deməli nə isə bir şey itirməli olursan, yox əgər inamı itirirsənsə - deməli hər şeyi itirmiş olursan. İnam isə öz-özünə yaranmır. İnam xeyirin-şərə qarşı, Hürmüzdün-Əhrimənə qarşı, işığın qaranlığa qarşı, nurun zülmətə qarşı və nəhayət, həqiqətin-yalana qarşı amansız və barışmaz mübarizəsində yaranmışdır və yaranır.

VII əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş islam dininə gəldikdə, o, göydən düşməmişdir. İslam dininin ideya mənbəyini iudaizm, xristianlıq, qədim şərq və xüsusilə ərəb mifologiyası ilə birlikdə, həm də zərdüştilik təşkil etmişdir. Beləliklə, İslama qədərki dini e'tiqadlar, sosial-siyasi təlimlər və fəlsəfi cərəyanlar onun meydana gəlməsinə və Azərbaycanda yayılmasına nəinki mane olmamış, əksinə, zəmin yaratmış və kömək etmişdir. Başqa sözlə, islam özünə qədər mövcud olmuş dini e'tiqadlar, sosial-siyasi təlimlər və fəlsəfi cərəyanların davamı və inkişafı olmuşdur. 1980-ci ildə islam dininin yaranmasının, hicri tarixlə, 1400 illiyi qeyd edildi. Bu yubileyin qeydi bir daha təsdiq etdi ki, islam nəinki dini e'tiqad və sosial-siyasi təlim, həm də böyük ideologiya, əməli iş və maddi qüvvədir.

VII FƏSİL

BABƏK HƏRƏKATI - XÜRRƏMİLİK TƏ'LİMİNİN ƏMƏLİ ƏKS SƏDASI İDİ (798-838)

1. Babək
2. Babək hərəkatı .

1. Babək

Babək - görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi və siyasi xadimdir. Təqribən 795, başqa mə'lumata görə isə 798-ci ildə Ərdəbil (Cənubi Azərbaycan) yaxınlığındakı Bilalabad kəndində doğulub, 838-ci ildə öldürülmüşdür. Bə'zi müəlliflərə görə adı Həsəndir. Babək uşaq ikən yetim qalmış, 18 yaşınadək feodalların mal-qarasını otarmış, sənətkar yanında şagird olmuşdur. Xalqın ağır həyatı gənc Babəkdə yerli zülmkarlara və ərəb istilaçılarına qarşı dərin nifrət oyatmışdı. Xürrəmilərə qoşulan Babək Cavidanın ölümündən sonra Azərbaycan xalqının ərəb istilaçılarına və Xilafətə qarşı azadlıq mübarizəsinə başçılıq etmişdir.

Babəkin rəhbərliyi ilə xürrəmilər 20 ildən çox yerli qəsbkarlara qarşı müvəffəqiyyətlə mübarizə apararaq, Xəlifənin 6 ordusunu darmadağın etmişlər. Xilafətin yaxşı silahlanmış nizami qoşunlarına başçılıq edən Yəhya ibn Müaz, İsa ibn Məhəmməd, Züreyq ibn Əli, Əhməd ibn əl-Cüneyd və başqa tanınmış ərəb sərkərdələri Babəkə qarşı müharibədə məğlub olmuşlar. Ərəb ordusunun 6 məşhur sərkərdəsi Babəkin dəstələri tərəfindən öldürülmüşdür. 830-cu ildə Babəkin qoşunlarının Həmədanı alması ilə Şərq torpaqlarının Xilafətdən ayrılması təhlükəsi yarandı. Ərəb tarixçisi Məsudinın mə'lumatına görə, geniş vüs'ət almış Babək hərəkəti Abbasilər xilafəti üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdi. Xəlifə Məmun, varisi Mü'təsimə xürrəmilərə qarşı bütün qüvvələri səfərbərliyə almağı və müharibəyə daha tədbirli, daha qəddar bir sərkərdə göndərməyi vəsiyyət etmişdi.

Babək ərəb ordusunun bir hissəsinin Azərbaycandan çıxarılmasına nail olmaq məqsədilə 834-836-cı illərdə Bizans imperatoru Feofil ilə Xilafətə qarşı ittifaq bağlamağı təklif etmişdi. Babəkin ərəblərə qarşı Bizansla əvvəllər də müqavilə bağlaması mə'lumdur. 837-ci ildə imperator ərəblər qarşı qoşun göndərdisə də, bu, Azərbaycanda mübarizənin nəticəsinə əhəmiyyətli tə'sir göstərmədi.

Babək hərəkətinin güclənməsindən qorxuya düşən Mü'təsim Bizans dövləti ilə sülh bağladı və xilafətin bütün hərbi qüvvələrini xürrəmilərə qarşı göndərdi. Babək hərəkətinə

qarşı əməliyyat aparan yaxşı silahlanmış Xilafət ordusuna, Bizansla müharibədə şöhrət qazanmış Afşin Heydər ibn Kavus başçılıq edirdi. Üsyançıların şiddətli müqavimətinə baxmayaraq, ərəb qoşunları 837-ci ildə Bəzz qalasını aldı. Babək kiçik bir dəstə ilə mühasirədən çıxıb Araz çayını keçərək Arana gəldi. O, Bizansa gedib imperator Feofil ilə əlaqə yaradaraq yeni ordu toplanmaq istəyirdi. Lakin Şəki (indiki Sisiyan rayonunda) hakimi Səhl ibn Sumbatın xəyanəti nəticəsində ərəblər Babəki ələ keçirirdilər. 838-ci il yanvarın 4-də Babək və qardaşı Abdulla Samirə şəhərinə aparıldı. Xəlifə Mü'təsim Babəki işgəncə ilə e'dam etdirdi.

Babək Mü'təsimin və cəlladların qarşısında özünü böyük ləyaqətlə apardı. O, aman istəmədi və öz əqidəsindən əl çəkmədi. Əvvəl onun əllərini və ayaqlarını, sonra isə boynunu vurdular. Hətta Babəkə düşmən münasibət bəsləyən feodal ərəb tarixçiləri də e'tiraf edirdilər ki, o bütün bu əziyyətlərə müstəsna dərəcədə mərdliklə dözdü. O, özünün bütün hərəkətləri ilə göstərdi ki, onun ruhu və iradəsi qırılmamışdır. Babək e'dam ərəfəsində onu əhatə edən ərəb feodallarına baxaraq nifrətlə demişdi: "Təəssüf ki, mən bütün bu köpəkləri məhv edə bilmədim".

2. Babək hərəkəti

BABƏK HƏRƏKATI - Babəkin başçılığı ilə Azərbaycan xalqının islam dini, ərəb əsarəti və feodal zülmünə qarşı apardığı mübarizədir. Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə ən güdrətli antifeodal hərəkətdir. Bu hərəkət 816-838-ci illəri əhatə edir. Hərəkətin gedişində piyada və süvarilərdən güclü xalq qoşunu təşkil olunmuşdu. Üsyana hazırlıq işləri aparmaq üçün Azərbaycan əyalətlərinə xüsusi adamlar göndərilmişdi. Üsyançılar gözlənilməz hücumlarla yerli və ərəb feodallarının qüvvələrini əzirdilər. Qələbə Babək hərəkətinin sıralarını xeyli genişləndirdi. Babəkin təkcə süvarilərinin sayı 20 minə çatdı. Xürrəmilərin əsas kütləsini kəndlilər, sənətkarlar və şəhər yoxsulları təşkil edirdi. Üsyançılar arasında möhkəm intizam var idi. Döyüşlərə xalq içərisindən çıxmış Azin, Müaviyə, Abdulla, Tarxan, Rüstəm və başqa sərkərdələr başçılıq edirdilər. Azərbaycan ərəblər-

dən azad olandan sonra üsyan qonşu vilayətlərə də yayıldı. Məsələn, kəndli hərəkatı dalğaları Cibal, Xorasan və sair yerləri də bürüdü. Həmədan, İsfahan, Masabzan və sair şəhərlər, Təbəristan, Astrabad əyalətləri, Deyləm əyalətlərinin çox hissəsi üsyana qoşulmuşdu. Ərəb tarixçisi Əbu Mənsur Bağdadinin yazdığına görə, təkcə Azərbaycanın cənubunda və Deyləmdə Babək tərəfdarlarının sayı 300 minə çatırdı. Xəlifə Mə'mun (813-833-cü illər) 819-cu ildə Yəhya ibn Müazın başçılığı ilə Babəkə qarşı ilk nizami ordu göndərdi. Döyüşlərdə gah bu, gah da digər tərəf müvəffəqiyyət qazanırdı.

820-ci ildə isə xəlifə, İsa ibn Məhəmmədi ordu başçısı təyin edib, Azərbaycanın idarə olunmasını ona tapşırırdı. 821-822-ci illərdə üsyançılar İsa ibn Məhəmmədin ordusunu darmadağın etdilər. Ərəb sərkərdəsi Bağdada qaçdı. Bərdə yaxınlığında baş vermiş döyüşdə üsyançılar düşmən qoşununu darmadağın etdilər. 823-824-cü illərdə Züreyq ibn Əli ərəb ordusunun başçısı təyin olundu və Əhməd ibn əl-Cüneydin başçılığı ilə ona kömək göndərildi. Lakin ilk vuruşmada Əhməd ibn əl-Cüneyd əsir düşdü. Züreyq ibn Əli isə geri çəkildi. Bundan sonra ərəb qoşununun komandanlığı xilafətin məşhur sərkərdələrindən Məhəmməd ibn Hümeydə tapşırıldı. Üsyançılar Bərdə, Ərdəbil, Naxçıvan, Beyləqan və Şirvanı düşməndən təmizlədilər. Burada onlara xeyli kəndli qoşuldu. Aranın azad edilmiş torpaqlarını idarə etmək üçün Babək öz silahdaşı Rüstəmi təyin etdi.

Babək hərəkatına düşmən münasibət bəsləyən mənbələr xürrəmilərin öz ictimai proqramlarını nə dərəcədə həyata keçirə bilmələri haqqında heç bir mə'lumat vermirlər. Lakin bir şey şübhəsizdir ki, Azərbaycanın ərəblər qovulan yerlərində xeyli torpaq artıq müstəqil olmuş icmaların ixtiyarına verilmişdi.

Üsyançılara qarşı mübarizə etmək üçün xəlifə 827-ci ildə Məhəmməd ibn Hümeydin başçılığı altında yeni böyük ordu göndərdi. Babək onları aldadıb Həşdatsər dərəsinə çəkərək qəfildən zərbə endirdi. Babəkin bilavasitə rəhbərlik etdiyi üsyançı dəstələrin zərbəsinə tab gətirə bilməyən ərəblər qaçmağa başladılar. Xürrəmilər Məhəmməd ibn Hümeydəni

yaxalayıb nizo ilə vurdular. Həşdatsərdəki (829-cu il 3 iyun) vuruşma zamanı ərəblər üsyançıların paytaxtı Bəzzi tutmağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Lakin Babəkin seçdiyi düzgün döyüş taktikası nəticəsində düşməyə qəflətən zərbə endirildi. 150 minlik ərəb ordusunun 30 min nəfəri məhv edildi.

Xilafətin mənafeyini əks etdirən ərəb tarixçiləri Babəkin böyük qələbələrini e'tiraf etməyə məcbur olmuşlar. Məsələn, Məhəmməd Təbəri qeyd edir ki, xürrəmilərin qələbələri işğalçıları çox karıxdırmış və çaşdırmışdı.

Babək üsyanı İranın bəzi vilayətlərini və Gürcüstanı bürümüşdü. Xürrəmilər onlarla əlaqə yaratmışdılar. Ərəb sərkərdəsi Sevad Qarabağa, Beyləqana və Sünikə hücum etdikdə əhali və feodal hökmdarlar Əbdül Əsəd və Vasaq Babəkə müraciət edərək kömək istəmişdilər. Babək Beyləqan və Sünikə gələrək ərəb sərkərdəsi Sevadı məğlub etdi və o, qaçmağa məcbur oldu. Bundan sonra bu yerlərin kəndliləri hərəkətə qoşuldular. Sünik knyazı Vasaq öz qızını Babəkəərə verərək onunla qohumluq əlaqəsi yaratdı. Beləliklə, üsyançılar demək olar ki, bütün Azərbaycanı xilafətin hakimiyyətindən xilas etmişdilər. Yalnız bəzi qalalarda ərəb qoşunları qalmışdı.

830-cu ildə xürrəmilər İbrahim ibn Leysin başçılıq etdiyi, sayca beşinci olan ərəb ordusunu məğlub edərək Həmədanı ələ keçirdilər. Bu şəhəri ələ almağın çox mühüm əhəmiyyəti var idi. Çünki Bağdadı Şərq torpaqları ilə birləşdirən yol buradan keçirdi. Həmədanın alınması xilafətə böyük zərbə oldu. Bununla bütün şərq torpaqlarının xilafətdən ayrılması təhlükəsi yarandı.

830-cu ildə ərəb sərkərdəsi Əli ibn Hişam Azərbaycan, Cibal və İsfahanın hakimi və ordu başçısı təyin edildi. Lakin o, Babəklə vuruşmaqdan boyun qaçırdığı üçün 831-ci ildə Bağdadda e'dam edildi.

Beləliklə, 830-833-cü illərdə Azərbaycanda Babək hərəkəti öz inkişafının ən yüksək zirvəsinə çatdı və bütün xilafətin varlığını təhlükə altına aldı. Ərəb tarixçisi Dinəvərinin mə'lumatına görə, bu dövrdə Babək hərəkəti çox genişlənmışdi. O dövrün müəllifləri, xüsusilə ərəb tarixçiləri e'tiraf

edirdilər ki, Babək hərəkəti özəmətli dərəcədə böyümüş və onun təsiri xeyli artmışdı. Qoşunun miqdarı o qədər artmışdı ki, az qalmışdı Abbasilər hakimiyyətini məhv etsin. Təkcə Azərbaycanın cənub hissəsində və Deyləmdə Babəkin tərəfdarlarının sayı 300 min nəfərə çatmışdı.

833-cü ildə Mə'munun ölümündən sonra qardaşı Mü'təsim (833-842-ci illər) hakimiyyətə keçdi. Mü'təsim xürrəmilərə qarşı İshaq ibn İbrahimin komandanlığı ilə böyük ordu göndərdi. 833-834-cü illərdə Həmədan yaxınlığında Babəkin qoşunları ilə İshaq ibn İbrahimin komandanlığı altında olan ərəb ordusu arasında qanlı döyüş baş verdi. Üsyançılar böyük bir dəyanət və mərdliklə vuruşurdular. Xəlifənin qoşunları xeyli itgi verdi. Lakin bu döyüşdə xürrəmilər böyük məğlubiyyətə düşər oldular. Ərəb mənbələrinin mə'lumatına görə, xürrəmilərin itgisi 40-60 min nəfərə çatdı.

Xürrəmilərin bir hissəsi Babəkin sərkərdələrindən olan Nəsrin başçılığı ilə Bizansa getdi. Bu vuruşmadan sonra Mü'təsim müharibənin gedişində ciddi dönüş yaratmaq üçün hər şeyi müharibənin ehtiyaclarına tabe etdi.

Ərəb ordusunun qərargahı yerləşən Ərdəbili təcrid etmək üçün Mü'təsim əmir Əbu Səid Məhəmmədi Azərbaycana göndərdi. Ona Zəncanla Ərdəbil arasındakı müdafiə istehkamlarını bərpa etmək və yol boyu qarnizonlar yerləşdirmək haqqında tapşırıq verdi. Xilafət tarixində ilk dəfə olaraq, bu müharibədə poçt göyərçinlərindən istifadə edilmişdi.

Babək Əbu Səid Məhəmmədə qarşı Müaviyənin başçılığı ilə dəstə göndərdi. Lakin ərəblər onu məğlub etdilər. Hərəkətin gedişindən və üsyançılara qarşı Mü'təsimin tədbirlərindən qorxuya düşən yerli feodallar, o cümlədən Babəkin müttəfiqləri Səhl Sumbat, İbn Bois və Əbu Musa tədricən Babəkdən uzaqlaşdılar. Babək çox böyük hərbi, maddi və insan ehtiyatı olan böyük bir dövlətə qarşı ağır müharizə etməli olmuşdu. Uzun sürən müharibələr nəticəsində Azərbaycan var-yoxdan çıxmışdı. Döyüşlərdə xürrəmilərin sıraları seyrəlmişdi. Xilafət ordusu isə arası kəsilmədən kömək alır və onun həmlələri daha da güclənirdi.

835-ci ilin iyun ayında Bizansla müharibələrdə şöhrət qazanmış sərkərdə Afşin Heydər ibn Kavus xürrəmilərlə vuruşan ərəb qoşunlarının baş komandanı təyin olundu. Ərdəbilə gələn Afşin, qərargahı xürrəmilərin mövqelərinə yaxın yerə - Bərzəndə köçürdü. Casusluq fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirən Afşin hətta Babəkin kəşfiyyatçılarını da öz tərəfinə çəkməyə cəhd göstərdi. 835-ci ildə Afşin Bəzz yaxınlığında istehkamlar tikdirdi. Ərəblərlə xürrəmilər arasında gah bu, gah da digər tərəfin qələbəsi ilə nəticələnən kəşfiyyat xarakterli vuruşmalar gedirdi. Ətraf yerlərə yaxşı bələd olan üsyançılar düşmənin ərzaq, sursat və sair aparən karvanlarına qəflətən basqın edir, ərəb qoşunlarının təchizinə mane olurdular. Afşin bunun qarşısını almaq üçün Əbu Səid Məhəmməd, Heysəm əl-Qənəvi və Veyhin başçılığı ilə üç qoşun hissəsi ayırdı.

835-ci ildə Arsaq yaxınlığında böyük vuruşma oldu. Qəflətən döyüşə girən ərəb süvariləri xürrəmiləri məğlub etdi. Babək min nəfərdən artıq itgi verərək Bəzz qalasına çəkildi.

Xürrəmilər doğma torpağın hər qarışını müdafiə edirdilər. Lakin düşmənin üstün qüvvələrinin təzyiqi altında geri çəkilməyə məcbur olurdular. Babək qoşunlarının qalıqları Bəzzə çəkildilər. Ərəblərə qarşı xalq müharibəsinin bu son dayağı ətrafında düşmən həlqələri getdikcə daha da sıxlaşırdı.

Xəlifə Afşinə kömək üçün Buğa əl Kəbirin başçılığı ilə əlavə ordu göndərdi. Buğaya Həşdatsərdə möhkəmlənmək tapşırıldı. Lakin Buğa Afşinin əmrini gözləmədən döyüşə başlayıb Babəki məğlub etməyi qərara aldı. Bəzzə yaxınlaşdıqda, Buğa irəliyə 1000 nəfərlik dəstə göndərdi. Onları izləyən üsyançılar qəfil hücumla dəstəni məhv etdi. Bir neçə gün davam edən vuruşmada Buğa çoxlu itki verərək qaçmağa məcbur oldu. Üsyançılar xeyli pul və silah ələ keçirdi. Bu məğlubiyyətdən sonra Afşin qışlamaq üçün Bərzəndə çəkildi.

837-ci ildə xəlifə görkəmli sərkərdələr Cəfər Xəyyat və İtax Təbbax başda olmaqla Afşinə kömək üçün iki ordu, 30 milyon dirhəm pul göndərdi. Lakin Afşin müharibə taktikasını tamamilə dəyişmişdi. Müharibənin müvəffəqiyyətlə

baş a çatacağına hələ də inanmayan xəlifə Afşinə bir-birinə zidd göstərişlər verirdi. Afşinin isə bunlara düzgün əməl etməsi tezliklə orduda ona qarşı narazılığa səbəb oldu. Afşin ordusuna xürrəmilərlə vuruşa girməyə icazə vermirdi. Yalnız xüsusi dəstələr istehkamlar tikir, Bəzzə yol çəkirdi. Afşinin Babəkə belə münasibəti qoşunda və sərkərdələrdə, xüsusilə Cəfər Xəyyatda şübhə doğururdu. Afşin Xəlifənin hakimiyyətini devirib, Xilafəti bölüşdürmək məqsədi ilə Təbəristan hakimi Məzyad və Babəklə gizli danışıqlar aparırdı.

Əbu Mənsur Bağdadi göstərir ki, Afşin qoşunun azlığını bəhanə edərək Babəklə müharibəni uzadırdı. Lakin Afşinin Babək və Məzyadla apardığı gizli danışıq və yazışmalar nəticəsiz qaldı. O, özünü tamamilə ifşa etməmək üçün Bəzzə hücum əmri verdi. 837-ci ilin avqustunda Afşinin ordusu Bəzzə yaxınlaşdı. Ərəb ordusu qalanı mühasirəyə aldı. Ərəblər qala divarını dağıtmaq üçün atma silahlardan istifadə edirdilər. Babək başa düşürdü ki, xürrəmilərin qəhrəmancasına müqavimətinə baxmayaraq Bəzzə davam gətirməyəcək. Odur ki, Afşinlə danışığa başladı. Afşin xəlifənin adından Babəkə bağlılanacağını təklif etdikdə, o, bir gün möhlət istədi. Afşin bu təklifi qalanı möhkəmləndirmək manevri kimi başa düşdüyü üçün rədd etdi. Lakin bir müddət sonra Afşin yenidən danışığa başlamaq haqqında Babəkə xəbər göndərdi. Afşin sülh bağlamağı təklif edərək, xəlifədən Babəkin bağlılanması haqqında fərman alacağına söz verdi. Xürrəmilərin qüvvəsinə inanan Afşin Bəzzədə Babəkin hakimiyyətini tanımaqla müharibəni danışıqlar vasitəsilə qurtarmağa çalışırdı. Bununla, ərəblər Babəkin şəxsində istedadlı bir sərkərdəni öz tərəflərinə çəkib Bizansla müharibədə ondan istifadə etmək istəyirdilər. Lakin Babək Afşinin təklifini qəbul etmədi. Ərəblər qalaya od vurdular və sayca çox olan ərəb qoşunları qalaya soxuldular. Hər iki tərəf böyük tələfat verdi. Babək Bəzzədəki qırğını dayandırmaq üçün xəlifədən aman istəməyə razılıq verdi. Afşin Azini və bir neçə sərkərdəni girov götürmək şərti ilə Babəkin təklifini qəbul etdi. Lakin Azin və başqaları döyüş meydanında idilər.

Babək ərəb qoşunlarının bir hissəsinin Azərbaycandan çıxardılmasına nail olmaq məqsədi ilə hələ 834 və 836-cı illərdə Bizans imperatoru Feofil ilə xilafətə qarşı ittifaq təklif etmiş və müqavilə bağlamışdı. Bəzzin mühasirəsi zamanı Babək yenidən kömək istədi. O, Feofilə məktubunda bildirir ki, xəlifə bütün qüvvələrinə xürrəmilərə qarşı göndərmişdir və Bizans sərhəddi indi tamamilə açıqdır. Feofil 100 minlik qoşunla hücumla başladı. Lakin Bizans ordusunun hücumu Azərbaycanda müharibənin gedişinə təsir göstərə bilmədi. 837-ci il avqustun 26-da Ərəb qoşunları Bəzz qalasını tutdular. Afşin ailələri ilə birlikdə 7.600 xürrəmini və Babəkin bir neçə oğlunu əsir aldı. Bəzz uğrunda vuruşmada təqribən 80 min üsyançı, 100 mindən artıq ərəb əsgəri məhv olmuş, çoxlu tikili dağılmışdı. Beləliklə, müttəfiqlərin xəyanəti xürrəmiləri zəiflətdi və ərəblərə Babək hərəkatı əleyhinə mübarizədə dönüş yaratmağa kömək etdi.

Babək kiçik dəstə ilə mühasirədən çıxıb Araza doğru çəkildi. Afşin isə vilayətlərin hakimlərinə məktub göndərərək Babəki tutmağı əmr etmişdi. Mü'təsimin (xəlifə) əmri ilə Babəki diri götürənə 2 milyon, başını götürənə isə 1 milyon dirhəm mükafat və'd edilmişdi. Keçmiş müttəfiqi Səhl ibn Sumbatın xəyanəti nəticəsində ərəblər Babəki ələ keçirdilər. Babək Samirə şəhərinə gətirilib böyük işgəncə ilə c'dam edildi. Əvvəl onun əllərini və ayaqlarını, sonra isə boynunu vurdular. Babəkin əlini kəsdikdə o, qanı üzünə sürtərək qürurla demişdi: "İnsan ölərkən rəngi saralır, düşmənlərimin məni saralmış görmələrini istəmirəm". Beləliklə, Babək Xəlifə və onun cəlladları qarşısında özünü böyük ləyaqətlə aparırdı. Babəkin bu sonuncu hərəkatı da şərəf, şöhrət və ləyaqət nümunəsi kimi bizim gənclərimiz üçün böyük tərbiyə məktəbi, tərbiyə universiteti və tərbiyə akademiyası olmalıdır.

Babək hərəkatının müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnməsinə baxmayaraq, 20 il davam etmiş bu hərəkat bütün xilafəti lərzəyə salmış, Şərqdə ərəb hökmranlığına ağır zərbə vurmuşdu. Babəkin rəhbərliyi altında xalq azadlıq hərəkatı Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Babək hərəkatı dövründə xilafətin təqribən 500 min əsgəri

məhv edilmişdi. Xilafətin əsasını sarsıdan və onun dağılmasını xeyli sür'ətləndirən Babək hərəkatı qonşu xalqların azadlıq müharibəsini xeyli asanlaşdırdı. Xürrəmilərin və Babəkin e'damı Azərbaycanda, eləcə də xilafətin digər vilayətlərində ərəblərə qarşı mübarizəni dayandırmadı.

838-839-cu illərdə Təbərstanda Məzərin başçılığı ilə üsyan başlandı. Üsyançılar xürrəmilərin şüarları ilə çıxış edirdilər. Babək hərəkatının məğlubiyyətindən sonra Aranda Əbu Musanın başçılığı ilə xilafət əleyhinə yeni üsyanlar baş verdi. Beləliklə, amansızcasına yatırılmasına baxmayaraq Babək hərəkatının əks-sədası əsrlərlə davam etmişdi.

Xürrəmilər hərəkatının zəif cəhətləri də var idi. Hərəkatın ən zəif cəhəti ondan ibarətdir ki, ərəb zülmünə son qoymaq xatirinə xürrəmilər özlərinin ilk şüarlarının ziddinə olaraq, iri erməni feodalları ilə ittifaq bağlayırdılar. Bu üsyanlar isə Babəklə ittifaqdan öz mənafeləri üçün istifadə edərək xəlifənin mə'murlarını qovur və öz torpaqlarını yeni sahələr hesabına genişləndirirdilər. Üsyanın qələbəsindən qorxaraq onlar hərəkata xəyanət etdilər. Əlverişli şərtlərlə xilafətə tərəf keçdilər. Müvəqqəti müttəfiqlərin - yerli feodalların xəyanəti xürrəmiləri zəiflətdi və ərəblərə xalqın azadlıq hərəkatı əleyhinə mübarizədə dönüş yaratmağa kömək etdi.

Bu dövrdə Aranda yaşayan ərəb feodalları ara müharibələrindən və xürrəmilərin müvəffəqiyyətlərindən istifadə edərək Xilafətdən uzaqlaşmağa meyl göstərirdilər. Bir tərəfdən xürrəmilərin müvəffəqiyyətləri, digər tərəfdən daxili çəkişmələr Abbasilərin hakimiyyəti üçün böyük təhlükə olmuşdu. Cəzirə əyalətində, Suriya və Misirdəki üsyanlar, Bizansla aparılan müharibələr çoxlu xərac və qoşun tələb edirdi. Xəlifə Mə'mun bu üsyanları yatırırsa da, xürrəmilərlə bacara bilmirdi.

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCANIN RUSIYA İLƏ İRAN ARASINDA PARÇALANIB BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ (1801-1920)

1. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi
2. Azərbaycanın parçalanıb Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülməsi
3. Ermənilərin Yaxın Şərq ölkələrindən köçürülüb Şimali Azərbaycan ərazilərində yerləşdirilməsi, etnik ədavət və genosid siyasəti

1. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi

Hələ bu vaxta qədər tarixdə elə bir ərazi olmamışdır ki, o, Azərbaycan kimi işğal edildikdən sonra parçalanıb 5 hissəyə bölüşdürülmüş olsun. Beynəlxalq ictimaiyyət isə ona belə laqəyd münasibət bəsləsin; Azərbaycan məhz belə ərazidir. Düzdür, ikinci dünya müharibəsindən sonra bir neçə ölkə parçalanıb iki hissəyə bölüşdürülmüşdür. Məsələn, Çin, Almaniya, Vyetnam, Koreya, Yəmən və ilaxır. Lakin, birincisi, onların hər biri 5 yerə deyil, 2 yerə bölüşdürülmüşdür. İkincisi, indi onların çoxu artıq birləşdirilmişdir. Məsələn, Almaniya, Vyetnam və Yəmən birləşdirilmişdir. Çin və Koreyanın birləşdirilməsi uğrunda isə hərəkət başlanmışdır. Dünya birliyi isə hərəkətə rəğbətli yanaşır. Yəni ümid var ki, yaxın gələcəkdə həmin ərazilər də birləşsinlər. Təəssüf ki, həmin sözləri Azərbaycan haqqında demək olmur.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz ölkələrlə Azərbaycanın parçalanıb bölüşdürülməsinin bir fərqi qeyd etdik. Başqa bir fərq isə ondan ibarətdir ki, parçalanıb bölüşdürüldükdən sonra onların heç birinə kənarından əlavə etnos köçürülüb yerləşdirilməmişdir. Lakin Azərbaycan işğal edildikdən və parçalanıb bölüşdürüldükdən sonra Yaxın Şərqi ölkələrində, xüsusilə İran və Türkiyədə yaşayan bütün ermənilər Rusiya tərəfindən köçürülüb Şimali Azərbaycan ərazilərində yerləşdirildilər. Bununla da etnik ədavətin və soyqırımlarının mərkəzi Azərbaycan ərazisinə, orada yaşayan türklərlə ermənilər arasına keçirildi.

Oduncu pafid kötöklərini balta ilə bölüb parçalaya bilmədikdə paslı metal pazardan istifadə etdiyi kimi, Rusiya da Anadolu türkləri ilə Azərbaycan türklərini parçalayıb bölmək məqsədi ilə erməniləri həmin "paslı paz" kimi onların arasına çalıb, orada yerləşdirdi. Çörəyi dizinin üstündə olan ermənilər isə iki əsrdir ki, bu şəərəfsiz vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirirlər. Beləliklə ermənilər ruslar tərəfindən türklər arasına çalınmış "paslı metal paz"dırlar.

Azərbaycanın işğal edilməsi və parçalanıb bölüşdürülməsi son iki əsr ərzində mərbələlərlə baş vermişdir. İndi

Azərbaycanın birləşdirilməsinə bizim gücümüz çatmasa da, gəlin heç olmazsa onun parçalanıb bölüşdürülməsinin tarixini öyrənək və bizdən sonrakı nəsillərə çatdıraq ki, onlar da onun birləşdirilməsi ilə məşğul olsunlar.

1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın zəbt edilməsi ilə Rusiya imperiyası Azərbaycanın da işğalına başladı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz mə'lum səbəblərə görə hələ 1736-cı ildə Nadir şah Borçalı, Qazax və Şəmsəddil sultanlıqlarını Azərbaycandan alıb Gürcüstanın tabeliyinə vermişdi. Beləliklə, Şərqi Gürcüstanla birlikdə Azərbaycan sultanlıqları da işğal edildilər.

Bundan sonra rus çarı ayrı-ayrı xanları müxtəlif yollarla öz tərəfinə çəkib işğalı davam etdirmək fikrində idi. Lakin Azərbaycan xanlarının demək olar ki, heç biri Rusiyanın hakimiyyəti altına keçmək istəmirdi. Belə olduqda Rusiya işğal silah yolu ilə davam etdirdi. Onun növbəti hədəfi böyük hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan Car-Balakən camaatlığı¹ oldu. Car-Balakən, Katex, Tala, Cənək kəndləri Car-Balakən camaatlığında birləşmişdilər. 1803-cü ilin yazında rus qoşunları Alazan çayı keçidində və Balakən yaxınlığında Car-Balakən müdafiəçilərini məğlubiyətə uğradıb Balakəni işğal etdilər. Balakənin başına gətirilmiş fəlakəti eşidən Car camaatı isə müqavimətsiz ruslara təslim oldu. Ağır məğlubiyətdən sonra Car-Balakən camaatı öz nümayəndələrini Tiflisə göndərüb Rusiyanın hakimiyyəti altına keçmək haqqında müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə görə onlar hər il çar xəzinəsinə 220 pud ipək verməli və rus qoşunlarının orada yerləşdirilməsinə şərait yaratmalı idilər. Rusiya isə öz növbəsində Car-Balakənin daxili işlərinə qarışmamalı idi. Lakin çox keçmədi ki, Car camaatı öz azadlığı uğrunda ayağa qalxdı. 1804-cü ilin əvvəlində Zaqatalaya doğru hərəkət edən rus qoşunları ilə əlbəyaxa olan Car camaatı onları məğlub etdi, ordu generalını isə öldürdü. Lakin köməyə gələn əlavə rus qoşunları Car-Balakənə divan tutub onu yenidən işğal etdilər.

Rus generalı Sisianov Car-Balakəndən sonra Gəncə xanlığını işğal etməyi qərara aldı. Ziyadoğlular nəslindən

1 Camaatlıq - ata xətti ilə qohum nəsillərdən olan şəxslərin ittifaqı deməkdir.

olan Gəncə xanı Cavad xan bu zaman Qazax, Şəmki, Şəmsəddil və digər əraziləri yenidən Gəncə xanlığına daxil etmişdi. Qarabağla münasibətləri sahmana salmışdı. Sədaqət rəmzi olaraq Cavad xan qızının birini və oğlunu İbrahimxəlil xanın yanına göndərmişdi. Lakin Gürcüstanın Rusiya dövlətinin himayəsinə keçməsi ilə əlaqədar Şəmsəddilə görə Çar Georgi ilə Cavad xan arasında ixtilaf yenidən başlandı.

Belə bir şəraitdə 1803-cü ilin dekabrında rus generalı Sisianov təslim olmaq haqqında Cavad xana ultimatum göndərdi. Məğrur Cavadxan isə yubanmadan ona belə cavab verdi: "Nə hədlə belə danışırısan, mən ki, sənə tabe deyiləm". "Elə bu gün cavab ver"- bu nə deməkdir? Heç nökrə də belə rəftar etməzlər. Həddini bil. Məktubu haçan istəsəm onda da yollaram. Bu bir. O ki, qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xam xəyalından əl çək. Gəncəyə yalnız meyidlərin üstündən keçə bilərsiniz. Bildin? Mən öləndən sonra. Özgə cürə yox".

1804-cü il yanvarın 3-də səhər çağı Gəncə qalasına hər tərəfdən od yağdırıldı. Gəncəlilər cəsarətlə müqavimət göstərir, rus qoşunlarının üstünə dolu kimi güllə, daş və ox yağdırırdılar. Döyüş zamanı Cavad xanın döyüşçülərindən 250 nəfər həlak oldu, 500 nəfər isə əsir alındı. Bu qanlı döyüşdə Cavad xan və oğlu Hüseynqulu ağa qəhrəmancasına həlak oldular. Şəhər isə çar qoşunları tərəfindən işğal edilib inzibati dairəyə çevrildi. Çar I Aleksandrın arvadının şəərəfinə Gəncəyə "Yelizavetpol" adı verildi. İş o yerə çatmışdı ki, o zaman Gəncə adını çəkənlər bir manat həcmində cərimə edilirdilər. Cavad xan isə necə demişdisə elə də oldu. Yəni rus ordusu yalnız onun meyidi üstündən Gəncəyə daxil oldu. Mərdliyinə görə Cavad xan iki əsrdir ki, Azərbaycan xalqı tərəfindən hörmət və ehtiramla yad edilir. Onun qəbri üstündən tər çiçəklər əskik olmur. Atalar demiş: "Mərd ölür adı qalar, bəs namərdin nəyi qalar?" Cavad xan mərd adam idi. Ölsə də adı qalıbdır.

Gəncənin tutulması Azərbaycanın içərilərinə doğru rus qoşununun irəliləməsinə asanlaşdırdı. Gəncə xanlığından asılı olan Samux işğal edildikdən sonra onun hökmdarı Şirin bəy də Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi və hər il Rusiyaya min çərvon xərac verməyi öhdəsinə götürdü.

1805-ci ilin yazında Gəncə yaxınlığında düşərgə salmış Sisianov Qarabağ xanı İbrahimxəlil xandan öz xarici siyasətində kimə arxalandığı haqqında sorğu-sual etdi. İbrahimxəlil xan isə Rusiyanı seçdi. 1805-ci il mayın 14-də Gəncə yaxınlığındakı Kürəkçay sahilində Sisianovla İbrahimxəlil xan arasında andlı müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olur, xarici dövlətlərlə müstəqil münasibətlər saxlamaq hüququndan Rusiyanın xeyrinə imtina edir. Hər il çar xəzinəsinə 8 min çervon bac verməyi öhdəsinə götürür. Şuşa qalasında və xanlığın digər ərazilərində rus qoşunlarının yerləşdirilməsinə şərait yaratmalı idi. Xan öz nəvəsini baş komandanın yanında girov saxlamaq üçün Tiflisə göndərməli idi. Bütün bunların əvəzində İbrahimxəlil xana general-leytenant, oğlanları Məhəmməd həsən və Mehdiqulu ağaya isə general-mayor rütbəsi verildi. Müqaviləyə görə məhkəmə işləri və vergi toplamaq xanın ixtiyarında qalırdı. Bunlardan başqa, çar hökuməti xanın və onun qanuni varislərinin xanlığı idarə etmək hüquqlarına heç vaxt toxunmayacağını öhdəsinə götürdü. Azərbaycan tarixinə Kürəkçay müqaviləsi kimi daxil olmuş bu təslimçilik müqaviləsinin şərtləri bundan ibarət idi.

Güman etmək olardı ki, bu təslimçilikdən sonra Rusiya çarının yanında İbrahimxəlil xanın çox böyük hörməti olacaqdır. Lakin olmadı. 1806-cı ildə Abbas Mirzənin başçılığı ilə İran ordusunun Qarabağa hücumundan ehtiyat edərək rus qərargahına pənah aparan İbrahimxəlil xan, arvadı və bütün ailə üzvləri ilə birlikdə rus zabiti mayor Lisaneviç tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildilər. Təslimçilik müqaviləsinin yekunu şəərəfsiz ölüm oldu. Kaş İbrahimxəlil xan da Cavad xan kimi döyüş meydanında şəərəflə öləydi, qədirbilən xalqımız onun qəbri üstünə də tər çiçəklər qoyaydı. Təəssüf ki, belə olmadı.

İbrahimxəlil xanın daha bir zəif yeri var idi. Qaynatası Cümşüd Məlik idi. Tez-tez xan sarayına gələn bu namərd erməni, xanın, onun arvadının və uşaqlarının qətlində az rol oynamamışdı. Çünki, Məlik xanlıqdan rus qarnizonuna xəbər aparmışdı ki, guya xan "farslara satılıb". Onun bu

fitvası və fitnə-fəsadı isə öz mənfur rolunu oynadı. Ümumiyyətlə tarixdə ruslara bel bağlayanların hamısının taleyi belə olmuşdur.

İbrahimxəlil xanın faciəsi istə'dadlı şairimiz Zəlimxan Yaqubun nəzər-diqqətindən kənarda qalmamış, onun "Vətən yarpaqları" adlı poemasında bu faciə nəzmə çəkilmişdir.

*İbrahim xan bir qız aldı, erməni qızı,
Elə bildi yetişəcək qəhrəmanlığa.
Bu əməli özü üçün şərəf sayanda
Bilmədi ki, zərbə vurdu böyük xanlığa!*

*Qız atası Cümşüd Məlik əl-ayaq açdı,
Bu qohumluq ondan ötrü yağlı aş oldu.
Gecə-gündüz qılığına girdi xanlığın,
Satqınlıqda görünməmiş bir oğraş oldu.*

*"O, farsların sədaqətli dostudur"-deyib
Bir gecədə İbrahimi satdı ruslara.
Bir xanlığın sarayını uçurmaq üçün
Bir xəbər də bəs elədi o dəyyuslara.*

*Ermənilər at oynatdı belədən-belə,
Xəyanətin küləkləri əsdikcə əsdi.
Rus əsgəri cəllad oldu İbrahim xana,
Oğlunun da, qızının da, arvadının da,
Özünün də bir saatda başını kəsdi.*

Beləliklə, İbrahim xanın faciəsində də erməni xəyanəti, onun "erməni qaynatasının" xəyanəti mühüm rol oynadı. Xanlığın taleyi məsələsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, müqaviləyə görə xan hakimiyyətinin varisliyi Rusiya imperatoru tərəfindən qorunub saxlanmalı idi. Lakin 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildi.

İbrahimxəlil xandan bir həftə sonra, onun qayını Şəki xanı Səlim xan da Kürəkçay müqaviləsinə qoşulmuşdu. 1805-ci il mayın 21-də Səlim xan Sisianovun iqamətgahına gəlib Rusiyanın hakimiyyəti altına keçmək haqqında Kürəkçay müqaviləsini imzalamışdı. Müqavilənin şərtləri Qarabağla bağlanan müqavilənin eyni idi. Lakin 1806-cı ildə

Səlim xanın bacısı, əri və bütün ailəsi öldürüldükdən sonra o, Rusiya hakimiyyətindən imtina edib, Şəkidəki rus qarnizonunu Gəncəyə qovdu. Bu hadisədən sonra İran şahzadəsi Abbas Mirzə Şəkiyə kömək məqsədi ilə 300 sərbaz, Səlim xana isə 30 min çervon pul göndərdi. 1806-cı il oktyabrın 22-də Şəki yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Səlim xan basıldı və ailəsi ilə birlikdə öz xanlığının ərazisində olan Göldək kəndinə qaçdı. Nəslisi isə xan olmaq hüququndan məhrum edildi. Hər şeyin əldən çıxdığını görən Səlim xan Abbas Mirzənin düşərgəsinə pənah apardı. Çar hökuməti isə İran şahından üz döndərərək Rusiyaya keçən Cəfərqulu xanı Şəkiyə hakim təyinat etdi. Şəkililər Cəfərqulu xana tabe olmayacaqlarını bildirmişdilər. 1807-ci ilin axırında Cəfərqulu xana qarşı müvəffəqiyyətsiz sui-qəsdən sonra çar hökuməti əhalini qorxutmaq üçün Şəkiyə əlavə batalyon göndərdi. Silah gücünə Şəki xanlığı işğal edildi, 1819-cu ildə isə xanlıq ləğv edildi. Mənfur Kürəkçay müqaviləsi iki böyük xanlığı Azərbaycandan qoparıb aldı və onun qanuni xanlarının başına fəlakət gətirdi. Kürəkçay müqaviləsi indi də Azərbaycana mane olur. Məsələn, bu yaxınlarda Rusiya dumasının bəzi üzvləri qarşılaşaraq Kürəkçay müqaviləsinə istinadən Qarabağı rus ərazisi kimi qələmə verirdilər. Müqavilə dərc edildikdən sonra onlar səslərini kəsdilər.

Qarabağ və Şəki xanlıqlarından sonra general Sisianovun qoşunları Şamaxı, Bakı və Quba xanlıqlarını tezliklə işğal etmək fikrinə düşdü. Hələ 1804-cü ildə və 1805-ci ilin yazında Şirvanın Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi haqqında Sisianovla Şamaxı xanı Mustafa xan arasında danışıqlar olmuşdu. Sisianov Mustafa xandan Qarabağ və Şəki xanlıqlarının qəbul etdikləri şərtləri eyni ilə qəbul etməyi tələb etmişdi. Lakin Mustafa xan gəlirinin bir hissəsinin Rusiya xəzinəsinə verilməsi tələbindən əl çəkməyi, Şəki torpaqlarının Şirvana qatılmasında ona kömək etməyi Sisianovdan tələb edirdi. Mustafa xan həmçinin xərac verməkdən boyun qaçırmaqla bərabər, ona maaş təyinat edilməsini tələb edirdi. Lakin xanın bu tələbləri çar hökumətini təmin etmədi. Ona görə də, 1805-ci ilin noyabrında Sisianovun işğalçı ordusu Şamaxı üzərinə hərəkət

etdi. Mustafa xan Sisianovun şərtlərini qəbul etməyə məcbur oldu və Şamaxı xanlığı da işğal edildi. Bağlanmış müqaviləyə görə Şamaxı xanı başqa dövlətlərlə əlaqələrini kəsməli, öz gəlirindən Rusiya xəzinəsinə 8 min çervon ayırmalı, Kür çayı mənsəbində ruslar üçün istehkam tikilməsinə şərait yaratmalı, rus qoşununu ərzaqla təmin etməli və yolların təhlükəsizliyinə təminat yaratmalı idi. Beləliklə, 1805-ci il dekabrın 25-də Şirvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildi.

Sisianov Şirvan xanlığını tutduqdan sonra Bakıya doğru hərəkət etdi. 1806-cı ilin yanvarında Bakıya yaxınlaşdı və Rusiyanın hakimiyyəti altına keçmək haqqında müqavilə layihəsini Hüseynqulu xana göndərdi. Hüseynqulu xan Sisianovun şərtlərini qəbul etdiyini, lakin Bakı qalası darvazalarının açarlarını ona vermək və "bir neçə məxfi söz demək istədiyini" bildirdi. Söhbətin səmimi qurtaracağını güman edən Sisianov ordunu kənarında saxlayıb podpolkovnik Eristavinin müşayiəti ilə xanın görüşünə getdi. 1806-cı il fevralın 8-də qoşa qala darvazası qarşısında açarları təhvil verərkən Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy güllə ilə Sisianovu vurub öldürdü, gecə isə başını kəsib Təbrizə Abbas Mirzəyə apardı. Bu xidməti müqabilində şah ona "xan" titulu verdi və İran qoşun dəstəsinin komandanı təyin etdi. "Su sənəyi suda sındığı kimi" minlərlə nahaq qan axıtmış işğalçı generalın taleyi belə qurtardı. Gəncəliklərdən sonra bəkililər belə bir mərdlik göstərdilər. Bütün bunlara baxmayaraq 1806-cı il oktyabrın 3-də Bakı da işğal edildi.

1806-cı il iyunun 22-də Dərbənd işğal edildi. Rusiyaya rəğbəti olan Əlipənah bəyə mayor rütbəsi verilib şəhərin idarəsi ona tapşırıldı. Bundan bir az sonra Quba xanlığı da döyüşsüz təslim oldu. Şeyxəli xan isə dağlara qaçmışdı. Talış xanlığının da işğal edilməsinə baxmayaraq, çox keçmədi ki, həmin ərazi İran qoşunları tərəfindən işğal edildi.

Beləliklə, 1801-1806-cı illərdə Azərbaycanın şimal əraziləri, yəni Borçalı, Qazax, Şəmsəddil və Şəmkir sultanlıqları, Cərbalakan camaatlığı, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Dərbənd, Quba və Talış xanlıqları Rusiya tərəfindən amansızlıqla işğal edildi.

Azərbaycanın şimal ərazilərinin belə nisbətən "asanlıqla" işğal edilməsinin əsas səbəbi o idi ki, o, feodal dağıntılıqına, feodal pərakəndəliyinə məruz qalmış, ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanmışdı. Xanlıqların hər biri isə bütün atributlara malik müstəqil dövlətlər idi. Lakin onların arasında əlaqə, münasibət çox zəif idi. Bir-birinin ərazisinə göz tikən xanlar da var idi. Məsələn, Şirvan xanı Mustafa xan Şəki xanlığını öz ərazisinə qatmaq istəyirdi. Bəzi xanlar Rusiyaya, digərləri İrana rəğbət bəsləyirdilər. Ümumi milli mənafe deyil, "mənam-mənəmlik" əsas prinsipə çevrilmişdi. Rusiya bilirdi ki, hücum etdikdə onlar birləşməyəcəklər, bir-birlərinə kömək etməyəcəklər. Elə belə də oldu. Sisianov hücum edib onları təklədi və hər birini ayrılıqda əzdi. Burada rus ordusunun xan ordularına nisbətən çox olması və hərbi texnika cəhətdən üstün olması da öz rolunu oynadı. Məlum olduğu kimi, xanlıqların timsalında Azərbaycan dövlətçiliyi davam edirdi. Xanlıqlar ləğv edildikdən sonra isə dövlətçiliyimizə də son qoyuldu. Bu tayfabazlıq dövründən bizə başqa ağır bir miras da qalmışdır, "məna gəncəli, şəkili, şamaxılı deyərlər" kimi psixologiya xanlıqlar dövründən miras qalmışdır. Bu psixologiya bizim inkişafımıza indi də mane olur. Şimal xanlıqlarının işğalı Azərbaycanın bir tam kimi parçalanıb bölüşdürülməsinə doğru aparırdı, elə belə də oldu.

2. Azərbaycanın parçalanıb Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülməsi

Rusların Şimali Azərbaycandakı hərbi-siyasi müvəffəqiyyətlərindən və İranın içərilərinə doğru irəliləməsindən qorxuya düşən ingilis məsləhətçiləri şahı sülh bağlamağa təhrik etdilər. Beləliklə, 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilə 1804-1813-cü illər birinci rus-iran müharibəsinə son qoydu. Mənfur Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə görə Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Gəncə, Qarabağ və Talış xanlıqları işğal edilmiş hesab edilib Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldılar. İran Şərqi Gürcüstana, Borçalı, Qazax və Şəmsəddil sultanlıqlarına, həmçinin

Dağıstana olan iddialarından əl çəkdiyini bildirdi. Lakin İrəvan və Naxçıvan xanlıqları hələlik İran şahının hakimiyyəti altında qalırdı. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya məxsus idi. Bu maddə Rusiya-İran ticarəti üçün əlverişli şərait yaradır, rus tacirlərini daxili gömrük vergilərindən azad edirdi. Beləliklə, Gülüstan müqaviləsi Azərbaycanın parçalanıb çar Rusiyası ilə şah İrani arasında bölüşdürülməsinin başlanğıcı oldu.

Çox keçmədi ki, rus qoşunları İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını da işğal etdilər. 1827-ci ilin axırlarında isə buradan Azərbaycanın cənub torpaqlarına hücumla keçdilər. Tezliklə onlar Urmiya və Ərdəbili də tutdular. Vəziyyətin gərginləşdiyini hiss edən şah Rusiya ilə yenidən danışıqlar aparmaq fikrinə düşdü. 1828-ci il fevralın 10-da Təbrizdən bir qədər cənubda yerləşən Türkmənçay kəndində Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Türkmənçay danışıqlarında rus yazıçısı Qriboyedov və Azərbaycan maarifçisi Bakıxanov da iştirak edirdilər. Müqaviləyə görə çar Rusiyasının qoşunları Azərbaycanın cənub torpaqlarından çıxarıldı. Təzəcə işğal edilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları isə Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Bu müqavilə ilə şah Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd və Talış xanlıqlarının Rusiyanın tərkibinə qatıldığını təsdiq etdi. Gülüstan müqaviləsi ilə rus tacirlərinə verilmiş imtiyazlar və Xəzər dənizində yalnız rus hərbi donanmasının saxlanması hüququ da Türkmənçay müqaviləsində bir daha təsdiq edildi. Bunlar az imiş kimi İran Rusiyaya 20 milyon manat təzminat verməli və o ödənilənə qədər Azərbaycanın işğal edilmiş cənub əraziləri Rusiyanın əsarətində qalmalı idi. Müqavilədə əhalinin İrandan Qafqaza və Qafqazdan İrana sərbəst keçməsinə icazə verilirdi. Bizcə bu bənd, örtülü şəkildə, ermənilər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Ona görə ki, öz doğulduğu torpağına bağlı olan müsəlmanların yerdəyişməsi nadir hal və hadisədir. Ermənilər haqqında isə həmin sözləri demək olmaz.

Azərbaycanın şimal xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi ilə əlaqədar olaraq Araz çayı sərhəd olmaqla vahid Azərbaycan parçalanıb iki hissəyə bölüşdürülmüş oldu.

Azərbaycanın şimal hissəsi işğal edilib Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı, cənub hissəsi isə İran imperiyasının tərkibində qaldı. Beləliklə, "Şimali Azərbaycan" və "Cənubi Azərbaycan" anlayışları yarandı. Ərazi ilə bərabər onun üstündə yaşayan eyni bir millət də parçalanıb iki hissəyə bölünmüş oldu. Onun çoxu cənubda, azı isə şimalda qaldı. Amansız təzyiqlərə baxmayaraq, hər iki tərəf öz dilini, dinini, xarakter və xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır. Lakin Azərbaycan o vaxtdan dövlət müstəqilliyini itirmişdir. Türkmənçay müqaviləsinin Azərbaycan xalqına vurduğu ən böyük zərbələrdən biri budur. Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycanın iki hissəyə parçalanıb bölüşdürülməsi rəsmiləşdirildi. İran imperiyası daxilində Cənubi Azərbaycanın özü də parçalanıb "Şərqi Azərbaycan" və "Qərbi Azərbaycan" vilayətlərinə bölündü. "Azərbaycan" sözünü silib götürmək üçün indi də Azərbaycanı Təbriz, Ərdəbil və digər "Ostan"lara parçalayıb bölüblər. 30 milyonluq əhali öz doğma dilinə həsrət qalıb. İran əhalisinin çoxluğunu təşkil edən azərbaycanlıların dili beynəlxalq mə'yarlara görə dövlət dili olacağı halda, onlar öz dillərində danışa bilmirlər. İran mollaları heç utanmadan indi iddia edirlər ki, Şimali Azərbaycan da İran ərazisidir. Bunun üçün onlara alçalıcı, təhqiredici və rüsvayçı Gülüstən və Türkmənçay müqavilələrini xatırlatmaq kifayətdir.

Şimali Azərbaycana gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra o da ayrılıqda bir neçə dəfə parçalanıb bölüşdürülmüşdür. Bu bölüşdürmə humanizm, xeyirxahlıq kimi özümüz tərəfindən başlamış, sovet imperiyası tərəfindən isə amansızlıq və qəddarlıqla davam etdirilmişdir. Məsələn, 1918-ci ilin mayında Tiflisdə müstəqil Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları e'lan edildikdən sonra, Azərbaycanın və Gürcüstanın öz dövlətlərini qurmaq üçün əraziləri var idi. Lakin ermənilərin yox idi. Bunu nəzərə alan Azərbaycan hökuməti humanizm və insanpərvərlik naminə İrəvanı onlara güzəştə getdi. Bununla Şimali Azərbaycan ərazisi parçalanmış oldu. Bu parçalanma Azərbaycan ərazisində ilk erməni dövlətinin yaradılması ilə nəticələndi. Təəssüf ki, bu, ermənilər üçün

ilk güzəşt, Şimali Azərbaycanın isə ilk parçalanması olmadı. Sovet imperiyasının mövcud olduğu 70 il ərzində belə güzəştlər və parçalanmalar daha çox oldu.

1920-1923-cü illərdə Sovet hökuməti qədim və əzəli Azərbaycan əraziləri Zəngəzuru, Göyçəni, Dərələyəzi və Dilicanı Azərbaycandan alıb "Ermənistan"a verdi. Bununla Şimali Azərbaycan ərazisi üzdənirəq "Ermənistan" dövləti xatirinə ikinci dəfə parçalanıb bölüşdürülmüş oldu. 1988-1994-cü illərdə isə Ermənistanın Azərbaycana etdiyi təcavüzə Rusiyanın yaxından yardım və köməyi ilə Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonlarını və Qazax rayonunun bir sıra kəndlərini işğal etməklə Şimali Azərbaycanı üçüncü dəfə parçalayıb bölüşdürmüşdür.

Beləliklə, Cənubi Azərbaycan İran imperiyası daxilində parçalanırsa, Şimali Azərbaycan Rusiyanın köməyi və yardımı ilə Azərbaycan ərazisində yaradılmış Ermənistan dövləti ilə Rusiya arasında parçalanıb bölüşdürülmüşdür. Şimali Azərbaycan ərazisinin ilk dəfə parçalanması nəticəsində 10 min kvadrat kilometr ərazidə qurulmuş erməni dövlətinin səhəsi, ikinci parçalanma nəticəsində 30 min kvadrat kilometr, üçüncü parçalanma nəticəsində isə 46 min kvadrat kilometrə çatdırılmışdır. Şimali Azərbaycanın Rusiya ilə "Ermənistan" arasında ayrılıqda parçalanıb bölüşdürülməsinin qısa tarixi belədir.

3. Ermənilərin Yaxın Şərq ölkələrindən köçürülüb Şimali Azərbaycan ərazilərində yerləşdirilməsi, etnik ədavət və genosid siyasəti

İki əsrdir ki, Azərbaycan türkləri Azərbaycanda yaşayan digər müsəlmanlarla birlikdə erməni genosid siyasətinin və cinayətinin qurbanı olurlar. Buna görə də, təsadüfi deyildir ki, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında etnik ədavətdən yaranmış bu siyasətə və cinayətə xalq arasında "erməni-müsəlman davası" deyilir. Çünki, bu amansız siyasət və cinayətin qurbanı təkcə Azərbaycan türkləri deyil, Azərbaycanda yaşayan bütün müsəlmanlar olmuşdur. Beləliklə, faktlara

keçək. Bu gün Azərbaycan torpaqlarına qəsd edən erməni-rus qüvvələri "dənizdən-dənizə böyük Ermənistan" xülyası naminə iki əsrə yaxındır ki, Qafqaz türklərinə qarşı açıq və gizli soyqırımı siyasəti həyata keçirirlər. Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından və xüsusilə Bakı, Dərbənd, Quba, Şəki, Şirvan, Lənkəran, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının ləğvindən sonra özəli Azərbaycan torpaqlarında ardıcıl olaraq ermənilərin kütləvi yerləşdirilməsi və azərbaycanlıların elliklə qovulması başlandı. Bu məqsədlə erməni vilayəti deyilən xüsusi inzibati bölgə yaradıldı, sonra o, İrəvan quberniyasına çevrildi. Daha sonra Şimali Azərbaycan beş quberniya arasında parçalanaraq əyalət müstəmləkələri çərçivəsində amansız erməni və imperiya zülmü altına düşdü. Yalnız 1813-1828-ci illərdə İrəvan quberniyasından azərbaycanlıların böyük bir hissəsi qovulub, onların yerinə 40 min erməni köçürüldü.

Tarixi faktlar göstərir ki, 1828-1829-cu illərdə indiki Ermənistan adlandırılan torpaqlara Yaxın Şərq ölkələrindən 130 min, sonrakı dövrlərdə isə 600 min erməni köçürüldü. Bu yolla diyarın əhalisi 1831-ci ildəki 161,7 min nəfərdən - 1914-cü ildə 1 milyon 14 min nəfərə çatdırıldı. Eyni zamanda həmin ərazidən üst-üstə götürüldükdə 1,5 milyon azərbaycanlı qovuldu. Bu yolla azərbaycanlılarla ermənilər arasında etnik ədavət yaradıldı ki, o da sonralar soyqırımına çevrildi.

1905-1907 və 1914-1920-ci illərdə ermənilər tərəfindən qanlı toqquşmalar və qırğınlar törədildi, təxminən yarım milyon insan açıq erməni terrorunun qurbanı oldu. Bütün bunlar çar və sovet hökumətinin həyata keçirdikləri anti azərbaycan və ermənipərəst siyasətinin acı nəticəsi idi.

Daşnakların avanturist "təmizləmə" (türksüzləşdirmə) siyasəti nəticəsində 1918-ci ildə Ermənistanda yaşayan 575 min azərbaycanlıdan 1920-ci ildə cəmi 11 minədək adam qalmışdı, onların 98 faizi qırılmış və qovulmuşdu. Lakin sonrakı illərdə azərbaycanlıların qismən geri qayıtmasına və 1979-cu ildə 161 min nəfərə çatmasına baxmayaraq, bu etnos heç vaxt bərpa ola bilməmiş və əvvəlki sayına nisbətən 3,5 dəfə azalmışdır. Bunun əksinə olaraq, Azərbaycanda

gəlmə ermənilər daha çox məskunlaşaraq, 1922-ci ildəki 240 mindən 1970-ci ildə 483,5 min nəfərədək, yə'ni 2 dəfədən çox artmışdılar.

1918-1920-ci illərdə bütün Ermənistanda azərbaycanlıların başına müsibətlər açılmış, günahsız adamlar, qadın və uşaqlar ağılasığmaz işgəncələrlə qətlə yetirilmişdir. Erməni, gürcü, azərbaycanlı və türk mətbuatının e'tirafına görə, İqdir və Eçmiədzin qəzalarında 60 kənd və onların bütün kişiləri, Göycə mahalında 22 kənd və 60 min adam, Yeni Bəyaziddə 84 kənd və 15 min ev, İrəvan qəzasında bütün kəndlər, Eçmiədzin və Sürməli qəzalarında 96 kənd və qəsəbə, Zəngəzur qəzasında 115 kənd və 10 minə yaxın adam, o cümlədən 4472 qadın və uşaq məhv edilmişdir. 1919-cu ildə İrəvan quberniyası müsəlmanlarının amerikalılara müraciətində deyilir ki, 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 131970 min kişi öldürülmüşdür. Həmin illərdə Qarabağın dağlıq və dağətəyi hissəsində 150-yə yaxın müsəlman kəndi xarabalığa çevrilmiş, bütün əhalisi qarət edilmiş, bir hissəsi qırılmış, qalanı isə silahla qovulmuşdur.

1918-ci ildə daşnaklar Bakı, Şamaxı, Quba və başqa yerlərdə on minlərlə dinc adamı qətlə yetirmişlər. Təkcə Bakı şəhərinin Dağüstü parkında 18 min nəfər soyqırım qurbanı dəfn edilmişdir. 1920-ci ilin mayında ermənilərin bilavasitə köməyi ilə təcavüzkar XI rus ordusu Gəncədə 12 mindən çox azərbaycanlı qırılmışdır.

Təhqiqatlar göstərir ki, yalnız XX əsrin birinci rübündə cənubi Qafqazda ermənilər tərəfindən baş vermiş iki qırğında öldürülən, yaralanan, zorla qovulan, erməni terrorundan maddi zərər çəkən Azərbaycan türklərinin və kürdlərin sayı 2 milyona yaxın olmuşdur. Dinc Azərbaycan əhalisini 1907-ci ildə 100 minlik "zin vorlar" deyilən erməni ordusu, 1918-ci ildə Bakıdakı daşnak alayları, Qarabağda və Zəngəzurda erməni "Çetnik" və "Xmbabet" hərbi-terror dəstələri, 1920-ci ildə andronikçilərin bədnam "kənüllülər korpusu" və daşnak hökumətinin 40 minlik silahlı qüvvələri qarət və tə'qib etmişlər.

1920-ci ildə milli qırğın ümumi sahəsi 30 min kvadrat kilometr olan əzəli Azərbaycan ərazisinin - Yeni Bəyazid

qəzasının Basarkeçər mahalının, İrəvan qəzasının Vedibasər mahalının, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının və Dilicanın Ermənistana güzəşti ilə nəticələnmiş və bu qəsbkarlarda yeni torpaq iddiaları etməyə iştaha yaratmışdır.

Güclü havadarları tərəfindən bir əsr bundan əvvəl müsəlman əhalisinə qarşı imperiya silahı kimi yaradılmış erməni terrorizmi heç bir sərhəd tanımır. Tək Azərbaycanda deyil, bir çox başqa ölkələrdə də yüzlərlə günahsız ömürlər qırılmış, mülki təyyarələr və vertolyotlar vurulmuş, sərnəşin qatarları, avtobuslar, gəmilər partladılmış, müəssisə və evlər yandırılmışdır.

1991-ci ildə Şimali Azərbaycan sovet imperiyasının əsarətindən xilas olsa da, Azərbaycan Respublikası özünün 1918-1920-ci illərdəki 114 min kvadrat kilometr ərazisinin cəmi 70 min kvadrat kilometrinə nəzarət edir. Şimali Azərbaycan ərazisinin 46 min kvadrat kilometrindən çoxuna Ermənistan Respublikası nəzarət edir. 10 min kvadrat kilometrə qədər olan Borçalı mahalı Gürcüstanla Ermənistan arasında bölüşdürülmüşdür. Dərbənd isə hələ də Rusiyanın əsarəti altında inildəyir. Təəssüf ki, bütün bunları heç də hamı bilmir. İndi əsas vəzifə bu torpaqların hamısının azərbaycanlılara məxsus olduğunu onlara başa salmaqdan ibarətdir. Bütün milləti, xüsusilə onun gənclərini özlərinə qaytarmaq, özlərini dərk etdirmək, öz kök və soylarını onlara başa salmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Gənclər bilməlidirlər ki, "tarix təkrar edilir", "su gələn arxa bir də gəlir". Qədim oğuz torpaqlarının vahid bir dövlətdə yenidən birləşdiriləcəyi gün uzaqda deyildir.

IX FƏSİL
ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA KAPİTALİZMİN
İNKİŞAFI VƏ MİLLƏTİN FORMALAŞMASI
(XIX əsrin II yarısı-XX əsr)

1. Azərbaycan kapitalizminin inkişafı
2. Azərbaycan millətinin formalaşması

1. Azərbaycanca kapitalizmin inkişafı

Kapitalizm dövrünün başlanması XVI əsrə aiddir. Belə ki, bu dövrdə burjuaziyanın siyasi və iqtisadi mövqeyinin möhkəmlənməsi Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində burjuva inqilabları üçün şərait yaratdı. XVI əsrin sonunda Niderlandda burjuva inqilabı onu XVII əsrdə kapitalist ölkəsinə çevirdi. XVII əsrdə İngiltərədə burjuva inqilabı feodalizm quruluşunu tamamilə dağıtdı. Kapitalizmin sür'ətli inkişafı nəticəsində İngiltərə sənaye cəhətdən ən çox inkişaf etmiş dövlətə, "dünya e'malatxanasına" çevrildi. Burjuva inqilabları feodal istehsal münasibətlərinin kapitalist istehsal münasibətləri ilə əvəz olunması prosesini sür'ətləndirdi. Kapitalizm quruluşuna yol açdı.

Manufakturanın meydana gəlməsi ilə burjuva cəmiyyətinin məhsuldar qüvvələrinin inkişafında irəliyə doğru böyük addım atıldı. Sənaye çevrilişi nəticəsində iri maşınlı sənayenin, fabrik istehsalının yaranması isə bu inkişafı sür'ətləndirdi. Maşınlı istehsal mərhələsinə keçid məhsuldar qüvvələrin inkişafına, yeni sahələrin yaranmasına və təsərrüfat dövriyyəsinə yeni ehtiyatların cəlb olunmasına, şəhər əhalisinin sür'ətlə artmasına və xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə səbəb oldu.

Azərbaycanda kapitalist münasibətləri rüşeymlərinin təzahürü XIX əsrin I yarısında müşahidə olunur. Azərbaycan hələ XVIII əsrdə neft, xam ipək və ipək parçalarla dünya tranzit ticarətində iştirak edirdi. 1735-ci ildə Azərbaycanda 50 neft quyusu istismar olunurdusa, 1829-cu ildə onların sayı 82-yə, 1850-ci ildə isə 136-yə çatmışdı. Bunlardan da ildə 5500 ton neft çıxarılırdı. XVIII əsrin sonunda mühüm ticarət mərkəzi olan Şamaxıda xeyli manufaktura var idi və şəhər əhalisinin müəyyən hissəsi bu sahədə çalışırdı. Təəssüf ki, Azərbaycanda kapitalist sənaye istehsalının ilkin mərhələsi, xüsusilə manufakturanın tarixi və iqtisadi təbiəti hələ çox az öyrənilmişdir. Ehtimal ki, o dövrdə yaranan sadə kooperasiya tipli e'malə xanalar və manufakturalar feodal asılılığında olan kəndlilərin əməyinə əsaslanırdı. Cənubi Azərbaycandan fərqli olaraq Şimali Azərbaycanda bu və ya başqa miqyasda mizddə əməkdən istifadə edən manufaktura tipli sənaye müəssisələri meydana gəldi.

Məsələn, Bakının neft, Naxçıvanın duz mədənlərində və Zəylik mədəninə əsasən feodal asılılığında olan dövlət kəndlilərinin məcburi əməyi tətbiq edilirdi. Beləliklə, yalnız Rusiyaya məxsus olan bir hadisə, yəni sənayedə təhkimçi əməyindən istifadə edilməsi hadisəsi, Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi olan Azərbaycanda da var idi.

İri sənaye istehsalının, yəni manufakturanın yaranması kapitalizmə doğru iri addım olsa da, çarizmin feodal münasibətlərini hər vaxtlə saxlamağa çalışması bu obyektiv inkişafa ciddi maneələr törədirdi. Azərbaycanda yalnız müzdlü əməyə əsaslanan sırf kapitalist manufakturası gec yaranmış və geniş yayılmışdı. XIX əsrin 50-60-cı illərində iri kapitalist istehsalını təmsil edən zavod və fabriklər yarandı. Məsələn, Gədəbəydə misəritmə zavodu, Şəkiddə Alekseyev və Varonin qardaşlarının ipək fabriki, Bakıda isə ilk neft e'malı zavodu və sair. Mə'dən sənayesində kəndlilərin məcburi əməyinin tətbiqi ləğv olundu və sənaye müəssisələrində müzdlü əməyin tətbiqi genişləndi.

Neft sənayesində ciddi irəliləyiş baş verirdi. XIX əsrin 70-80-ci illərində Bakıda iri kapitalist sənayesi "boş yerdə" yaranmırdı. 70-ci illərin əvvəlində artıq neft quyularının sayı 415-ə, neft hasilatı isə 22 min tona çatmışdı.

XIX əsrin 70-90-cı illəri və sonrakı dövr Azərbaycanda kapitalist sənayesinin nisbətən intensiv inkişaf mərhələsi oldu. Bu dövrdə Bakı rayonunda kapitalist sənayesinin iri sahələri - neftçixarma, neft e'malı, mexaniki istehsal, gəmiçilik, yüngül və yeyinti sənayesi sahələri inkişaf edirdi.

Dünyada ilk dəfə Xəzərdə tankerlə neft daşınmasına başlanılmışdı. İlk tankeri Nobel 1878-ci ildə İsveçdə inşa etdirmişdi. Kapitalist Hacı Əli Dadaşov isə 1882-83-cü illərdə yenə orada 5 tanker inşa etdirmişdi. Bakı Azərbaycanın və bütün Zaqafqaziyanın iqtisadi həyatına tə'sir göstərirdi. 1883-cü ildə Zaqafqaziya və 1900-cü ildə Vladıqafqaz dəmir yolları çəkildikdən sonra isə bu tə'sir daha da güclənmişdi.

Azərbaycanda mis və ipək sənayesi sür'ətlə inkişaf edirdi. XIX əsrin 60-80-ci illərində Qafqazda əridilən misin və bütün Zaqafqaziyada istehsal olunan baramanın və ipəyin 2/3 hissəsi Azərbaycanın payına düşürdü. Rusiyada iri kapitalist sənayesinin üç sahəsində: neftçixarma, neft e'malı və ipək istehsalında Azərbaycan mərkəzi baza təşkil edirdi.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan sənayesində inhisarlaşma¹ prosesi baş verirdi. Neft sənayesində ən böyük inhisarlar aşağıdakılar idi: "Bakı ağ neft zavodçuların ittifaqı" (1893-97), "Nobel qardaşları" konsern qrupu (1908-20), "Oyl" trestı (1912-16) və "Rusiya neft birliyi" konserni (1616-20).

Inhisarların yaranması və fəaliyyətində Azərbaycan milli kapitalı bu və ya başqa formada iştirak edirdi. Məsələn, "Qazma işləri sahibkarları sindikası"na (1906) "Murtuza Muxtarov" iri səhmdar cəmiyyəti daxil idi. "Gəmi sahibkarları sindikası"nın təşkilatçısı və aparıcı müəssisəsi Hacı Zeynalabdin Tağıyevə məxsus "Kür-Xəzər gəmiçilik səhmdar cəmiyyəti" olmuşdur.

Kapital yığıcı hesabına Azərbaycanda yeni sənaye sahələrinə kapital qoyulur və bu sahələr inkişaf etdirilirdi. Məsələn, neft sahibkarı H.Z.Tağıyev qazanılmış milyonlar hesabına əsas kapitalı 13 milyon manat olan aşağıdakı dörd səhmdar cəmiyyətini yaratmışdı:

1. "Qafqazda pambıq mə'muləti səhmdar cəmiyyəti". 2. "Kaspi manufakturası cəmiyyəti". 3. "Kür-Xəzər gəmiçilik səhmdar cəmiyyəti" və 4. "Balıq vətəgələri cəmiyyəti".

Azərbaycanda kapitalist iqtisadiyyatı kəskin rəqabət şəraitində inkişaf edirdi. Neft ticarəti və gəmiçilik sahəsində Azərbaycan kapitalının nümayəndələri olan Tağıyevin və Əsədullayevlərin (hərəsinin kapitalı 10 milyon manat), Quliyevin (səhmdar kapitalı 4 milyon manat), Ramazanov qardaşlarının (kapitalı 20 milyon manatdan çox olan ticarət şirkəti) fəaliyyəti iri sənaye-ticarət inhisarları ilə mübarizə və rəqabət şəraitində keçirdi. Birinci dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan neft sənayesində dövlət-inhisarçı kapitalizmi² inkişaf edirdi.

Kapitalizmin inkişafı ilə Azərbaycanda burjuva cəmiyyətinin əsas sinifləri - burjuaziya və proletariat sinifləri yarandı. 1897-ci ildə cənubi Qafqazda 248,3 min fəhlənin 101,7 min nəfəri, yə'ni 40,5 faizi Azərbaycanda idi. 1917-ci ildə Azərbaycanda fəhlələrin sayı 242 minə çatmışdı. Fabrik-zavod

1 İnhisar - ərəb sözüdür-məhdudlaşdırma deməkdir. İnhisar - müəyyən sahədə dövlətin, təşkilatların, firmaların müstəsna hüququdur.

2 Dövlət kapitalizmi ölkənin iqtisadi inkişafının sür'ətləndirilməsinə yönəldilmiş dövlət tədbirləri kompleksidir.

proletariatı 77 min nəfər idi ki, bunun da 54,1 mini Bakı rayonunda, 22,9 mini Azərbaycanın qalan qəzalarında yerləşirdi.

Kənd təsərrüfatında da muzzdlu fəhlələrin sayı artırdı. Kənd təsərrüfatı fəhlələrinin sayı təxminən 1897-ci ildə 26,5 min nəfər idisə, 1917-ci ildə 63 min nəfərə çatmışdı. Azərbaycanda və ümumiyyətlə Zaqafqaziyada ağır və yüngül sənayeyə nisbətən e'mal sənayesi zəif idi. Müstəmləkə ucqarı olmaq e'tibarilə Azərbaycanda əsasən metropoliya üçün xammal verən sahələr inkişaf edirdi.

Sənaye kapitalizmi iqtisadiyyatın qalan sahələrinə müəyyən təsir göstərsə də onun əsas xüsusiyyətlərini - güclü feodalizm qalıqlarının olduğu kənd təsərrüfatının mövqeyini, e'mal sənayesinin zəifliyini köklü surətdə dəyişdirə bilmirdi. Bununla belə, kapitalist istehsal üsulunun ölkənin iqtisadi həyatında yaranıb, bu və ya başqa səviyyədə inkişaf etməsi təkzibolunmaz fakt idi.

Azərbaycanda aqrar islahatların daha məhdud şəkildə keçirilməsinə baxmayaraq, islahatdan sonra kənddə ictimai münasibətlərin inkişafı yeni istiqamət aldı. Kənddə ictimai təbəqələşmə prosesi baş verdi. Qolçomaqlar və kiçik pay torpaqları ilə ailəsini zorla dolandıran kənd yoxsulları yarandı. Kənddəki təbəqələşmə prosesinin ən mühüm göstəricilərindən biri olan kəsbkarlıq¹ başlandı.

Azərbaycanda kəsbkarlıq əsasən, XIX əsrin 70-ci illərindən, kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar başlanmış, 90-cı illərdə, xüsusilə XX əsrin əvvəlində geniş vüsət almışdır. Kəsbkarlığa gedənlərin çoxu yoxsul kəndlilər, həmçinin sənətkarlar idi. Azərbaycana Rusiya quberniyasından, Qafqazdan və Cənubi Azərbaycandan kəsbkarlığa gəlirdilər. 1897-ci ildə Bakının təkcə "Mədən-zavod rayonunda" 86 mindən çox gəlmə əhali işləyirdi ki, bunun da 49 mindən çoxu Qafqazdan, Cənubi Azərbaycandan gəlmişdi. 1913-cü ildə Bakıda işləyən əhəlinin 64,5 faizi, mədən-zavod rayonunda 72,4 faizi gəlmə idi. Azərbaycan qəzalarından müxtəlif vaxtlarda əkinçilik və qeyri-əkinçilik kəsbkarlığına

¹ Kəsbkarlıq-kəndlilərin müvəqqəti olaraq qazanc dalınca sənaye və kənd təsərrüfatı işlərinə getməsidir. Feodalizm quruluşunun sonlarında meydana çıxan bu proses kapitalizmin inkişafı ilə daha da güclənmişdir. Kənddə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, sosial təbəqələşmənin dərinləşməsi kapitalizmin başlıca səbəbləri idi.

gedənlərin sayı mə'lum deyil. 1917-ci ilə aid bir mə'lumata görə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından 114 minə yaxın kəndli qazanc dalınca sənaye mərkəzlərinə getmişdi.

Kəsbkarlıq kəndlə şəhərin əlaqəsini gücləndirir, kəndlinin sinfi şüurunu yüksəldir, kəndə inqilabiləşdirici təsir göstərirdi. Kəsbkarlığa gedənlərin xeyli hissəsi uzun müddət, yaxud həmişəlik kəndlə əlaqəni kəsir, proletariat sıralarına daxil olurdu. Getdikcə əhalinin daha çox hissəsi həmişəlik olaraq kənddən və kənd təsərrüfatından ayrılıb şəhərlərə, fabriklərə və sənayesi olan kəndlərə və qəsəbələrə toplaşdı. Beləliklə, heç bir mülkiyyəti olmayan adamlardan ibarət xüsusi bir sinif, ancaq öz iş qüvvəsini satmaqla yaşayan muzdu fəhlələr-proletarlar sinfi əmələ gəlirdi. Çoxmillətli Azərbaycan proletariatının təşəkkülündə kəsbkarlığın mühüm rolu olmuşdur.

Azərbaycan kəndində mülkədar təsərrüfatında yarıdarlıq¹ və icarə² sistemi də tətbiq olunurdu.

Azərbaycanda mülkədar təsərrüfatının kapitalistcəsinə təkamülə ləng gətirdi. Dövlət kəndində torpaqlar xəzinənin mülkiyyətində qalırdı.

Beləliklə, kapitalizm - cəmiyyətin tarixi inkişafında qanunauyğun mərhələ olmaq e'tibarilə Azərbaycanda da bərqərar olmuş və mütərəqqi rol oynamışdır. Kapitalizm Azərbaycanda da insanlar arasında şəxsi asılılığa əsaslanan patriarxal-feodal münasibətləri dağıtmış, onu yeni münasibətlərlə - əmtəə-pul münasibətləri ilə əvəz etmişdir. Kapitalizm Azərbaycanda da iri şəhərlər yaratmış, feodal dağıntılığına son qoymuş, beləliklə, Azərbaycanda da millətin, milli hərəkətin və milli dövlətin (1918-1920-ci illər) yaranmasına səbəb olmuş, ictimai əmək məhsuldarlığının daha yüksək inkişaf səviyyəsinə qaldırmışdır.

¹ Yarıdarlıq - torpaq icarəsi formasıdır. Kapitalist istehsal münasibətlərinin yaranması şəraitində yarıdarlıq feodal icarəsindən kapitalist torpaq icarəsinə keçid forması idi. Yarıdarlıq feodalizmin qalığı kimi bir sıra inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində, ABŞ, İtaliya və İspaniyada hələ də qalmaqdadır. Şərqi bir çox ölkələrində isə, məsələn, Hindistanda icarə münasibətləri formaları arasında mühüm yer tutur. İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda yarıdarlıq yarıicarə formasında mövcud olmuşdur.

² İcarə, əmlak kirayəsi, yaxud torpaq icarəsi haqqında mülki müqavilədir. Bu müqaviləyə əsasən bir tərəf, yəni kirayə verən tərəf hər hansı əmlakı, o cümlədən torpağı müəyyən haqq ödənilməklə digər tərəfə, yəni kirayəçiyə müvəqqəti istifadə üçün verməyi öhdəsinə götürür. İcarə termini, əsasən torpağın əvəzli istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar olaraq işlənir.

2. Azərbaycan millətinin formalaşması

Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı, cəmiyyətin sinfi tərkibində baş vermiş dəyişikliklər, xanlıqların və feodal dağıntılığının ləğvi, bir-birindən sün'i surətdə ayrı salınmış ərazilərin birləşdirilməsi, onların arasında qırılmış olan iqtisadi əlaqələrin bərpa edilməsi, vahid xalq dilinin mövcud olması kimi faktorlar Azərbaycan xalqının millət kimi formalaşmasına səbəb oldu. Artıq məlumdur ki, azərbaycanlılar hələ feodalizm çərçivəsi daxilində tayfa birliyindən xalq birliyinə keçəndə onların vahid ərazi, vahid dil, mədəni və mənəvi ümumiliyi olmuşdur. Millətin formalaşması üçün zəruri olan iqtisadi həyat birliyi kapitalizm dövründə yarandı. Ona görə ki, feodal pərakəndəliyinə yalnız kapitalizm son qoyur.

Azərbaycan milləti XIX əsrin II yarısından formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycan millətinin tərkibi də bütün millətlər kimi, iki yeni siniflə - burjuaziya və proletariat sinifləri ilə yeniləşmişdir.

Millətin yaranması Azərbaycan xalqının həyatında mühüm hadisə oldu. Bu, azərbaycanlıların milli şüurunun, milli iftixar və milli ləyaqət hisslərinin yaranmasına səbəb oldu. Bu isə müstəmləkə zülmünə qarşı milli azadlıq uğrunda mübarizə aparmaq üçün çox vacib şərt idi.

Rusiya imperiyasında Şimali Azərbaycan kimi əsarət altında onlarla millətlər və xalqlar yaşayırdılar. Rusiya imperiyası xalqlar həbsxanası idi. Çar hökuməti idarələrinin başında oturanların böyük əksəriyyəti millətçi şovinistlər idi. Onların milli siyasəti əhalinin əksəriyyətini təşkil edən qeyri-rus xalqlarına qarşı çevrilmişdi. Çarizm sözün əsl mənasında bu xalqların cəlladı idi. Çarizm xalqları "parçala, hökmranlıq et" prinsipi əsasında idarə edirdi. O, ucqarlarda millətlərin baş qaldırmasına, azadlıqları uğrunda mübarizə aparmasına hər vasitə ilə mane olurdu. Xalqlar arasında, o cümlədən azərbaycanlılarla ermənilər arasında qırğınlar törədir, yəhudilərə qarşı isə qaragüruhçu talanları təşkil edirdi.

Milli ziyalılarla milli burjuaziyanın birliyi yeni qəzet və jurnalların nəşr edilməsinə, "Vətən", "millət", "milli ləyaqət", "milli şərəf" kimi yeni sözlərin və ifadələrin işlədilməsinə səbəb olurdu. Məsələn, "Azərbaycan milləti" sözü ilk dəfə Mirzə Fətəli Axundov, sonra isə "Kəşkül" qəzeti tərəfindən işlədilmişdi. XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində təkcə Azərbaycan Türklərində deyil, bütün Rusiya türklərində oyanma, özünüdərk etmə, özünə, öz kök və soyuna qayıtma prosesi başlanmışdı.

Millət - ümumi əraziyə, ümumi ədəbi dilə, ümumi iqtisadi, mədəni və mə'nəvi həyat birliyinə malik böyük insan qruplarının tarixi birliyidir. Bu böyük və tarixi birlik öz mənbəyini ən kiçik insan qrupu olan ailədən almışdır. Ailə - tarixin ən aşağı pilləsində, ibtidai icma dövründə yaranmışdır. Millət isə tarixin ən yüksək pilləsində, kapitalizm cəmiyyətində yaranmışdır. Odur ki, ailə ilə millət arasında - nəsil və qəbilə, tayfa və xalq kimi irili-xırdalı insan qrupları birlikləri mövcud olmuşdur. İnsanın ailə birliyindən gəlib millət birliyinə çevrilməsi üçün quldarlıq və feodalizm kimi formasiyalar və əsrlərlə vaxt lazım gəlmişdir. Beləliklə, ailə inkişaf edib-nəsilə, nəsil-qəbiləyə, qəbilə-tayfaya, tayfa-xalqa, xalq isə millətə çevrilmişdir. Birliklərin oxşar cəhətləri ondan ibarətdir ki, ailə, nəsil, qəbilə və tayfa birlikləri qan qohumluğuna əsaslanırdılar. Fərqlə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, tayfa birliyi qan qohumluğundan əlavə, həm də ümumi ərazi birliyinə və tayfa üzvlərinin vahid dilinə əsaslanırdı. Beləliklə, bu tarixi prosesdə tayfa birliyi dönüş yaratdı. Xalq birliyi isə millət birliyinə daha çox yaxın olan prinsiplər əsasında - ümumi ərazi, vahid dil və mədəniyyət ümumiliyi əsasında qurulmuşdur. Quldarlığın və feodalizmin məhsulu kimi meydana gələn xalq birliyində yalnız iqtisadi amil çatışmırdı. Kapitalizm feodal pərakəndəliyinə son qoymaqla, çatışmayan iqtisadi əlaqəni yaratdı və beləliklə də millət meydana gəldi. Millətin yaranması tarixi hadisə oldu. Təsadüfi deyildir ki, müasir dünya daha çox milli əlamətlərə görə bölünür və qruplaşır. Keçən əsrin əvvəlindən başlanmış "Erməni-mü-

Çarizm zorla ruslaşdırma siyasəti yeridir, xalqları əsarət altında saxlamaq üçün onların təhsil almasına mane olurdu. Yerlərdə müstəmləkə zülmünə qarşı hər hansı çıxışı çar hökuməti qan dəryasında boğurdu. Belə bir şəraitdə bütün millətlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da millətin qeyrətini çəkmək kimi ağır, lakin şərəfli bir vəzifə, birinci növbədə maarifpərvər, demokratik ziyalıların üzərinə düşürdü. Onlar öz əsərlərində xalqın gözünü açmağa çalışır və yaxşı bilirdilər ki, xalq kütlələrinin avamlığı, cəhaləti onun milli əsarətdən qurtarmasına mane olacaqdır.

Beləliklə də Azərbaycanda mütərəqqi, demokratik, milli hərəkat başlandı və xeyli gücləndi. Bu hərəkatın görkəmli nümayəndələri olan M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, Əhmədbəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə, Əlimərdanbəy Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.B.Vəzirov və başqaları öz inqilabçı fəaliyyətlərində, əsərlərində, publisistik məqalələrində Azərbaycanın sosial-siyasi və iqtisadi həyatında baş verən hadisələri əks etdirir, cəmiyyətdəki çirkəbləri ifşa edirdilər. Azərbaycanın ziyalıları arasından çıxıb görkəmli dövlət xadimi səviyyəsinə yüksəlmiş Məmməd Əmin Rəsulzadə xüsusi olaraq fərqlənirdi. O, 1911-ci ildə yaradılmış "Müsavat" partiyasının və 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş və bütün Şərqdə əks-səda doğurmuş, Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaratıcılarından və banilərindən biri olmuş, hər ikisinin beşiyi başında durmuşdur.

Azərbaycan milli burjuaziyasına gəldikdə, təzəcə yaranmağına baxmayaraq, onun liberal baxışlı nümayəndələri millətə qayğı göstərməyə, ona can yandırmağa başlamışdı. Bunun üçün onlar XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Tiflisdə çıxan "Ziya" və sonra "Ziyayi Qafqaziyyə" adlanan qəzetin, Məhəmməd Ağa Şaxtaxtinskiyin Tiflisdə nəşr etdirdiyi "Şərqi Rus", Əlimərdanbəy Topçubaşovun milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti ilə Bakıda nəşr etdirdiyi "Həyat", Əhməd bəy Ağayevin buraxdığı "İrşad" və Əli bəy Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi "Füyuzat" adlı qəzet və jurnalların səhifələrindən milləti oyatmaq üçün istifadə edirdilər.

səlman davası" da bunu bir daha təsdiq edir. Allah millətləri və dinləri bu qruplaşmanın gələcək təhlükəsindən saxlasın!

Beləliklə, millət-insanların ümumi əraziyə, ümumi ədəbi dilə, ümumi iqtisadi əlaqəyə, mədəni və mə'nəvi həyat birliyinə malik tarixi birliyidir. Yuxarıda dediyimiz kimi, millətdən əvvəl insanların qəbilə, tayfa və xalq kimi birlik formaları olmuş və tarixi inkişaf prosesində bunlardan biri digərini əvəz etmişdir. Millət kapitalizm cəmiyyətinin labüd məhsulu və nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Kapitalist münasibətləri feodalizmə xas olan iqtisadi dağınıqlığı aradan qaldırdı, əmtəə tədavülünü inkişaf etdirdi, kiçik yerli bazarları vahid, ümumi bazar halında birləşdirdi və bununla millətin zəruri əlamətlərindən biri olan iqtisadi həyat birliyini yaratdı.

Mə'lumdur ki, insanların istehsal, iqtisadi əlaqələri müəyyən ərazidə baş verir. Ərazi ümumiliyi olmadan vahid istehsal prosesi, insanların milli birliyi də ola bilməz. Millətin iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinin inkişafı, istehsalın ictimailəşməsi eyni zamanda xalqa məxsus yerli dialektlərin vahid milli dilə çevrilməsinə şərait yaratdı. Bu proses həm də eyni ərazidə yaşayan və eyni dildə danışan insanların mə'nəvi həyatında və mədəniyyətində, psixologiyasında və şüurunda millətə xas ümumi əlamətlərin təşəkkülünə səbəb oldu.

X FƏSİL

ŞİMALİ VƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA SİYASİ PARTİYALAR VƏ GÖRKƏMLİ İCTİMAİ-SİYASİ XADİMLƏR (1904-1918).

1. Azərbaycan siyasi partiyalar ("Hümmət", Mücahid",
"İttifaq", "Şəms", "Difai", "Müsəlman konstitusiya partiyası",
"Müdafiə", "Müsavət", "Ədalət", "İttihad", "Müdafiəylə Məzluman",
"Əhrar" və b.)

2. Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimləri
(Əlibəy Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağayev,
Məmmədəmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov,
Əlimərdanbəy Topçubaşov, və b.)

1. Azərbaycanca siyasi partiyalar

Siyasi partiyalar və çoxpartiyalı sistem nöqte-i-nəzərindən də Rusiya Avropa ölkələrindən geri qalırdı. Belə ki, Qərbi Avropa ölkələrində siyasi partiyalar əsasən böyük Fransa inqilabından sonra yaranmağa başladığı halda, bu proses Rusiyada XX əsrin əvvəlində, 1905-ci il inqilabının təsiri və 17 oktyabr manifestinin təzyiqi altında başlamışdı. Ona görə ki, Rusiyada təşkilatlar azadlığına ilk dəfə olaraq manifest vasitəsilə yol verilirdi. Bu da yağışdan sonrakı göbələk kimi Rusiyada və Azərbaycanda siyasi partiyaların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu minvalla 1917-ci ildə bolşeviklər hakimiyyətə gələnə qədər Rusiyada 100-dən çox siyasi partiya yaradıldı. 1917-ci ildən 1920-ci ilə qədər bolşeviklər onların hamısını ləğv edib, tək-cə öz partiyalarını saxladılar.

Bu müəhazirədə biz XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaradılmış siyasi partiyalardan və onların fəaliyyətlərindən bəhs edəcəyik. Belə partiyalar isə kifayət qədər idi. Biz onların 11-ni aşkar etmişik. Məsələn, "Hümmət" (1904), "Mücahid" (1905), "İttifaq" (1905), "Şəms" (1906), "Difai" (1906), "Müsəlman Konstitusiyası" (1906), "Müdafiə" (1907), "Müsavət" (1911), "Ədalət" (1916), "İttihad" (1917), "Müdafiəyi məzluman" (1917), "Əhrar", (1918) və s. Bu partiyaların yaradılmasında xüsusi rolu və xidməti olan Azərbaycanın o zamankı görkəmli inqilabçı-demokratlarının hər birinin fəaliyyətinə də müəhazirədə xüsusi yer verilmişdir. Belələrindən Nəriman Nərimanovun və Məmmədəmin Rəsulzadənin adlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Partiya nədir? Partiya latın sözüdür. "Hissə", "dəstə", "qrup" deməkdir. Partiya-müəyyən sinfin, təbəqənin qrupun siyasi məqsəd və mənafeyini təmsil edən təşkilatdır. Partiyalar cəmiyyətin siyasi sisteminin ən mühüm sahələrindən biridir. Onlar mülki cəmiyyətlə dövlət arasında əlaqələndirici vasitə kimi çıxış edirlər. Şəxsi həyatı ailəsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, siyasi həyatı da partiyasız təsəvvür etmək olmaz. Partiya və parlament vəhdət təşkil edirlər. Partiya hakimiyyətə gəlmək üçün yaradılır. Trotski bu münasibətlə yazırdı: "Hakimiyyətə gəlmək

istəməyən partiya, partiya adına layiq deyildir". İctimai təşkilatlar və kütləvi hərəkatlar öz üzvlərinin siyasi və iqtisadi mənafeini müdafiə etmək məqsədilə yaradıldıqları halda, siyasi partiyalar hakimiyyətə gəlmək məqsədi ilə yaradılırlar. Siyasi partiyalarla ictimai təşkilatların və kütləvi hərəkatların fərqi də məhz elə bundan ibarətdir.

"HÜMMƏT"

1904-cü ilin axırlarında yaradılmış "Hümmət" müsəlman proletarları - azərbaycanlılar, dağıstanlılar, volqaboyu tatarları və başqaları arasında fəaliyyət göstərirdi. "Hümmət" 1904-cü ilin axırlarından 1905-ci ilin fevralına kimi Azərbaycan dilində qeyri-legal "Hümmət" adlı qəzet nəşr etmişdir. "Hümmət" İranda inqilabi hərəkatın genişləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Həmin illər Yelizavetpol (Gəncə), Naxçıvan, Tiflis və başqa yerlərdə "Hümmət" qrupları yaranmışdı. Sonralar o, bir müddət həbs və təqiblərə məruz qaldı.

1917-ci il fevral inqilabının qələbəsindən sonra "Hümmət" in fəaliyyəti genişləndi. 1917-ci il iyunun 16-da "Hümmət" in üzvlərinin ümumi iclasında N.Nərimanov sədr, Ə.Axundov, S.M.Əfəndiyev, İsrafilbəyov, A.B.Yusifzadə, B.M.Sərdarov, H.H.Sultanov və başqaları üzv olmaqla yeni komitə seçildi. Azərbaycan dilində inqilabi ədəbiyyat nəşr etmək üçün mətbəə yaratmaq haqqında qərar qəbul edildi. "Hümmət" in Bakının Binəqədi, Suraxanı, Sabunçu rayonlarında; Şamaxı, Yelizavetpol, Quba və sair qəzalarda şöbə və qrupları yarandı. "Hümmət" qəzeti çıxmağa başladı.

1917-1918-ci illərdə "Hümmət" in Tiflisdəki şöbəsinin Qazax, Gəncə və başqa yerlərdə təşkilatları yaranmışdır. Bu şöbənin görkəmli nümayəndələri S.H.Ağamalıoğlu, İ.M.Əbilov və başqaları idi. "Hümmət" Gürcüstan, Ermənistan, Orta Asiya, Dağıstan, Cənubi Azərbaycan, Həştərxan və sair partiya təşkilatları ilə əlaqə saxlayırdı. 1920-ci ilin fevralında "Hümmət" Azərbaycan Kommunist partiyasının gizli çağırılmış I qurultayında RK/b/P Bakı təşkilatı və "Ədalət" ilə birlikdə AK/b/P-da birləşdi.

"MÜCAHİD"

Mücahid ərəbcə mübariz, döyüşçü deməkdir. 1905-ci ildə N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə yaradılmışdır. "Mücahid" Bakıda işləyən və əksəriyyəti Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrin ilk sosial-demokrat təşkilatı olan İran İctimaiyyun-amiyun partiyasının qəbul etdiyi addır. "Mücahid" təşkilatına RSDFP-nın Bakı Komitəsi və "Hümmət" yaxından kömək göstərirdi. "Mücahid"ın Mərkəzi Komitəsi Bakıda idi. Port-Petrovski (Mahaç-qala), Xasavyurd, Qrozni, Tiflis, Aşqabad, Təbriz, Xoy, Urmiya, Tehran, Qəzvin və sair şəhərlərdə şöbələri var idi. "Mücahid"ın İrandakı təşkilatlarına, əsasən, Təbriz komitəsi istiqamət verirdi. "Mücahid"ın rəhbər heyətinə N.Nərimanov, Mirzə Cəfər Zəncani, Məşədi Hüseyn Sərabı, Məhəmməd Tağı Şirinzadə, Nurulla Yekani və başqaları daxil idi.

"Mücahid" ilk gündən "Hümmət" ilə sıx əlaqə saxlayırdı. "Mücahid" xanədan torpaqlarının kəndlilər arasında bölüşdürülməsini, 8 saatlıq iş günü, seçki hüququ, demokratik və siyasi azadlıq verilməsini və sair tələblər irəli sürdü. 1907-1908-ci illərdə təşkilatın İranda "Mücahid" adlı qəzeti nəşr olunurdu. "Mücahid" 1905-1911-ci illər İran inqilabına və 1908-1909-cu illər Təbriz üsyanına silah, pul və sair ilə yardım edir, fədai dəstələri yaradırdı. İranlıların inqilabi şüurunun oyanmasında, onların inqilabi mübarizəyə qoşulmasında "Mücahidin" Bakı və Tiflis yardım komitələrinin xüsusilə mühüm rolu olmuşdur.

1911-ci ildə İran inqilabının məğlubiyyətindən sonra "Mücahid" İranda rəsmən ləğv edilsə də, onun ayrı-ayrı qrupları, xüsusilə Təbrizdə fəaliyyətlərini bir müddət davam etdirmişdir. Qafqazda isə "Mücahid" öz fəaliyyətini 1917-ci ilin martına qədər davam etdirmişdir. "Mücahid"ın üzvlərinin əksəriyyəti "Ədalət" təşkilatına daxil olmuşdur.

"İTTİFAQ"

"İttifaq" 1905-ci ilin noyabrında Bakıda yaradılmışdır. Azərbaycanda eser təşkilatı idi. "İttifaq" sözünü "sosialist inqilabçılar partiyasının müsəlman təşkilatı" etfian etmiş və

bu münasibətlə vərəqə buraxmışdır. "İttifaq"ın fəal xadimləri Şərifzadə, Cuvarlinski, Məlikov və başqaları idi. Əsas proqram və taktika məsələlərində eserlərlə baxışları ayrılırdı. "İttifaq"çılar inqilabi hərəkətdə millətçi siyasəti yürüdü, fərdi terroru əsas götürür və müsəlman fəhlələrinin siyasi cəhətdən geri qalmış təbəqələrini anarxist çıxışlara təhrik edirdilər. "İttifaq"çılar 1906-cı ildə eser partiyasının Kazan təşkilatı ilə əlaqə yaratmışdılar. 1906-cı ilin axırlarında "İttifaq"ın fəaliyyəti dayanmışdır.

"ŞƏMS"

1906-cı ilin əvvəlində daha bir eser təşkilatı - "Şəms" (Günəş) yaradıldı. II Dövlət Dumasına seçkilər zamanı Bakı eserləri daşnak, eser və liberal burjua nümayəndələrindən ibarət prinsipsiz "Zemlya i volya" blokuna daxil oldular.

1905-1907-ci illər inqilabi zamanı bolşeviklərin irəli sürdüyü baykot taktikasına qarşı çıxdılar. 1910-cu ilin aprelində Bakı eser təşkilatı icraiyyə komitəsinin üzvləri həbs olundu. Birinci dünya müharibəsi başlandıqda Bakı eserlərinin çoxu sosial-şovinst müdafiəçilik mövqeyi tutdular. Qalan hissəsi müharibəyə mənfi münasibət bəsləyirdi.

Fevral-burjua demokratik inqilabının qələbəsindən sonra onlar müvəqqəti hökuməti sözsüz müdafiə etmək mövqeyi tutmuşdular. 1918-ci il iyulun 25-də üzdənirəq Bakı kommunasına qarşı mənfi mövqe tutan sağ eserlər, menşeviklər və daşnaklarla birlikdə ingilisləri Bakıya çağırmaq haqqında qərar qəbul edilməsinə nail oldular. Sağ eserlərin Bakı təşkilatı "Vahid Rusiya" şüarı ilə çıxış edirdi. Eserlər Müsavat hökumətində iştirak edirdilər. Azərbaycan sovetləşdirildikdən sonra fəaliyyətlərini dayandırdılar.

"DİFAİ"

"Difai" ərəbcə müdafiə deməkdir. 1906-cı ildə təşkil edilmişdir və 1912-ci ilin axırlarına qədər fəaliyyət göstərməsi ehtimal edilir. Azərbaycanda burjua-mülkədar ziyalılarının, tacirlərin və qismən də bəzlərin millətçi partiyası idi. Partiyanın Mərkəzi Komitəsi Bakıda idi. Əsas fəaliyyət

rayonları Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Cavanşir, Şuşa, Yelizavetpol, Qaryağın (Füzuli) qəzalarında olmuşdur. Rəhbərlərin Əhmədbəy Ağayev, K.Mehmandarov, Ə.Rəfibəyov və başqaları idi. "Difai"nin proqramında bəzi burjua aqrar və məhkəmə islahatları keçirilməsi haqqında tələblər var idi. Partiyanın əsas məqsədi müsəlmanları daşnakların həmlələrindən qorumaq üçün millətçilik ideyalarını yaymaq idi. Fərdi terrordan da istifadə edilirdi. Azərbaycan və rus dillərində intibahnamələr buraxırdı.

"MÜSƏLMAN KONSTITUSIYA PARTİYASI"

Müsəlman Konstitusiya partiyası 1906-cı ilin avqustunda Ümumrusiya Müsəlman İttifaqının III qurultayında yaradılmışdı. İri müsəlman burjuaziyası və mülkədarlarının təşkilatı idi, kadetlərin platformasında dururdu. Müsəlman Konstitusiya Partiyası Proqramının hazırlanmasında Əlimərdanbəy Topçubaşov mühüm rol oynamışdı. Proqramda milli bərabərlik, müsəlman burjua və mülkədarlarına rus hakim sinfinin nümayəndələri ilə eyni hüquq verilməsi, təhsil sisteminin yenidən qurulması, ibtidai məktəblərdə ana dilində dərs keçilməsi və sair tələblər irəli sürülmüşdür. Ə.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Müsəlman Konstitusiya Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə əsasən tatar burjua və mülkədarları daxil idi.

1906-cı il I Dövlət Dumasına seçkilər dövründə Müsəlman Konstitusiya Partiyası kadetlərlə birlikdə çıxış edir. 1907-ci ilin dekabrında senat Müsəlman Konstitusiya Partiyasının leqal fəaliyyət göstərməsi haqqında xahişini rədd etdi. Partiya əslində yarım leqal fəaliyyətə keçdi. M.K.P.-nin yerlərdə, o cümlədən Azərbaycanda təşkilatlarını yaratmaq təşəbbüsü baş tutmadı. Müsəlman Konstitusiya Partiyasının fəaliyyəti sonralar dayandırıldı.

"MÜDAFİƏ"

"Müdafie" - Azərbaycanda millətçi təşkilat idi. 1907-ci ilin mayında yaranmışdır. Rəhbəri iri mülkədar, I Dövlət Dumasının deputatı İsmayıl xan Ziyadxanov idi. Müdafie

əsasən Yelizavetpol quberniyasının qəzalarında və Tiflis quberniyasının bir sıra qəzasında fəaliyyət göstərmişdir. "Müdafiə" partiyasının sosial dayağı mülkədar-bəylər və ağı çəkilən quberniyaların imtiyazlı əhalisinin mühafizəkar dairələri idi. "Müdafiə"nin üzvləri az, proqramı isə aydın deyildi. "Müraciətnamə"sində "Difai" partiyasının proqramını qəbul etdiyini bildirdi. 1909-cu ilin axırlarınadək fəaliyyət göstərdiyi ehtimal olunur.

"MÜSAVAT"

"Müsavət" - ərəb sözüdür, "bərabərlik" deməkdir. "Müsavət" partiyası 1911-ci ilin oktyabr ayında Bakı şəhərində yaradılmışdır. "Müsavət"ın təşkilatçıları və rəhbərləri Məmməd Əmin Rəsulzadə, Q.Şərifzadə, Abbas Kazımlı, Tağı Nağı oğlu və başqaları olmuşdur.

"Müsavət"ın proqramı haqqında. 1919-cu ilin dekabr ayında müsavətçılardan II qurultayı keçirilmiş və partiyanın proqramı qəbul edilmişdir. "Müsavət" partiyasının proqramı 1936-cı ildə dərc olunmuşdur. Proqram 16 maddədən ibarətdir. Proqramda deyilir ki, müsavətçılıq böyük türk kultürünə bağlı, milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal ideyalarına bağlı Azərbaycan vətənpərvərliyidir. Proqramda digər türk xalqları ilə Azərbaycan xalqının mədəni bağlılığı, fərdlər üçün heç bir məhdudiyət qoyulmadığı, milli məsələnin, hər cür sinfi və zümrə hakimiyyətinin rədd edildiyi göstərilir.

Proqramda göstərilir ki, Azərbaycan xalqı Cümhuriyyəti rus istilasından qurtaracaq və müstəqil bir dövlət halında yaşayacaqdır. Proqramda Azərbaycanın xalq demokratiyası əsasında idarə edilməsi, vətənin müdafiəsinin hər bir vətəndaş üçün şərəfli iş olduğu, dinindən, məzhəbindən və eyniyyətdən asılı olmayaraq hamının qanun qarşısında bərabərliyi, sovet hökuməti tərəfindən milliləşdirilmiş bütün əmlakın və müəssisələrin əlində qalması, kiçik müəssisələrin sahiblərinə qaytarılması, torpaq altındakı sərvətlərin dövlətə verilməsi, sərbəst ticarətə yol verilməsi, kollektiv istifadəyə verilən torpaqların əkinçilər arasında yenidən bölüşdürülməsi,

torpaqların dövlət malı olması, axar suların ümumi olması e'lan edilir.

Proqramda həmçinin qeyd edilir ki, Azərbaycan sənayesi yeni texnika əsasında daha da inkişaf etdirilməli, texniki təhlükəsizlik təmin edilməli, uşaq və qadın əməyinin məhdudlaşdırılması, həftəlik və illik mə'zuniyyət müəyyən edilməsi, 8 saatlıq iş günü, ictimai sığorta, əməyin müdafiəsi, işçilərin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi, maarifin inkişafı, ümumi icbari təhsilə keçilməsi, əhalinin can sağlığının qorunması, idmanın inkişafı və s. təmin edilməlidir.

Müsavət partiyasının təklif etdiyi cəmiyyət belə bir cəmiyyət idi. Bu indi ən çox inkişaf etmiş demokratik ölkələrdə qurulmuş cəmiyyətin eyni idi. Təəsüf ki, bolşeviklər bu cəmiyyəti qurub başa çatdırmaq üçün ona imkan vermədilər. Əvəzində öz əldəqayıрма cəmiyyətlərini qurdular ki, indi onun acı aqibəti bütün bəşəriyyəti narahat etməyə başlamışdır.

Mə'lum olduğu kimi, yaşadığımız indiki dünya ərazicə çoxdan bölüşdürülüb qurtarmışdır. İndi isə, XX əsrin axırı və XXI əsrin əvvəllərində dünya yenidən bölüşdürülür. Lakin bu dəfə o, təkə ərazicə deyil, milli və dini əlamətlərə görə bölünür və bölüşdürülür. Bütün bunları müsavətçilər hələ əsrin əvvəlində görürdülər.

Partiyanın bütöv adı "Müsəlman Demokrat Bərabərlik partiyası" idi. Beləliklə, müsavətçilər öz partiyalarının "müsəlman", "demokrat" və "bərabərlik" kimi dünyanın ən müqəddəs sözlərindən təşkil etmişlər.

"Demokrat" sözünü götürək. Demokratiyanın xalq hakimiyyəti demək olduğunu biz sözdə çoxdan başa düşürdük. Lakin işdə bilmirdik. 1989-1991-ci illərdə əvvəl dünya sosializm sisteminin, sonra isə SSRİ-nin dağıdılması və seçkili yolla yaradılmış hakimiyyətlər nəticəsində biz işdə demokratiyanın nə demək olduğunu tədriclə dərk etməyə başlayırıq. İndi bizə mə'lum olur ki, ayrılıqda hər bir dövlət və ümumilikdə bütün dünya demokratik yolla idarə edilməlidir. Başqa sözlə dünya dövlətlərini demokratiya, yə'ni xalq, dünya xalqları idarə etməlidirlər. Bütün bunları müsavət partiyası və onun liderləri əsrin əvvəlində başa düşmüşdülər

və buna görə də "demokratiya" sözünü partiyanın adına daxil etmişdilər.

"Bərabərlik" sözü haqqında. Bəşəriyyət əsrlər boyu bərabərlik həsrətində olmuşdur. Bunu nəzərə alan müsavətçilər bərabərlik sözünü partiyanın adına daxil etmişdilər ki, ona həm sözdə, həm də işdə riayət etsinlər. Fəaliyyət göstərdikləri bütün müddət ərzində isə doğrudan da riayət etdilər. "Bərabərliyin" nəinki böyük söz, həm də böyük iş, əməl olduğunu onlar sübut etdilər.

1917-ci ilin oktyabrında "Müsavət" partiyası özünün I qurultayında "Türk federalistlər" partiyası ilə birləşib "Türk federalist Müsavat" partiyası adlandırdılar. Sual olunur: Partiya əməli fəaliyyətində öz adına layiq olduğunu sübut etmişdirmi? Bəli, sübut etmişdir. Faktlara keçək.

Müsavətin xidmətləri haqqında. Müsavat partiyasının Azərbaycan xalqı qarşısında tarixi xidmətləri vardır. Həmin xidmətlər indi də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Biz bu xidmətləri minnətdarlıq hissləri ilə yad edib, öz fəaliyyətimizdə nəzərə alırıq və almalıyıq. Həmin xidmətlər hansılardır? Həmin xidmətlər aşağıdakılardan ibarətdir. Birincisi, mərhum Məmməd Əmin Rəsulzadə başda olmaqla müsavətçilər milli siyasi partiya yaratdılar. Bu partiya öz proqramı və nizamnaməsi olan, nizam və intizama, qayda və qanuna malik olan tam mükəmməl partiya idi. Bu partiya sinfin partiyası deyil, xalqın partiyası, millətin partiyası idi. Elə ona görə də partiya üzvləri arasında mülkədarların, iri və xırda burjuaziyanın, fəhlələrin, kəndlilərin və onların içərisindən çıxmış ziyalıların nümayəndələri var idi. Beləliklə, partiya bir sinfi deyil, bütün xalqı və onun bütün sinif və təbəqələrini təmsil edirdi. Bu partiya bolşevik partiyası kimi bir milləti iki yerə bölüb bir-birinə qarşı qoymurdu. Bu partiya bir millətdə iki millət "Burjua milləti" və "sosialist milləti", bir milli mədəniyyətdə iki milli mədəniyyət (Pruşkeviçlərin mədəniyyəti və Plexanovların mədəniyyəti) axtarıb tapmırdı. Bu partiya belə hesab edirdi ki, hər millətdə bir millət və bir milli mədəniyyət vardır. Nəzərdə tutduğu cəmiyyəti də millətin

bir sinfi və ya zümrəsi üçün deyil, bütün millət üçün, bütün xalq üçün qurmağı nəzərdə tuturdu.

Müsavət partiyası hakimiyyət başına gələndən sonra Kommunist partiyası kimi digər siyasi partiyaları qanundan kənar e'lan etmədi. Əksinə, onlara dərin hörmətlə yanaşdı. Elə ona görə də Müsavatın əksəriyyət təşkil etdiyi parlament 11 siyasi partiyanın nümayəndələri tərəfindən təşkil edilmişdi. Beləliklə, Müsavat hakimiyyəti dövründə birpartiyalı sistem deyil, çoxpartiyalı sistem mövcud idi ki, bu da müsavət demokratiyasına daha bir sübutdur.

İkincisi. Müsavatın ən böyük xidmətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan Demokratik Respublikasının timsalında Azərbaycanda milli, demokratik dövlət yaratdı və ona başçılıq etdi. Üçüncüsü, Müsavat hakimiyyət başında olduğu müddət ərzində respublikanın ərazi bütövlüyünü erməni təcavüzündən qoruyub saxlamağı məharətlə təşkil etmişdir. Bunun üçün o, milli nizami ordu yaratmışdı. Qısa müddət ərzində 40 minlik ordu yaradılmış və onların böyük bir hissəsi Ermənistanla sərhəd olan rayonlarda yerləşdirilmişdilər. Onlar ərazimizi şərəf və ləyaqətlə qoruyurdular. Buna görə də müsavət hakimiyyəti dövründə respublikamızda nə muxtar respublika, nə də muxtar vilayət var idi. Əvəzində sahəsi 114 min kvadrat kilometr olan Azərbaycan Demokratik Respublikası var idi. İndi respublikamızın sahəsi 86 min kvadrat kilometrə bərabərdir. Onun da 16 min kvadrat kilometri Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir.

Deməli, "Müsavət"dan sonra hakimiyyətə gəlmiş kommunist rejimi dövründə respublikanın satqın rəhbərləri tərəfindən 44 min kvadrat kilometrə qədər Azərbaycan ərazisi hissə-hissə kəsilib Ermənistanla bəxş edilmişdir. Respublika ilə Naxçıvanı birləşdirməyi bir vəzifə kimi qarşıya qoymaqdansa, onların arasında olan qanuni torpaqlarımızı geri qaytarmaqdansa, əvəzində ermənilər qabağa düşüb Dağlıq Qarabağı tələb edirlər. Azərbaycan hücumda olmalı ikən müdafiədə olmuşdur. Ermənistan müdafiə olunmalı ikən hücum edir. Ona görə Azərbaycan hücumda olmalıdır ki, Erməni dövləti Azərbaycan torpaqlarında yaradılmışdır.

Bunu onların yaşadıkları yerlərin tarixi adları da bir daha sübut edir.

Dördüncüsü. Müsavat türk dilini dövlət dili e'lan etmişdi. Bütün dövlət idarələrində və bütün müəssisələrdə bu nəcib iş həyata keçirilirdi. Şah İsmayıl Xətai dövlətindən sonra ilk dəfə idi ki, belə bir tədbir həyata keçirilirdi. Müsavat liderlərindən olan dövlət başçılarının özləri qabağa düşüb, dövlət dilində danışır və yazırdılar. Yerdə qalanlar isə onların ardınca gedirdilər. Düzdür, o zaman bu iş indikindən çox-çox çətin idi. Lakin Müsavat rəhbərləri bu işin öhdəsindən şərəflə gəlirdilər. Elə müsavat rəhbəri yox idi ki, o, ikinci və üçüncü dil bilməklə yanaşı öz ana dilini bilməsin. Bu məsələdə də onlar Avropanın sivilizasiyalı xalqlarına və dövlət xadimlərinə oxşayırdılar. Necə ki, həmin xalqların və dövlət xadimlərinin arasında indi olduğu kimi, o zaman da elə bir adam tapmaq olmazdı ki, o, ana dilini bilməsin. Yalnız 70 illik kommunizm rejimi dövründə öz dilini bilməyən, adətini, ən'ənəsini, xarakter və xüsusiyyətini itirən, milli ləyaqət və iftixarı olmayan manqurdlar dəstəsi yetişdirilib tərbiyə edildi. Onlar dilini bilmədikləri xalqların rəhbərləri oldular. Nə xalqlar onları başa düşdülər, nə də onlar xalqları. Xalqlarla onların rəhbərləri və dövlətləri arasında anlaşılmazlıq və ziddiyyətlər belə başladı. Kommunizm rejiminin süqut etməsinin səbəblərindən biri də məhz elə bu oldu.

Beşincisi. Müsavat xalqımız üçün həmişə cavan olan və heç zaman solmayan üçrəngli bir bayraq qoyub getmişdir. Bu bayrağın rənglərində xalqımızın bütün istək və arzuları, onun məqsəd və vəzifələri, ümumiyyətlə ideologiyası öz əksini tapmışdır. Həmin ideologiya aşağıdakı üç prinsipdən ibarətdir: türkçülük, islamçılıq və müasirlik. İslamçılıq və yaxud müsəlmançılıq haqqında biz yuxarıda bəhs etmişik. Türkçülüyə gəldikdə isə göstərmək lazımdır ki, bu birincilərdə Azərbaycan türkçülüüyü deməkdir. Lakin Azərbaycan türkçülüüyü təcrid olunmuş şəkildə götürülmür. O, böyük türk dünyası zərnəsində nəzərdə tutulur. Əvvəl Azərbaycan türklərinin və bütün türklərin, sonra isə islamın və bütün islam dünyasının azadlığı, müstəqilliyi və süverenliyi. Lakin

bunların heç biri zorakılıq yolu ilə edilməməlidir. Müasir Avropa yolu, Avropa demokratiyası yolu vasitəsilə edilməlidir. Azərbaycan Demokratik Respublikasının həmin bayrağı, himni və gerbi Azərbaycan Respublikası tərəfindən olduğu kimi qəbul edilmişdir.

"ƏDALƏT"

"Ədalət" Bakıda işləyən və əksəriyyəti Cənubi Azərbaycandan olan İranlı fəhlələrin kommunist təşkilatı idi. Cənubi Qafqazda və Cənubi Azərbaycanda İran zəhmətkeşləri arasında inqilabi iş aparmış "İctimaiyyun-amiyyun" yə'ni sosial-demokrat təşkilatının varisi idi. "İctimaiyyun-amiyyun" təşkilatı birinci rus inqilabi dövründə yaranmışdır. "Ədalət" sosial-demokrat qrupu isə 1916-cı ildən inqilabi fəaliyyətə başlamış və fevral demokratik inqilabından sonra Sosial Demokrat təşkilatı kimi formalaşmışdı. Ədalətin yaradılmasında və fəaliyyətində V.Ağayev, Ə.Qafarzadə, M.Ələkbərov, A.Yusifzadə, S.Pişəvəri (Cavadzadə), H.B.Hacıyev və başqaları fəal iştirak etmişlər. "Ədalət" 1917-ci il iyunun 19-dan Bakıda Azərbaycan və fars dillərində "Beyrəqi-Ədalət" jurnalı nəşr etməyə başladı. Həmçinin "Ədalət" in 1919-1930-cu illərdə "Hüriyyət" qəzeti nəşr olundu.

"Ədalət" - Gürcüstan, Orta Asiya, Cənubi Azərbaycan və Həştərxanla əlaqə saxlayırdı. 1920-ci ilin fevralında "Ədalət" Azərbaycan Kommunist təşkilatlarının gizli çağırılmış I qurultayında "Hümmət" və AK/b/P Bakı təşkilatı ilə birlikdə vahid AK/b/P-da birləşdi. "Ədalət" in bir sıra üzvləri İranda və Cənubi Azərbaycanda inqilabi fəaliyyətlərini davam etdirdilər. 1920-ci il iyunun 22-24-də İran Kommunist partiyasının Ənzəli şəhərində keçirilmiş I qurultayında "Ədalət" in İran təşkilatları bu partiyada birləşdilər.

"İTTİHAD"

"İttihadi islam" ("İslam birliyi") 1917-ci ilin sentyabrında Azərbaycanın Yelizavetpol şəhərində (indiki Gəncə) feodal-klerikal nümayəndələr tərəfindən yaradılmış partiyadır. Bakı təşkilatına İ.Aşurbəyov, S.M.Qənzadə, Q.İ.Qarabəyov və

başqaları rəhbərlik edirdi. Feodal mülkədar quruluşunu, bəylərin imtiyazlarını, islam ehkamlarını və dini fanatizmi müdafiə edirdi. Musavat parlamentində ittihadçıların 13 yeri var idi. Partiyanın "İttihad" adlı qəzeti nəşr olunurdu. Qəzet 1917-ci il dekabrın 4-dən 31-dək azərbaycan dilində, 1919-cu il fevralın 21-dən 1920-ci il aprelin 23-dək rus dilində çıxmışdır. Qəzet müsəlman aləmində sinifləri inkar edirdi. Redaktorları əvvəlcə Geyhun bəy Hacıbəyov, sonra "İttihad" partiyasının lideri doktor Qarabəy Qarabəyov olmuşdur.

"MÜDAFIYƏYİ MƏZLUMAN"

"Müdafiyyəyi məzluman" təşkilatı 1917-ci il fevral burjua demokratik inqilabından sonra İrəvanda yaradılmış sosial-demokrat təşkilatı idi. Həmin ilin mayınadək fəaliyyət göstərmişdir. Təşkilat yüzdən çox azərbaycanlı və erməni zəhmətkeşlərini birləşdirirdi. "Müdafiyyəyi məzluman" - İrəvanda və Cənubi Azərbaycanda xüsusilə Makuda zəhmətkeşlər arasında inqilabi iş aparmış, marksizm-leninizm ideyasını təbliğ etmişdir. Təşkilat İrəvanda partiya özəkləri yaratmışdır.

"ƏHRAR"

1918-ci ilin axırında Bakıda təşkil olunmuşdur. "Əhrar" xırda burjiazıyanın mənafeyini müdafiə etmiş və kəndliləri inqilabi mübarizədən uzaqlaşdırmağa çalışmışdır. "Əhrar"ın təşkilatçıları və rəhbərləri, əsasən Nuxa (Şəki) və Ağdaş qəzalarının bəy və xanlarının nümayəndələri idi. Musavat parlamentində "Əhrar"çıların 6 yeri olmuşdur. Təşkilat "El" adlı qəzet nəşr edirdi. XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda yaradılmış siyasi partiyalar əsasən bunlar idi.

2. Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimləri

ƏLİBƏY HÜSEYNZADƏ (1864-1940)

Yazıçı, jurnalist, müəllim, ictimai xadim və tərcüməçi idi. Qafqaz şeyxülislamı olan babası Axund Əhmədin himayəsində böyümüşdür. 1885-ci ildə Tiflisdə gimnaziyanı bitirmiş, Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində oxumuş, bir müddət inqilabi tələbə hərəkətinə qoşulmuşdur. 1895-ci ildə İstanbulda Ali hərbi tibb məktəbini qurtarmış, 1900-cü ildə İstanbulda professor köməkçisi olmuş, tibbə dair əsərlər yazmışdır. Türkiyədə "İttihad və Tərəqqi" firqəsinin əsasını qoyanlardan və fəal xadimlərindən idi. 1904-cü ildən Bakıya gəlib "Həyat" qəzetinin redaktorlarından biri, "Kaspi" qəzetinin müvəqqəti redaktoru, "Füyuzat" jurnalının redaktoru olmuşdur. 1908-ci ildə Bakıda "Səadət" xeyriyyə cəmiyyətinin məktəbində müdir işləmişdir. 1908-ci il Gənc türklər inqilabından sonra Türkiyəyə qayıtmış, İstanbul Universitetinin professoru olmuşdur. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I türkoloji qurultayda iştirak etmişdir.

Əlibəy Hüseynzadə çarizmi, feodal-patriarxal geriliyi, Şərq istibdadını, ətaləti və dini mövhumatı tənqid edirdi. O, "Füyuzatçılar" ədəbi-fəlsəfi cərəyanının əsas nəzəriyyəçisi olmuşdur. Siyasət məsələlərində millətçi, islamçı, estetika sahəsində isə "sənət sənət üçündür" nəzəriyyəsi tərəfdarı idi. Fəaliyyətində "türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək" şüarına əsaslanırdı. Rəssam kimi də tanınmışdır. Mə'lum əsərlərində "Bibiheybət məşədinin görünüşü" tablosu, "Şeyxülislam" portreti (hər ikisi Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət incəsənət muzeyindədir) və "Azərbaycanlı ailəsi" əsərləri həyatiliyi və bədiiliyi ilə diqqəti cəlb edir.

ƏHMƏDBƏY AĞAYEV (1869-1939)

Parisdə hüquq məktəbini və Sorbonna universitetini bitirmişdir. Burada mühacirətdə olan gənc türklərlə yaxınlaşmışdır. 1894-cü ildə Azərbaycana qayıtmışdır. "İrşad", "Tərəqqi", "Kaspi", qəzetlərində ədəbi tənqidi və publisist məqalələrlə çıxış etmişdir. 1908-ci ildə İstanbula köçmüş, "İttihad və tərəqqi" partiyasına daxil olmuşdur. Müxtəlif

vaxtlarda "Suleymaniyə" kitabxanasının müdiri, "Türk yurdu" jurnalının redaktorlarından biri olmuşdur. İstanbul Universitetində rus dilində dərs demişdir. Birinci dünya müharibəsi dövründə xilaskarlıq məqsədi ilə Cənubi Qafqaza gəlmiş Türkiyə ordusunda siyasi müşavir idi. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə parlamentin üzvü, sonra isə parlament sədrinin müavini olmuşdur.

1918-ci il Birinci dünya müharibəsində Türkiyənin məğlubiyyətindən sonra "İttihad və tərəqqi" partiyasının rəhbərləri ilə birlikdə ingilislər tərəfindən Malta adasına sürgün edilmişdir. 1921-ci ildə sürgündən qayıtdıqdan sonra kamalçılara yaxınlaşmış, Ankarada mətbuat bürosuna müdir təyin edilmişdir. İkinci və üçüncü Böyük millət məclisinə deputat seçilmişdir. "Hakimiyyəti-milliyə" qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. Türkiyə respublika e'lan edildikdən sonra Atatürkün daxili və xarici siyasət xəttinin hazırlanmasında yaxından iştirak edir və Sovet-Türkiyə dostluğuna tərəfdar çıxırdı. "Difai" partiyasının rəhbərlərindən biri olmuşdur.

MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ (1884-1955)

Publisist, ideoloq, "Müsavət" partiyasının və Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradıcılarından biridir. Gənc yaşlarında Bakıda gizli dərnlərdə fəaliyyət göstərmişdir. 1904-cü ildən RSDFP Bakı komitəsi yanında "Hümmət" Sosial Demokrat qrupunun üzvü olmuşdur. Sonralar Sosial Demokrat hərəkatından uzaqlaşmışdır. 1905-1908-ci illərdə "Həyat", "Füyuzat", "İrşad", "Tərəqqi", "Təşəkkül", "Yoldaş" və s. qəzet və jurnallarda işləmiş və məqalələrlə çıxış etmişdir. 1908-1910-cu illərdə İranda inqilabi hərəkatın iştirakçısı, Tehrandə "İrani-kar" ("Yeni İran") həftəlik qəzetinin naşiri olmuşdur. Çar hökumətinin tələbi ilə İranı tərk etmiş, 1911-ci ildə İstanbula gəlmiş və burada "Gənc türklər"lə əlaqə yaratmışdır. 1913-cü ildə Bakıya qayıtmış, siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1914-1915-ci illərdə "İqbal", "Açıq söz" qəzetinin redaktoru olmuşdur.

1917-ci ildə Müsavatın I qurultayında partiyanın sədri seçilmiş, 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqaz Seyminin,

Azərbaycan Milli Şurasının və parlamentinin üzvü olmuşdur. Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Türkiyə, Almaniya, Polşa və Rumıniyada mühacirətdə yaşamışdır. 1939-cu ildə xaricdə müxtəlif jurnallar nəşr etdirmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinə qarşı düşmənçilik mövqeyində durmuş, Azərbaycan legionunun təşkilatçılarından olmuşdur. 1947-ci ildə Qərbi Almaniya Ankaraya qayıtmış, Müsavat mühacirətinə başçılıq etmişdir. 1955-ci ildə vəfat etmişdir. Qəbri Ankara qəbristanlığındadır.

NƏRİMAN NƏRİMANOV (1870-1925)

Partiya və dövlət xadimi, yazıçı və publisist, həkim olmuşdur. 1882-ci ildə Nərimanov Qori seminariyasına daxil olmuş, 1890-cı ildə oranı bitirərək Tiflis quberniyası Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndinə müəllim təyin edilmişdir. Nərimanov ictimai problemlərə toxunduğu "Nadanlıq", "Şamdan bəy", "Nadir şah", "Bahadır və Sona" kimi əsərlər yazmışdır. Nərimanov 1902-ci ildə Novorossiya universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. İnqilabi çıxışlardan qorxan çar hökuməti 1905-ci ilin payızında universiteti müvəqqəti olaraq bağladı və Nərimanov Bakıya qayıtdı. "Hümmət" və "Mücahid" təşkilatlarının rəhbərlərindən biri olmuşdur. 1906-cı ildə o, Odessaya oxumağa qayıtmış, 1908-ci ildə universiteti bitirib Bakıya gəlmişdir.

1909-cu ilin fevralında Nərimanov Tiflisə gedir. Martın 1-də həbs edilib Metex qalasına salınır, 6 ay saxlandıqdan sonra Həştərxana sürgün edilir. 1913-cü ildə yenidən Bakıya qayıdır və yalnız 1914-cü ilin mayında Qaraşəhər xəstəxanasında işə girir. Nərimanov 1917-ci ilin martında bolşevik "Hümmət" təşkilatının Müvəqqəti Komitəsinin hey'ətinə, iyunda "Hümmət" təşkilatı komitəsinin sədri seçilir. 1918-ci il aprelin 25-də şəhər təsərrüfatı komissarı kimi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə daxil olur.

1919-cu ilin iyulunda Nərimanov işləmək üçün Moskvaya çağırılır. Nərimanov RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri təyin edilir. Bir müddət həm də RSFSR Xalq Milli İşlər komissarının müavini işləyir. 1920-ci il aprelin 27-də Sovet işğalı ərəfəsində Nərimanov

qiyabi olaraq Azərbaycan İnqilab Komitəsinin, sonra isə Azərbaycan XKS-nin sədri seçildi. 1920-ci il mayın 16-da Nərimanov Bakıya gəldi. Nərimanov Sovet nümayəndə heyətinin üzvü kimi 1922-ci ildə beynəlxalq Genuya konfransında iştirak etmişdir. 1922-ci ilin dekabrında SSRİ-nin I Sovetlər qurultayında SSRİ MİK-nin sədri seçilmişdir. 1925-ci il martın 19-da qəflətən vəfat etmişdir. Nərimanov Qızıl meydanda Kreml divarı yanında dəfn olunmuşdur.

ƏLİMƏRDANBƏY TOPÇUBAŞOV (1865-1934)

Azərbaycan Milli burjuaziyasının ideoloqlarından biridir. 1889-cu ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Tiflisdə və Bakıda məhkəmə köməkçisi, dairə məhkəməsinin katibi, vəkil və s. işləmişdir. 1897-1917-ci illərdə "Kaspi" qəzetinin redaktoru, I dövlət dumasının deputatı və orada "Müsəlman qrupunun" başçısı olmuşdur. Rusiya müsəlmanlarının I-IV qurultaylarının nümayəndəsi, "İttifaqi müsəlmin" partiyasının yaradıcılarından biri və onun MK-nın daimi bürosunun üzvü olmuşdur. 1917-1920-ci illərdə Bakı Müsəlman Şurası Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin sədri, Azərbaycan parlamentinin sədri və Paris sülh konfransında Müsavat nümayəndə heyətinin başçısı olmuşdur. Azərbaycanda millətçilik ideyalarını təbliğ etmişdir.

XI FƏSİL

RUSİYADA VƏ İRANDA BİRİNCİ BURJUA İNQILABLARI, BAKININ VƏ TƏBRİZİN APARICI ROLU (1905-1911)

1. Bakı tə'fəlləri və onların birinci rus inqilabına təkəni
2. İran inqilabı və Təbriz üsyəni
3. Səttərxən və Bağırxən

1. Bakı tə'tilləri və onların birinci rus inqilabına təkəni

Mə'lum olduğu kimi, Azərbaycanın taleyi əsrlərlə ona yaxın olan Rusiyanın və İranın taleyi ilə bağlı olmuşdur. Bu sözlər eyni ilə XX əsrin əvvəllərinə də aiddir. Həmin dövrdə bu ölkələrin hər birinin tarixi orada baş vermiş iki burjuə inqilablarının tarixi ilə əlaqədar və əlamətdar olmuşdur. Düzdür, bu ölkələr burjuə inqilabları cəhətdən də Qərbi Avropa ölkələrindən geri qalırdılar. Məsələn, əgər Qərbi Avropa ölkələrində ilk burjuə inqilabı XVI əsrdə başlayıb, XIX əsrdə başa çatmışdısa, Rusiyada və İranda XX əsrin əvvəllərində olmuşdu. Rusiyada birinci burjuə inqilabı 1905-1907-ci illərdə, İranda isə 1905-1911-ci illərdə olmuşdur. İkinci burjuə inqilabları haqqında ayrıca bəhs edəcəyik.

İnqilablar öz liderlərini, rəhbərlərini yetişdirdilər. Rus inqilabı Əhmədbəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə və N.Nərimanov kimi, İran inqilabı Səttarxan və Bağırxan kimi inqilabçı-demokratlar, rəhbər və liderlər yaratdılar. Bu inqilablar Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına ciddi tə'sir göstərmiş, şanlı Bakı tə'tilləri və Təbriz üsyanları isə inqilabların gedişinə güclü təkən vermişdir.

1903-cü il iyulun 1-də Bakının Bibiheybət mexaniki e'malatxanalarında tə'til başlandı. İyulun 4-də tə'tilə Qaraşəhər, Balaxanı və Ağşəhər fəhlələri də qoşuldular. Tə'tilçilərin sayı 45 min nəfərdən çox oldu. Azərbaycanlı fəhlələr tə'tildə fəal iştirak edirdilər. Tə'til cənubi Qafqazda ilk ümumi tə'til idi. Fəhlələr həbs olunmuş və işdən çıxarılmış yoldaşlarının azad olunması və işə qaytarılması, 8 saatlıq iş günü, əmək haqqının 20-50 faiz artırılması, mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması və sair kimi iqtisadi və siyasi tələblər irəli sürmüşdülər. Bakı tə'tilinin tə'siri altında həmin günlərdə cənubi Qafqazda tə'tilçilərin sayı 100 min nəfərdən çox oldu. Çar hökuməti Bakını tezliklə hərbi düşərgəyə çevirdi. Tə'tilçilərə isə divan tutuldu. 1903-cü il iyulun 22-də fəhlələr tə'tili dayandıрмаğa məcbur olsalar da, onların mübarizəsi nəticəsiz qalmadı. 1903-cü ilin ümumi tə'tili fəhlələrin böyük mə'nəvi qələbəsi oldu. Bu tə'tilin

tə'siri altında 1904-cü ildə Bakıda və Rusiyanın ucqarlarında kütləvi siyasi tətillər başlandı.

1904-cü il Bakı tə'tili dekabrın 13-də Balaxanı və Bibiheybətə başlandı. Tə'tilçilərin sayı 40 min nəfərdən çox idi. Onlar həftədə bir istirahət günü verilməsini, bayramqabağı və şənbə günləri iş gününün qısaldılmasını, 1 mayın bayram günü kimi qeyd olunmasını və sair tələblər irəli sürürdülər. Fəhlələrin mübarizə əzmi sahibkarları təslim olmağa məcbur etdi. Dekabrın 30-da fəhlə nümayəndələri ilə neft sənayeçiləri arasında olan danışıqlar Rusiyanın inqilabi hərəkət tarixində ilk müştərək müqavilə bağlanması ilə nəticələndi. 1904-cü il dekabr tə'tilinin Ümumrusiya miqyasında böyük əhəmiyyəti var idi. Bakı fəhlələri Rusiyada və İranda yetişməkdə olan xalq inqilablarının ilk müjdəçiləri oldular.

1904-cü il dekabr Bakı tə'tili birinci rus inqilabının başlanmasını sür'ətləndirdi. 1905-ci il 9 yanvar hadisəsi birinci rus inqilabının başlanğıcı oldu. Beləliklə, Bakı fəhlələri birinci rus inqilabını qabaqladılar. İnqilab dövründə isə daha da fəallaşdılar.

Rusiyada 1905-1907-ci illər birinci rus inqilabı mütləqiyyət quruluşunun dayaqlarını sarsıtmış və çarizmin devrilməsi uğrunda gələcək müvəffəqiyyətli mübarizə üçün zəmin yaratmış birinci xalq inqilabı idi. İnqilab öz sosial məzmununa, xarakterinə və vəzifələrinə görə burjua-demokratik inqilabı idi. İnqilab Rusiyanın sosial-iqtisadi və siyasi inkişafının bütün gedışı ilə hazırlanmışdı. Mülkədar və kapitalist istismarının güclənməsi, milli zülm və siyasi despotizm xalq kütlələrini dözülməz vəziyyətə salmış, ziddiyyətləri daha da gərginləşdirmişdi. 1904-1905-ci illər Rus-Yapon müharibəsi böhranı daha da dərinləşdirdi. Hadisələrin obyektiv gedışı mütləqiyyətin devrilməsini tələb edirdi. Bunu isə yalnız qalibiyyətli xalq inqilabı edə bilərdi.

Yetişmiş inqilabın tarixi vəzifəsi çar mütləqiyyətini, mülkədar torpaq sahibliyini və milli zülmü ləğv etmək, demokratik respublika qurmaq idi. Düzdür, bu inqilab bilavasitə kapitalizm quruluşunu yıxmaq vəzifəsini qarşıya qoymamışdı, lakin baş vermiş Rusiya inqilabının bir sıra

yeni cəhət və xüsusiyyəti onu Qərbi Avropada baş vermiş burjua inqilablarından fərqləndirirdi. Birinci rus inqilabı öz inkişafında iki əsas mərhələdən keçmişdir.

Birinci mərhələdə o, 1905-ci il 9 yanvar qanlı bazar hadisəsi ilə başlayıb, oktyabr ayında Ümumrusiya siyasi tətilinə, oradan da inkişaf edərək dekabr ayında silahlı üsyana çevrilmişdir. Ümumrusiya siyasi tətili - 17 oktyabr çar manifestinin verilməsinə səbəb olmuşdusa, dekabr silahlı üsyanı - birinci rus inqilabının ən yüksək zirvəsi oldu. Dekabr silahlı üsyanı yatırıldıqdan sonra inqilabın ikinci mərhələsi başlandı. İkinci mərhələ - 1906-1907-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələ - inqilabın geri çəkilmək, müdafiə olunmaq, inqilabi qüvvələri çarizmin zərbələri altından qoparıb çıxarmaq və onları gələcək inqilabi mübarizələr üçün qoruyub saxlamaq mərhələsi idi. İnqilabın I mərhələsi - yüksələn, II mərhələsi - enən mərhələ idi. 1905-1907-ci illər birinci rus inqilabı 1907-ci il 3 iyun dövlət çevrilişi ilə məğlub olub, başa çatdı.

1905-1907-ci illər birinci rus inqilabı özünün əsas məqsədinə - çarizmi devirmək və demokratik respublika qurmaq məqsədinə nail olmadı. Lakin mütləqiyyət quruluşunun dayaqları sarsıldı. Milyonlarla adam siyasi mübarizə yoluna qədəm qoydu, siyasi tərbiyə məktəbi keçdi, Nəhayət Rusiya inqilabçı ölkəyə çevrildi. Yeni mübarizə formaları və inqilabi təşkilat formaları ortaya çıxdı, xalq silahlı mübarizə təcrübəsi əldə etdi. Bu inqilab çarizmlə mübarizədə qüvvələrin sınağı oldu.

Yuxarıda dediyimiz kimi, 1903-1904-cü illərin Bakı tə'tilləri, xüsusilə Mazut konstitusiyası adı ilə mə'lum olan müqavilə ilə başa çatmış 1904-cü il Bakı tə'tili birinci rus inqilabının başlanmasını sür'ətləndirdiyi kimi, 1905-1907-ci illərdəki Bakı tə'tilləri də onun inkişafına güclü təkan verdi. Məsələn, 1905-ci il 9 yanvar hadisəsindən sonra yenidən başlanan Bakı tə'tillərində Bakı quberniyasından 25 müəssisənin fəhlələri iştirak edirdi. Azərbaycanda inqilabi hərəkətin vüs'ətindən qorxuya düşən çar hökuməti erməni burjuaziyası ilə ittifaqa girib 1905-ci il fevralın 6-9-da Bakıda azərbaycanlıların qırğını təşkil etdi. Milli qırğının qarşısını

alan fəhlələr döyüş drujinaları yaradır və silahlanırdılar. Aprelin 30-da və mayın 1-də isə Bakı fəhlələrinin ümumi tə'tili oldu. Fəhlələr 26 siyasi və iqtisadi tələb irəli sürdülər.

1906-cı il mayın 1-də Bakı proletariatının 75 faizi tə'til edərək işə çıxmamışdı. Tə'tilçilər iqtisadi tələblərlə yanaşı, işdən çıxarılmış fəhlələrin işə bərpa olunmasını tələb edirdilər. Avqustun 25-26-da Bakı proletariatının ümumi siyasi tə'tili keçirildi. Tə'tilçilər həbs edilmiş yoldaşlarının azad olunmasını tələb edirdilər. Sentyabrın 4-5-də isə ümumi tə'til keçirildi. 1906-cı il tə'tilləri Rusiyada inqilabın geri çəkildiyi bir şəraitdə Bakı proletariatının mübarizlik əzmini və mütəşəkkilliyini göstərdi.

1907-ci ilin birinci yarısında tə'til hərəkatı Bakı neft sənayesi fəhlələrinin 83 faizə qədərini əhatə etmişdi. Martın 9-dan aprelin 25-dək davam edən Xəzər dənizçilərinin tə'tilində 10 minə qədər adam iştirak edirdi. Aprelin 18-də Bakı fəhlələri 25 min nəfərin iştirakı ilə dənizçilərlə həmrəylik şüarı altında ümumi tə'til keçirdilər. Xəzər dənizçilərinin tə'tili qələbə ilə qurtardı. İnqilabçı fəhlə Xanlar Səfərəliyevin xaincəsinə öldürülməsi münasibətilə sentyabrın 24-25-də Bibiheybət mə'dənlərində keçirilən e'tiraz tə'tillərində 10 min nəfər, sentyabrın 29-dakı dəfn mərasimində isə Bakı fəhlələrinin 20 min nəfərdən artıq nümayəndəsi iştirak edirdi. Ümumiyyətlə, 1907-ci ilin II yarısında Bakıda tə'til hərəkatı fəhlələrin təqribən 2/3 hissəsini əhatə edirdi. Lakin 1907-ci ildə I rus inqilabının məğlubiyyəti Bakıya da öz tə'sirini göstərdi.

Bakı tə'tillərinin və birinci rus inqilabının əsas yekunu belə olmuşdur.

2. İran inqilabı və Təbriz üsyanı

1905-1911-ci illər İran inqilabı - feodalizm və imperalizm əleyhinə baş vermiş burjuva inqilabı idi. İnqilab Qacarlar sülaləsinin başçılıq etdiyi mürtəce feodal dəstələri, həmçinin onlara kömək göstərən imperalistlər ilə yenicə yaranan İran milli burjuaziyası, ruhanilər, kəndlilər, sənətkarlar və fəhlələr arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində baş vermişdir. İran inqilabı 1905-ci ilin dekabrında Tehran, Təbriz, Kirman, Şiraz və Məşhəddə istibdada qarşı

nümayişlərlə başlandı. Əvvəlcə Təbrizdə, sonra isə İranın başqa şəhərlərində ilk siyasi təşkilatlar təsis edildi. Silahlı mücahid¹ dəstələri və əncümənlər² yarandı.

İran inqilabının birinci mərhələsi 1906-cı ilin dekabrında şah hakimiyyətini məhdudlaşdıran İran konstitusiyasının birinci hissəsinin qəbul edilməsi ilə başa çatdı. Konstitusiyanın qəbulundan sonra İran inqilabında kəndli və fəhlələrin rolu artdı. İlk fəhlə həmkarlar təşkilatı yarandı. Ümumxalq hərəkatının təzyiqi ilə 1907-ci il oktyabrın 7-də birinci İran məclisi Konstitusiyaya əlavələri təsdiq etməyə məcbur oldu.

1908-ci il iyunun 23-də isə Məhəmmədəli şahın əksinqilabı çevrilişindən sonra konstitusiya ləğv edildi, irticaçı qaydalar yenidən bərpa edildi. 1907-ci ildə başlamış Təbriz üsyanı nəticəsində 1908-1909-cu illərdə İran inqilabı vətəndaş müharibəsinə çevrildi. Beləliklə, inqilab hərəkatının mərkəzi Cənubi Azərbaycana keçdi. İnqilabi hərəkata rəhbərlik edən Səttarxan və Bağırxanın başçılığı ilə Azərbaycanda bir sıra demokratik tədbirlər həyata keçirildi. Təbriz üsyanının qələbəsi İranda yeni inqilabi hərəkata səbəb oldu.

1 Mücahid - ərəb sözüdür, "mübariz", "döyüşçü" deməkdir. Mücahid - 1905-1911-ci illərdə İran inqilabı dövründə milli istiqlalçılıq və burjuva-demokratik dəyişikliklər uğrunda mübarizə aparan sol qeyri-legal inqilabi təşkilatın üzvlərinə deyilir. Mücahidlər əsasən, demokratik əhvali rühliyyəli xırda burjuva nümayəndələrindən, xırda ruhanilərdən, fəhlə və kəndlilərdən ibarət idi. 1954-1962-ci illərdə Əlcəzairdə milli-azadlıq müharibəsinin iştirakçıları da mücahid adlanırdı.

2 Əncümən - fars sözüdür, "cəmiyyət", "məclis", "yığıncaq" deməkdir. Əncümən - İranda şəhər və əyalətlərdə yerli özünüidarə təşkilatları idi. Əncümən - inqilabi demokratik təşkilat idi. İlk əncümən 1905-1911-ci illər İran inqilabı gedişində 1906-cı ildə Təbrizdə meydana gəlmişdi. Demokratik əncümənlər 1918-1921-ci illərdəki İran inqilabında da yaranmışdı. 1945-ci ilin dekabrında Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkatın qələbəsindən sonra Azərbaycan Milli Məclisi əyalət, vilayət və şəhərlərdə əncümənlərin yaradılması haqqında da qanun vermişdi.

Təbriz üsyanını yatırmaq üçün 40 minlik qoşun göndərildi. Şəhərin 12 məhəlləsindən 11-i şah qoşunları və mürtəcə qüvvələr tərəfindən tutulsa da, 20 minlik fədal¹ dəstələri 1908-ci ilin oktyabrında küçə döyüşlərindən sonra əksinqilabi qüvvələri şəhərdən çıxartdı.

Təbriz üsyanı dövründə də şəhərdə özünüidarə təşkilatı olan əncümən yaradılmışdı. Əncümən bir sıra demokratik tədbirlər həyata keçirdi. Məsələn, varlıların pul və ərzağını, xanədan mülklərini müsadirə etdi.

1908-ci ilin noyabrında Cənubi Azərbaycanın bir hissəsi Təbriz üsyançılarının tərəfinə keçdi. İnqilabın müdafiəsi, Konstitusiya qaydalarının bərpası, ana dilində maarif və mədəniyyətin inkişafı sahəsində bir sıra tədbirlər görüldü. Təbriz üsyanı İran inqilabının zirvəsi olub ona yeni təkan verdi, onun yeni yüksəlişinə səbəb oldu. İran irticası üsyanı öz qüvvəsi ilə yatırmaq iqtidarında deyildi. 1909-cu il aprelin 16-da çar qoşunları Təbrizə daxil oldu və üsyan yatırıldı.

1911-ci ilin axırında İran inqilabı imperialist dövlətləri, o cümlədən rus imperiyası, ingilis qoşunları və İranın irtica qüvvələri tərəfindən yatırıldı. İnqilab İranda feodal quruluşunu sarsıtdı. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə böyük inqilabi təsir göstərdi.

3. Səttarxan və Bağırxan

Yuxarıda qeyd etdiyimmiz kimi, inqilabı hərəkətə Azərbaycan xalqının görkəmli övladları olan Səttarxan və Bağırxan rəhbərlik edirdilər.

1 Fədal - inamı yolunda özünü qurban verən adamlara deyilir. 1905-1911-ci illər İran inqilabı dövründə şəhər yoxsullarının, xırda burjuazyanın, fəhlə və kəndlilərin könüllü silahlı dəstələri idi. Fədallar - İnqilabın əsas silahlı qüvvəsini təşkil edirdilər. 1908-1909-cu illər Təbriz üsyanında fədailər xüsusi rol oynamışdılar. Bundan başqa, 1945-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda milli demokratik hərəkət dövründə özünü müdafiə dəstələrinin üzvləri də; 1954-1962-ci illərdə Əlcəzairdə milli azadlıq müharibəsi dövründəki vətənpərvər gizli cəbhənin üzvləri də; Fələstin Azadlıq Təşkilatı silahlı partizan dəstələrinin üzvləri də; 1960-cı illərdən sonra İranda bir sıra silahlı dəstə və təşkilatlar da özlərini "İran xalq fədailəri", "İranın İslam fədailəri" adlandırırdılar.

Onlar kim idilər? Gəlin onların qısa tərcümeyi-halı ilə tanış olaq. Görək bu cəsur, igid və qorxmaz adamlar kimlər idi. Onlardan özümüz üçün bir nümunə götürə bilərikmi?

Səttarxan 1867-ci ildə anadan olmuş və 1914-cü ildə vəfat etmişdir. 1905-1911-ci illər İran inqilabının və Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın rəhbərlərindən biri, İranın və Azərbaycanın xalq qəhrəmanıdır. Səttarxan 1905-ci ildə İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda genişlənən inqilabi hərəkata qoşulmuş, 1906-cı ildən Təbrizin Əmirəqız məhəlləsi mücahidlərinin başçısı və "Həqiqət" əncüməninin üzvü olmuşdur. 1908-ci il iyunun 23-də Təbriz üsyanını boğmağa cəhd göstərən 40 minlik şah qoşunu və irtica qüvvələri şəhərə daxil olduqda, Əmirəqız məhəlləsində küçə vuruşmaları zamanı Səttarxanın rəhbərliyi altında fədai dəstələri əksinqilabi qüvvələrə ağır zərbə vuraraq onları Təbrizdən qovdular. 11 ay davam edən vuruşmalarda mahir sərkərdə kimi xalq müdafiəsini təşkil edən Səttarxan inqilabi hərəkatın rəhbərlərindən birinə çevrildi.

Təbriz üsyanı zamanı inqilabi hökumət - "Hərbi Şura" yaradıldı. Tərkibinə Səttarxan, Bağırxan, Əli Müsyö və başqaları daxil idi. 1909-cu ilin aprelində üsyan yatırıldıqdan sonra Səttarxan Təbrizdə qaldı. 1910-cu ilin aprelində yeni liberal mülkədar-burjua hökumətinin dəvəti ilə başda Səttarxan və Bağırxan olmaqla 100 nəfərlik fədai dəstəsi Tehrana getdi. Tehran əhalisi onları böyük təntənə ilə qarşıladı. Lakin irtica qüvvələri onlara qəsd hazırlamışdı.

1910-cu il avqustun 7-də yeni hökumətin qoşunları və Tehran polisi qəfil hücumla Səttarxanın fədai dəstəsini tərkisilah etdilər. Atışma zamanı Səttarxan ağır yaralandı və vəfat etdi. Xalq və vətən qarşısında xidmətlərinə görə Cənubi Azərbaycan Əyalət Əncüməni Səttarxanı "Sərdari milli" (Millətin rəhbəri) adlandırmış, döyüşdə fərqlənənləri təltif etmək üçün Səttarxan medalı təsis etmişdi. "Novoye vremya" jurnalının çap olunmuş məqalələrinin birində Səttarxan "Azərbaycanın Puqaçovu" e'lan edilmiş, Lenin tərəfindən isə "İnqilabçı İran Ordusunun başçısı" adlandırılmışdır. Səttarxana dastan, roman, şe'r, nəğmə, oçerk və

sair həsr edilmişdir. Təbrizdə adına küçə var, heykəli qoyulmuşdur.

Bağırxan 1861-ci ildə anadan olmuş, 1917-ci ildə vəfat etmişdir. Təbriz üsyanının rəhbərlərindən biri, Səttarxanın silahdaşıdır. Bəna ailəsində doğulmuş, mollaxanada təhsil alıb sonra bənnalıq etmişdir. 1905-ci ildə İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda, genişlənən inqilabı hərəkata qoşulmuş və tezliklə bu hərəkətin başçılarından biri olmuşdur. Onun başçılıq etdiyi fədai dəstələri Səttarxanın rəhbərliyi altında qızgın küçə vuruşlarından sonra şah qoşunlarını və əksinqilabi qüvvələri Təbrizdən qovdu. Azərbaycan Əyalət Əncüməni döyüşdə fərqlənləri təltif etmək üçün 1906-cı ildə Bağırxan adına medal təsis etdi. 1908-ci ildə isə Təbriz üsyanında göstərdiyi şücaətə görə xalq tərəfindən Bağırxana verilən "Salari milli" (xalq sərkərdəsi) fəxri ad rəsmiləşdirildi.

Bağırxan Təbriz üsyanı dövründə yaranmış "Hərbi Şura"nın beş üzvündən biri idi. Birinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra Bağırxan 1915-ci ildə Qum şəhərində yaradılmış "Milli Müdafiə Komitəsi", 1916-cı ildə Kirmanşahda və Qəsr Şirində təşkil edilmiş "Milli Müvəqqəti Hökumət" in tərəfdarlarına qoşuldu. Bağırxan Qəsr Şirin ilə Kirmanşah arasında kürd irticaçıları tərəfindən öldürülmüşdür.

Rusiya və İranda əsrin əvvəlində baş vermiş ilk burjua inqilabları Şərqi ölkələrindəki milli azadlıq və antifeodal hərəkətlərinə çox böyük təsir göstərdi. 1911-1913-cü illər Çin inqilablarını, Hindistanda, Əfqanıstanda, İndoneziyada və sair müstəmləkə ölkələrində baş vermiş inqilabları, üsyanları və milli azadlıq hərəkətlərini dediklərimizə parlaq misallar kimi göstərmək olar. Düzdür, Rus və İran inqilablarının hər ikisi nəticə etibarilə məğlubiyyətə uğradı. Lakin bununla belə onlar qurtarmadılar. Birinci burjua inqilablarından keçən kiçik bir taixi fasilədən sonra ikinci burjua inqilabları başladı. Ona görə ki, birinci inqilabları doğurmuş səbəblər olduğu kimi qalırdı.

XII FƏSİL

BAKIDA DAŞNAK-BOLŞEVİK DİKTATURASI SOVET İMPERİYASININ AZƏRBAYCANDA İLK ERMƏNİ TIPLI DÖVLƏT YARATMAQ TƏŞƏBBÜSÜ İDİ (oktyabr 1917-iyul 1918)

1. Bakıda daşnak-bolşevik diktaturası-
nın qurulması və onun
antiazərbaycan siyasəti.
Sentrokaspi diktaturası
2. 1918-ci ilin mart soyqırımı (genosidi) daşnak-bolşevik
diktaturasının antiazərbaycan siyasətinin nəticəsi idi
3. Mart soyqırımının sovet mənbələrində saxtalaşdırılması
4. Zaqafqaziya komissarlığı və Zaqafqaziya seymi

1. Bakıda daşnak-bolşevik diktaturasının qurulması və onun antiAzərbaycan siyasəti. Sentrokaspi dikturası.

1917-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan xalqının başı üstündən və onun iradəsi əleyhinə Bakıda qondarma hökumət, Sovet hökuməti e'lan edildi. Bakıda yaradılmış bu hökumətə Azərbaycan xalqının qəddar düşməni olan Şaumyan başçı seçildi. Sovetin tərkibinin əsasən ermənilərdən təşkil edilməsi təkcə siyasi cəhətdən deyil, tarixi nöqtə-nəzərdən də cinayət idi. Sovetin mövcud olduğu 9 ay ərzində bu hökumət antiAzərbaycan siyasəti yeritmiş, Moskvaya və İrəvana qulluq etmiş, əsrin ən böyük faciələrindən biri olan 1918-ci il mart soyqırımını təşkil etmiş, on minlərlə günahsız müsəlmanları ermənilər tərəfindən qırdırmış, talan və qarət etdirmişdir.

Buna görə də bu hökumətə xalq arasında haqlı olaraq "daşnak-bolşevik dikturası"¹ deyilir.

Diktaturaya və diktatora xas olan bütün xüsusiyyətlər rəsmən "Bakı fəhlə və əsgər deputatları Soveti" və "Bakı Xalq Komissarlar Soveti" adlanan, tərkibi isə sırf daşnak və bolşeviklərdən ibarət olan mənfur hakimiyyətə tamamilə aiddir. Lakin bu hökumət qırıb tükətməklə kifayətlənməmişdir. O, eyni zamanda xalqın var-dövlətini, yeraltı və yerüstü sərvətlərini də talan etmişdir. Bakının "qara qızılını" dağıtdırmış, sağa və sola səpələmişdir.

Bakıda daşnak-bolşevik diktaturasının mövcud olduğu dövrdə Cənubi Qafqazda ömrü qısa olan iki hökumət - Zaqafqaziya komissarlığı və Zaqafqaziya seymi hökumətləri olmuşdur. Tələbələr arasında bu hökumətlər haqqında təsəvvürün az olduğunu nəzərə alıb, mühazirədə onların şərhinə də xeyli fikir verilir. Başlıca diqqət isə daşnak-bolşevik diktaturasının təşkilinə və onun antiAzərbaycan siyasətinin nəticəsi olan mart soyqırımının şərhinə verilir.

¹ Diktatura latın sözüdür, qeyri-məhdud hakimiyyət deməkdir. Diktatura rejimi zamanı hakimiyyət bir şəxsin - diktatorun, yaxud bir neçə şəxsin əlində mərkəzləşir, siyasətdə zorakılıq və terror ön plana keçir, hakimiyyət illavəsilə zorakılığa arxalanır.

1917-ci il Oktyabr çevrilişindən cəmi bir həftə sonra, yə'ni oktyabrın 31-də Bakı Sovetinin geniş iclası Bakıda bütün hakimiyyətin Bakı Sovetinə keçməsi haqqında qətnamə qəbul etdi. Noyabrın 2-də isə Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsi Bakıda ali hakimiyyət orqanı e'lan edildi. Bakı Sovetinin həmin iclasında Bakı Fəhlə və Hərbi Deputatları Sovetinin (BFHDS) adı dəyişdirilib Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti (BFƏDS) adlandırıldı. Sovetin adındakı "Hərbi" sözünün "Əsgər" sözü ilə əvəz edilməsi ilə guya Sovetin məzmunu dəyişirmiş. Nəinki dəyişmədi, əksinə, Azərbaycan xalqının qəddar düşməni olan Şaumyanın həmin iclasda BFƏDS İcraiyyə Komitəsinin sədri seçilməsi Sovetin mə'na və məzmunu haqqında daha dürüst təsəvvür yaradı. 1917-ci il noyabrın 12-də Sovet İctimai Təhlükəsizlik Komitəsini, 21-də isə Bakıda İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsini ləğv etdi. BFƏDS bütün dövlət idarələrinə öz komissarlarını göndərdi. Neft mə'dənləri, zavod, bank, poçt, teleqraf, dəniz və dəmiryol nəqliyyatı stansiyalarının qırmızı qvardiyaçılar tərəfindən tutulmasını təşkil etdi.

1918-ci il aprelin 25-də Bakı Sovetinin iclasında Bakı Xalq Komissarları Soveti (BXKS) yaradıldı. BXKS-nin hey'ətinə Şaumyan, Caparidze, Fioletov, Karqanov, Nərimanov, Kolesnikova, Vəzirov və başqaları daxil oldular. Vəzifələr isə aşağıdakı kimi bölüşdürüldü: BXKS-nin sədri və xarici işlər komissarı - Şaumyan, daxili işlər komissarı - Caparidze, xalq təsərrüfat işləri komissarı - Fioletov, şəhər təsərrüfatı komissarı - Nərimanov, xalq hərbi və dəniz işləri komissarı - Karqanov, Ədliyyə komissarı - Karinyan (Qabrielyan), maarif komissarı - Kolesnikova təsdiq edildi. Əzizbəyov Bakı quberniyasının komissarı tə'yin olundu. Bir qədər sonra Zevin - əmək komissarı, Vəzirov isə (sol cəsr) torpaq komissarı tə'yin edildilər. BXKS-nin tərkibində nəqliyyat, poçt və teleqraf, maliyyə və ərzaq komissarlıqları da yaradılmışdı. Bakı XKS belə yaradıldı. Azərbaycanın paytaxtında hökumət yaradıldı, başçısı və üzvləri isə əsasən ermənilərdən və digər millətlərdən ibarət oldu. Böyük "alicənablıq" göstərərək cəmi 3 nəfər azərbaycanlıya vəzifə vermişdilər: Nərimanova, Əzizbəyova və Vəzirova. Beləliklə,

Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tərkibi azərbaycanlılara yad və yabançı olan daşnak-bolşevik nümayəndələrindən təşkil edilmişdi.

1918-ci il mayın 1-də BXKS-nin buraxdığı Bəyannamədə Sovet Hakimiyyətinin qarşısında duran vəzifələr müəyyən edilirdi. Nə qədər gülünc olsa da, burada Bakı proletariatu ilə Azərbaycan zəhmətkeş kəndlilərinin ittifaqını möhkəmləndirmək zəruriyyətindən, BXKS-nin fəhlə, əsgər və matros deputatları Soveti qarşısında məs'ul olmasından və Ümumrusiya XKS-nin bütün dekretlərini və sərəncamlarını yerli şəraitə uyğun həyata keçirəcəyindən bəhs edilirdi. BXKS-nin mühüm vəzifələrindən biri Bakı fəhlələrini və quberniyanın yoxsul kəndlilərini bütün Rusiyanın fəhlə və kəndliləri ilə daha sıx birləşdirməkdən ibarət hesab edilirdi. Hansı dildə, kimin dilində? Hökumət üzvləri xalqın dilini, xalq da onların dilini bilmirdilər.

Onlar dilini bilmədikləri, adət və ən'ənəsindən xəbərdar olmadıqları Azərbaycan xalqına, onun fəhlə sinfinə və zəhmətkeş kəndlilərinə rəhbərlik etmək iddiasına düşmüşdülər. Lakin məscidin qapısı açıq olsa da, itin həyası olmalı idi. Bütün dünya tarixində belə bir vəziyyət yalnız bolşevik hakimiyyəti dövründə baş vermişdi. Bolşevizmə xas olan belə xarakterik əlamətlər nəinki onların hakimiyyətinin ilk illərində, hətta son illərdə, məsələn, Ə.Vəzirovun dövründə də olmuşdur. Azərbaycan dilini bilməyən, öz ailəsi ilə ana dilində danışmayan bu adam Azərbaycan xalqına "rəhbərlik" edirdi. Bakı Xalq Komissarları Soveti kimi, Vəzirovun da tezliklə süqut etməsinin başlıca səbəblərindən biri məhz bu oldu.

1918-ci il iyulun axırlarında Türkiyə qoşunları Bakıya yaxınlaşırdı. Öz dəstəsi ilə mühüm strateji mövqe tutan keçmiş çar zabiti Biçeraxov cəbhəni buraxıb Petrovski (indiki Mahaçqala) tərəfə çəkildi. Belə bir şəraitdə, müdafiəsiz qalan BXKS 1918-ci il iyulun 31-də müraciətnamə e'lan edib səlahiyyəti öz üzərinə götürdüyünü bildirdi. Beləliklə, Bakıda Sovet hakimiyyəti süqut etdi, bütün hakimiyyət Səntrokaspi diktaturasına keçdi.

1918-ci il iyulun 25-də Bakı Sovetinin iclasında eserlər, daşnaklar və menşeviklər ingilisləri Bakıya çağırmaq haqqında qərar qəbul edilməsinə nail oldular. Avqustun 4-də ingilis qoşunları şəhərə daxil oldular. "Bakı komissarları" həbs edildilər. Sentyabrın 14-də xilaskar türk qoşunlarının hücumu ilə ingilis qoşunları Bakını tərk etdilər. Sentyabrın 15-də türk ordusu şəhərə daxil oldu. Həmin gün Bakı komissarları bir qrup bolşeviklərin köməyi ilə həbsdən azad edilib "Türkmən" gəmisi ilə Sovet Həştərxanına yola salındılar. Lakin gəmi hey'ətinin inqilabçı əhval-ruhiyyəli hissəsi Bakı komissarlarını ingilislərin və eserlərin hakim olduqları Krasnovodsk şəhərinə apardı. Sentyabrın 17-də Bakı komissarları Krasnovodsk həbsxanasına salındılar.

1918-ci il sentyabrın 20-nə keçən gecə ingilis və eserlər siyahı ilə 26 nəfəri güllələdilər. Bakı XKS Zaqafqaziya Sovet hakimiyyətinin yeganə dayağı idi. Lakin vətəndaş müharibəsi dövründə cəbhələrdə vəziyyət ağır olduğundan Sovet Rusiyası BXKS-nə lazımı hərbi yardım göstərə bilmədi. Bu zaman artıq Azərbaycanın bir çox qəzalarında hakimiyyət ADR-in əlində idi.

Mühazirəmizin birinci məsələsini yekunlaşdırarkən qeyd etməliyik ki, Bakıda Sovet hakimiyyəti, Azərbaycan xalqının başı üstündən, yuxarıdan qurulmuşdu. Buna görə də onu bu xalq və onun taleyi əsla narahat etmirdi. Hökuməti daşnakların və bolşeviklərin taleyi daha çox maraqlandırır. Elə ona görə də qondarma hökumətin xalq arasında heç bir sosial dayağı qalmamışdı.

Sentrokaspi dikturası - Sentrokaspi və Sovetlərin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Hey'ətinin dikturası idi, Bakı kommunasının, yəni daşnak-bolşevik dikturasının süqutundan sonra 1918-ci il avqustun 1-dən fəaliyyət göstərmiş hakimiyyət orqanı idi. "Sentrokaspi dikturasının" tərkibinə Xəzər hərbi donanmasının zabitləri və Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sazişçi üzvləri - eserlərin, daşnakların və menşeviklərin 11 nümayəndəsi daxil olmuşdu. "Sentrokaspi dikturası" ilk gündən Biçeraxovu baş komandan təyin etmiş və ingilisləri Bakıya dəvət etmək üçün İrana, ingilis komandanlığının qərargahına öz nümayəndələrini göndərmiş-

dilər. "Sentrokaspi dikturası" hakimiyyətə keçdiyi gündən Bakı Sovetini buraxmış, "İzvestiya Bakinskoqo Soveta", "Bakinskiy raboçiy", "Bakı Sovetinin Əxbarı" və s. qəzetləri bağlamış, Sovet qoşunlarını tərksilah etmiş, Bakı komissarlarını həbsə almış, bolşeviklərin mə'dənlərdə, zavodlarda, fabrikələrdə çıxışlarını qadağan etmişdi. Türk qoşunlarının hücumu zamanı Sentrokaspi dikturasının üzvləri Bakıdan Petrovska, oradan da Ənzəliyə qaçmışdılar. Beləliklə, Sentrokaspi hökuməti 1918-ci il avqustun 1-dən sentyabrın 15-nə qədər ay yarım ömür sürmüşdür.

2. 1918-ci ilin mart soyqırımı (genosid) daşnak-bolşevik dikturasının antiəzərbaycan siyasətinin nəticəsi idi

Bir neçə söz genosid, yə'ni soyqırımı anlayışı haqqında. Genosid - yunan sözüdür. Genos - qəbilə, tayfa deməkdir, saedere isə öldürmək deməkdir. Beləliklə, genosid - ayrı-ayrı əhali qruplarının irqi, milli, yaxud dini motivə görə məhv edilməsidir. Genosid - bəşəriyyətə qarşı ən ağır cinayətlərdən biridir. Genosid cinayətləri faşizmi, irqi və milli ədavəti, "ali" irqlərin "aşağı" irqlər üzərində hökmranlığını və s. təbliğ edən mürtəcə "nəzəriyyələrə" əsaslanır. İkinci dünya müharibəsi illərində hitlerçilər işğal etdikləri ölkələrdə əhaliyə qarşı, xüsusilə yəhudilərə qarşı genosid cinayətləri törətmişlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yəhudilərin genosid cinayətinə məruz qaldığını bütün dünya bilsə də, bu xalqın ağayanaqlığı, qüruru və məğrurluğu o qədər böyükdür ki, hələ bu vaxta qədər onlar əllərinə bir kağız alıb qapı-qapı düşməyiblər ki, bizim genosidə məruz qaldığımızı təsdiq edin. Millət belə olar. İndi gəlin görək, həmin sözləri erməni haqqında söyləmək olarmı? Əlbəttə, olmaz! Niyə? Ona görə ki, onlar iki əsrə yaxındır ki, çömçələrini götürüb Azərbaycanı qarışdırırlar. Genosid, terror, talan, qarət və zorakılıq siyasəti yeridir və cinayət edirlər. Cəzalarını alanda isə bütün dünyaya car çəkirlər ki, "ay aman qoymayın türklər bizi qırdılar."

Genosid cəzaya layiqdir. Onun cəzaya layiq olduğu beynəlxalq hərbi tribunalların (Nürnberq və Tokio tribunallarının) Nizamnaməsində, həmçinin genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında "Beynəlxalq Konvensiyada" müəyyənləşdirilmişdir. BMT Baş məclisinin 1948-ci il 9 dekabr tarixli iclasında isə bəyənilmişdir.

Genosidlə irqçilik bir-birini tamamlayan iki qeyri insani aktlardır. Erməni genosid siyasəti və cinayəti də irqçiliklə sıx surətdə əlaqədardır. İrqçilik - irqi fərqlərin insan cəmiyyəti tarixinə və mədəniyyətinə həlledici təsiri haqqında müddəalara əsaslanan elmə zidd konsepsiyadır. İrqçilik insanların ictimai mahiyyətini onların bioloji irqi əlamətlərinə münbər edir, genosid kimi irqçilik də "ali" və "aşağı" irqlərin mövcudluğunu başlıca cəhət sayır. Ermənilərin müsəlmanlara qarşı genosid cinayəti də məhz insana zidd olan həmin müddəalara əsaslanır.

1918-ci ilin mart genosidinə gəldikdə o, ermənilər tərəfindən aşağıdakı kimi təşkil edilmişdir. Hələ 1916-cı ilin hərbi əməliyyatlarında rus ordusunun Qərb cəbhəsində geri çəkilməyə başladığı andan böyük miqdarda erməni əsgərinin Cənubi Qafqaz-Türkiyə cəbhəsinə köçürülməsi ikili məqsəd daşıyırdı. Birincisi, erməni kəndlilərini silahlandırmaq idi. İkincisi, cəbhənin yaxınlığında yerləşən müsəlman kəndlərinə mümkün qədər ziyan vermək idi. Erməni əsgərləri Zaqafqaziya dəmir yolu stansiyalarında dayanır, stansiyaların ətrafında olan müsəlman evlərini və dükanlarını qarət və talan edirdilər. Yevlax, Ucar və Kürdəmir stansiyalarında belə olmuşdur. Erməni əsgərləri qatar gedə-gedə müsəlmanları pəncərədən çölə tullayırdılar. Həmkəndlilərinin silahlandırılması üçün erməni əsgərləri hərbi sursat gətirmişdilər.

1918-ci il martın 17-də silahla ehtiyatsız davranışdan həlak olmuş Məmməd Tağıyevi Bakıya müşayiət edən müsəlman diviziyasının böyük bir dəstəsi Lənkərana yola düşməli idi. Gəminin körpüdən aralanmasına az qalmış silahlı bolşeviklər müsəlman diviziyasının tərksilah olunmasını tələb etdilər. Lakin diviziya rədd cavabı verdi. Onda tufənglərdən və pulemyotlardan atəş açıldı. Ertəsi gün şəhərin ermənilər yaşayan cənub hissəsində silahlı erməni

əsgərləri göründülər. Onlar bütün küçələrdə səngərlər qazıb, torpaq və daşlardan bəndlər ucaltmağa başladılar. Bunu gören müsəlmanlar öz növbəsində bəzi küçələrdə səngərlər qazmağa başlayırlar. Lakin ümid edirlər ki, toqquşma baş verməyəcək, hər şey danışıqlarla həll ediləcəkdir.

Martın 18-də müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binası "İslamiyyə"də müsəlmanların yığınağı keçirilir. Keçmiş Bakı şəhər rəisi Qaik Ter-Mikaelyans iclasa gələrək Erməni Milli Şurası və Daşnaksütun partiyası adından bildirir ki, əgər müsəlmanlar bolşeviklərə qarşı çıxış etsələr, ermənilər onlara qoşulacaq və bolşevikləri Bakıdan qovmaqda müsəlmanlara kömək edəcəklər.

Martın 19-da isə səhər tezdən, müsəlmanlar hələ yatarkən ermənilər şəhərin müsəlman hissəsinə hücum etdilər. Hücumda ancaq erməni əsgərləri iştirak edirdilər. Müsəlmanlar əvvəlcə nə baş verdiyini müəyyən edə bilmədilər. Hərbi gəmilər ermənilərin təhriki ilə şəhərin müsəlman hissəsini toplardan atəşə tutdular. Onlar rus mätroslarını inandırmışdılar ki, müsəlmanlar rus əhalisini qırırlar. Mätroslar əmin olduqda ki, müsəlmanlar ruslara toxunmurlar, toplardan atəşi dayandırmışdılar. Hücum ərəfəsində bütün ermənilər şəhərin müsəlman hissəsindən erməni hissəsinə keçmişdilər. Müsəlman hissəsində ancaq ruslar, gürcülər və başqaları qalmışdılar. Mart ayında şuluqluqlar ola biləcəyi barədə müsəlmanlara xəbərdarlıq etdikləri və ailələrini bağlara aparmağı məsləhət gördükləri hallar da olmuşdur.

Yaxşı silahlanmış və təlim görmüş erməni əsgərləri pulemyotların atəşi altında əhalisi sırf müsəlman olan "Məmmədli" və "Poxlu dərə" adlanan yerlərdə müsəlmanların evlərinə soxulur, sakinləri öldürür, onları xəncər və süngü ilə doğrayır, uşaqları yanan evlərin içinə atır, süngülərin ucuna keçirirdilər. Qaçmış valideynlərin bütün südəmə körpələri öldürülür, valideynlər isə küçələrə qovulub qətlə yetirilirdilər. Şəhərin bu hissəsində çox az adama canını qurtarmaq nəsis olmuşdur. Bu vəhşiliklərin şahidi olanlar danışanda ağlamağa başlayır və çox zaman hadisələri yerli-yerində təsvii edə bilmirdilər. Müsəlmanları qırarkən

ermənilər eyni zamanda onların əmlakını məhv edir, ən qiymətlilərini isə özləri ilə aparırdılar.

Şəhərin müsəlman yaşayan başqa hissələrində erməni əsgərləri pulemyotların atəşi altında sür'ətli hücumlar keçirir, müsəlmanları sıxışdırıb hər hansı məhəllədən çıxarır, evlərə soxularaq onları öldürür, həm də qarət edirdilər. Qətilər zamanı ermənilər cinsə, yaşa əhəmiyyət vermirdilər. Məsələn, Hacı Əmir Əliyevin evinə soxularaq onu - 80 yaşlı qocanı, 60 və 70 yaşlı arvadlarını öldürüb, üç yaşlı uşağı doğramış və 25 yaşlı gənc gəlini diri-diri divara mısarmalamışdılar.

Bakının Nikolayev küçəsi ilə hücum keçmiş erməni əsgərləri bir evə girib 8 qadın və uşağı güllələmişdilər. Başqa dəstə Fars küçəsində Bala Əhməd Muxtarovun evinə girərək 9 ziyalı müsəlmanı küçəyə çıxartmış və kilsə meydanında güllələmişdilər. Meyidlərdən ikisini "Dağıstan" mehmanxanasında alovun içinə atmışlar. Bu evdə doktor Hacıyev bolşeviklərin hakimiyyətini tanıdığını təsdiq edən sənədi ermənilərə göstərdikdə, buna əhəmiyyət verməyərək bildirmişdilər ki, onlar daşnakdırlar və bolşevikləri tanımırlar.

Bütün bu qətləri ermənilər artıq Versal sülh müqaviləsi bağlandıqdan və bolşeviklərin irəli sürdükləri ultimatum qəbul edildikdən sonra törətmişdilər. Erməni əsgərlərinə tüfənglərlə silahlanmış, çiyinlərinə patronlaş asmış, küçələrdə azgınlıq edən erməni ziyalıların nüməyəndələri rəhbərlik edirdilər. Müdafiəsiz müsəlmanları məhv edərkən ermənilər dənizçiləri və qırmızı qvardiyaçıları onların üstünə salmaq istəyiblər. Məsələn, martın 19-da səhər İran konsulu və dənizçi Natonson qalaya gələrək müsəlman nüməyəndələrinə bildirmişlər ki, müsəlmanlar qalada olan rusları, erməniləri öldürmüşlər. Bunun cavabında müsəlman nüməyəndələri onların hər ikisini arasında ermənilər də olan 240 xristian kişi, qadın və uşağın olduğu Mir Əli Nağı Hüseynovun evinə gətirirlər. Xristianlarla yaxşı rəftar edildiyinə, onların ərzaqla tə'min olunmasına və Hüseynovun evinə mərmilərdən qorunmaq üçün könüllü gəldiklərinə əmin olduqdan sonra Natonson və konsul qaladan getmişlər.

Üç saatdan sonra onlar qayıdıb bildirirlər ki, iki erməni ictimai xadimi telefonla bildirib ki, onlar, yəni Natonson

və konsul qaladan gedəndən sonra müsəlmanlar bütün xristianları məhv ediblər. Onların guya aldandıqlarını görə Natonson və konsul ermənilərin hücumunu dəf etmək üçün qalada 20 matros saxlayaraq özləri getmişlər.

Martin 20-də "Kaspi" redaksiyası ilə "İslamiyyə" müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti arasındakı döngəyə üç əsgər ilə erməni zabiti gəlir və "İslamiyyənin" binasına girirlər. Bir müddət sonra binanın pəncərələrindən tüstü, alov görünür və Bakı müsəlmanlarının deyil, bütün şəhərin bəzəyi olan bu möhtəşəm bina yanıb məhv olur. Müsəlmanlar pulemyotlardan və tufənglərdən açılan atəşlərin altında küçəyə çıxıb bilmədiklərindən yangını söndürən olmamışdı.

Erməni əsgərləri sülh bağlandıqdan sonra da müsəlmanların evlərini yandırır, onları öldürür və əsir alırdılar. Özləri də deyirdilər ki, erməni əsgərlərinin sülhlə işi yoxdur. Onlar hərbi əməliyyatları ancaq daşnaksütyun partiyasının sərəncamı ilə dayandıracaqlar. Ruslar və gürcülər mümkün olan yerlərdə müsəlmanları xilas edirmişlər.

Müsəlmanların qırğını ermənilərə ultimatum vermiş 36-cı Türkiyə polkunun tələbi ilə dayandırılmalı idi. Hətta bütün rus ictimaiyyəti də ermənilərin vəhşiliklərindən hiddətlənir və ucadan e'tiraz edirdilər.

Türklər Bakını mühasirəyə alana qədər ermənilər müntəzəm olaraq müsəlmanların öldürülməsini davam etdirmişlər. Onları küçələrdə, şəhərdə, ətraf kəndlərə gedən yollarda tutaraq güllələyir, meyidləri isə quyulara və dənizə atırdılar. Təkcə Bakı şəhərinin Dağüstü parkında 18 min nəfər soyqırım qurbanı dəfn edilmişdir. 1918-ci ildə Azərbaycan əhalisini Bakıdakı daşnak alayları, Qarabağda və Zəngəzurda isə erməni "Çetnik" və "Xmbabat" hərbi terror dəstələri qarət və təqib edirdilər.

Ermənilər öz fəaliyyətlərini Bakı quberniyasının qəzalığında da həyata keçirmiş, zorakılıqlar törətmişlər. Erməni hərəkəti rəhbərlərindən biri Bakıda öz tanışları qarşısında lovgalanaraq deyirmiş ki, Şamaxıda 10 müsəlman qızını zorlamış, sonra isə öz tapançası ilə güllələnmişdir.

Bakıda dindirilmiş şahid qadınların ifadələrindən mə'lum olur ki, Lənkəranda baş vermiş dəhşətli hadisələr ağlasığan

olmamışdır. Türk qoşunlarının Bakıya daxil olmasından bir az əvvəl Lənkərana 2 min nəfərlik erməni dəstəsi gəlir. Onlar elə birinci gündən müsəlmanları incidib ələ salmağa başlayırlar. Müsəlman yeməxanalarına girib yeyib-içir, pul verməyərək gedirmişlər. Müsəlmanlardan çörək alıb haqqını vermir, türklərdən qorunmaq üçün onları səngər qazmağa məcbur edirmişlər. İş o yerə çatmışdı ki, erməni əsgərləri məhərrəmlik mərasiminə girib, müsəlmanlara öz ən'ənəvi mərasimlərini yerinə yetirməyə mane olurdular. Müsəlmanlar dini ayinləri yerinə yetirmək üçün məscidlərə yığışdıqda, ermənilər ora soxulub onları qarət edir və yandırırtdılar. Məscidi müdafiə edən gürcülər buna mane olur və iş atışmaya qədər gəlib çatır.

ADR hökuməti soyqırımı cinayətini araşdırmaq üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmışdı. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən Bakı müsəlmanların şəhərində yerləşən görkəmli binalarının fotosəkilləri çəkilməmişdir. Komissiyanın mə'lumatında bildirilir ki, müsəlman kəndlərində zorakılığın təhqiqatı davam edir və onun nəticələri barədə əlavə mə'lumat veriləcək. Təəssüf ki, Sovet Rusiyasının təcavüzü bütün bunları son nöqtəsinə qədər yekunlaşdırmağa imkan vermədi. Beləliklə, bizim mə'lumatımız baş vermiş dəhşətli hadisələrin heç də hamısı deyildir.

Komissiya tərəfindən şahid kimi dindirilmiş Bakı şəhərinin sakini A.N.Kvasnik 1918-ci il 29-31 mart qırğını haqqında demişdir: "Müsəlman əhalisinin əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra isə ətraflarda cismən məhv edilməsi, onların əmlakının hamısının qəsb edilməsi və bütün var-dövlətlərinin və siyasi üstünlüyün ermənilərin əlinə keçməsi məqsədi ilə müsəlmanlara qarşı təşkil edilmiş qanlı qəsd idi".

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Kluşe komissiyanın sədrinə mə'ruzəsində yazırdı: "Yaxşı silahlanmış, tə'lim keçmiş erməni əsgərləri çoxlu miqdarda pulemyotların mühafizəsi ilə hücum edirdilər... Ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlə doğram-doğram, süngülərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, baş götürüb qaçan

valideynlərin atıb getdikləri südəmər körpələrin, demək olar hamısını öldürür, valideynlərinin özlərini isə elə yaxaladıqları yerdə, asıb-kəsirdilər".

1918-ci il aprelin əvvəllərində N.Nərimanov Şaumyana və Caparidzeyə həyəcan dolu məktub yazıb bildirdi: "Müsəlmanlar Sovet hakimiyyətini bütün varlıqları ilə qəbul etdilər. Lakin onları narahat edən budur ki, siyasi mübarizə milli mübarizəyə çevrilmişdir." Nərimanov yazırdı ki, tufəngin köməyi ilə qazanılmış hakimiyyətə xalq arxa durmasa və hörmət etməsə, o, uzun müddət yaşaya bilməz. Buna görə də siz var qüvvənilə çalışmalısınız ki, adamlar başa düşsün və hiss etsinlər ki, sovetlər bu mübarizəyə milli don geydirən "qara qüvvələrə" şərikin deyildir. Təkcə sözdə deyil, işdə də qətiyyətlə göstərmək lazımdır ki, siz "qara qüvvələrlə" açıq mübarizə aparırsınız.

1918-ci ilin iyulunda hökumətin iclasında ADR-in xarici işlər naziri Mehdi bəy Hacinski çıxış edərək demişdir: "Dörd aydır ki, erməni cəlladlar dinc müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakı üzərində görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Bununla yanaşı, zorakılıq təşkilatçılarının yalan xəbərləri nəticəsində Avropa ictimaiyyətində tam əks əhval-ruhiyyə yaradılır". İndiki kimi.

3. Mart soyqırımının sovet mənbələrində saxtalaşdırılması

1918-ci il mart soyqırımı Azərbaycan sovet ədəbiyyatında həyasızlıqla saxtalaşdırılmışdır. Belə mənbələrdən daha çox kütləvi xarakter daşıyan ikisinin adını qeyd etmək istərdik. Birincisi, "Azərbaycan tarixi" kitabı, ikincisi, "Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası"dır. Hər ikisinin kütləvi oxucular tərəfindən, xüsusilə gənclər, onların şagird və tələbə hissəsi tərəfindən daha çox istifadə edilən mənbələr olduqlarına baxmayaraq, hər ikisində mart soyqırımı təhrif edilmiş, saxtalaşdırılmışdır. Məsələn, Azərbaycan tarixinin mart soyqırımına həsr edilmiş yarımbaşlığı "Bakıda müsavətçilərin antisovet qiyamının yatırılması" adlanır. Həmin başlıq altında müəllif kütləvi mart qırğınının əsl mahiyyətini örtbas edir

edərək, onu "Antisovet qiyam", "Bakıda vətəndaş müharibəsi", "Müsavat quldur dəstələri", "Müsavat əksinqilabı" və sair kimi qələmə verir. Yarımbaşlıq belə yekunlaşdırılır: "Mart qələbəsinin tarixi əhəmiyyəti bundan ibarət oldu ki, bu qələbə Bakıda Sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirərək, bolşeviklər başda olmaqla Bakı proletariyatına bütün Azərbaycanda və Zaqafqaziyada sosialist inqilabı uğrunda mübarizəni genişləndirməyə imkan verdi. Eyni zamanda bu qələbə öz müsavətçi nöqərlərinin köməyi ilə Bakını tutmaq niyyətində olan türk-alman müdaxiləçilərinin planını pozdu".¹ Beləliklə, müəllif heç xəcalət çəkmədən ermənilər tərəfindən işgəncələrlə öldürülən, talan və qarət edilən on minlərlə gunahsız dinc əhalinin, vəhşiliklə zorlanan gəlin və qızların ismət və həyələrinin tapdalanmasına, cidanın ucuna keçirilib həlak edilmiş uşaqların nakam taleyinə acımadan dörd qızıl əsgərin ölümünə göz yaşları axıdır. Soyqırımını isə "qələbə" adlandırır. Doğrudan da böyük qələbə imiş. Lakin kimin? Əlbəttə, ermənilərin!

"Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına" gəldikdə isə, o, ondan da betər. Burada mart soyqırımını "Mart qiyamı" kimi qələmə verilmiş və "Mart qiyamı" - müsavətçilərin Bakıda Sovet hakimiyyətinə qarşı qaldırdıqları qiyam (30 mart-1 aprel 1918-ci il) kimi qiymətləndirilir. Ensiklopediyanın "Mart qiyamı" haqqındakı mə'lumatı aşağıdakı cümlələrlə yekunlaşdırılır: "Mart qiyamının yatırılması Bakıda vətəndaş müharibəsinə son qoydu və Sovet hakimiyyətini möhkəmləndirdi, Bakını tutmaq istəyən xarici müdaxiləçilərin planlarını pozdu. Bakı və onun rayonlarında hakimiyyət sovetlərin əlində cəmləşdi."² Beləliklə, Azərbaycan xalqının bədbəxtliyi, Ensiklopediyada onun xoşbəxtliyi kimi, türk ordusunun xilaskarlıq rolu isə müdaxiləçilik kimi qələmə verilir.

1918-ci il mart ayında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Kürdəmirdə və başqa yerlərdə ermənilər tərəfindən kütləvi müsəlman qırğınları belə törədilmişdir. Sovet imperiyası illərində isə bu qanlı faciə "müsavat qırğını", "sınıf mübarizə"

¹ Azərbaycan tarixi. Üç cildə, III cild birinci hissə, Elm nəşriyyatı, 1973. s.116-122.

² ASE. On cildə, VI cild, Bakı, 1982, s. 375-376.

və "vətəndaş müharibəsi" kimi qələmə verilmişdir. Əsl günahkarlar, cinayətkarlar və cəlladlar olan erməni adamyeyənləri və onların mənfur havadarları olan rus bolşevikləri təmizə çıxarılmış, xalqı müdafiə edənlər isə günahlandırılmış və cəzalandırılmışlar. Bu yazıq xalqın taleyi və faciəsi belə olmuşdur.

Beləliklə, iki əsrə qədərdir ki, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında ziddiyyət, münaqişə yaranmışdır. Bu münaqişənin müqəssiri-günahkarı hansı tərəfdir deyə soruşsalar, tərəddüd etmədən demək olar ki, ermənilərdir. Ona görə ki, birincisi, Azərbaycan dövləti erməni ərazisində deyil, erməni dövləti Azərbaycan ərazisində qurulmuşdur. İkincisi, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra, qədim Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağa, Türkiyə və İrandan müsəlmanlar deyil, ermənilər köçürülüb gətirilmişdir. Təəssüf ki, bütün bunlar dünya ictimaiyyətinə başqa cür çatdırılmışdır.

1918-1920-ci illər Azərbaycan Demokratik Respublikasının ən böyük xidmətlərindən biri ondan ibarət oldu ki, o, 1918-ci ilin birinci yarısında, xüsusilə martında bolşeviklər və daşnaklar tərəfindən törədilmiş cinayətləri təhqiq edən Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaratdı. Komissiya bütün faktları araşdıraraq Bakı və qəzalar üzrə geniş məruzələr hazırlayıb Ədliyyə nazirliyinə təqdim etdi. Mühazirəmiz məhz həmin məruzələr əsasında tərtib edilmişdir.

4. *Zaqafqaziya komissarlığı və Zaqafqaziya seymi*

Bakıda bolşevik-daşnak diktaturası dövründə Zaqafqaziya yada yaradılmış iki hökumət - Zaqafqaziya komissarlığı və Zaqafqaziya seymi hökumətləri məhz Bakıda və Azərbaycanın qəzalarında sovet hökumətinin yaradacağı təhlükəni dəf etmək zəruriyyətindən irəli gəlirdi. Bu təhlükə 1918-ci ilin mart soyqırımına hazırlıqdan ibarət idi. Hazırlığın bütün əlamətləri isə göz qabağında idi.

1917-ci il noyabrın 15-də Tiflisdə gürcü menşevikləri, müsavətçilər, daşnaklar və sağ esərlər tərəfindən Zaqafqaziya Komissarlığı hökuməti yaradıldı. Zaqafqaziya komissarlığının

tərkibinə Azərbaycanlı X.Xasməmmədov, F.Xoyski, M.Cəfərov və başqaları daxil idi. Zaqafqaziya komissarlığı Sovet Rusiyasına və Zaqafqaziyada sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparır və bu işdə ABŞ, İngiltərə və Fransanın fəal yardımına arxalanırdı. Zaqafqaziya komissarlığı Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə üçün general Kaledinlə, antisovet Kuban radası və Şimali Qafqazda Sovet hakimiyyəti əleyhinə olanlarla ittifaq bağlamışdı. Zaqafqaziya komissarlığı Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan əsgərləri tərksilahlı edir, gürcü, müsəlman, erməni milli hissələri yaradırdı. Zaqafqaziya komissarlığı sovet hakimiyyətinə qarşı vahid cəbhədə çıxış etsə də, onun üzvləri arasında dərin ziddiyyətlər mövcud idi. Çünki onların hər birinin öz milli mənafeyi var idi. İndiki kimi onda da müsəlmanlarla ermənilərin mənafeyi bir-birinə uyğun gəlmirdi.

Buna görə istiqamətlər də müxtəlif idi. Məsələn, müsəlman istiqaməti Türkiyəyə və İrana səmtlənmişdisə, erməni istiqaməti Rusiyaya tərəf idi. Nəticədə 1918-ci il martın 26-da Zaqafqaziya komissarlığı Zaqafqaziya seymi ilə əvəz edildi. 1918-ci il fevralın 10-da Tiflisdə Zaqafqaziya seymi yaradıldı.

Zaqafqaziya seymi Zaqafqaziyadan Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlardan və müsavət, menşevik və daşnak partiyalarının nümayəndələrindən ibarət idi. Seymə menşevik hümmətçilər də daxil olmuşdular. Bolşeviklər seymdə iştirakdan imtina etmiş və onun yaradılmasına e'tiraz etmişdilər. Seym Zaqafqaziyanın Sovet Rusiyasından ayrılmasını rəsmiləşdirdi və 1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqaziyayı "Müstəqil Federativ Respublika" e'lan etdi. 1918-ci il mayın 26-da çəkişmələr, ziddiyyətlər və istiqamətlərin müxtəlifliyi nəticəsində Zaqafqaziya seymi də buraxıldı. Mayın 26-da Gürcüstan, 28-də isə Azərbaycan və Ermənistan müstəqil Respublika e'lan edildilər.

Beləliklə, mə'lum oldu ki, Petroqradda Oktyabr çevrilişindən cəmi bir həftə sonra, 1917-ci il oktyabrın 31-də Bakıda Sovet hakimiyyəti quruldu və 1918-ci il iyulun 31-də ömrünü başa vurdu. Əgər ömrü uzun sürsəydi, təsəvvür edin ki, daha nə faciələr və nə kimi fitnə-fəsadlar baş

verə bilərdi? Təəssüf ki, uzun müddət bizi onunla fəxr etmək və iftixar hissi keçirmək ruhunda tərbiyə edirdilər. Xoşbəxtlikdən bu iftixar hissi keçirməyin də ömrü uzun olmadı.

1918-ci il mart soyqırımı Azərbaycan ərazilərini erməniləşdirməyə yönəldilmişdi. Düzdür, türklərin sayəsində onlar buna nail ola bilmədilər. Lakin indi ermənilər "öz ərazilərini" azərbaycanlılardan təmizləmişlər. Azərbaycan ərazisinin isə daha 20 faizə qədərini işğal edib, bir milyondan çox qaçqın yaratmışlar. MDB ölkələrinin müxtəlif yerlərinə səpələnib, sümsünən və sərgərdan həyat keçirən ermənilərə müraciət edib onları çox böyük güzəştlər və imtiyazlar vasitəsilə işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinə dəvət edirlər. Bu çox təhlükəli siyasətdir. Bununla onu demək istəyirik ki, tarixin təkəri hələlik ermənilərin xeyrinə fırlanır. Düzdür burada Rusiya amili böyük rol oynayır. Atalar "Arxalı köpək qurd basar" demişlər. Lakin bizim daxili birliyimizin olmaması da ermənilərə kömək edir. Tarix dəfələrlə sübut etmişdir ki, bir olmayan bütün xalqları və millətləri xarici hücum təhlükəsi birləşdirmişdir.

Təəssüf ki, rus-fars və erməni kimi dəhşətli xarici təhlükə də bizi birləşdirə bilmir. Görün bizim daxili ziddiyyətlərimizin kökü necə dərinədir. Bu özü də daşnak-bolşevik xidmətidir, onların "parçala, hökmranlıq et" siyasətlərinin məhsulu və nəticəsidir. Bizim xalqımız, onun hökuməti və ziyalıları bütün bu deyilənləri nəzərə almalıdır.

XIII FƏSİL

RUSİYADA VƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA İKİNCİ BURJUA İNQİLABLARI VƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCAN (1917-1922)

1. Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabının qələbəsi
və çarizmin devrilməsi
2. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı,
Təbriz üsyanı və Azadistan respublikası
3. Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Lahuti

1. Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabının qələbəsi və çarizmin devrilməsi

Keçən müəzirimizdə Rusiyada və İranda baş vermiş birinci burjua inqilabları haqqında danışarkən qeyd etdik ki, onların ikisi də məğlub oldu. Lakin inqilabları doğuran səbəblər olduğu kimi qalırdı. Yəni mütləqiyyət hakimiyyətləri devrilməmiş, burjua demokratik azadlıqlarına nail olunmamışdı. Ona görə də birinci inqilablardan keçən qısa tarixi bir fasilədən sonra ikinci inqilablar başlandı. Məsələn, 1917-ci ilin fevralında Rusiyada ikinci inqilab qalib gəldi və mütləqiyyət hakimiyyəti devrildi. 1918-1922-ci illərdə Cənubi Azərbaycanı baş vermiş inqilabın nəticəsində isə Cənubi Azərbaycan xalqı "Azadistan" (Azadlar ölkəsi) adlı respublika qurdu. Beləliklə, Rusiyada və İranda baş vermiş ikinci burjua inqilabları, birinci inqilablardan daha uğurlu oldular. Birinci inqilabların əhəmiyyəti isə ondan ibarət oldu ki, onlar ikinci inqilabların qələbəsini hazırladılar.

1917-ci il fevral inqilabı Rusiyada mütləqiyyəti devirmiş ikinci burjua inqilabıdır.

1914-1918-ci illər birinci dünya müharibəsi ölkədəki ziddiyyətləri son dərəcə kəskinləşdirərək inqilabi partlayış üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Müharibə edən ölkələrdən ən çox iqtisadi sarsıntı keçirən Rusiya idi. 1917-ci ilin əvvəlində Rusiya təsərrüfat fəlakəti qarşısında dururdu. İnkilabi böhran ölkənin bütün sosial-iqtisadi və siyasi həyatını bürümüşdü. Mütləqiyyətin devrilməsi, demokratik respublika yaradılması, mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi, milli zülmün məhvi inqilabın əsas vəzifələri olaraq qalırdı.

1917-ci il fevralın 23-ü inqilabın ilk günü oldu. II Nikolay Petroqrada hərbi dairəsinin komandanı Xabalova paytaxtda "şuluqları" təcili yatırmaq əmri verdi. Petroqrada əlavə qoşun gətirildi. Lakin hökumət inqilabi hadisələrin qarşısını almağa qadir deyildi. Fevralın 27-də Petroqradda ümumi siyasi tətil silahlı üsyana çevrildi. Mübarizənin gedişində qüvvələr nisbəti inqilabın xeyrinə dəyişdi. Ordu və Donanmanın inqilabın tərəfinə keçməsi kütləvi hal idi. Fəhlə və əsgərlərin birgə səyi nəticəsində, demək olar, şəhər bütünlüklə tutuldu.

Fevralın 28-də Petrovsk qalası, Qış sarayı tutuldu. Petroqradda inqilab qalib gəldi.

Fevralın 28-nə keçən gecə burjuaziya Dövlət Duması Müvəqqəti komitəsinin yaradılmasını bildirdi. Müvəqqəti komitə II Nikolayla danışığa başladı və martın 2-də o, qardaşı Mixailin xeyrinə taxtdan əl çəkdi. Lakin ertəsi gün Mixail da hakimiyyətdən imtina etdi. Martın 2-də knyaz Lvov başda olmaqla burju müvəqqəti hökuməti təşkil edildi. Beləliklə, ölkədə ikihakimiyyətlik yarandı. Bir tərəfdə müvəqqəti hökumətin timsalında burjuazianın hakimiyyəti, digər tərəfdə eser və menşeviklərin əksəriyyət təşkil etdiyi sovet hakimiyyəti.

Martın sonunadək Rusiya imperiyasının bütün ərazisində-Ukraynada, Belarusiyada, Qafqazda, Pribaltika və Orta Asiya ərazilərində inqilab qalib gəldi. İnqilabın qələbəsi nəticəsində Rusiya dünyada müharibə edən dövlətlər içərisində ən azad ölkəyə çevrilmişdi.

1917-ci il martın 2-də inqilabın qələbəsi xəbəri Bakıya çatdı. Bakı, Yelizavetpol, Nuxa, Naxçıvan və s. şəhərlərdə mitinq və nümayişlər keçirildi. Martın 5-də Bakıda, 10-da isə Azərbaycanın başqa şəhərlərində Müvəqqəti hökumətin yerli orqanları - ictimai təşkilatların icraiyyə komitələri yarandı. Martın 6-da Bakıda fəhlə deputatları soveti yaradıldı. Mart-aprel aylarında Azərbaycanın qəzalarında da sovetlər təşkil edildi. Petroqradda olduğu kimi, Bakıda da sovetlərdə çoxluq eser və menşeviklərə və millətçi partiyaların nümayəndələrinə məxsus idi. Beləliklə, Azərbaycanda da ikihakimiyyətlik yaradıldı.

Rusiyada ikihakimiyyətlik iyul hadisələrinə, yə'ni iyulun 4-5-nə qədər davam etdi. İkihakimiyyətlik burjuaziya hakimiyyətinin xeyrinə ləğv edildi. Təkhakimiyyətlik - burju hakimiyyəti qaldı. Təəssüf ki, rus burjuaziyasının hakimiyyəti uzun sürmədi. Oktyabr çevrilişi nəticəsində burju hakimiyyəti devrildi, yeni hakimiyyət, sovet hakimiyyəti yaradıldı. Burju inqilabının və burju hakimiyyətinin qələbəsi nəticəsində verilmiş bütün burju-demokratik azadlıqlar ləğv edildi. Petroqradda oktyabr çevrilişindən bir həftə sonra Bakıda daşnak-bolşevik diktaturasının timsalında sovet

hakimiyyəti yaradıldı. Petroqraddan sonra Moskvada və Rusiyanın digər iri şəhərlərində qələbəsini təmin edəcək Sovet hakimiyyəti öz başlıca diqqətini Bakıya yönəltdi. Bolşeviklər yaxşı bilirdilər ki, Bakıda yanacaq var. Onlar yaxşı bilirdilər ki, öz hakimiyyətlərini bütün Rusiyaya və onun ən iri şəhərlərinə yalnız Bakı yanacağı vasitəsilə yaya bilərlər. Bəfəliklə, bolşeviklər tufan və qasırğa kimi qalxıb cəmi 8 ay hakimiyyət başında olan rus burjuaziyasını devirdilər. Ümumiyyətlə bolşeviklər burjuaziyaya qənim kəsilmişdilər. Lakin özləri də uzağa gedə bilmədilər, 70 il ərzində yaradıb, şişirttikləri imperiya cəmi bir həftə ərzində dağılıb məhv oldu.

2. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı, Təbriz üsyanı və Azadistan respublikası

1918-1922-ci illər milli azadlıq hərəkatı Cənubi Azərbaycanda şah hökumətinə və xarici imperialistlərə qarşı çevrilmişdi. Hərəkat Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə baş verdi. 1920-ci il aprelin 6-da hərəkat Təbriz üsyanı ilə başlanmışdı. Üsyanın hərəkatverici qüvvələri fəhlələr, şəhər yoxsulları, sənətkarlar və tacirlər idi. Üsyanda ziyalıların, milli burjuaziyanın, kəndlilərin, liberal mülkədarların, orta və xırda ruhanilərin nümayəndələri də iştirak edirdilər. Üsyana rəhbərlik etmək üçün Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə ictimai heyət yaradıldı. Üsyançılar Təbrizdə əsas dövlət idarələrini tutdular. Marağa, Xoy, Ərdəbil və sair şəhərlərdə də hakimiyyət üsyançıların əlinə keçdi.

Cənubi Azərbaycan "Azadistan" (Azadlıq ölkəsi) adlandırıldı. 1920-ci il iyunun 22-də Xiyabaninin başçılığı ilə milli hökumət yaradıldı. Hökumət iqtisadiyyat, maarif, səhiyyə, qismən aqrar və s. sahələr üzrə islahatlar keçirməyə başladı. Təbriz üsyanının məqsədi bütün İran Konstitusiyasının həyata keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi, ingilislərin işğalına son qoyulması, şah hökumətinin devrilməsi, burjuva-demokratik respublikasının yaradılması, İran daxilində Cənubi Azərbaycan

cana muxtariyyət verilməsi, sovet Rusiyası ilə dostluq münasibətləri yaradılması və sair idi.

Şah hökuməti ingilis imperialistlərinin fəal köməyi ilə sentyabrın 11-də üsyançılar üzərinə qoşun yeritdi. Üsyan yatırıldı. Sənaye proletarlarının yoxluğu, geniş kəndli kütlələrinin üsyana cəlb edilməməsi, üsyan rəhbərlərinin müdafiə mövqeyi tutması, üsyanın ümumiran milli azadlıq hərəkatından təcrid olunması və s. Təbriz üsyanının məğlubiyyətinə səbəb oldu. Üsyançılara şiddətli divan tutuldu. 1920-ci il sentyabrın 14-də Xiyabani vəhşicəsinə öldürüldü. Lakin bu, xalqın mübarizə əzmini qıra bilmədi.

1922-ci il fevralın 1-də Xiyabani tərəfdarlarının Təbrizdə yeni üsyanı baş verdi. Üsyana Lahuti başçılıq edirdi. Üsyan antiimperialist, demokratik üsyan idi. Üsyana səbəb hərbi nazir Rza xanın İran ordusundan demokratik əhval-ruhiyyəli zabitləri kənar etməsi olmuşdu. Lahutin başçılığı ilə hərbi hissələrin üsyanı başlandı. Təbriz əhalisinin demokratik təbəqələri də üsyana qoşuldu. Üsyançılar dövlət idarələrini, poçt və teleqrafı ələ keçirdilər, ölkənin demokratikləşdirilməsi, ingilis imperialistlərinin İrandan qovulması, Rza xanın vəzifədən kənar edilməsi və s. tələblər irəli sürüldü. Lakin Lahuti üsyanı Təbrizin hüdudlarından kənara yayılmadı. Bundan istifadə edən hökumət qoşunları 1922-ci il fevralın 8-də Təbrizi tutdu və üsyan yatırıldı. Lahuti Sovet Rusiyasına mühacirət etdi.

1918-1922-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda baş vermiş milli azadlıq hərəkatı Xiyabaninin və Lahutin adları ilə bağlıdır.

3. Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Lahuti

Xiyabani Şeyx Məhəmməd Hacı Abdul Həmid oğlu 1879-cu ildə Təbriz şəhəri yaxınlığındakı Xamnə qəsəbəsində anadan olub, 1920-ci ildə vəfat etmişdir. Xiyabani İranda inqilabi, Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri, publisist, Təbriz ruhani məktəbini bitirmiş və müctəhid dərəcəsinə çatmışdı. Xiyabani 1905-1911-ci illər İran inqilabında iştirak etmiş, Azərbaycan milli əncüməninin və İran məclisinin (2-ci çağırış, 1909-1911-ci illər) deputatı

olmuşdur. İran inqilabının məğlubiyyətindən sonra Xiyabani Xorasan, Port-Petrovsk (Mahaçqala), Bakı, Tiflis şəhərlərinə getmiş, 1914-cü ildən Təbrizdə gizli yaşamışdır. Birinci dünya müharibəsi illərində Demokrat partiyası Təbriz təşkilatının fəaliyyətini genişləndirməyə çalışmışdır. 1917-ci il fevral burjua-demokratik inqilabı və Oktyabr çevrilişi zamanı Cənubi Azərbaycandakı rus əsgərləri ilə yerli əhalinin qardaşlaşmasını təşkil etmişdir.

1917-ci ilin avqustunda Xiyabani müstəqil e'lan edilmiş Azərbaycan Demokrat Partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədri seçilmiş, partiyanın orqanı olan "Təcəddüd" qəzetində kəskin siyasi ruhlu məqalələr dərc etdirmişdir. 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycana daxil olmuş Osmanlı qoşununa müqavimət göstərmək məqsədi ilə 500 nəfərlik silahlı dəstə yaratmışdı. Osmanlılar tərəfindən həbs edilən Xiyabani Urmiyaya, sonra isə Qarsa göndərilmişdi. Həbsdən azad olduqdan sonra Xiyabani Təbrizdə inqilabı fəaliyyətini davam etdirmişdi. 1920-ci il aprelin 7-də Xiyabani Təbrizdə baş vermiş silahlı üsyana rəhbərlik edən xüsusi rəyasət hey'ətinə sədr seçilmişdi. Milli hökumət bir sıra demokratik tədbirlər - ərzaq mallarının qiymətini aşağı salmaq, məktəb, xəstəxana açmaq və sair həyata keçirdi. 1920-ci ilin sentyabrında şah hökumət qoşunları Təbrizə hücum etdi. Xiyabani üsyan yatırılarkən öldürüldü.

Lahuti 1887-ci ildə anadan olmuş, 1957-ci ildə vəfat etmişdir. Lahuti Əbülqasim Əhmədzadə - İran şairi, tacik sovet ədəbiyyatının banilərindən biridir. 1905-1911-ci illər İran inqilabının iştirakçısı olmuşdur. 1916-cı ildə Kirmanşahda inqilabı-demokratik "Bisütun" qəzetini, 1921-ci ildə İstambulda fars və fransız dillərində "Pars" jurnalını nəşr etdirmişdir. 1922-ci ildə antiimperialist Təbriz üsyanına başçılıq etmiş, üsyan yatırıldıqdan sonra, həmin il SSRİ-yə gəlmiş və ömrünün sonunadək burada yaşamışdır. 1923-1925-ci illərdə Moskvada SSRİ xalqlarının mərkəzi nəşriyyatında işləmiş, 1925-1930-cu illərdə Tacikistan SSR Maarif Nazirinin müavini, 1934-cü ildən isə SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Hey'ətinin katibi olmuşdur.

Lahuti İran poeziyasına inqilabi mübarizə mövzusu gətirmişdir, siyasi qəzəl janrının əsasını qoymuşdur. Lahutin "Azərbaycanın səsi" adlı şe'ri vardır. 20-ci illərdən yaradıcılığında sovet mövzusu əsas yer tutmuşdur. Puşkinin, Qriboyedovun, Mayakovskinin, Şekspirin, Lope de Veqanın və başqalarının əsərlərini tacik dilinə tərcümə etmişdir.

Mühazirəmizi yekunlaşdırarkən qeyd etməliyik ki, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada və İranda baş vermiş burjuva inqilabları Azərbaycanın siyasi simasını əsaslı surətdə dəyişirdi. Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradılmasına kömək oldu. İnqilablar öz liderlərini yaratdılar. M.Ə.Rəsulzadə, Şeyx Məhəmməd Xiyabani kimi xalqın içərisindən çıxıb, xalqa rəhbər olan mətin, əməli inqilabçılar və nəzəriyyəçilər yetişdilər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya və İran inqilabları ilə əlaqələndirilməsi təsadüfi deyildir. Ona görə ki, bu iki inqilabda iştirak edən inqilabçı demokratlar bir-birləri ilə sıx əlaqə saxlayırdılar, bir-birlərindən öyrənir və təcrübə mübadiləsi edirdilər. M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, Xiyabani və Lahuti kimi şəxsiyyətlərin inqilabi və ictimai-siyasi fəaliyyətləri tarixdə şəxsiyyətlərin misilsiz rola malik olduqlarına əyani misallardır. Əslində Cənubi Qafqaz respublikaları Rusiya və İran ilə münasibətləri öz xarici siyasətlərinin guşə daşına çevirməlidirlər. Əks təqdirdə müvazinət itə bilər, 1918-1920-ci illərin və 1988-1994-cü illərin ağlagəlməz çətinlikləri və faciələri təkrar edilə bilər.

XIV FƏSİL

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI (1918-1920)

1. Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması və onun ilk tədbirləri
2. Ordu quruculuğu sahəsində respublika hökumətinin fəaliyyəti
3. Respublikanın xarici dövlətlərlə diplomatik münasibətləri
4. Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris sülh konfransında
5. Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin II-V kabinetlərinin tərkibi

1. Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması və onun ilk tədbirləri

Milli dövlətçiliyimiz tarixində özünəməxsus yeri və rolu olan dövlətlərdən biri Azərbaycan Demokratik Respublikasıdır. Azərbaycan Demokratik Respublikası milli dövlətçilik tariximizin zirvəsi olmuşdur. XX əsrin əvvəlində Rusiyada və İranda baş vermiş birinci və ikinci burjua inqilabları və bu inqilablarda Azərbaycan xalqının aparıcı rolu nəticəsində Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranmışdır. Beləliklə, ən qədim dövlətimiz olan Mannadan başlamış - Azərbaycan Demokratik Respublikasına qədər xalqımız tarixi təkamül prosesi keçmişdir. Bütün bu dövlətlərin hamısı ilə biz fəxr edirik. Çünki dövlət hər bir xalqın və millətin simasıdır. Dövlət xalqı, milləti təmsil edir, onu tanıdır. Milli, müstəqil dövlətə və milli dövlət dilinə malik olmayan xalq ölüdür. Bu günkü mühazirəmiz 1918-1920-ci illərdə mövcud olub 114 min kvadrat kilometrə qədər sahəsi olan Azərbaycan Demokratik Respublikasına həsr edilir.

1917-ci il Rusiyada fevral inqilabının qələbəsindən sonra onun demokratik-federativ əsaslarda qurulacağını güman edən qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları belə bir dövlət tərkibində milli muxtariyyət uğrunda mübarizə aparırdılar. Lakin siyasi proseslərin sonrakı inkişafı göstərdi ki, onların ümid etdikləri demokratik və federativ Rusiya illüziyadan başqa bir şey deyildir. Xüsusilə də 1917-ci il oktyabr çevrilişindən və 1918-ci il mart soyqırımını cinayətindən sonra onlar milli, müstəqil dövlət yaratmağın milli qurtuluş üçün yeganə çıxış yolu olduğunu dərk etdilər.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya seyminin sonuncu iclası keçirildi. Həmin iclasda Zaqafqaziya seymi buraxıldı və Gürcü Milli Şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi e'lan edildi. Zaqafqaziya seyminin buraxılması ilə əlaqədar yaranmış böhranlı siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün seym fraksiyasına daxil olan Azərbaycan nümayəndələrinin mayın 27-də fəvqəladə iclası keçirildi. İclas yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürdü.

Özünü Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası e'lan etdi. Məmmədamin Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. Həsənbəy Ağayev və Mirhidayət Seyidov sədrin müavinləri seçildilər. Sonra müxtəlif sahələrdə işlərə rəhbərlik etmək üçün Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət icraiyyə orqanı yaradıldı. Fətəlixan Xoyski yekdilliklə İcraiyyə orqanının sədri seçildi. Mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclası keçirildi. Şuranın üzvü Xəlil Xasməmmədov məruzə ilə çıxış edərək Seymin buraxılması və Gürcüstanın istiqlalıyyətinin e'lan edilməsi ilə əlaqədar mə'lumat verib, təxirə salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika e'lan edilməsinin zəruriliyini əsaslandırıldı. Bu təklif ətrafında geniş müzakirələrdən sonra Milli Şura 24 səsle dərhal Azərbaycanın istiqlalıyyətinin e'lan edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. İki nəfər - S.M.Qəniyev və C.Axundov bitərəf qalmışdı. Qərarda qeyd olundu ki, Məclisi Müəssisan (parlament) toplanıncaya qədər Azərbaycanı Milli Şura və Müvəqqəti hökumət idarə edəcəkdir. Milli Şura - qanunverici, müvəqqəti hökumət isə icraedici orqan idi.

İclasda "İstiqlalıyyət bəyannaməsi" e'lan edildi. İştirak edən bütün Milli Şura üzvləri "İstiqlalıyyət bəyannaməsi"ni ayaq üstə böyük hiss və həyəcanla dinlədilər. İclasda Azərbaycan hökumətinin yaradılmasını Milli Şura öz üzvü olan Fətəlixan Xoyskiyə tapşırıldı. Elə həmin gün onun təklif etdiyi hökumət təsdiq edildi. İlk Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin tərkibi aşağıdakı kimi oldu. (28 may-17 iyun 1918)

1. Nazirlər Şurasının sədri və Daxili İşlər naziri - F.Xoyski (bitərəf)

2. Hərbi nazir - X.Sultanov (müsavət)

3. Xarici işlər naziri - M.H.Hacinski (müsavət)

4. Maliyyə və xalq maarifi naziri - N.Yusifbəyli (müsavət)

5. Ədliyyə naziri - X.Xasməmmədov (müsavət)

6. Ticarət və sənaye naziri - M.Y. Cəfərov (bitərəf, sonra - müsavət)

7. Əkinçilik və əmək naziri - Ə.Şeyxülislamzadə (Hümmət)

8. Yollar, poçt və teleqraf naziri - X. Məlikaslanov (bitərəf) .

9. Dövlət müfəttişi - C.Hacinski (sosialist)

Bu, Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin birinci kabinəsi idi. Mə'lum olduğu kimi, 23 ay ərzində onun beş belə kabinəsi olmuşdur. Digər kabinələrin tərkibini biz mühazirəmizin axırında verməyi məqsədə uyğun hesab etmişik. Azərbaycan Demokratik Respublikası sonra müstəqil dövlətə məxsus olan bütün atributlara malik oldu. Məsələn, indiki üçrəngli bayraq, gerb və himn Azərbaycan Demokratik Respublikasından yadigar qalmışdır. Azərbaycan Demokratik Respublikasının 114 min kvadrat kilometrə qədər ərazisi, ona müvafiq sərhədləri var idi. Bu ərazini və sərhədləri özündə əks etdirən xəritə işlənib hazırlanmışdı. Bu xəritə 1995-ci ildə çap edilib dünya işığı gördü. ADR-ın iki bayrağı olmuşdur. Birinci bayraq qırmızı rəngdə olmuşdur. Həmin bayrağın al rəngindən vəcdə gələn inqilabçı şair Əhməd Cavad onu belə təsvir edirdi:

*Gül rəngində bir bayrağın, ortasında bir hilal,
Ey al bayraq, sənin rəngin, söylə neyçün böylə al?*

İngilislər Bakıya daxil olduqda indiki üçrəngli bayraq qəbul edildi. Nazirlər kabinetinin qərarı ilə türk dili respublikanın dövlət dili e'lan edilmişdi. 1938-ci ilə qədər də dövlət dili türk dili olaraq qalırdı.

Hökumət formalaşdıqdan bir gün sonra, mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurasının növbəti iclası keçirildi. Nazirlər Şurasının sədri Fətəlixan Xoyski Erməni Milli Şurası ilə danışıqlar haqqında iclasa mə'lumat verdi. Mə'lum oldu ki, siyasi mərkəz məsələsi ilə əlaqədar Ermənistan hökuməti Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdir. O, bildirdi ki, Aleksandropol (Gümrü, Leninakan) türklər tərəfindən tutulduğuna görə belə bir mərkəz yalnız İrəvan şəhəri ola bilər. Ona görə də, bu şəhərin ermənilərə güzəştə gedilməsi labüddür. Mə'lum olduğu kimi, İrəvan Azərbaycan şəhəri idi. İclasda coşğun müzakirələr başlandı. İclas iştirakçılarından X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Ə.Şeyxülislamov, M.Məhərrəmov və başqaları çıxış elərək İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəşt edilməsini qaçılmaz bəla kimi qiymətləndirdilər. Nəticədə Milli Şuranın iclası İrəvan şəhərinin

ermənilərə güzəştə gedilməsi haqqında razılıq verdi. İki gün sonra, mayın 31-də İrəvan Milli Şurasının üzvlərindən Mirhidayət Seyidovun, Bağır Rzayevin və Nəriman bəy Nərimanbəyovun İrəvanın Ermənistanı güzəştə gedilməsinə e'tiraz etmələrinə baxmayaraq, Azərbaycan Milli Şurasının iyunun 1-də keçirilmiş növbəti iclası onların e'tirazını qəbul etmədi.

"İstiqlaliyyət Bəyannaməsi"nin e'lan edildiyi, Azərbaycan Demokratik Respublikasının, onun qanunverici və icraedici orqanlarının Tiflisdə formalaşdığı bir şəraitdə Bakıda daşnak-bolşevik dikturası tüğyan edirdi. Bu diktatura öz varlığının birinci günündən axırına qədər antiAzərbaycan siyasəti yeritmiş, daşnaklara və bolşeviklərə xidmət göstərmişdir. Başqa cür də ola bilməzdi. Bu amansız və qəddar diktaturanın antiAzərbaycan siyasəti 1918-ci ildə Bakıda mə'lum mart soyqırımı ilə başlayıb, Şamaxıda, Qubada, Ağsuda, Göyçayda, Kürdəmirdə, Ləkidə, Ağdaşda, Qəbələdə, Qarabağda, Zəngəzurda və digər qəzalarda 4 ay tam şiddətlə davam etmiş kütləvi qırğın, terror, talan, qarət, zorakılıq cinayətləri ilə davam etdirilmişdir. Təkcə belə bir faktı demək kifayətdir ki, üç gün ərzində - 1918-ci il martın 29-31-də qərb cəbhəsindən çağırılmış erməni əsgərlərinin qanlı əli və erməni ziyalıların fitvası ilə təkcə Bakı şəhərində 18 min nəfər, Azərbaycanda isə 50 min nəfər qətlə yetirilmiş müsəlman meyidi yığılıb basdırılmışdır. Nakam müsəlman qadınları ermənilər tərəfindən insana və insanlığa layiq olmayan formalarda zorlanır və öldürülürdülər. Onların qulaqları kəsilir, qarınları yırtılır, qasıqları doğranır, növbə ilə zorlanır, axırda isə ya divara mıxlanır, ya da cinsi orqanlarına paya keçirməklə öldürülürdülər.

1918-ci ildə ADR tərəfindən yaradılmış olan Fövqəladə İstintaq Komissiyasının hesabatına və "Azərbaycanlılara qarşı edilmiş vəhşiliklərin açıqlanması və erməni terrorizmi qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası eks-prezidentinin 1993-cü il fevral tarixli Bəyanatına əsaslanan bu mə'lumat millətin satqın və unutqanları üçündür. Yalnız xilaskar türk ordusunun Azərbaycana və Bakıya daxil olması ilə daşnak-bolşevik

qırğınına son qoyuldu. Təəssüf ki, bə'zi başabələ tarixçilər onları "işğalçı türk ordusu" kimi qələmə vermişlər.

Müvəqqəti hökumətin fəaliyyətində diqqəti cəlb edən tədbirlərdən biri 1918-ci ilin avqust ayında yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası idi. Bu komissiyanın vəzifəsi mart soyqırımını dövlət səviyyəsində araşdırmaqdan, günahkarları aşkar edib cəzalandırmaqdan və hadisənin dəhşətini xalqa və dünyaya çatdırmaqdan ibarət idi. Daşnak-bolşevik diktaturasının bütün bu qanlı cinayətlərinin şahidi olan qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları xalqın yeganə çıxış yolunu milli, müstəqil dövlət yaratmaqda gördülər və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi onu yaratdılar.

1918-ci il mayın 28-də yaradılmış bu birinci hökumət iyunun 17-nə qədər öz fəaliyyətini Tiflisdə davam etdirdi. Müvəqqəti hökumət dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə rəsmi bəyanat göndərərək öz yerini bildirdikdən sonra Gəncəyə köçdü. 1918-ci il iyunun 17-də Milli Şuranın müvəqqəti buraxılması və bütün qanunverici hakimiyyətin müvəqqəti hökumətin əlində cəmlənməsi haqqında qərar qəbul edildi. Müvəqqəti hökumət 6 aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirib, hakimiyyəti ona təhvil verməli idi.

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin ilk təsis iclası oldu. Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə böyük təbrik nitqi söylədi. Parlament Müvəqqəti hökumətin istefasını qəbul edib, Nazirlər Şurasının yeni tərkibini müəyyən etməyi və hökumətə başçılıq etməyi yenə də Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı.

Azərbaycan hökuməti koalisiyalı hökumət idi. Burada 3 nəfər rus naziri təmsil edilmişdi. Ermənilərə təklif edilmiş 2 nazir kürsüsündən imtina etmişdilər. Hökumət partiya prinsipi üzrə deyil, parlament fraksiyalarının hökumət başçısına və onun proqramına e'timad münasibəti prinsipi üzrə təşkil edilmişdi. Müxtəlif vaxtlarda hökumətin 5 kabinəsi fəaliyyət göstərmişdi. Əvvəlinci 3 kabinənin sədri Fətəli xan Xoyski, son iki kabinənin sədri isə Nəsim bəy Yusifbəyli olmuşdur.

ADR hökuməti az vaxt ərzində çox iş görmüşdür. Vaxtilə Stalinin "bu bir il yarımliq hakimiyyətiniz ərzində xalqa nə verə bildiniz?" sualına cavabında M.Ə.Rəsulzadə demişdi: "Çox şey verə bilmədik... Amma milli azadlığın nə olduğunu başa saldıq. Azca da olsa milli istiqlal dadızdırdıq". Bu obrazlı ifadələrdən lazım olan nəticəni çıxarmaq olur.

1918-ci il iyunun 4-də Batumda Türkiyə hökumət nümayəndələri ilə müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə türk ordusu azərbaycanlı qardaşlarının köməyinə gəldi. Sentyabrın 15-də birləşmiş qüvvələr Bakını qəsbkarlardan xilas etdilər. Təəssüf ki, 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanmış Mudros sülh müqaviləsinə görə Türk ordusu Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qaldı. Onun yerini ingilis işğalçı ordusu tutdu. 1919-cu ilin avqustunda incilis işğalçı ordusu da Azərbaycandan çıxarıldı.

Xalq maarifi və ali təhsil sahəsində ibtidai və orta məktəblər üçün dərsliklər çap edildi, mövcud məktəblərin xeyli hissəsi milliləşdirildi, yeni məktəblər açıldı, müəllim hazırlığı üzrə respublikanın müxtəlif yerlərində 7 kişi və 1 qadın seminariyası təşkil edildi. Qori müəllimlər seminariyasının azərbaycan şöbəsi Qazağa köçürüldü. Türkiyədən 50 müəllim də'vət edildi. Bakı Dövlət Universiteti təsis edildi. İbtidai təhsilin yayılması və savadsızlığın ləğvi ilə mübarizə məqsədilə kəndlərdə müvəqqəti pedaqoji kurslar yaradıldı və sairə.

1919-cu il sentyabrın 1-də respublika parlamenti 100 nəfər tələbə və abituriyenti xarici ölkələrin ali məktəblərinə göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Bunun üçün Xalq Maarif Nazirliyinə 7 milyon manat pul ayrılmışdı. Yüz nəfərin 45-i Fransaya, 23-ü İtaliyaya, 10-u İngiltərəyə, 9-u Türkiyəyə göndərilmişdir. 13 nəfər də Rusiya üçün nəzərdə tutulmuşdu. Təəssüf ki, vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar olaraq Rusiyaya gedə bilmədilər. E'zam edilən hər adam üçün min frank yol xərci və 400 frank məbləğində aylıq təqaüd verilirdi. Təhsili başa çatdırdıqdan sonra mə'zunlar hökumətin tə'yinatı ilə işləməli idilər. Bu, gənc respublika hökumətinin öz gələcəyinə olan qayğı və diqqətindən irəli gələn konkret və humanist tədbirlər idi.

Həmin illərdə Azərbaycan hökumətinin və nazirliklərin məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində respublikanın xarici iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələri tədricən qaydaya düşürdü. Məsələn, 1919-cu il avqustun 12-də poçt və teleqraf naziri Camo Hacinski Xarici İşlər Nazirliyinə məktub göndərərək xahiş etmişdi ki, Parisdəki Azərbaycan nümayəndəliyini köməyi ilə nazirliyə son dərəcə lazım olan teleqraf və telefon aparatları, yük və minik avtomobilləri almaq üçün əlaqə saxlasın. Nazir xahiş edirdi ki, nazirliyin tələbatı ilə ətraflı tanış olmaq və gərəkli texnikanın göndərilməsinə dair müqavilələr bağlamaq məqsədi ilə öz nümayəndələrini Bakıya göndərmək üçün Fransanın və ya İtaliyanın elektrotexnika firmalarından biri ilə danışıqlar aparsın.

1919-cu ilin noyabrında Gəncədə güclü radiostansiya işə salmaq nəzərdə tutulurdu. Bununla əlaqədar olaraq verilmişlərin uzaqlığının son həddini müəyyənləşdirmək lazım idi. Nazir Gəncədə radioqramın qəbulunun mümkünlüyü məsələsini Parisdəki Eyfel qülləsinin müdiriyyəti ilə razılaşdırmağı xahiş edirdi.

Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Poçt İttifaqına qəbulu haqqında vəsatət qaldırmaq da təklif edilirdi ki, Azərbaycan xarici dövlətlərlə birbaşa əlaqəyə malik olsun.

1919-cu il avqustun 17-də Xarici işlər naziri Məmmədyusif Cəfərovun Paris sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədrinə göndərdiyi məktubda yazılırdı: "Poçt və teleqraf nazirliyinin 12 avqust tarixli rəsmi məktubunun surətini Sizə göndərərək xahiş edirəm ki, məktubda ifadə olunmuş arzuların icrası üçün bütün mümkün tədbirləri görəsiniz. Çünki, müxtəlif aparatların, cihaz və maşınların Azərbaycana gətirilməsi, Avropa ilə radio rabitəsi yaradılması və Azərbaycanın Ümumdünya Poçt İttifaqına qəbul edilməsi respublikamız üçün son dərəcə mühüm məsələlərdir".

1920-ci il yanvarın 12-də ADR böyük dövlətlər tərəfindən, yəni Antantanın Ali Şurası tərəfindən tanındı. Qonşu Türkiyə və İran dövlətləri onu hamıdan əvvəl tanımışdılar. Beləliklə, ABŞ başda olmaqla bir çox dövlətlərlə münasibətlər yaradıldı.

2. Ordu quruculuğu sahəsində respublika hökumətinin fəaliyyəti

Son dərəcə gərgin vəziyyətdə, dövlətlərarası sərhədlərin tənzimlənmədiyi bir şəraitdə ADR qarşısında respublikanın ərazi bütövlüyünü qorumaq kimi çox mürəkkəb bir vəzifə dururdu. Bu məqsədlə 1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikasının Hərbi Nazirliyi təsis olundu. Respublika Nazirlər Şurasının sədri Fətəlixan Xoyski nazir, adlı-sanlı artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov isə onun müavini təyin edildi. Nazirlik ordunun yaradılmasına nisbətən dinc şəraitdə başlamaq üçün noyabrın 22-də Gəncəyə köçdü. Hökumətin 25 dekabr tarixli qərarı ilə Səməd bəy Mehmandarov Hərbiyətə naziri, dekabrın 29-da artilleriya generalı Əliqə Şıxlinski isə onun müavini təyin edildilər.

Müstəqil respublikanın mühüm ayrılmaz atributu kimi güclü, döyüş qabiliyyətli ordu yaradılması sahəsində ADR-in əldə etdiyi təcrübə olduqca ibratəmizdir. Respublikanın baş naziri Fətəlixan Xoyski 1918-ci il dekabrın 26-da parlament iclasında hökumətin bəyanatı ilə çıxış edərək demişdi: "...Sülhsevərlik istəyi nə qədər böyük olsa da, hökumət xalqın hüquq və mənafelərinin müdafiəsi üçün canlı qüvvəyə - orduya arxalanmalıdır. Beləliklə, hökumətin başlıca vəzifələrindən biri ərazinin bütövlüyünü qorumağa qadir hərbi qüvvə təşkil etməkdən ibarətdir. Söz yox ki, bu qüvvə lazım olan hər şeylə - silah, ərzaq və hər cür başqa hərbi ləvazimatla təmin edilməlidir. Hökumət onun təşkilinə dərhal başlamalıdır".

Hərbiyətə Nazirliyinin fəaliyyəti və Azərbaycan ordusunun təşkili ADR parlamentinin, hökumətinin və bütün Azərbaycan xalqının gündəlik diqqət və qayğı obyektinə oldu. 1918-ci il dekabrın 7-dən - 1919-cu ilin dekabrına qədər olan dövr ərzində parlament hərbi məsələlərə dair 9 qanun layihəsini müzakirə və təsdiq etmişdi. 1919-cu il fevralın 25-də parlament S.Mehmandarovun məruzəsini dinlədi. Məruzədə təşkilat, kadr, maliyyə məsələləri işıqlandırılır, ilkin mərhələdə nazirliyin fəaliyyətinə yekun vurulurdu.

S. Mehmandarov inamla bildirmişdi: "Mən bundan sonra da özümün qəbul etdiyim planı həyata keçirəcək və müəyyən olunmuş yolla gedəcəyəm, heç bir qüvvə məni bu yoldan döndərə bilməyəcəkdir".

Sosialist fraksiyasının üzvü A.Səfikürdski parlament iclasında çıxış edərək demişdi: "Bu gün bizim qarşımızda çıxış etmiş şəxsin hərbiyyə naziri qoyulması sayəsində hərbi işlər yaxşılaşmışdır... Xalq özü başa düşmüşdür ki, öz hüquqlarını və inqilabın qazandığı azadlıqları öz qüvvələri ilə, öz qoşunları ilə qorumaq lazımdır".

Respublika Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Ona ADR-in baş naziri rəhbərlik edirdi. Respublika parlamenti "Ümumi əsgəri vəzifə haqqında" qanun təsdiq etdi. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan ordusu qısa müddət ərzində tək bir il, 1919-cu il ərzində yaradıldı. Ordunun tərkibinə 2 piyada və bir suvari diviziyası, 6 piyada alayı - Cavanşir, Gəncə, Zaqatala, Bakı, Quba və Göyçay alayları, 2 artilleriya briqadası və 3 suvari alayı daxil idi.

Ordu sıralarında Azərbaycan türkləri ilə bərabər süvari tatar alayı, kürd süvari divizionu və kürd atıcılıq batalyonu, Lənkəran batalyonu və digər döyüş dəstələri yaradılmışdı.

O dövr üçün ordu mükəmməl struktura malik idi. Baş qərargahın baş idarəsi ilə yanaşı müvafiq bölmələri olan baş artilleriya, texniki intendant, hərbi baytarlıq idarələri var idi. Respublikanın zonaları - Bakı, Göyçay-Şamaxı, Lənkəran-Salyan, Nuxa-Zaqatala-Ağdam, Şuşa zonaları üzrə hərbi rəis vəzifələri tə'yin edilmişdi. Bakı, Gəncə, Biləcəri, Xaçmaz, Yevlax, Kürdəmir, Poylu, Ağstafa kimi iri dəmir yol stansiyalarında komendantlıqlar fəaliyyət göstərirdi. Möhkəmləndirilmiş Bakı rayonu yaradılmasının böyük əhəmiyyəti var idi. Onun rəhbəri eyni zamanda paytaxt qarnizonunun rəisi idi. Hərbi liman rəisi vəzifəsi tə'sis edilmişdi. Ordu üç zirehli qatara, Xəzərdə bir neçə gəmiyə malik idi.

Ordu üçün kadrlar Gəncə praporşiklər məktəbində, istehkamçılar, hərbi dəmir yol, hərbi feldşer məktəblərində və başqa məktəblərdə hazırlanırdı. Azərbaycan gəncləri hərbi tədris müəssisələrində təhsilə böyük həvəs göstərirdilər.

Respublika Baş Qərargahının 1919-cu il 18 fevral tarixli "Azərbaycan" qəzetində dərc olunmuş mə'lumatında deyilirdi: "Bir çox gənclər onları Gəncə hərbi məktəbinə götürmək haqqında vəsatətlə Hərbiyyə Nazirliyinə müraciət edirlər".

Azərbaycan ordusu ixtisaslı hərbi kadrlara malik idi. Generallar - Həbib bəy Səlimov, Əbdülhəmid bəy Qayta başı, Haşimbəyov, Teymurbəy Novruzov, Firudin bəy Vəzirov, Məmməd mirzə Qacar, İbrahim Vəzirov, Kazım Mirzə Qacar, İbrahim Usubov və başqaları belə kadrlardan idilər.

Mühəndislik idarəsinin rəisi vəzifəsinə general-leytenant Gennadi Nikolayeviç Tarxanov, nazirliyin hərbi gəmiçilik hissəsinin müdiri vəzifəsinə general-mayor Vasili İvanoviç Dubrovski, baş artilleriya idarəsi rəisinin müavini vəzifəsinə qvardiya polkovniki Vladimir Vladimiroviç Rozenmeyer dəvət edilmişdilər.

Polkovniklər - Mehdibəy Sultanov, Nuhbəy Sofiyev, Fərhad bəy Ağalarov, Rza bəy Hacıbəylinski, Rüstəmbəy Şıxlinski, Hüseyinbəy Tuquşov, Əhməd bəy Dibiroy, Əlibəy Əlibəyov, Konstantin Davidoviç Çxaidze, Azadbəy Vəzirov, Yevgeni Serebryakov, podpolkovnik Tər lanbəy Əliyarbəyov, Cümşüdxan Naxçıvanski, Səmədbəy Rəfibəyov, Mahmud Zeynalov, Lətif İbrahimbəyli, Cahangir bəy Qasımbəyov, İsrafilbəy İsrafilov və başqaları diviziya, briqada, alay komandirləri və onların müavinləri, qərargah rəisləri, hərbi rəislər işləyirdilər.

O zamankı vəziyyətlə oxşarlıq özünü indi də büruzə verir. Budur, 1988-ci ildən müqəddəs Azərbaycan torpağı yenə də Ermənistan tərəfindən təcavüzkarlıq meydanına çevrilib. Ermənistan rəhbərliyi qızısqırdıqları milli əhvali-ruhiyyəyə arxalanaraq 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi yenə də Azərbaycan əraziilərini qəsb etməyi öz dövlət siyasətinin əsas məqsədinə çevirib. Bir tərəfdən əzəli Azərbaycan torpaqlarını işğal və qarət edir, başqa bir tərəfdən isə Azərbaycan xalqına qarşı yalan, böhtan, iftira yağdırır.

Təəssüf ki, 1991-1993-cü illərdə ordu quruculuğu sahəsində ADR-in toplamış olduğu zəngin təcrübədən kifayət qədər istifadə edilmədi. Səriştəsiz adamlar irəli çəkildilər. Orduda lazım olan nizam və intizam, qayda və qanun yaradılmadı.

Mütəxəssis hərbiçilərdən istifadə edilmədi. Bu da öz zərərli nəticələrini Xocalı dəhşətində, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Fizuli, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayılın işğalında göstərdi.

3. Respublikanın xarici dövlətlərlə diplomatik münasibətləri

Məlum olduğu kimi, 1918-ci il Batum danışıqları iyun ayının 4-də hər üç Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə, arasında "Sülh və dostluq haqqında" müqavilələrlə nəticələndi. Əlimərdanbəy Topçubaşov "Azərbaycanın təşəkkülü" adlı əsərində bu münasibətlə yazırdı: "Üç cümhuriyyətin üçü də, yəni Azərbaycan, erməni və gürcü cümhuriyyətləri ilk əvvəl Osmanlı hökuməti tərəfindən təsdiq edildi". Beləliklə, hər üç respublikanı ilk tanıyan Türkiyə oldu. Bundan sonra Azərbaycan Demokratik Respublikası bir çox xarici dövlətlərlə diplomatik əlaqələr yaratdı. Məsələn, ABŞ, İngiltərə, Fransa, Türkiyə, İtaliya, İran, Finlandiya, İsveçrə, Polşa, İsveç, Yunanıstan, Danimarka, Hollandiya, Litva və başqa dövlətlərin Bakıda diplomatik nümayəndələri və konsulluqları fəaliyyət göstərirdi.

Öz növbəsində respublikanın da xarici ölkələrdə öz diplomatik nümayəndələri var idi. Məsələn, İstanbulda - Yusif bəy Vəzirov Çəmənəminli, İranda - Adilxan Ziyadxanov, Gürcüstanda - Fərizbəy Vəkilov, Ermənistanda - Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev fəaliyyət göstərirdi. Ukraynada, Kırında, Kubanda, Donda və Petrovskda (Mahaçkala) da diplomatik nümayəndəliklər açılmışdı.

1920-ci il aprelin 15-də Azərbaycan parlamenti İngiltərə, ABŞ, Fransa, İtaliya, İsveçrə və Polşada ADR-in diplomatik nümayəndəliklərinin təsis olması haqqında qanun layihəsi qəbul etmişdi. İsveçrəyə Azərbaycan nümayəndə hey'əti göndərmək nəzərdə tutulmuşdu.

Parlamentin iclasında sosialist fraksiyasının üzvü Ə.H.Qarayev soruşanda ki, nə üçün hökumətimizin dostluq münasibətləri yaratmaq istədiyi dövlətlər sırasında Sovet Rusiyası yoxdur? ADR-in xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski belə cavab vermişdi: "Biz xalqımızı rus xalqına daha

sıx yaxınlaşdırmaq nöqtəyi nəzərində həmişə durmuşuq və dururuq. Əgər belə dostluq yoxdursa, bu daha bizim günahımız deyildir. Biz Sovet Rusiyasına üç dəfə müraciət edərək, dostluq münasibətləri yaratmaq üçün danışıqlar aparmağa hazır olduğumuzu bildirmişik. Lakin müraciətimiz indiyədək diqqətsiz qalmışdır." Rusiyanın ADR-ə münasibəti belə idi.

ADR-in tanınmasına Antantanın münasibəti məsələsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, dəfələrlə söz verməyinə baxmayaraq, Antanta bu məsələni gecikdirirdi. 1919-cu ilin fevralında Qavqazdakı ingilis qoşunlarının baş komandanı general D.Mjln Azərbaycan xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski ilə söhbət zamanı birdirmişdi: "İngilis hökuməti Azərbaycan Respublikası hökumətini Azərbaycanın hüdudları daxilində yeganə qanuni hakimiyyət bilir və müttəfiqlərin komandanlığı bu hökumətə hər vasitə ilə arxa duracaqdır. İngilis hökumətinin fikrincə, ayrı-ayrı xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüquqları müdafiə olunmalıdır və bu nöqtəyi-nəzəri İngiltərə nümayəndələri Sülh konfransında da müdafiə edəcəklər". Əslində isə İngiltərə Ermənistana onun ilhaqçılıq planlarını həyata keçirməkdə hər vasitə ilə kömək edirdi.

Təsadüfi deyildir ki, Rusiyanın xarici işlər naziri G.Çiçerin Andraniki "Antantanın agentini" adlandırır.

İngilis hökuməti general Denikinın Azərbaycan xalqını əsarət altına almaq cəhdlərində ona yardım göstərirdi. Buna görə də 1919-cu il iyunun 27-də Denikin təhlükəsinə qarşı mübarizə aparmaq üçün Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri birgə saziş imzaladılar. Ermənistan bu sazişə qoşulmadı. 1918-ci il noyabrın 17-də türk qoşunları çıxıb gedən kimi, ingilis işğal qoşunları Bakıya daxil oldular. İngiltərə-Fransa-Amerika qoşunlarının komandanı general Tomson elə o dəqiqə Bakının baş qubernatoru e'lan edildi. Britaniya hərbi komandanlığı Azərbaycandan çox böyük miqdarda neft və neft məhsulları, on milyonlarla manat qızıl pul aparmışdılar. Tomson Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinə əsla məhəl qoymurdu.

Sovet Rusiyası hökuməti Azərbaycan hökumətinə dəfələrlə müraciət edib Denikinə qarşı birgə əməliyyat üçün saziş bağlamaq təklifini irəli sürmüşdü. Lakin Azərbaycan hökuməti bundan boyun qaçırırdı. 1920-ci ilin yanvar-mart aylarında RSFSR Xalq xarici işlər komissarı Çiçerinin və Azərbaycan Xarici İşlər naziri Xoyskinin radioteleqram mübadilələrində Xoyski bunu belə izah edirdi ki, Azərbaycan Respublikası bitərəf bir dövlət kimi başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağı özünə rəva bilmir. O yazırdı: "Azərbaycan xalqı yalnız o halda tam yekdilliklə silah qaldırar ki, kimin tərəfindənsə onun istiqlalıyyətinə və ərazi bütövlüyünə qəsd edilmiş olsun".

Bununla yanaşı nazir bildirirdi ki, Azərbaycan hökuməti Rusiya ilə mehriban qonşuluq münasibətləri yaradılmasını zəruri bilərək, bu barədə danışıqlara başlamağa hazırdır. Lakin yalnız elə bir əsasda ki, Azərbaycan Respublikasının suverenliyini onunla danışıqlar aparın tərəf tamamilə tanısın.

Təəssüf ki, ADR-in mövcudluğunun lap əvvəlindən Rusiya onu tanımamaq mövqeyi tutmuşdu. Müxalifətdə olan Azərbaycan bolşevikləri isə buna nail olmağa can atmırdılar. Bütün bu deyilənlərdən çıxarılan nəticə ondan ibarətdir ki, Sovet Rusiyası vaxtı uzatmağa, Azərbaycan hökumətinin devrilməsi üçün zəmin hazırlamağa və Azərbaycan bolşeviklərinə hakimiyyəti ələ almaqda kömək etməyə çalışırdı. Elə belə də oldu.

4. Azərbaycan nümayəndə hey'əti Paris sülh konfransında

Paris sülh konfransı fasilələrlə 1919-cu il yanvarın 28-dən - 1920-ci il yanvarın 21-nə kimi davam etmişdir. Konfrans birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlərin məğlub olmuş dövlətlərlə sülh müqavilələri hazırlamaq və bağlamaq üçün çağırdıqları beynəlxalq konfrans idi. Azərbaycan hökuməti konfransa böyük ümid bəsləyirdi. Bunun üçün o, hələ 1918-ci il noyabrın 7-də Avropa konfransına nümayəndələr göndərilməsi haqqında nazirlər kabineti sədrinin məruzəsini dinləyərək, xarici işlər nazirinə tapşırırmışdı ki,

komissiyanın hey'ətini lazımi həddədək tamlasın. Onu təlimatla, statistik və digər materiallarla təmin etsin.

Hökumətin 1918-ci il 24 noyabr tarixli qərarı ilə Xarici İşlər Nazirliyinin sərəncamına nümayəndə hey'ətinin təşkili və səfəri üçün 2,5 milyon manat məbləğində kredit verilmişdi. Bundan məqsəd Azərbaycana aid tarixi, etnoqrafik, statistik və başqa materialları yaymaq yolu ilə Avropa və Amerika ictimaiyyətinin Azərbaycanın vəziyyəti ilə geniş tanış etmək idi.

Nümayəndə hey'ətinə görkəmli siyasi xadim Əlimərdanbəy Topçubaşov rəhbərlik edirdi. Nümayəndə hey'ətinin üzvləri Məmmədhasən Hacınski, Əkbərağa Şeyxülislamov, Əhmədbəy Ağayev (o, Türkiyədə tutulub saxlanılmış və buna görə də Parisə gedə bilməmişdi), Ceyhun bəy Hacıbəyov, Məhəmməd Məhərrəmov, Miryaqub Mehdiyev isə nümayəndə hey'əti yanında müşavir idilər.

Nümayəndə hey'əti qarşısında belə bir vəzifə qoyulmuşdu ki, bütün üsul və vasitələrlə Azərbaycanı qoruyaraq onun tam istiqlaliyyətinə nail olsunlar. Bununla yanaşı hökumət nümayəndə hey'ətinə tapşırılmışdı ki, İrəvan quberniyasının müsəlman rayonları əhalisinin fiziki varlığının və bu rayonların ərazi toxunulmazlığının qorunması üçün müttəfiq dövlətlər qarşısında dərhal və təxirə salınmaz məsələ qaldırsınlar.

Nümayəndə hey'əti müxtəlif sənəd və materiallarla təmin olunmuşdu. Onların arasında aşağıdakı sənədlər var idi: Türkiyə ilə Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış müqavilənin surətləri, neft kəməri haqqında, dəmir yolları haqqında, dəmir yollarının neft və neft məhsulları ilə təchizatı haqqında müqavilələr, Dağlılar Respublikası ilə dostluq haqqında müqavilə, Qafqazdakı Alman nümayəndə hey'ətinin alman koloniyası haqqında təqdim etdiyi müqavilənin layihəsi, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında sazişin mətni, "Gürcüstan-Azərbaycan sərhədləri", "Ermənistan-Azərbaycan sərhədləri" xəritələri, Qafqazın etnoqrafiya xəritəsi və sair.

Nümayəndə hey'əti Azərbaycanın müsəlman əhalisinə qarşı erməni quldur dəstələrinin törətdiyi cinayətlərin təhqiqi üzrə

Fövqəladə İstintaq Komissiyası materiallarının 6 cildini özü ilə götürmüşdü. 1919-cu ilin iyununda Paris sülh konfransında nümayəndə heyətinin ünvanına Fövqəladə İstintaq Komissiyasının əlavə materialları - fotosəkillər, diapozitivlər, nümayəndə heyəti getdikdən sonra tərtib edilmiş protokolların surətləri, avqust ayında isə könüllülər ordusu, Araz türk respublikası, Şərur-Naxçıvan rayonu haqqında, Zaqafqaziya respublikalarının konfransı haqqında materiallar, ərəzi komissiyalarının qaçqınlar və köçkünlər məsələsinə dair iclaslarının protokolları, respublikanın iqtisadiyyatına dair icmal, dəmir yolu və poçt-teleqraf məsələlərinə dair protokollar və digər sənədlər göndərilmişdi.

1919-cu il fevralın 12-də ADR hökuməti Paris konfransında nümayəndə heyətinə başçılıq edən Ə.M.Topçubaşova göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Xahiş edirəm Bakıda ingilis baş qubernatorluğunun buraxılması barədə lazım olan kəslər qarşısında sizdən asılı olan bütün tədbirləri görəsiniz, yoxsa ki, ikihakimiyyətlik yaranır, hökumətimizin nüfuzu yerə düşür və yerli ingilis hakimiyyət orqanları tərəfindən daxili işimizə müdaxilə getdikcə artır. Bu cür vəziyyət dövlət nöqteyi-nəzərindən getdikcə dözülməz olur".

1919-cu il martın 14-də nümayəndə heyətinə göndərilmiş növbəti teleqramda bir daha təkid edilirdi ki, nəyin bahasına olursa-olsun, Bakıdakı ingilis baş qubernatorluğunun ləğvinə nail olunsun. Bundan başqa nümayəndə heyətinə ciddi tapşırıq verilirdi ki, "Qarabağı, Naxçıvanı, Sürməlini, Ermənistanın iddialarından; Axalkalakini, Axalsixini, Borçalını isə Gürcüstanın iddialarından qoruyun". Konfransda respublikanın tanınmasına nail olmaq da başlıca vəzifələrdən biri idi və buna nail olundu.

1920-ci ilin yanvarında, yəni respublikanın varlığının 20-ci ayında Antanta Azərbaycan Respublikasının istiqlalıyyətini tanıdı. Məsələ burasındadır ki, həmin vaxt qızıl ordu Denikini sıxışdırıb Cənubi Qafqaz sərhədlərinə yaxınlaşdırmışdı. Antanta Azərbaycanın tanınması aktı ilə qızıl ordunun irəliləməsini bir təhər dayandıрмаğı və Azərbaycanın müdafiəsi haqqında özünün dəfələrlə verdiyi vədləri guya yerinə yetirdiyini sübut edirdi. Lakin bütün bunlara

baxmayaraq Azərbaycanın Antanta dövlətləri tərəfindən gec də olsa tanınması Sovet Rusiyasının qıcıqlanmasına səbəb oldu.

Antanta Azərbaycanı tanıdıqdan sonra laqeydlik göstərən RSFSR hökuməti bu məsələnin üstünə qayıtdı. 1920-ci il fevralın 9-da Çiçerin Leninə yazırdı: "Xoyski bildirir ki, bizimlə onun hökuməti arasında danışıqlar yalnız Azərbaycan Respublikasının istiqlal və suverenliyinin qeyd-şərtsiz tanınması əsasında aparıla bilər. Xoyskinin cavabı belə bir məsələni gündəliyə çıxarır ki, biz bununla razılaşmalı deyilikmi? Eyni zamanda Kirov yoldaş bildirdi ki, Zaqafqaziya Diyar Komitəsi bizim tərəfimizdən Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınmasını labüd hesab edir. İndi Nərimanov yoldaş da bu fikirdədir..." Məktubda göstərilirdi ki, "Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması indiki hökumətin müstəqilliyinin tanınması demək deyildir. Antanta Rusiyanın istiqlaliyyətini tanısa da, Rusiya hökumətini tanımır...Antanta Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanıdıqdan sonra biz geri qala bilmərik".

Lakin Rusiyanın dövlət orqanları məsələnin həllini yenə də yubadırdılar. 1920-ci il fevralın 14-də Kirov Bakıya Neneşvilinin adına belə bir teleqram göndərdi: "Xalq Xarici İşlər Komissarlığı xahiş edir ki, Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması məsələsinə dair təcili olaraq ətraflı əsaslar verilsin. Bu suallara ətraflı cavablar vermək lazımdır: Azərbaycanın vəziyyəti, hökumətin, sənayeçilərin, millətçi ünsürlərin Sovet Rusiyası barəsində mövqeyi, ingilislərə münasibət; orada ingilis qoşunları varmı; Xəzər donanması kimin əlindədir; Azərbaycanın tanınması hökumətin mövqeyini möhkəmlətməzmi; hökumətin mövqeyi nə dərəcədə möhkəmdir və nəyə əsaslanır, buna Azərbaycan kommunistlərinin özləri necə baxırlar; Azərbaycan ilə Gürcüstan, Ermənistan və Dağıstan arasında münasibətlər necədir, onlar Denikinə yardım göstərirlərmə və sair. Tanımaq məsələsini yalnız bu məlumatları aldıqdan sonra həll etmək olar."

Beləliklə, Çiçerinin dili ilə desək Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması Azərbaycan Demokratik Respublikasının tanınması demək olmasa da, sovet Rusiyası Azərbaycanın

istiqlaliyyətini də tanımadı. Antantaya gəldikdə o, da gec tanıdı, gecikdi, daha doğrusu tanımağının siyasi cəhətdən əhəmiyyəti olsa da, əməli cəhətdən xeyri olmadı, respublikanın süqutunun qarşısını almadı. 1920-ci il aprelin 28-də Qızıl Ordu təcavüz yolu ilə Bakıya daxil oldu və milli, müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasını devirdi. Onun yerində Sovet hökuməti qurdu

Azərbaycan Demokratik Respublikası 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-nə kimi, 23 ay ömür sürmüşdür. Parlamenta gəldikdə o, 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 28-nə qədər fəaliyyət göstərmişdi. Bütün bu müddət ərzində onun 142 iclası keçirilmişdir. Bu iclaslarda Vətənin müdafiə qüdrətini artırmaq, xalqın rifahını yaxşılaşdırmaq, maarif, mədəniyyət və səhiyyə işini inkişaf etdirmək haqqında məsələlər müzakirə edilmişdir.

Sovet imperiyası dövründə gözdən salmaq üçün ADR-i "burjua-mülkədar dövləti" adlandırırdılar. Lakin ADR-in "feodal", "mülkədar" dövlətləri ilə heç bir əlaqəsi və oxşarlığı yox idi. Burjua dövləti xarakterinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, doğrudan da o, mahiyyət etibarilə parlamentli burjua-demokratik respublikası idi ki, bununla da yalnız fəxr etmək olar. Təəssüf ki, daşnaklar və bolşeviklər burjua dövlətlərinin qənimi kəsilmişdilər. Elə ona görə də burjuaziya Rusiyada cəmi 8 ay, Azərbaycanda isə 23 ay hakimiyyətdə qala bildi.

Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda mübarizədə misilsiz xidmət göstərmiş Məmmədəmin Rəsulzadənin, Fətəli xan Xoyskinin, Yusifbəy Nəsibbəyovun, Əlimərdanbəy Topçubaşovun, Əhməd bəy Ağayevin, Əli bəy Hüseynzadənin, Həsənbəy Ağayevin, Məmməd həsən Hacınskinin, Xəlil bəy Xasməmmədovun, Xosrovpaşa bəy Sultanovun, Məmmədyusif Cəfərovun, Behbudağa Cavanşirin və başqalarının adlarını bu gün biz böyük qürur və iftixar hissi ilə yad edirik.

Obrazlı ifadə ilə onları XX əsrin əvvəllərindəki durna qatarına bənzətmək olar. Bu qatar qabaqda, xalq isə onların dalınca gedirdi. Yolda onlar daşnak-bolşevik quzğunları ilə qarşılaşdılar. Səfləri dağıdıldı, sıraları pozuldu, özləri isə qanlarına qəltan edildilər. Nəsibbəy Yusifbəyov Kür

qırağında, Fətəlixan Xoyski və Həsənbəy Ağayev Tiflisdə, Behbudəğa Cavanşir İstanbulda qətlə yetirildilər. Digərləri isə həbs edilib Bayıl həbsxanasında, Nargin və Bulla adalarında güllələndilər. Vaxtilə Vidadi xəstənin durna qatarlarına etdiyi xəbərdarlıq sanki bunlar haqqında deyilmişdir:

*Ərz eyləyim, bu, sözümün sağıdır,
Yollarınız haramıdır, yağıdır,
Şahin-şonqar sürbənizi dağıdır,
Boyanarsız qızıl-qana, durnalar.*

Azərbaycan Demokratik respublikası süqut etdikdən sonra onu müdafiə etmək məqsədilə 1920-ci il mayın 25-31-də Gəncə şəhərində üsyan qaldırıldı. 10-12 min nəfərlik qüvvəsi olan üsyançılar sovet qarnizonunu tərksilah edib şəhərin xeyli hissəsini ələ keçirdilər. Onlar Gəncədə Sovet hakimiyyətinin devrildiyini e'lan etdilər və XI Ordu hissələrinə qarşı hərbi əməliyyata başladılar. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin və XI Qızıl Ordu Hərbi İnqilab Şurasının əmri ilə Gəncəyə təcili əsgəri hissələr göndərildi. 8 min nəfərdən ibarət olan Qızıl Ordu hissələri üsyanı qan dəryasında boğdular. Gəncədə Sovet hakimiyyəti quruldu. 1920-ci il iyunun 3-dən Gəncə qəza müvəqqəti İnqilab Komitəsi təşkil edildi və Sovet hökuməti fəaliyyətə başladı.

Bütün bunlarla bərabər milli müqavimət davam edirdi və Azərbaycanın hər tərəfində qanlı hadisələr olurdu. Silahlı üsyanlar ölkədə daimi hal almışdı. Təkcə belə bir faktı demək kifayətdir ki, Azərbaycanda 52-dən artıq belə üsyan hadisələri qeydə alınmışdı. Bütün bunlar onu göstərirdi ki, ADR-sı ürəklərə hökm etmişdi. Xalq ondan ayrılmaq istəməirdi. Lakin fakt fakiliğında qalırdı. Yə'ni ADR devrilmişdi, o tarixə çevrilirdi.

5. Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin II-V kabinələrinin tərkibi

Mə'lum olduğu kimi, ADR hökumətinin 23 ay ərzində 5 kabinəsi formalaşmışdır. Onun üçünə Fətəlixan Xoyski,

ikisinə isə Nəsibbəy Yusifbəyli rəhbərlik etmişdir. Birinci kabinənin tərkibini biz yuxarıda, birinci paraqrafda ilk hökumətin təşkili ilə əlaqədar olaraq vermişik. Qalan kabinələrin tərkibi isə aşağıdakı kimidir.

II kabinə: (17 iyun - 07 dekabr 1918)

1. Nazirlər Şurasının sədri və ədliyyə naziri - F.Xoyski (bitərəf)
2. Xarici işlər naziri - M.H.Hacınski (müsavət)
3. Xalq maarifi və dini e'tiqad naziri - N.Yusifbəyli (müsavət)
4. Daxili işlər naziri - B.Cavanşir (bitərəf)
5. Əkinçilik naziri - X.Sultanov (müsavət)
6. Səhiyyə və sosial tə'minat naziri - X.Rəfibəyli (bitərəf)
7. Yollar naziri - X.Məlikaslanov (bitərəf)
8. Ticarət və sənaye naziri - A.Aşurov (bitərəf)
9. Maliyyə naziri - Ə.Əmircanov (bitərəf)
10. Portfelsiz nazir - Ə.M.Topçubaşov (bitərəf)
11. Portfelsiz nazir - M.Rəfiyev (müsavət)
12. Portfelsiz nazir - X.Xasməmmədov (müsavət)

6 oktyabr 1918-ci il tarixli kabinədaxili dəyişikliklərdən sonra

1. Nazirlər Şurasının sədri - F.Xoyski (bitərəf)
2. Ticarət, sənaye və daxili işlər naziri - B.Cavanşir (bitərəf)
3. Xarici işlər naziri - Ə.M.Topçubaşov (bitərəf)
4. Maliyyə naziri. - M.H.Hacınski (müsavət)
5. Xalq maarifi naziri - N.Yusifbəyli (müsavət)
6. Yollar naziri - X.Xasməmmədov (bitərəf)
7. Əkinçilik naziri - X.Sultanov (müsavət)
8. Xalq səhiyyəsi naziri - X.Rəfibəyli (bitərəf)
9. Poçt-teleqraf naziri - A.Aşurov (bitərəf)
10. Sosial tə'minat və dini e'tiqad naziri - M.Rəfiyev (müsavət)
11. Hərbi işlər üzrə müvəkkil - İ.Ziyadxan (bitərəf)
12. Dövlət müvəttişi - Ə.Əmircanov (bitərəf)

III kabinə (26 dekabr 1918-14 mart 1919)

1. Nazirlər Şurasının sədri və xarici işlər naziri - F. Xoyski (bitərəf)
2. Daxili işlər naziri - X.Xasməmmədov (müsavət)
3. Maliyyə naziri - İ.Protasov (Slavyan-Rus cəmiyyəti)
4. Yollar naziri - X.Məlikaslanov (bitərəf)
5. Ədliyyə naziri - T.Makinski
6. Maarif və dini e'tiqad naziri - N.Yusifbəyli (müsavət)
7. Poçt-teleqraf və əmək naziri - A.Səfikürdski (sosialist)
8. Hərbi nazir - S.Mehmandarov (bitərəf)
9. Sosial təminat naziri - R.Xoyski (bitərəf)
10. Xalq səhiyyəsi naziri - Y.Gindes (Slavyan-Rus cəmiyyəti)
11. Ticarət və sənaye naziri - M.Əsədullayev (bitərəf)
12. Dövlət müfəttişi - M.H.Hacınski (16 yanvar 1919-cu il tarixindən - Ə.Həsənov)
13. Ərzaq naziri - K.Lizqar (Slavyan-Rus cəmiyyəti)
14. Əkinçilik naziri - X.Sultanov (müsavət)

IV kabinə (14 mart - 22 dekabr 1919)

1. Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri - N.Yusifbəyli (bitərəf)
2. Maliyyə naziri - Ə.Həsənov (bitərəf)
3. Ticarət və sənaye naziri A.Əminov (bitərəf)
4. Xarici işlər naziri - M.Y.Cəfərov (müsavət)
5. Yollar naziri - X.Məlikaslanov (bitərəf)
6. Poçt-teleqraf naziri - C.Hacınski (sosialist)
7. Hərbi nazir - S.Mehmandarov (bitərəf)
8. Sosial təminat naziri - V.Klenevski (Slavyan-Rus cəmiyyəti)
9. Səhiyyə naziri - A.Dastakov
10. Maarif və dini e'tiqad naziri - R.Kaplanov (əhrrar)
11. Əkinçilik naziri - A.Qardaşov (əhrrar)
12. Portfelsiz nazir - X.Amanspür (daşnaksütün)
13. Dövlət müfəttişi - N.Nərimanbəyli (müsavət)
14. Ədliyyə və əmək naziri - A.Səfikürdski (sosialist)
15. Sonralar daxili işlər naziri - X.Xasməmmədov (müsavət)

V kabinə (24 dekabr 1919 - 01 aprel 1920)

1. Nazirlər Şurasının sədri - N.Yusifbəyli (müsavət)
2. Xarici işlər naziri - F.Xoyski (bitərəf)
3. Hərbi nazir - S.Mehmandarov (bitərəf)
4. Daxili işlər naziri - M.H.Hacinski (əvvəl müsavət, sonra kommunist); 18 fevral 1920-ci ildən sonra M.Vəkilov (müsavət)
5. Ədliyyə naziri - X.Xasməmmədov (müsavət)
6. Maliyyə naziri - R.Kaplanov (əhrrar)
7. Maarif və dini e'tiqad naziri - H.Şahtaxtinski (05 mart 1920-ci ildən sonra N.Şahsuvarov (Hər ikisi - ittihad).
8. Əmək və əkinçilik naziri Ə.C.Pepinov (sosialist)
9. Yollar naziri, eyni zamanda ticarət, sənaye və ərzaq üzrə müvəqqəti nazir - X.Məlikaslanov (18 fevral 1920-ci ildən sonra ticarət, sənaye və ərzaq naziri - M.H.Hacinski)
10. Poçt-teleqraf naziri - C.Hacinski (sosialist)
11. İctimai tə'minat və səhiyyə naziri - M.Rəfili (müsavət)
12. Dövlət müfəttişi - M.Məmmədbəyli (ittihad)

1918-ci il 28 may tarixli İstiqlal Bəyannaməsinə görə tam hüquqi müstəqil dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində millətindən, dinindən, ictimai vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara siyasi hüquqlar verirdi.

Yeni yaranmış Azərbaycan dövlətinin ilk addımlarından biri Osmanlı imperatorluğu ilə "Sülh və dostluq" müqaviləsi imzalamaq oldu. Bu müqavilə ilə Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk xarici dövlət oldu. Həyatla ölüm arasında mübarizə aparan Azərbaycan Osmanlı imperatorluğundan həyati əhəmiyyətə malik yardım aldı.

Yeni yaranmış Milli hökumətin dəyərli addımlarından biri 1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda erməni-bolşevik birliyi tərəfindən törədilmiş cinayətləri, soyqırımı cinayətini təhqiq edən Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılmasından ibarət oldu. Milli hökumət istintaq komissiyası yaratmaqla, birincisi, bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydə alınmasını; ikincisi, zorakılığın hansı şəraitdə törədilməsini və üçüncüsü, günahkarların və dəyən zərərin müəyyən edilməsini təhqiq etməyi vacib bildi.

Azərbaycan dövləti parlamentli demokratik respublika üsul-idarəsi əsasında qurulmuşdu. Qanunverici hakimiyyət parlamentə, icraedici hakimiyyət isə hökumətə məxsus idi. Parlament çoxpartiyalı sistem üzərində qurulmuşdu.

XV FƏSİL

CƏNUBİ QAFQAZDA ƏRAZİ MÜBAHİSƏLƏRİ, SƏRHƏD MÜNAQİŞƏLƏRİ VƏ ONLARIN DAŞNAK-BOLŞEVİK SAYAĞI HƏLLİ (1918-1921)

1. Azərbaycanın mübahisəsiz əraziləri
2. Ermənistanla münaqişəli ərazilər
3. Gürcüstanla mübahisəli ərazilər
4. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında mübahisəli, münaqişəli və müharibəli ərazi - Borçalı qəzası
5. Mübahisəli, münaqişəli və müharibəli ərazilərin daşnak-bolşeviksayağı həlli

1. Azərbaycanın mübahisəsiz əraziləri

1918-1920-ci illərdə erməni-daşnak quldur dəstələrinin günahı üzündən Cənubi Qafqaz qanlı toqquşmalar meydanına çevrilmişdi. Başlıca səbəb daşnak hakim dairələrinin şovinst niyyətləri, indiki kimi, heç bir beynəlxalq qayda və qanuna məhəl qoymadan, öz "ərazilərini" silah gücünə qonşu Azərbaycan və Gürcüstan hesabına genişləndirmək cəhdləri idi. "Parçala, hökmranlıq et" siyasəti yeridən Rusiyanın imperiya dairələri isə indiki kimi, Cənubi Qafqazda ərazi mübahisələrini və sərhəd münaqişələrini qızıqdırır və yenicə müstəqillik almış dövlətləri özündən daha çox asılı salmaq üçün bir-biri ilə vuruşdururdu. Bütün bunlar isə indiki kimi, o zaman da dövlətin nəzər-diqqətini zəruri problemlərin həllindən yayındırırdı.

Lakin bu bir faktdır ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası və sıx birləşmiş Azərbaycan xalqı respublikanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü erməni qəsbkarlarına qarşı amansız və barışmaz mübarizədə mərdliklə müdafiə edirdilər. 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda bir sıra ərazilər var idi ki, onlar bəhanələrə, münasibətlərin pozulmasına, münaqişələrin yaranmasına və müharibələrə səbəb olmuşdu. Bununla birlikdə Azərbaycanın əsas ərazisi mübahisəsiz idi. Mübahisəli hesab edilən ərazilərlə əlaqədar Azərbaycanın tələbləri isə haqlı idi. Bu fəsilə biz çalışmışıq ki, 1918-1921-ci illərdə həm mübahisəsiz olan, həm də Ermənistan və Gürcüstanla mübahisəli, münaqişəli olub, müharibəyə səbəb olan əraziləri, sovet hökuməti qurulduqdan sonra isə heç bir qanun və qaydaya riayət edilmədən onların daşnak-bolşeviksayağı həll edildiyini tələbələrə çatdıraq. Beləliklə, Azərbaycanın mübahisəsiz əraziləri:

1. Bakı quberniyası idi ki, onun sahəsi 39.075 min kvadrat kilometr, tərkibi Cavad (Salyan), Lənkəran, Göyçay, Şamaxı və Quba qəzalarından ibarət idi.

2. Gəncə quberniyası idi ki, onun sahəsi 44.371 min kvadrat kilometr, tərkibi Gəncə, Şamaxor (Şəmkir), Qazax, Tovuz, Nuxa (Şəki), Şuşa, Ağdaş (Ərəş), Cavanşir (Tərtər), Cəbrayıl (Karyagin) və Zəngəzur qəzalarından ibarət idi.

3. Zaqatala quberniyası idi ki, sahəsi 3.993 min kvadrat kilometr, tərkibi Əliabad, Car-Muxax, Qax, Almalı, Balakən sahələrindən ibarət idi. Bu quberniyada qəzalar yox idi.

4. Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları idi ki, sahəsi 9.859 kvadrat kilometr idi.

Mübahisəsiz olan bu quberniya və qəzalar birlikdə 97,298 min kvadrat kilometrə qədər təşkil edirdilər.

2. Ermənistanla münaqişəli ərazilər

Ermənistanla münaqişəli ərazilərə aşağıdakılar aid idi: İrəvan quberniyasının İrəvan, Sürməli, Yeni Bəyazid və Eçmiədzin qəzalarının azərbaycanlılar yaşayan rayonları. İrəvan quberniyasında o zaman təxminən 423 min nəfərdən çox azərbaycanlı yaşayırdı. Bu da quberniya əhalisinin 37,7 faizini təşkil edirdi. Əsrin əvvəlində isə 41 faiz idi. Azərbaycan türkləri İrəvan və Sürməli qəzalarının yarıdan çoxunu, Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzaları əhalisinin isə təqribən üçdə bir hissəsini təşkil edirdi. Aşağıdakı ərazilər isə Ermənistanla uzun sürən mübahisələrin, toqquşmaların və müharibələrin obyektinə oldu.

1. Qarabağın dağlıq hissəsi, yaxud Dağlıq Qarabağ

Burada əsasən gəlmə ermənilər məskunlaşmışdılar. Ermənistan bu torpaqların iddiasında idi. Bütün Qarabağda 415 min nəfər azərbaycanlı və kürd, cəmi 170 min nəfər erməni yaşayırdı. Qarabağda ermənilərin sayının nisbətən artması çar hökumətinin erməniləri Türkiyə və İrandan Azərbaycana köçürmək siyasətinin nəticəsi idi. O, buna azərbaycanlı əhalinin yığıcam kütləsini parçalamaq vasitəsi kimi baxırdı.

Ermənistanın şovinst dairələri öz ilhaqçılıq planlarını, üzdənirəq "Müstəqil Qarabağ Respublikası", "Vahid Rusiya", "Sovet Rusiyasının Qarabağ hissəsi" və sair kimi demaqqoq şüarlarla pərdələməyə can atırdılar. Azərbaycan hökuməti Qarabağda siyasi vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədi ilə konkret tədbirlər gördü. 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Qarabağda baş qubernatorluq

yaradıldı. Laçınlı general Xosrov bəy Sultanov isə baş qubernator təyin edildi.

Ermənistan Respublikası Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək onun baş qubernatorluq haqqında qərarına e'tiraz etdi. Bunu o, həyasızcasına "Ermənilərin ərazi hüquqlarına" qarşı qəsd kimi qiymətləndirdi. Azərbaycan hökuməti isə öz növbəsində Ermənistan hökumətinə layiqli cavab verdi. Həmin cavabda deyilirdi: "Azərbaycan Respublikasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur rayonlarında müvəqqəti baş qubernatorluq təsis edilməsi haqqında qərarına qarşı sizin hökumətinizin e'tirazı əsassızdır. Çünki bu rayonlar Azərbaycanın heç bir mübahisə doğurmayan ayrılmaz hissəsidir... Buna görə də baş qubernator təyin olunması haqqında hökumətimizin qərarı Ermənistanın ərazi hüquqlarına qarşı əsla qəsd hesab edilə bilməz. Əksinə bununla əlaqədar Sizin hökumətinizin e'tirazını biz öz daxili işlərimizə qarışmaq cəhdi və suverenliyimizə qəsd kimi qiymətləndiririk." Bununla daşnaklar susdurulmuş oldular.

2. Naxçıvan qəzası - Mə'lumdur ki, qəzada azərbaycanlılar məskunlaşmışdılar. Lakin adda-budda ermənilər də yaşayırdılar. Ermənilər qəzanın iddiasında idilər. Böyük strateji əhəmiyyətə malik olan Naxçıvan diyarının ələ keçirilməsi daşnakların "Böyük Ermənistan" yaratmaq planında xüsusi yer tuturdu. Ona görə ki, bu bölgə iri dəmiryol qovşağı idi. Buradan bir xətt İranın Maku xanlığına, oradan da Türkiyəyə, başqa bir xətt isə Tehrana gedirdi. Bütün bunlar daşnakları özünə cəlb edir, onların dincliyinə haram qatırdı.

1918-ci ildə türk qoşunları çıxıb getdikdən sonra, Ermənistan hökumətinin diyarı ələ keçirmək, onu idarə etmək imkanı əmələ gəlmişdi. Lakin Naxçıvan camaatı müvəqqəti olaraq, müstəqil "Araz-Türk Respublikası" yaratdılar. Respublikanın yaradılması, bir tərəfdən ermənilərin iddialarını dəf edir, digər tərəfdən isə diyarı Azərbaycanla birləşdirməyə imkan yaradırdı. 1919-cu ilin martında Araz-Türk Respublikasının Bakıya xüsusi nümayəndə hey'əti göndərildi. Azərbaycanla birləşmək məsələsini həll etmək üçün nümayəndə hey'ətinə fəvqəladə səlahiyyət verilmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, nümayəndə hey'ətinə böyük

Azərbaycan şairi və dramaturqu mərhum Hüseyn Cavid də daxil idi.

Beləliklə, bir neçə il ərzində Naxçıvan əhalisi öz istiqlaliyyətini daşnaklardan mərdliklə qorudu və erməni şovinistlərinin diyarı ələ keçirmək çəhdlərini puça çıxartdı. İngiltərə işə qarışmalı oldu. O, diyarı öz qoşunları ilə tutaraq, əhalinin açıq e'tirazlarına baxmayaraq, bu torpaqları zor gücünə daşnaklara verdi. Lakin ingilis qoşunları çıxıb getdikdən sonra dərhal hər yerdə əsl partizan müharibəsi başlandı və nizami daşnak qoşunları darmadağın edildi. Öz tarixi ən'ənəsinə sadıq qalan Naxçıvan camaatı 1988-1994-cü illər müharibəsində də öz tarixinə şanlı səhifələr yazdı.

3. Zəngəzur qəzası - Bu qəza əhalisinin sayına və ərazisinin sahəsinə görə Azərbaycanın ən böyük qəzası idi və Gəncə quberniyasının tərkibinə daxil idi. Qəzada 123 min nəfərdən çox azərbaycanlı və 99,2 min erməni yaşayırdı. Qəzanın azərbaycanlı əhalisi daşnaklar tərəfindən dəhşətli soyqırımına məruz qalıb öldürülmüş, sağ qalanlar isə öz yurd-yuvalarından qovulub didərgin salınmışdılar.

4. Gəncə quberniyasının Qazax qəzası - Qəzanın aran hissəsində azərbaycanlılar, dağlıq hissəsində isə əsasən ermənilər yaşayırdılar. Ermənilər qəzanın bütün ərazisini öz torpaqlarına qatmağa can atırdılar.

5. Şərur-Dərələyəz qəzası - Qəzada azərbaycanlılar məskunlaşmışdılar. Adda-budda ermənilər də yaşayırdılar. Ermənistan bu qəzaya da göz dikmişdi.

1918-1919-cü illərin qışında Paris sülh konfransı ərəfəsində ermənilər millətlərarası toqquşmaları daha da şiddətləndirdilər. Bu da təsadüfi deyildi. Məhz həmin dövrdə özlərinin "Böyük Ermənistan" iddialarını həyata keçirmək üçün Azərbaycana qarşı geniş miqyaslı döyüş əməliyyatlarına, Gürcüstana qarşı müharibəyə başlamışdılar. Daşnakların mənhus və məkrli niyyətləri ondan ibarət idi ki, onlar qısa müddətdə İrəvan quberniyasını, Qarabağı, Naxçıvanı, Şərur-Dərələyəzi, Ordubadı, Zəngəzuru və digər əraziləri azərbaycanlılardan tamamilə təmizləsinlər, bu yerlərə erməniləri köçürsünlər və Paris sülh konfransında onların erməni vilayətləri kimi tanınmasına nail olsunlar.

Paris sülh konfransı. Ermənilər beynəlxalq məclislərdən öz xeyirləri üçün istifadə etmək, təcavüzkarlıq siyasətlərinə isə bəraət qazandırmaq istəyirdilər. Belə məclislərdən biri Paris sülh konfransı idi. Konfransda erməni nümayəndə hey'əti belə tələb irəli sürdü ki, yaradılan yeni erməni dövlətinin açıq dənizə çıxışı olmalıdır. Onlar tükürpədicə riyakarlıqla deyirdilər: "Hər tərəfdən düşmən və Qərb mədəniyyətinə yad ünsürlərlə əhatə olunmuş bir xalq kimi biz, dənizə çıxış olmadan, nə öz təhlükəsizliyimizi, nə də öz iqtisadi və mədəni inkişafımızı tə'min edə bilmərik". Beləliklə, ermənilər indiki kimi, 1918-1920-ci illərdə də havalanmışdılar.

3. Gürcüstanla mübahisəli ərazilər

Gürcüstanla mübahisəli ərazilərə: Tiflis quberniyasının Tiflis, Sığnaq, Axalsxi və Borçalı qəzalarının azərbaycanlılar yaşayan rayonları aid idi. Aşağıdakılar isə uzunsürən mübahisələrin obyektü oldu.

1. Qarayazı düzü. Bu düz Gəncə-Qazax düzənliyinin davamıdır. Həm etnik, həm də iqtisadi cəhətdən onunla tam vəhdət təşkil edir. Sakinlərinin təxminən 90 faizdən çoxu azərbaycanlılar idi. 1918-ci ildə Gürcüstan tərəfindən qəsb edilmişdi. Səbəb onun Tiflis qəzasının tərkibində olması idi. Azərbaycan bu torpağın qaytarılması uğrunda çıxış edirdi.

2. Zaqatala mahalı. Burada əsas e'tibarilə azərbaycanlılar, habelə ləzgilər, avarlar, saxurlar və laklar yaşayırdılar. Mahal ərazisinin 85 min nəfəri, yaxud onun bütün sakinlərinin 92 faizi müsəlmanlar idilər. Mahal Azərbaycanın inzibati tabeliyində idi. 1918-1920-ci illərdə Gürcüstan bu mahal barəsində iddia irəli sürürdü.

3. Sığnaq qəzası. Qəzanın qərb hissəsində gürcülər, şərq hissəsində isə azərbaycanlılar yaşayırdılar. Gürcülər qəzanın azərbaycanlılar yaşayan şərq hissəsinə də göz dikmiş və əslində oranı tutmuşdular.

4. Axalsxi qəzası. Qəzada 52 min nəfərdən çox azərbaycanlı yaşayırdı. Bu da bütün qəza əhalisinin 73,5 faizini təşkil edirdi. Burada 23 min nəfər erməni (12,5

faiz), 10 min nəfər isə gürcü (8,8 faiz) yaşayırdı. Birinci dünya müharibəsindəki məğlubiyyətlə əlaqədar olaraq türk ordusu çıxıb getdikdən sonra qəza gürcülər tərəfindən tutulmuşdu. ADR bu qəza ilə əlaqədar iddia irəli sürürdü.

4. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında mübahisəli, münaqişəli və müharibəli ərazi - Borçalı qəzası

Qəza 1918-1919-cu illərdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında mübahisəli və münaqişəli ərazi olmuşdur. Belə ki, Borçalının Sınıq körpüdən başlayıb Axalsixi qəzasının sərhədlərindək olan orta hissəsində 39 min nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Bu hissə indiki Marneuli, Bolnisi və Dmanisi rayonlarının ərazilərinə uyğun idi. Azərbaycan qəzanın bütün bu orta hissəsinin iddiasında idi. Çünki əhalinin 93 faizini azərbaycan türkləri təşkil edirdilər.

Qəzanın cənub hissəsində 34 min nəfərə qədər erməni yaşayırdı. Ermənistan qəzanın cənub hissəsinə göz dikmişdi. Gürcülərə gəldikdə onlar Borçalı qəzasının şimal hissəsində 4 min nəfərə qədər məskunlaşmışdılar. Gürcüstan "Tarixi ən'ənələrə" istinad edərək qəzanın bütün ərazisinə yiyələnməyə cəhd göstərirdi.

1918-ci ildə yaranmış əlverişli ictimai-siyasi şəraitdən istifadə edən bütün Cənubi Qafqaz türkləri "türk dövlətsiz olmaz" şüarı altında öz siyasi qurumlarını yaratmaq uğrunda hərəkata başladılar. Hərəkət onunla nəticələndi ki, 1918-ci ilin aprelində Axalsix-Axisqa türkləri müvəqqəti hökumət yaradıb, Anadolu türkləri ilə birləşmək üçün müraciət qəbul etdilər. Ömər Faiq Ne'manzadə hökumətin başçısı seçildi. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan türkləri məlum, milli, müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasını, 1918-ci ilin noyabrında naxçıvanlılar "Araz Türk Respublikası"nı, borçalılılar isə "Borçalı-Qarapapaq¹ Respublikası"nı qurdular.

1 "Qarapapaq" türk tayfa adıdır. Borçalıda, Qazaxda, Göycədə, Türkiyədə və İranda yaşayırlar. Zəngin xalq ədəbiyyatları var. Qazax rayonundakı Qarapapaq kəndinin adı onların yadigarıdır.

1918-ci ildə Borçalı türkləri Azərbaycan Demokratik Respublikasına müraciət qəbul etdilər. Müraciətdə deyilirdi: "Bu torpağın sahibləri bizik, sayca çoxluğu biz təşkil edirik. Burada hakim xalq olmaq üçün hər cür ləyaqətimiz vardır. Ona görə də bizim "Qarapapaq" adı ilə yarımüstəqil xanlıq kimi tanınmağımız və Azərbaycana birləşməyimiz barədə məsələ qaldırırıq".

Sonra, onlar, təcavüzdən qorunmaq və müstəqilliyi qoruyub saxlamaq üçün Borçalı-Qarapapaq, Axalsxi-Axisqa və Araz türk respublikaları birləşib "Qars İslam Şurası" yaratdılar. Borçalı kattası Emin ağa Qars İslam Şurasının ilk prezidenti seçildi. Şura türkləri birləşdirmək və qorumaq üçün ciddi fəaliyyətə başladı. 1919-cu il yanvarın 17-18-də yeni yaradılmış türk respublikalarının Qarsda böyük konqresi keçirildi. Konqresdə mərkəz Qars olmaqla Batumdan Ordubada qədər olan ərazidə müstəqil "Cənub-Qərbi Qafqaz Türk Respublikası" yaradıldı. Respublikanın sahəsi 40 min kvadrat kilometr, əhalisinin sayı 1 milyon 763 min 148 nəfər idi. Onun 1.535,824 nəfəri türk, 237.324 nəfəri qeyri türk idi. Təəssüf ki, bir neçə aydan sonra ingilislər bu respublikanı dağıtdılar.

Mə'lum olduğu kimi, Gürcüstanın da, Azərbaycanın da öz ərazisi var idi və onların dövlətləri həmin ərazidə quruldu. Lakin həmin sözləri Ermənistan haqqında demək olmaz. Ona görə ki, onların ərazisi yox idi. Azərbaycan və Gürcüstan rəhbərləri o zaman ermənilərə çox böyük qayğı və diqqətlə yanaşırdılar. Məsələn, Azərbaycan hökumətinin sədri Fətəlixan Xoyski deyirdi: "Biz indi bir-birimizdən aralanırıq ki, sonra daha möhkəm birləşək". Gürcüstan hökumətinin sədri Noye Jordaniya isə əlavə edirdi: "Öz müstəqil dövlətini yaratmaq üçün öz ərazisi olmayan erməni millətinə biz xüsusi diqqət yetirməliyik". Təəssüf ki, ermənilər "ayağıma yer eləyim, gör sənə neyləyim" siyasəti yeridir, Azərbaycan və gürcü xalqlarının e'tibar əə e'timadına layiq olmadıqlarını nümayiş etdirirdilər. Məsələn, onların Borçalı qəzası ilə əlaqədar olan iddiaları və nalayiq hərəkətləri dediklərimizə əyani misaldır.

1918-ci il oktyabrın 18-də Ermənistan Respublikasının qoşun hissələri Borçalı qəzasının içərilərinə soxuldular. Onlar Tiflis-İrəvan dəmiryolu xətti boyunca hərəkət edib Sənain stansiyasına gəlib çatdılar. Ordunun stansiyanı tutmaq cəhdi, o zaman stansiyada duran alman piketi tərəfindən e'tiraza səbəb oldu. Bundan sonra dəstə bir neçə kilometr cənuba tərəf geri çəkilib Köbər stansiyasında dayandı.

Oktyabrın 26-da Gürcüstan parlamentinin növbədənənar iclası çağrılıb orada xarici işlər və hərbi nazirlərin Borçalıda silahlı toqquşmalar haqqında hesabatları dinlənilədi. İclasda ermənilər haqqında belə bir mə'lum atalar sözündən də istifadə edildii: "Canavarı nə qədər yedirtsən, gözü yenə də meşədədir". Parlament Gürcüstan hökumətini Azərbaycanla dostluq-müttəfiqlik münasibətlərini genişləndirib fəallaşdırmağa çağırdı.

Bu zaman erməni qoşunları Borçalı qəzasının hüdudlarına soxulmuş, Pəmbək və Loru sahələrini tutmuş, Sənain və Köbər yüksəkliklərini ələ keçirib Borçalının bu barlı-bərəkətli yerlərində möhkəmlənidilər.

"Sakartvelo" qəzeti o zaman bu münasibətlə yazırdı: "Qonşularımız Gürcüstanı erməni mehmanxanası hesab edirlər. Əgər gürcülər və azərbaycanlılar kimi ermənilərin də öz etnoqrafik ərazisi olsaydı, üç xalqın dövlət bölgüsünü aparmaq və sonra rahatca dövlət işləri ilə məşğul olmaq asanlaşardı. Erməni ərazisi yaratmaq üçün qonşu xalqların canından-bədənindən parçalar qoparmaq lazım gəlir".

1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında vəziyyət daha da gərginləşdi. Qarşılıqlı ultimatumlar, notalar, e'tiraz teleqramları bir-birini əvəz etməyə başladı. Məsələn, dekabrın 17-də Ermənistan Xarici İşlər Komissarlığı həyasızlıqla Gürcüstana Kartli sərhədlərinə qədər ərazilərdən imtina etmək barədə ultimatum verdi. Bu üzdənirəq ultimatumu görə Gürcüstan, Borçalı, Axalkələk qəzalarından və Tiflis şəhəri də daxil olmaqla Tiflis quberniyasının böyük bir hissəsindən imtina etməli idi.

Həmin gün günorta üstü Tiflis universiteti tələbələrinin yığınağı oldu. Yığınaq yekdilliklə qərara aldı: "Hamımız Vətəni müdafiəyə gedirik!" Borçalı qəza sakinləri isə həmin

gün Tiflisə vurduqları teleqramda yazırdılar: "Qoy Ermənistan hökuməti bilsin ki, biz tarixdə Ermənistanın tərkibində olduğumuz bir günü də xarlamırıq". Dekabrın 19-da Gürcüstan hökuməti nota verib Ermənistanla diplomatik əlaqələri kəsdi. Gürcü ordusuna əmr verildi ki, Ermənistan tərəfdən işğal edilmiş Gürcüstan torpaqları azad edilsin. Ordu hücumə keçib erməni ordusunu bütün cəbhə boyu sıxışdırmağa başladı.

Məğlub olduğunu və belə getsə köhnə sərhədlərə qədər qovulacağını başa düşən ermənilər 1918-ci il dekabrın 31-də saat 24-də döyüşləri dayandıрмаğa razı olduqları barədə Gürcüstan hökumətinə teleqram göndərdilər. Müharibənin dayandırılmasında İngiltərə hökumətinin də böyük rolu oldu. 1919-cu il yanvarın 9-dan 17-nə qədər Tiflisdə Ermənistanla Gürcüstan arasında sülh konfransı keçirildi. Konfrans Borçalı qəzasında neytral zona yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Neytral zonaya əsasən borçalı qəzasının Loru nahiyəsi düşürdü. Loru nahiyəsinin neytral zona e'lan edilib, Ermənistana güzəştə gedilməsi nahiyədə yaşayan türklərin ciddi narazılığına səbəb oldu. Nahiyənin İlməzli, Qalaqala, Soyuqbulaq, Cücəkənd, Yırğançaq, Təzəkənd sakinləri Gürcüstan hökumətinə e'tiraz "Xahişnamə"si ilə müraciət etsələr də heç bir faydası olmadı. Ermənistanın zor siyasəti hər şeyi həll etdi.

Vəziyyəti belə görən Gürcüstan və Azərbaycan rəhbərləri hiss etdilər ki, tək əldən səs çıxmaz, güc birlikdədir. Ona görə də 1919-cu il iyunun 16-da Tiflisdə Gürcüstan və Azərbaycan Hökumətləri arasında hərbi ittifaq barədə müqavilə imzalandı. Tərəflər onların hər birinin istiqlalına və ərazi bütövlüyünə təhlükə yarandıqda bütün hərbi qüvvələrlə birgə çıxış etməyi öhdəyə götürdülər. Müqavilə tam müdafiə xarakteri daşıyırdı.

1920-1921-ci illərdə Azərbaycan və Gürcüstan Demokratik Respublikaları XI rus ordusu tərəfindən işğal edidikdən sonra Borçalı qəzasının Loru nahiyəsi Gürcüstandan alınıb Ermənistana verildi. Beləliklə, tarixi Borçalı mahalı da parçalanıb 2 hissəyə bölüşdürüldü. Şifahi xalq dilində işlənən "loru" ifadəsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu söz

qədim "loru" torpağının adı ilə bağlıdır. Pəmbək və Hamamlı ərazisinin ümumi adı "Loru", orada yaşayan camaatın dili isə "loru dili" adlanırdı.

1921-ci il iyunun 14-də Gürcüstan Müsəlman Şurasının sədri Ömər Faiq Ne'manzadə İnqiloab komitəsinin iclasında Borçalı qəzasında vəziyyət haqqında məruzə ilə çıxış edərək demişdir: "Mənim topladığım çoxlu faktlar göstərir ki, əhalisinin 80-85 faizini müsəlmanlar təşkil edən Borçalı qəzasında heç kəs onlarla hesablaşmır. Qəza İnqilab Komitəsinin tərkibində bir nəfər belə müsəlman yoxdur. Bütün Borçalı qəzası öz-özlüyündə qarşı-qarşıya duran iki düşərgəni xatırladır: bir tərəfdən azlıq təşkil edən almanlar, ermənilər, aysorlar, malakanlar, gürcülər, yunanlar - idarəedənlər kimi; digər tərəfdən çoxminli müsəlmanlar kütləsi - idarə olunanlar kimi". Ne'manzadə "müsəlmanlar" deyə "türkləri" nəzərdə tuturdu. Həmin sözlər indi də öz qüvvəsini qoruyub saxlayır.

5. Mübahisəli, münafişəli və müharibəli ərazilərin daşnak-bolşeviksayağı həlli

Erməni hikkəsi öz nəticəsini göstərdi. Oktyabr çevrilişi nəticəsində Cənubi Qafqazın müstəqil respublikaları yenidən işğal edildi. Ərazi mübahisələrini və sərhəd münafişələrini həll etmək üçün guya xüsusi "Zaqafqaziya komissiyası" yaradıldı. Əslində isə bu məsələləri komissiya deyil, mərkəzdə Stalin, Çiçerin və onun müavini Qaraxan, Zaqafqaziyada isə Orcenikidze, Mirzəyan, Mikoyan və digər sözü keçən adamlar həll edirdilər. Azərbaycanlılardan bu işdə heç kəs iştirak etmirdi və onlara heç e'tibar da edilmirdi. Elə buna görə də ərazi və sərhəd məsələləri daşnak-bolşeviksayağı həll edilərkən Azərbaycan barəsində haqsızlıqlara və özbaşınalıqlara yol verildi. Bunun nəticəsində isə onun ərazisinin böyük bir hissəsi alınıb Ermənistana verildi. Beləliklə, ermənilərin silahlı yolla ala bilmədikləri əraziləri Sovet hökuməti Azərbaycandan alıb onlara hədiyyə verdi. Məsələn:

1. Zəngəzur qəzasının ərazisi Azərbaycandan alınıb Ermənistana verildi və onun əsasında iki yeni qəza - Zəngəzur və Mehri qəzaları yaradıldı. Mehriyə bitişik ərazinin Ermənistana verilməsi nəticəsində bir növ dəhliz əmələ gəldi və Naxçıvan Azərbaycandan sün'i surətdə ayrı salındı.

2. Qazax qəzasının dağlıq hissəsi - Dilican Azərbaycan xalqının iradəsi əleyhinə ondan alınıb Ermənistana verildi. Halbuki, həmin hissə Azərbaycan tərkibində yeni yaradılmış olan Dilican qəzasını təşkil edirdi. "Dilican"ın Azərbaycan sözü olduğunu sübut etməyə isə ehtiyac yoxdur.

3. Zaqatala mahalı, hələ 1918-ci ilin iyununda əhalinin iradəsinə uyğun olaraq Azərbaycan hökumətinin tərkibində idi. Rusiya ilə Gürcüstan arasında sülh müqaviləsi bağlanarkən əhalisinin hamısının müsəlman olmasına baxmayaraq bu mahal Gürcüstana verilmişdi. Lakin 1921-ci ilin iyulunda Tiflisdə Zaqafqaziya Respublikalarının daxili sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün konfrans keçirildi. Konfrans qərara aldı ki, Gürcüstan Zaqatala mahalı barəsində hər cür iddialarından əl çəkir və bu barədə Gürcüstan İnqilab Komitəsi müvafiq Bəyannamə qəbul etdi. Bununla da Zaqatala mahalı haqqında qəbul edilmiş ədalətsiz qərar ləğv edildi.

4. Qarayazı düzü də konfransın qərarı ilə Azərbaycana qaytarıldı.

5. Borçalı və Axalsixi qəzalarına gəldikdə, onların hər ikisi Gürcüstanın tərkibində saxlanıldı. 1921-ci ildə isə Borçalının Loru nahiyəsi Gürcüstandan alınıb Ermənistana verildi.

6. Naxçıvan diyarının məsələsi naxçıvanlıların təkidi ilə 1920-ci ilin dekabrında həll edildi və o, yenidən Azərbaycanla birləşdirildi. 1921-ci il martın 20-də RSFSR-lə Türkiyə arasında bu münasibətlə müqavilə bağlandı. Müqavilədə yazılırdı: "Sazişə gələn hər iki tərəf razıdır ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 1-ci əlavəsində göstərilmiş sərhədlərdə Azərbaycanın himayəçiliyi ilə muxtar ərazi əmələ gətirsin, bir şərtlə ki, Azərbaycan onu heç bir üçüncü dövlətə verməyəcəkdir".

1921-ci il oktyabrın 13-də isə RSFSR-in iştirakı ilə Qarsda bir tərəfdən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan, digər tərəfdən isə Türkiyə arasında dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə hər üç Cənubi Qafqaz Respublikalarının xoş məramlarınının ifadəsi idi. Beləliklə, Naxçıvan diyarı Azərbaycanın tərkibində saxlanıldı.

7. Dağlıq Qarabağa gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, 1921-ci il iyulun 5-də RK(b)P MK Qafqaz bürosunun plenumu, bir gün əvvəl, yə'ni iyulun 4-də onun Ermənistana verilməsi haqqında səhv və zərərli qərarı ləğv etdi. Plenum Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu qə't'i və birmə'nalı şəkildə qəbul etdi. Beləliklə, Dağlıq Qarabağ torpağının əzəli və əbədi sahibinin Azərbaycan olduğu bir daha təsdiq edildi. 1923-cü il iyulun 7-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti təşkil edildi.

1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaçanın 114 min kvadrat kilometrə qədər ərazisi olmuşdur. Onun 97,298 min kvadrat kilometr mübahisəsiz, 16,599 min kvadrat kilometr isə mübahisəli ərazilər idi. Ərazi mübahisələri və sərhəd münaqişələri daşnak-bolşeviksayağı "həll edildikdən" sonra Azərbaycan ərazisi 86,600 min kvadrat kilometr qaldı. Deməli, Sovet imperiyası özünün ilk illərində Azərbaycanın 30 min kvadrat kilometrə qədər ərazisini hissə-hissə alıb ermənilərə verdi. 1988-1993-cü illərdə isə Rusiya Federasiyasının köməyi ilə daha 16 min kvadrat kilometr ərazi işğal edilib Ermənistana verilmişdir. Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə cəmi 9 min kvadrat kilometr ərazisi olan Ermənistan indi 46 min kvadrat kilometrə qədər Azərbaycan ərazisinə nəzarət edir.

XVI FƏSİL

BAKIDA ERMƏNİ DÖVLƏTİ YARATMAQ TƏŞƏBBÜSÜ PUÇA ÇIXDIQDAN SONRA ONUN YERİNİN ŞİMALI AZƏRBAYCANIN QƏRB ZONASINA KEÇİRİLMƏSİ (1918-1991)

1. Ermənistan Demokratik Respublikası - Azərbaycan hökumətinin irəvanı güzəşt etməsi nəticəsində yaradılmışdır

2. Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan SSR-nin sahəsi Azərbaycan əraziləri hesabına daha da genişləndirilmişdir

1. Ermənistan Demokratik Respublikası - Azərbaycan hökumətinin İrəvanı güzaşt etməsi nəticəsində yaradılmışdır

Mə'lum olduğu kimi, 1917-1918-ci illər mürəkkəb illər idi. Rusiyada 1917-ci il fevral burjuva-demokratik inqilabı qalib gəlmiş, mütləqiyyət devrilmiş, rus burjuaziyası hakimiyyət başına gəlmişdi. Lakin burjuaziyanın qənimi kəsilmiş bolşeviklər cəmi 8 aydan sonra, 1917-ci ilin oktyabrında çevriliş edib, burjuaziyanı yıxdılar və Petroqradda hakimiyyəti öz əllərinə aldılar. Bir həftədən sonra, 1917-ci il oktyabrın 31-də onlar Bakıda ilk erməni tipli dövlət yaratdılar. 9 aydan sonra 1918-ci il iyulun 31-də hökumət heç bir sosial dayağa malik olmadığına görə devrildi. 1918-ci il avqustun 1-də başqa bir diktatura - Sentrokaspi diktaturası quruldu, cəmi ay yarım fəaliyyət göstərdikdən sonra, sentyabrın 15-də o da dağıldı. Bu müddət ərzində paytaxtı Tiflis olan və tərkibi Rusiya dövlət dumasına Zaqafqaziya seçilmiş deputatlardan ibarət olan iki hökumət yaradıldı. Onun biri 1917-ci ilin noyabrında yaradılıb - 1918-ci ilin martına qədər fəaliyyət göstərmiş Zaqafqaziya komissarlığı idi. İkincisi, 1918-ci ilin fevralında yaradılıb - maya qədər fəaliyyət göstərmiş Zaqafqaziya seymi idi.

Zaqafqaziya seyminin xidməti ondan ibarət oldu ki, o, Zaqafqaziyanı Sovet Rusiyasından rəsmən ayırdı, sonra isə özünü buraxdı. Bu zəmin üzərində Tiflisdə müstəqil Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan Demokratik Respublikaları e'lan edildilər. Bunlardan sonra Naxçıvanda Araz türk respublikası, Gürcüstan ərazisində Borçalı qarapapaq respublikası və Axalsix-Axisqqa türk respublikası e'lan edildi. Daha sonra onların üçü birləşib "Cənubi-qərbi Qafqaz türk respublikası" yaratdılar. Düzdür, ingilislər gələn kimi Türkiyənin acığına onların hamısını ləğv etdilər. Lakin məqsədimiz odur, oxucuya çatdıraq ki, ermənilərdən başqa, respublika e'lan edənlərin hamısının öz dövlətini qurmaq üçün yeri, yurdu, məskəni var idi. Belə ağır, gərgin daxili və xarici, ictimai və siyasi bir şəraitdə başqalarının əraziləri hesabına, ermənilər, birinci növbədə vaxtilə çar Rusiyası

tərəfindən köçürüldükləri və nisbətən yığcam olduqları Şimali Azərbaycanın qərb əraziləri hesabına dövlət yaratmaq qərarına gəldilər. Əvvəl Azərbaycan Demokratik hökumətinin ermənilərə güzəşti, sonra sovet imperiyasının ermənilərə yaxından köməyi və yardımı ilə bu işin necə başa gəldiyinə nəzər salmaq.

Daşnakların və bolşeviklərin Bakıda ilk erməni tipli dövlət yaratmaq təşəbbüsləri puça çıxdıqdan sonra onlar, Şimali Azərbaycanın qərb ərazilərində yeni erməni dövləti yaratmaq qərarına gəldilər. Mə'lum olduğu kimi, ermənilər çar hökuməti tərəfindən Yaxın Şərq ölkələrindən əsasən Şimali Azərbaycanın qərb zonasına köçürülmüşdülər. Bunun üçün təkcə bir faktı demək kifayətdir ki, köçürmə yolu ilə həmin diyarın əhalisi 1831-ci ildəki 161 min 700 nəfərdən - 1914-cü ildə 1 milyon 14 min nəfərə çatdırılmışdı. Eyni zamanda həmin ərazidən 1 milyon 500 min nəfər Azərbaycan türkü qovulmuşdu. Beləliklə, 1917-ci ildə İrəvan quberniyasında əhalinin tərkibi dəyişdirilib, müsəlmanlar 38 faizə endirilmiş, ermənilər isə 60 faizə qaldırılmışdılar. Düzdür, quberniyanın Şərur-Dərələyəz (66,7%), Sürməli (63,6%) və Naxçıvan diyarında əhalinin nisbətini hələ ermənilərin xeyrinə dəyişdirə bilməmişdilər, lakin İrəvanda (52%), Yeni Bəyaziddə (68,5%), Eçmiədzində (68,6%) və Aleksandropolda (90%) dəyişdirmişdilər. Buna görə də onlar belə hesab edirdilər ki, özlərinə sosial dayaq tapacaqlar. Bu məqsədlə 1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya seymi buraxıldıqdan sonra Gürcüstan və Azərbaycanla birlikdə ermənilər də müstəqil Ermənistan Demokratik Respublikası e'lan etdilər. Deməli, respublika e'lan edildi, lakin qurulması üçün ərazisi yox idi. Ermənilərin mütləq çoxluq təşkil etdiikləri yeganə yer Aleksandropol (Gümrü) idi ki, o da öz günahları üzündən Anadolu türkləri tərəfindən tutulmuşdu.

Respublika e'lan edib, havadan asılı vəziyyətdə qalan ermənilər yönlərini yenə də daha üzüyola olan müsəlmanlara, yə'ni Azərbaycan türklərinə tutdular. Erməni nümayəndələri yardım üçün Azərbaycan hökumətinə müraciət edib, müsbət cavab aldılar. 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurasının iclası keçirildi. Nazirlər Şurasının sədri Fətəlixan Xoyski Erməni Milli Şurası ilə danışıqlar haqqında iclasa

mə'lumat verdi. Mə'lum oldu ki, respublika yaratmaq üçün ermənilərə siyasi mərkəz lazımdır. Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduğuna görə, belə bir siyasi mərkəz yalnız İrəvan ola bilər. Ona görə də o, bu şəhərin ermənilərə güzəştə gedilməsini labüd hesab etdi. Milli Şura İrəvan şəhərinin güzəşt edilməsi ilə əlaqədar olaraq meydana çıxacaq problemləri həll etmək üçün Seyidovdan, Rzayevdən və Cəfərovdan ibarət nümayəndə hey'ətini İrəvana göndərməyi lazım bildi. Beləliklə, Ermənistan Demokratik Respublikası yaradıldı.

1918-ci il iyunun 4-də Türkiyə ilə hər üç respublika - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında "Sülh və Dostluq" haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Eçmiədzin və Aleksandropol da Türkiyəyə keçirdi. Batum müqaviləsinin şərtlərinə görə Ermənistan respublikasının sahəsi 9 min kvadrat kilometr idi.

1918-ci ildə 9 min kvadrat kilometrlik bu üzdənirəq Ermənistan ərazisində 575 min nəfər Azərbaycan türkü yaşayırdı. Daşnakların avantürist "təmizləmə", yə'ni türksüzləşdirmə siyasəti nəticəsində 1920-ci ildə onlardan cəmi 11 min nəfər qalmışdı. Başqa sözlə 575 min nəfərin 98 faizi qırılmış və qovulmuşdu. Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə bütün Ermənistanda azərbaycanlıların başına müsibətlər açılmış, günahsız adamlar, qadın və uşaqlar ağılasıgmaz işgəncələrlə qətlə yetirilmişlər. İrəvanın güzəşti nəticəsində və onun əsasında yaradılmış Ermənistan Demokratik Respublikası 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan xalqına baha başa gəldi. 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan Demokratik Respublikası devrildi və əvəzində Ermənistan SSR yaradıldı. İndi gəlin görək Ermənistan SSR-in sahəsi Şimalı Azərbaycanın hesabına daha nə qədər genişləndirildi?

2. Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan SSR-in sahəsi Azərbaycan əraziləri hesabına daha da genişləndirilmişdir

Mə'lum olduğu kimi, hələ 1918-ci ildən, yə'ni respublikaların müstəqilliyi dövründən başlayaraq Cənubi Qafqazda ərazi mübahisələri, sərhəd münaqişələri və müharibələr mövcud idi. 20-ci illərin əvvəllərində ərazilərin və sərhədlərin

ədalətsiz bölüşdürülməsi nəticəsində Azərbaycan özünün bir sıra əzəli, tarixi, qanuni ərazilərindən məhrum edildi. Məsələn, Zəngəzur qəzası, Göyçə mahalı, Göyçə gölü, Vedibasar mahalı, Dərələyəz və Dilican mahalları Azərbaycandan alınıb ermənilərə verildi. Onsuz da yuxarıda dediyimiz kimi, erməni dövləti 9 min kvadrat kilometrlik Azərbaycan ərazisində qurulmuşdu. Sovet hökuməti öz hakimiyyətinin ilk illərindəcə Azərbaycandan daha 9 min kvadrat kilometr kəşib onlara verdi. Bununla Ermənistanın sahəsi Azərbaycan əraziləri hesabına 9 min kvadrat kilometrə - təxminən 30 min kvadrat kilometrə çatdırıldı. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının IV cildinin 82-ci səhifəsində göstərilir ki, 1979-cu il yanvarın 17-nə qədər Ermənistanın sahəsi 29 min 800 kvadrat kilometr olmuşdur. Deməli, sonrakı illərdə də ermənilər Azərbaycan xalqının canından, bədənindən daha 20 min kvadrat kilometr ərazi "qoparıblar".

Bütün bunlar Şaumyanın, Mirzəyanın və Mikoyanın quldur dəstəsi başda olmaqla erməni mənşəli rəhbər işçilərin uzun illər boyu respublikada yeritdikləri anti-azərbaycan siyasətinin nəticəsi idi. Onların xəyanəti nəticəsində 30-40-cı illərin repressiyaları xüsusilə Azərbaycan üçün daha ağır keçmişdir. 1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra bütün müttəfiq respublikalar kimi Ermənistan da müstəqil respublikaya çevrildi. Müstəqil respublikaya çevrildikdən sonra ermənilər Azərbaycana yeni təcavüz etdilər. Bu haqda ətraflı bəhs edəcəyik.

Ermənilərlə azərbaycanlılar arasında mövcud olmuş qanlı münaqişəyə xalqımız çox haqlı olaraq "erməni-müsəlman davası" adı vermişdir. Çünki bu münaqişə təkcə ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında olmayıb, ermənilərlə Azərbaycanda yaşayan bütün müsəlmanlar arasında olmuşdur və indi də var. Beləliklə, müharibə və münaqişənin bütün ağırı və acılarına, iztirab və məşəqqətlərinə təkcə türklər deyil, bütün müsəlmanlar, o cümlədən kürdlər, ləzgilər, talışlar və digər xalqlar da məruz qalmışlar və qalırlar. Düzdür, saylarına görə türklər daha çox məhrumiyətlərə düşər olurlar, lakin azlıqda qalan millətlər də onlardan geri qalmırlar.

Son zamanlar bu münaqişə öz miqyasını daha da genişləndirərək Azərbaycanda yaşayan başqa dinli millətləri də özünə cəlb etmişdir. Azərbaycanda yaşayan rus, yəhudi və digər millətlər belələrindəndirlər. Düzdür, münaqişənin əsasında din məsələsi deyil, torpaq məsələsi, ərazi məsələsi durur. Yaşadığı torpaq, ərazi isə bütün millətlər üçün əziz və müqəddəsdir. Ona görə də bütün millətlər öz yaşadıkları və becərdikləri torpağı və onun üstündə yaratdığı mülkü qorumağı, müdafiə etməyi özü üçün şərəf və ləyaqət işi hesab edir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının sərhəd toxunulmazlığını və ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün yaradılmış Milli Ordu sıralarında bütün millətlərin nümayəndələri iştirak edir və ön cəbhədə mərdliklə vuruşurlar. Arxa cəbhədə isə onlar siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar və kütləvi hərəkatlar vasitəsilə dövlət quruculuğu işində iştirak edir, ictimai-siyasi və əmək fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Azərbaycan torpaqlarında yaşayanların hamısı milliyətindən asılı olmayaraq "Azərbaycanlı"dırlar. Bu mə'nada erməni genosid (soyqırımı) cinayəti bu torpaqda yaşayanların hamısına, bütün millətlərə, bütün "Azərbaycanlılara" qarşı çevrilmişdir. Çünki Azərbaycan torpağı milliyətindən və dinindən asılı olmayaraq bütün azərbaycanlıların torpağı, yeri, məskəni, məkanı, ərazisi və beləliklə də Vətənidir. Vətənə uzanan qara əli kəsmək isə bu Vətəndə yaşayanların hamısının müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Şimalı Azərbaycan bir əsrdən artıq müddət ərzində rus imperiyası tərkibində, 70 ildən artıq isə Sovet imperiyası tərkibində olmuşdur. Təəssüf ki, hər iki imperiyada müsəlmanlara qarşı soyqırımı siyasəti davam etmişdir. Hər iki imperiya bunun qarşısını nəinki almamış, əksinə daha əlverişli şərait yaratmışdır. Hər iki imperiya erməniyə-döğmə, azərbaycanlıya isə ögey münasibət bəsləmişdir. Halbuki, hər iki imperiya Azərbaycandan dah çox fayda götürmüşdür. Xüsusilə Sovet imperiyasını Alman faşizmindən Azərbaycan yanacağı xilas etmişdir. Lakin erməni ilə azərbaycanlının mənafeyi toqquşan kimi imperiya başçıları çəkilib erməni tərəfdə dayanmışlar.

XVII FƏSİL

ŞİMALI AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT QURUMLARININ İMPERİYA STRUKTURLARINA DAXİL EDİLMƏSİ YOLU İLƏ HÜQUQLARININ MƏHDUDLAŞDIRILMASI VƏ AMANSIZ SİYASİ REPRESSİYALAR (1922-1991)

1. "İmperiya" anlayışı haqqında
2. Azərbaycan SSR-nin qanunverici və icraedici orqanları
3. Azərbaycanın - ZSFSR-nin tərkibinə daxil edilməsi və hüquqlarının məhdudlaşdırılması
4. Zaqfederasiyanın - SSRİ tərkibinə daxil edilməsi və hüquqlarının daha da məhdudlaşdırılması
5. İmperiyanın Azərbaycanda ağır siyasi repressiyaları və onun fəlakətli nəticələri
6. Azərbaycan tarixinin tədqiqi, tədrisi və təbliği üzrə dövlət proqramı və onun yerinə yetirilməsinin vəziyyəti

1. "İmperiya" anlayışı haqqında

İmperiya latın sözüdür - "hakimiyyət", "dövlət" deməkdir. Dövlət başçısı imperator olan monarxiya dövlətlərinə imperiya deyilir. Məsələn, Roma dövləti eradan əvvəl I əsrin sonunda Oktavian Avqust dövründən imperiya adlanırdı. Burjuva Fransası I Napoleonun dövründə I imperiya, III Napoleonun dövründə II imperiya adlanmışdır. Avstriya 1804-cü ildən Avstriya imperiyası, 1868-ci ildən 1918-ci ilə qədər isə Avstriya-Macaristan imperiyası adlanmışdır. Almaniya 1872-ci ildən 1918-ci il inqilabınadək imperiya adlanmışdır.

Bəzən çoxlu müstəmləkələri olan, öz əzəli torpaqlarından çıxıb, özgə ərazilərində yerləşən iri dövlətlərə də imperiya deyilir. Məsələn, Böyük Britaniya imperiyası, Osmanlı imperiyası, Rusiya imperiyası və s. Çar Rusiyası 1721-ci ildən - I Pyotr dövründən - 1917-ci ilə qədər imperiya olmuşdur. Düzdür, 1917-ci il fevral burjuva-demokratik inqilabı nəticəsində rus imperatoru devrildi, lakin Rusiyada imperiyaya son qoyulmadı. Fevral inqilabından cəmi 8 ay sonra Oktyabr çevrilişi nəticəsində hakimiyyətə gələn bolşeviklər yeni, daha dəhşətli imperiya - Sovet imperiyasını yaratdılar. Rus imperiyası 200 ilə qədər, Sovet imperiyası isə 70 ilə qədər yaşadı. Hər iki imperiya xalqlar həbsxanası idi. Şimalı Azərbaycan 1801-ci ildən 1917-ci ilə qədər Rus imperiyasının, 1922-ci ildən 1991-ci ilə qədər isə Sovet imperiyasının tərkibində olmuşdur. 1991-ci ildə yaradılmış Rusiya Federasiyası da imperiyadır. Ona görə ki, o da öz əzəli rus ərazilərində deyil, özgə ərazilərində yerləşmişdir. Cənubi Azərbaycan isə bütün bu illər ərzində İran imperiyasının tərkibində olmuşdur. Şimalı Azərbaycan Rusiya, Cənubi Azərbaycan isə İran inqilablarında aparıcı rol oynamışdır. Bu günkü mühaziyyətimiz Şimalı Azərbaycanın Sovet imperiyası dövründəki dövlət qurumlarının imperiya strukturlarına daxil edilməsinə həsr ediləcəkdir.

2. Azərbaycan SSR-nin qanunverici və icraedici orqanları

1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə Azərbaycan Demokratik Respublikasının paytaxtı Bakı şəhəri XI rus

ordusu tərəfindən işğal edildi və milli, müstəqil respublika devrildi. Həmin gün aprelin 28-də Sovet hökuməti, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası quruldu. Respublikanın ali hakimiyyət orqanı olan - Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yaradıldı. AMİK-nın tərkibi aşağıdakılardan ibarət idi: Nəriman Nərimanov - sədr, Dadaş Bünyadzadə, Mirzə Davud Hüseynov, Qəzənfər Musabəyov, Həmid Sultanov, A.Əlimov və Əliheydər Qarayev - üzv. Sonra Azərbaycan İnqilab Komitəsinin yerlərdəki orqanları - qəza, nahiyə və kənd inqilab komitələri yaradıldı. Azərbaycan müvəqqəti İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 29 aprel tarixli əmri ilə Azərbaycan fəvqəladə komissiyası, 3 may tarixli qərarlarla qəzalarda inqilab komitələri, 5 may tarixli dekretlə Ali İnqilab Tribunalı, 13 may tarixli qərarla fəhlə-kəndli Qızıl ordusu, 28 may tarixli qərarla isə Fəhlə-Kəndli Müdafiə Şurası yaradıldı.

1920-ci il 5 may, 15 may, 27 may, 6 iyun, 9 iyun, 15 iyun, 24 sentyabr, 29 noyabr və ilaxır dekretlərlə torpaq, meşə, su, yeraltı sərvətlər, neft sənayesi, Xəzər ticarət donanması, banklar, balıq sənayesi, dəmir, mis mədənləri, pambıq təmizləyən zavodlar və sair milliləşdirildilər. Məktəblər - məscid və kilsədən ayrıldılar, pulsuz təhsil hüququ verildi, qadınların hüquq bərabərsizliyi, silki imtiyazlar, titullar, dini və milli məhdudiyətlər ləğv edildi. 1920-ci il 24 sentyabr tarixli dekretlə "işləməyən dişləməz" prinsipi e'lan edildi. Bütün bu tədbirlər Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi tərəfindən həyata keçirildi.

1921-ci il mayın 19-da Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi - Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə çevrildi. Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1937-ci ilə qədər ali qanunverici orqan kimi fəaliyyət göstərdi. 1937-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasının qəbul edilməsi nəticəsində MİK öz fəaliyyətini dayandırdı və Azərbaycan SSR Ali Sovetinə çevrildi. Beləliklə, 1937-ci ildən Ali Sovet qanunverici orqan oldu. Azərbaycan SSR Ali Soveti birpartiyalı sistem üzərində qurulmuşdu, 4 il müddətinə seçilirdi. Ali Sovet və onun Rəyasət Hey'əti 1991-ci ilə qədər, yəni SSRİ dağılana və müstəqil Azərbaycan Respublikası bərpa edilənə qədər

respublikada dövlət hakimiyyətinin ali orqanı oldu. Lakin bütün bunlar sözdə idi, işdə isə ali orqan Moskvada idi və hər şeyi o həll edirdi. Azərbaycanla gəldikdə onun müstəqilliyinə 1920-ci il 28 aprel çevrilişi ilə son qoyulmuşdu, az və çox dərəcədə müstəqilliyə isə SSRİ tərkibinə daxil olana qədər malik idi.

Azərbaycan SSR-nin icraedici orqanına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, 1920-1946-cı illərdə Azərbaycan SSR-də icraedici orqan kimi Xalq Komissarlar Soveti fəaliyyət göstərmişdir. XKS 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan müvəqqəti İnqilab Komitəsi tərəfindən təşkil edilmişdi. 1946-cı il mayın 28-dən XKS Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti adlandırıldı. Nazirlər Soveti ali icraedici orqan idi. Nazirlər Soveti 1991-ci ildə SSRİ dağılana qədər fəaliyyət göstərirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, qanunverici orqanlar müstəqil qanun vermək hüququna, icraedici orqanlar isə müstəqil icra etmək hüququna malik deyildilər. Qanunu da Moskva verirdi, icra etmək haqqında göstərişi də. Azərbaycan dövlət orqanlarının hüquqları isə yalnız kağız üzərində, yəni Konstitusiyada idi. Düzdür, imperiya dövründə qanunlar yazılır, qərarlar qəbul edilirdi. Lakin MK, vilayət, şəhər və rayon partiya komitələrinin birinci katiblərinin iradələri qanun və qərarlardan üstün tutulurdu. Ona görə ki, yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycan təkpartiyalı sistem üzrə qurulmuşdu. Respublika imperiya strukturlarına qəbul edildikdən sonra isə onun hüquqları daha da məhdudlaşdı. Belə strukturun biri Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası idi.

3. Azərbaycanın Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil edilməsi və hüquqlarının məhdudlaşdırılması

1922-ci ilin martında Azərbaycan SSR Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil edildi. ZSFSR 1936-cı ilə qədər davam etdi. ZSFSR-nin yaradılması üç mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələdə Zaqafqaziya

respublikalarının təsərrüfat fəaliyyətləri birləşdirildi. Bu mərhələdə dəmir yolları, xarici ticarət, həmkarlar və komsomol təşkilatları birləşdirilib, iqtisadi büro yaradılmasına nail olundu. İkinci mərhələ Zaqafqaziya respublikalarının dövlət-siyasi birləşdirilməsi mərhələsi oldu. Bu mərhələdə hərbi və maliyyə işləri, xarici siyasət, xarici ticarət, yollar və rabitə, iqtisadi siyasətə rəhbərlik və əksinqilabla mübarizə məsələləri birləşdirilib üç respublikanı idarə etmək üçün yaradılmış İttifaq Sovetinin Rəyasət Hey'ətinə verildi.

Üçüncü mərhələdə Zaqafqaziya respublikalarının birləşdirilməsi başa çatdırıldı. 1922-ci il dekabrın 10-da Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı keçirildi. Qurultay ZSF SR-nın yaradılmasını rəsmiləşdirdi və onun Konstitusiyasını qəbul etdi. Qurultay həmçinin ZSF SR-nın ali orqanı - Zaqafqaziya MİK-ni seçdi və onun SSRİ tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Beləliklə, qanunverici və icraedici funksiyaları mərkəzləşdirib Zaqafqaziya respublikalarının MİK-si öz üzərinə götürdü ki, bu da respublikaların hüquqlarını xeyli məhdudlaşdırmış oldu. Həm də imperiyanın yeni strukturu - SSRİ-nin yaradılması üçün çox böyük rol oynadı.

4. Zaqfederasiyanın SSRİ tərkibinə daxil edilməsi və hüquqlarının daha da məhdudlaşdırılması

1922-ci il dekabrın 30-da I Sovetlər qurultayı SSRİ-ni təşkil etdi. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Zaqfederasiya tərkibində SSRİ-yə daxil oldular. 1936-cı il dekabrın 5-də VIII fəvqəladə Sovetlər qurultayı isə guya öz tarixi vəzifəsini yerinə yetirdiyinə görə Zaqfederasiyanı ləğv etdi. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan guya suveren müttəfiq respublikalar kimi SSRİ tərkibinə daxil oldular.

SSRİ tərkibində 15 müttəfiq respublika, 20 muxtar respublika, 8 muxtar vilayət, 10 muxtar mahal, 129 ölkə və vilayət, 3201 rayon, 2124 şəhər, 3936 şəhər tipli qəsəbə var idi, paytaxtı Moskva şəhəri idi. 1977-ci ildə SSRİ-nin axırıncı Konstitusiyası qəbul edildi. SSRİ-də ali dövlət

hakimiyyət orqanı - SSRİ Ali Soveti idi, ali icraedici orqan isə Nazirlər Soveti idi. Dövlətə, hökumətə və bütün ictimai təşkilatlara Sov. İKP rəhbərlik edirdi. SSRİ təkpartiyalı sistemə malik idi. SSRİ-nin dövlət himni, Dövlət gerbi və dövlət bayrağı var idi.

SSRİ çoxmillətli dövlət idi. SSRİ-də 300 milyona qədər əhali, 100-dən çox millət, xalq, etnik qrup yaşayırdı. Məsələn, Orta Volqa boyu rayonlarda və Cənubi Uralda türk dilli çuvaşlar, başqırdlar, tatarlar yaşayırdılar. Maldovanın cənubunda türk dilində danışan qaqauzlar məskunlaşmışdılar. Cənubu Qafqazda yaşayan azərbaycanlılar Şimali Qafqazda yaşayan qaraçaylılar, balkarlar, qumuqlar və noqaylar - türkdürlər. Orta Asiya və Qazaxıstanda yaşayan özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, türkmənlər, qarakaqlar türkdürlər. Sibir və Uzaq Şərqdə yayılmış yakutlar, altaylar, şorlar, xakaslar, tuvalılar, doqanlar, tofalar türkdürlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, SSRİ-nin ən böyük kətəyi də türkdillilərə, yəni türklərə dəymişdir.

SSRİ dünyanın ən böyük, qüvvətli və zəhmli imperiyası idi. O, 1922-ci ildə yaradıldı və 1991-ci ildə dağıldı. SSRİ-nin taleyi də dünyada mövcud olmuş bütün digər qüvvətli, zəhmli imperiyaların taleyi kimi oldu. Yəni tarix səhnəsindən həmişəlik olaraq çəkilib getdi. Ən maraqlı budur ki, bu imperiya bizim gözlərimiz önündə dağıldı. Bunun dağılması bizim üçün Roma, Bizans, Osmanlı, imperiyaları və digər imperiyalar kimi tarix deyildir. Biz Sovet imperiyasının necə dağıldığının şahidləriyik. Elə bir qüvvə olmadı ki, onun dağılmasının qarşısını ala bilsin. İmperiyayı zaman özü yaratdığı kimi, özü də dağıtdı. Düzdür, imperiya qüvvələri hey cəhd göstərirlər ki, onu yenidən bərpa etsinlər, lakin nail ola bilmirlər. Hər dəfə onlar Don Kixot kimi gülünc vəziyyətə düşürlər. Axı Don Kixot da çox cəhdlər etdi ki, cəngavərlik dövrünü geri qaytarsın. Lakin nəinki nail ola bilmədi, əksinə hər cəhd zamanı gülünc vəziyyətdə qaldı. İmperiya dövrü də, cəngavərlik dövrü kimi tarixin zibilliklərinə atılmışdır.

5. İmperiyanın Azərbaycanda ağır siyasi repressiyaları və onun fəlakətli nəticələri

Məlum olduğu kimi, sovet imperiyasının bütün həyatı dəhşətli siyasi repressiyalarla keçmişdir. 30-cu illər isə onun ən yüksək zirvəsi olmuşdur. E'tiraf edək ki, imperiyaya daxil olan bütün xalqlar repressiyalara məruz qalmışlar. Lakin türk xalqları və onun tərkib hissəsi olan Azərbaycan xalqı daha çox məhrumiyətlərə düçar olmuşlar. Bu imperiyanın "ələmətdar" cəhətlərindən biri o idi ki, o, birinci növbədə məhz onu quranları cəzalandırırdı. Məsələn, təkcə bunu demək kifayətdir ki, 1937-1938-ci illərin şiddətli repressiyalarından sonra Lenin dövründəki Sov.İKP Siyasi Bürosu üzvlərindən demək olar ki, təkcə Stalin özü qalmışdı. Qalanlarının hamısına divan tutulmuşdu. Stalin isə özünə yeni ətraf düzəltdi. Onun bütün dedikləri ətrafındakılar tərəfdən təkrar və təsdiq edilirdi. Sovet xalqı isə onların dediklərini nəinki təkrar və təsdiq edirdilər, həm də ayağa duraraq uzun zaman arasıkəsilməyən sürəkli alqışlarla qarşılayırdılar. 300 milyon nəfərlik Sovet xalqı beləcə tərbiyə edilirdi.

Azərbaycana gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan KP MK-nın o zamankı birinci katibi M.C.Bağirovun da əsasən ermənilərdən ibarət öz ətrafı və əlaltıları var idi. Məsələn, Akopov, Markaryan, Qriqoryan, Asaturov, Yemelyanov, Sumbatov-Topuridze, Borşev və başqaları. O da Azərbaycanı bunlarla idarə edirdi. Onlar, Stalinin, Mikoyanın və Beriyanın yuxarıdan verdikləri bütün göstərişləri xüsusi qəddarlıqla yerinə yetirir, öz arzu və istəklərini də onlara əlavə edirdilər. Bütün bunların nəticəsində 1937-ci ildə Bakıda R.Axundov, Ə.Qarayev, S.M.Əfəndiyev, Q.Musabəyov, H.Vəzirov, D.Bünyadzadə, H.Səfərov, B.Xanbudaqov və başqa partiya və sovet işçilərinə "əksinqilabçı millətçi mərkəzin işi" ilə əlaqədar olaraq divan tutuldu. Şamaxıda H.Sultanov, X.Hüseynov, İ.İbrahimov, A.Avalov, Ə.Məmmədov, Ə.Əmirov, A.Kələntərov, S.Cəbiyev və başqalarından ibarət "əksinqilabçı" "casus-terrorçu", "burjua-millətçi" təşkilatın işi nəticəsində amansızcasına cəzalandırıldılar. 1938-ci ildə Gəncədə isə

Xalq Torpaq Komissarlığı sistemində "əksinqilabi burjua-millətçi", "üsyankar terrorçu ziyankar təşkilatın" işi ilə əlaqədar Q.Vəzirov və digər hərbcilərin işi və "Azneft işi" deyilən üzdəniraq işlər nəticəsində Azərbaycanın onlarla, yüzlərlə və minlərlə dövlət xadiminə, günahsız alim və yazıçısına, fəhlə və kəndlisinə amansız divan tutuldu.

"Müttəhimlər" üçün saxta ittihamlar irəli sürür, işgəncələr verir, cismani cəza tədbirləri tətbiq edirdilər. Bu yolla onların "günahları" boyunlarına qoyulurdu. Məsələn, Zaqfəderasiya XKS sədri Q.Musayev o qədər döyülmüşdü ki, ağılı itirmək dərəcəsinə gəlmişdi. Dəhlizdən ayaq səsi eşidən kimi o, çarpayının altında gizlənirmiş. R.Axundov və H.Sultanovla bağlı tək-cə bir məhkəmə prosesində 1700 adam, o cümlədən 20 xalq komissarı və müavini, 34 rayon icraiyyə komitəsinin sədri, 52 raykom katibi, 8 professor və başqaları amansızlıqla cəzalandırıldılar. "Azneft" işi ilə bağlı "Xəzər gəmiçiliyində" 3.300 nəfər adam isə cəza tədbirlərinin qurbanı oldular.

1937-ci ilin iyun ayında keçirilmiş Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının iclası H.Cavidi, H.Sanlıını, M.Müşfiqi xalq düşməni kimi ittifaqdan xaric etdi. Yusif Vəzir Çəmən-zəminlinin, S.Mümtazın, S.Hüseynin, Qantəmirin, Musaxanlının, S.M.Qənizadənin və Qurban Musayevin isə ittifaqda qalmasını qeyri-mümkün hesab etdi. Beləliklə, 1937-1938-ci illərdə Azərbaycanda 40 minə qədər adam saxta ittihamlarla cinayət məs'uliyətinə cəlb edilmişdi. 1937-1940-cı illərdə hər il 12 min adam həbs edilirdi. 30-40-cı illərdə və 50-ci illərin əvvəllərində 70 mindən çox adam cəza tədbirlərinin qurbanı olmuşdu ki, onun 29 mini ziyalı idi.

Beləliklə, sağıcı südün üzünü alıb, qalan üzsüz süddən qatıq çalıb pendir tutub sonra onu bazara çıxarıb xam alıcılara üzlü pendir, üzlü qatıq kimi satıb qazandığı kimi, sovet imperiyası da millətin üzünü - alimini və ziyalisını götürüb, fəhlə və kəndlisini tərifi-ləməyə başlamışdı. Çünki onlar imperiyanın siyasətinə qarşı çıxmırdılar. Bu da imperiyanı tə'min edirdi.

Şaumyan, Mirzoyan, Mikoyan dəstəsi başda olmaqla erməni mənşəli rəhbər işçilər uzun illər boyu imperiyada antitürk xətti həyata keçirərək xalqımıza böyük ziyan vurmuşdur. Onların xain əməlləri sayəsində Stalin-Beriya repressiyaları Azərbaycanda çox ağır keçmişdir. Totalitar rejim dövründə yüz minlərlə azərbaycanlı, xüsusilə ziyalılar "xalq düşməni", "qolçomaq", "millətçi", "pantürkist", "panislamist" və s. damğalarla tə'qib edilmiş, güllələnmiş, Sibirə, Qazaxstana, Orta Asiyaya sürgün olunmuşdur.

Ermənistanda azərbaycanlıların mədəniyyət və tarixi abidələri dağıdılmış, məscidləri uçurulmuş, 2 minə yaxın yaşayış yerini, türk mənşəli toponimlərin, o cümlədən 1935-1973-cü illərdə 465, 1991-ci ilin aprelində isə 97 kəndin adı dəyişdirilmişdir. 1947-1951-ci illərdə "pambıq istehsalını genişləndirmək" bəhanəsi ilə, Ermənistanda dağlıq ərazidə yaşayan 150 min azərbaycanlı məcburi olaraq Muğan və Mil düzlərinə köçürülmüşdür. Ermənistanı monoetnik respublikaya çevirmək prosesi sonrakı illərdə müxtəlif üsullarla davam etdirilmişdir.

1988-ci ilin yanvarından başlayaraq fitnəkar antitürk və antimüsəlman əhval-ruhiyyəsi, açıqcasına qızısdırılmışdır. Qafan, İrəvan, Vedibasar, Dilican, Sisiyan, Kirovakan, Quqark və başqa yaşayış məntəqələrində kütləvi vandalizm aktları törədilmişdir. Nəticədə 225 nəfər həlak olmuş, 1.154 nəfər yaralanmış, 230 min nəfər, o cümlədən 15 min kürd və bir neçə min rus qaçqın düşmüşdür. Ermənilər məkrli monoetnik respublika məqsədlərinə nail olmuşlar. Bu gün bütün Ermənistanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmamışdır.

Eyni zamanda Qarabağ avantürası və Azərbaycan xalqına qarşı cəza aksiyaları həyata keçirilmişdir. 1990-cı ilin yanvarında Bakı şəhərinə imperiya qoşunları yeridilmiş, dinc əhali gülləbaran olunmuş, uzun müddət respublikada hərbi komendant rejimi, kütləvi həbslər və digər qeyri-qanuni qadağanlar tətbiq edilmişdir.

Ermənistan hərbi qüvvələri müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazisində e'lan olunmamış müharibə apardılar. Bunun nəticəsində 100 mindən çox yaşayış məntəqəsi - 1600-dən çox Azərbaycan kəndi, qəsəbəsi və şəhəri dağılmış,

70 mindən çox dinc əhali, o cümlədən uşaqlar və qadınlar, qocalar məhv və şikəst edilmişdir. Bir milyondan artıq adam öz vətəninə qaçqın olmuşdur. Dağlıq Qarabağdan sonra Laçın və Şuşa şəhərləri işğal edilərək tamamilə yandırılmışdır. Daha sonra Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonları və Qazax rayonunun bir hissəsi, başqa sözlə, ərazimizin 20 faizindən çoxu işğal edilib darmadağın edilmişdir.

1992-ci il fevralın 26-da tarix qarşısında dəhşətli cinayət törədilmişdir - Xocalı şəhərinin 2 mindən artıq dinc sakini hərbi canilər tərəfindən soyuqqanlıqla güllələnmiş, yaralanmış və əsir götürülmüşdür. 10 minə yaxın adamın evi dağıdılmış, sahibləri isə didərgin salınmışdır.

Böyük dövlət xadimi Cəvahirəl Nehru SSRİ-dən qayıdıqdan sonra yazıb parlamentin müzakirəsinə verdiyi təəssüratlarında SSRİ-ni faşist Almaniyası ilə müqayisə edib, üstünlüyü ona verirdi. Bu isə imperiya rəhbərliyinin xoşuna gəlmədiyinə görə "Pravda" qəzeti "Bu kimə lazımdır?" başlıqlı Nehruya e'tiraz məqaləsi dərc etmişdi.

6. Azərbaycan tarixinin tədqiqi, tədrisi və təbliği üzrə dövlət proqramı və onun yerinə yetirilməsinin vəziyyəti

1990-cı ildə müstəqilliyin bütün əlamətləri göz qabağında olarkən, öz milli tarixinin acılığını çəkmiş xalqın təsiri və təzyiqi altında "Azərbaycan tarixinin tədqiqi, tədrisi və təbliği üzrə dövlət proqramı (1990-2000-ci illər)" işlənib hazırlandı. Proqram o zamankı "Kommunist" qəzetinin 31 may tarixli sayında çap edildi. Proqram qəzetin bütünlüklə 2 və 3-cü səhifələrini əhatə edirdi. Proqramın qəbul edilməsi və onun nəşr edilib respublika ictimaiyyətinə çatdırılması milli tariximizi sevən bütün vətənpərvər Azərbaycan vətəndaşlarını sevindirdi. Proqram beş fəsildən ibarət olub: təşkilat məsələlərindən; Elmi-tədqiqat işlərinin əsas istiqamətlərindən; Xarici ölkələrlə elmi və mədəni əməkdaşlıqdan; Azərbaycan tarixinin tədrisindən və Azərbaycan tarixinin təbliğindən bəhs edirdi.

Proqramın qarşıya qoyduğu vəzifələrin vaxtında və yüksək keyfiyyətlə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə dövlət komissiyası yaratmaq, komissiyanın işi haqqında mətbuatda müntəzəm məlumat vermək, "Azərbaycan tarixçiləri cəmiyyəti" yaratmaq və cəmiyyətin orqanı kimi "Azərbaycan tarixi məsələləri" adlı elmi-kütləvi jurnal nəşr etmək və i.a. kimi çox aktual məsələlər nəzərdə tutulurdu.

Dövlət proqramında Azərbaycan xalqının mənşəi və təşəkkülü ilə bağlı problemlərin tədqiqini genişləndirmək, Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsinin az tədqiq olunmuş problemlərini, çarizmin Azərbaycandakı müstəmləkəçilik siyasətinin və başqa daha bir sıra aktual problemlərin tədqiqini genişləndirmək kimi vacib ideyalar irəli sürülüb əsaslandırılırdı.

Azərbaycan tarixinin tədrisi ilə əlaqədar isə gənclərdə kiçik yaşlarından tarixi keçmişimizə maraq oyatmaq, vətənpərvərlik duyğularını daha da inkişaf etdirmək və Azərbaycan tarixi üzrə mütəxəssislər yetişdirilməsi işini daha da təkmilləşdirmək, ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə ayrılmış saatların miqdarını artırmaq, Azərbaycan tarixi müəllimlərinin seminar müşavirələrini keçirmək, Azərbaycandan kənarında yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan tarixini öyrənmələrinin təşkilinə kömək etmək, Azərbaycan tarixinə dair dərsliklər və dərs vəsaitləri hazırlamaq və nəşr etmək kimi çox ciddi məsələlər nəzərdə tutulurdu.

E'tiraf edək ki, indiki vəsait hazırlanarkən dövlət proqramının həmin müddəaları nəzərə alınmışdır. Acınacaqlı hal isə ondan ibarətdir ki, dövlət proqramı çap edildiyi qəzetin üstündə də qaldı. Halbuki, inqilabı qüvvələrin təsiri altında və onların diqtəsi ilə kommunist dövləti özünün ölüm -ayağında milli tariximizlə əldəqədar çox gözəl bir miras qoyub getmişdir. Ondan sonra hakimiyyətə gələn milli, müstəqil dövlətin vəzifəsi həmin proqramı daha da təkmilləşdirməkdən və həyata keçirməkdən ibarət olmalı idi. Düzdür, "Giriş"də dediyimiz kimi, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan tarixinin tədrisi imperiya dövründəki 70 saatdan 170 saata qaldırıldı, ali məktəblərin professor-müəllim heyəti və tələbə kollektivi sevindirildi. Lakin onların sevinci uzun

sürmədi, sonrakı illər yenə də Azərbaycan tarixinin tədrisi imperiya dövründəki 70 saata endirildi. Səbəbi isə mə'lum olmadı. Bununla əlaqədar olaraq nə qədər professor-müəllim hey'əti ixtisar edildi, öz ixtisasından uzaqlaşdırıldı, milli tariximizin proqramı ixtisar edilib yenidən imperiya dövrünün səviyyəsinə endirildi, mühazirələr və seminar məşğələləri, imtahan və məqbullar ixtisar edildi. Azərbaycan tarixi mütəxəssisləri belə cəzalandırıldılar. Sevincin və şadlığının yerini yenidən qəm və kədər əvəz etdi. Bakalavr və magistr təhsil sistemə keçidlə əlaqədar olaraq milli tariximizin tədrisi daha da qəlizləşdirildi!

XVIII FƏSİL
CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ-AZIDLİQ HƏRƏKATININ
QƏLƏBƏSİ VƏ MİLLİ HÖKUMƏTİN YARADILMASI
(1945-1946)

- 1. Cənubi Azərbaycan Milli Məclisin
və Milli hökumətin yaradılması**
- 2. Azərbaycan Milli hökumətinin sədri Seyid Cəfər Pişavəri**

1. Cənubi Azərbaycanada Milli Məclisin və Milli hökumətin yaradılması

Mə'lum olduğu kimi, 1945-46-cı illərdəki Milli Məclis və Milli hökumət XX əsrin əvvəlindən bəri Cənubi Azərbaycanda baş vermiş üçüncü inqilab nəticəsində yaradılmışdır. Birinci hökumət 1905-1911-ci illər inqilabı və 1908-1909-cu illər Təbriz üsyanı nəticəsində, ikinci hökumət 1918-1922-ci illər inqilabı və 1920-ci il Təbriz üsyanı nəticəsində yaradılmışdı. Artıq yuxarıda biz onların haqqında bəhs etmişik. İndi isə 1945-1946-cı illər Cənubi Azərbaycanda baş vermiş milli-azadlıq inqilabı nəticəsində yaradılmış Milli Məclisin və Milli hökumətin şərhinə keçək.

1945-ci il dekabrın 12-də Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkatın qələbəsi nəticəsində Təbrizdə Azərbaycan Milli Məclisi yaradıldı. Milli Məclis 1946-cı il iyunun 14-nə dək fəaliyyət göstərdi. Azərbaycan Milli Məclisinin I sessiyasında - Azərbaycan Milli hökumətinin tərkibi təsdiq edildi. Ali məhkəmənin sədri və baş prokuror təyin edildi. AMM xalqın siyasi, ictimai və mədəni həyatını demokratik əsaslarla qurmaq və iqtisadiyyatı yüksəltmək məqsədi ilə 100-ə yaxın qanun və qanun qüvvəli qərar qəbul etdi. Məsələn, xalq qoşunlarının yaradılması, dövlət torpaqlarının və milli azadlıq hərəkatına qarşı çıxan mülkədar torpaqlarının müsadirə edilib kəndlilərə pulsuz paylanması, Azərbaycan dilinin fars dili ilə yanaşı rəsmi dövlət dili e'lan edilməsi, onun bütün idarə, müəssisə və məktəblərdə işlədilməsi, əncümənlərin yaradılması, Azərbaycanın şəhər və kəndlərinin qədim adlarının bərpa olunması, qadınlara seçki hüququ verilməsi, 8 saatlıq iş günü müəyyən edilməsi, təbii sərvətlərin xalq mülkiyyəti e'lan edilməsi, seçki qanunu və sair qanun qüvvəli qərarlar qəbul edildi. 1946-cı il iyunun 13-də Azərbaycan Milli hökuməti ilə İran hökuməti arasında bağlanan müqaviləyə görə, AMM - Azərbaycan Əyalət Əncüməninə (AƏƏ) çevrildi. Əncümən - sözünün mə'nasını biz yuxarıda şərh etmişik. Azərbaycan Milli hökuməti - xalq hakimiyyəti orqanı idi. Azərbaycan Milli hökumətinin baş naziri S.C.Pişəvəri idi. Azərbaycan Milli hökuməti daxili işlər, xalq qoşunları, kənd təsərrüfatı,

maarif, səhiyyə, maliyyə, ədliyyə, poçt-teleqraf və telefon, ticarət və iqtisadiyyat, iş və zəhmət nazirliklərindən ibarət idi. Fədailər Azərbaycanın şəhər və əyalətlərini İran qoşunlarından azad etdikdən sonra dekabrın 20-də İran Azərbaycanında bütün hakimiyyət Azərbaycan Milli hökumətinə keçdi Fədai sözünün mənasını da biz yuxarıda şərh etmişik.

Azərbaycan Milli hökumətinin bütün bu tədbirləri nəticəsində ölkənin iqtisadiyyatı dirçəlməyə başladı. Fabriklər və zavodlar açıldı. Mütərəqqi əmək qanunları qəbul olundu. Ölkənin mədəni, siyasi və sosial yüksəlişi üçün mühüm demokratik islahatların həyata keçirilməsinə başlandı. Təlim və tərbiyəni Azərbaycan dilində aparmaq üçün dərs kitabları və digər vəsait hazırlamaq tədbirləri müəyyən edildi. I-II siniflər üçün Azərbaycan dilində dərsliklər tərtib olundu. Məktəb yaşlı uşaqlar üçün icbari təhsil həyata keçirilirdi. Qısa müddətdə 325 ibtidai və 82 orta məktəb açıldı. Savadsızlığın ləğvi üçün kurslar təşkil edildi. "Yctim və sahibsiz uşaqların tərbiyəsi haqqında" Azərbaycan Milli hökumətinin qərarına əsasən kimsəsiz uşaqlar üçün tərbiyə evləri açıldı. Təbrizdə Azərbaycan dövlət Darülfünunu, Azərbaycan Dövlət Teatrı, Filarmoniya, İncəsənət muzeyi, musiqi məktəbi, radiostansiya yaradıldı. Səttarxana və Bağırxana heykəl qoyuldu. Ölkənin abadlaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Azərbaycan Milli hökuməti inqilabın nailiyyətlərini qorumaq üçün silahlı qüvvələr yaradılması haqqında əmr verdi. Təbrizdə hərbi məktəb və baş qərargah yaradıldı. İran hökuməti Azərbaycan Milli hökumətinə tanımağa məcbur oldu.

1946-cı il iyunun 13-də Azərbaycan Milli hökuməti ilə İran hökuməti arasında bağlanan müqaviləyə görə, AMH əvəzinə Azərbaycan İdarə Şurası yaradıldı. Şura - Azərbaycan Əyalət Əncüməninə (AƏƏ) tabe idi və onun nəzarəti ilə fəaliyyət göstərirdi. İran hökuməti Azərbaycanda həyata keçirilmiş demokratik islahatların əksəriyyəti ilə rəsmi surətdə razılaşıaraq, eyni zamanda demokratik seçki qanunu verməyi və onun əsasında İran məclisində Azərbaycan

nümayəndələrinin sayını artıрмаğı, əyalət və vilayət əncümənlərinə seçkilər keçirməyi öhdəsinə götürdü.

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti Azərbaycan Əyalət Əncüməni və Azərbaycan İdarə Şurası adları ilə 1946-cı ilin dekabrınadək fəaliyyət göstərdi. 1946-cı il noyabrın axırlarında İran hökuməti iyun müqaviləsini pozaraq Azərbaycana hücum etdi. Dekabrda mürtəcə üsul-idarə bərpa edildi.

AMH-nın bir illik fəaliyyəti və həyata keçirdiyi tədbirlər İran xalqını demokratiya uğrunda, imperializm və irticaya qarşı mübarizədə qələbəyə ruhlandırırdı. Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinə inqilabi təsir göstərdi.

1945-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycandakı Milli Məclisi və Milli Hökuməti, 1918-1920-ci illərdə Şimali Azərbaycandakı Demokratik Respublika ilə müqayisə etmək olar. Hər ikisi quruldu, fəaliyyət göstərdi, xalqın gözünü açdı, "istiqlaliyyət dadızdırdı". Lakin hər ikisi irticaya məruz qalıb devrildi. Biri rus irticası, o biri isə fars irticası nəticəsində süqut etdi. Lakin Azərbaycan Demokratik Respublikası qərb demokratiyası nümunəsində, Azərbaycan Milli Hökuməti Sovet imperiyasının köməyi ilə sovet imperiyası nümunəsində yaradılmışdı. Süqutunda da sovet imperiyası əsas rol oynadı. Stalinin və Mikoyanın başçılıq etdikləri imperiya ayıldı ki, Qafqazda gürcü və erməni hökumətlərindən çox güclü türk hökuməti yaranır. Bu təhlükə və qısqanclıq Milli hökumətin devrilməsinə səbəb oldu. Müstəqil Azərbaycan Respublikası bərpa edildiyi kimi, onun da yenidən bərpa ediləcəyi gün uzaqda deyildir.

2. Azərbaycan Milli Hökumətinin sədri Seyid Cəfər Pişəvəri

Pişəvəri 1892-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Xalxal vilayətinin Zaviyə kəndində anadan olmuşdur. İranda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda inqilabi hərəkətin görkəmli xadimlərindən biri idi. 1905-ci ildə ailəsi ilə Bakıya köçmüş, 1913-17-ci illərdə Xırdalan kəndində müəllimlik etmişdir. Oktyabr çevrilişindən sonra siyasi mübarizəyə qoşulmuş, 1918-ci ildə "Ədalət" kommunist təşkilatına daxil olmuşdur.

1918-20-ci illərdə İranın bir sıra şəhərində "Ədalət" in yerli təşkilatlarının yaradılmasında iştirak etmişdir. "Ədalət" in "Hürriyyət" qəzetinin redaktoru olmuş, "Kəndçi", "Yoldaş", "Kommunist", "Əxbar" və sairə qəzet və jurnallarında əməkdaşlıq etmiş və baş mühərrir işləmişdir. İranda milli azadlıq hərəkatının vahid cəbhəsini yaratmaq üçün "Ədalət" tərəfindən 1920-ci ilin may ayında Rəştə getmiş, Gilan respublikasının müvəqqəti hökumətinin xarici işlər komissarı təyin edilmişdi. 1920-ci il iyunun 22-də Ənzəlidə İran Kommunist Partiyası I qurultayının çağrılmasında yaxından iştirak etmiş və qurultayda MK-ya üzv, MK-nın təbliğat işləri üzrə məs'ul katibi seçilmiş, MK-nın orqanı "Kommuniste-İran" qəzetinin redaktoru olmuşdur. Pişəvəri 1921-22-ci illərdə Tehranda çıxan ilk marksist "Həqiqət" qəzetinin redaktoru, Kommunist İnternasionalının III konqresinin iştirakçısı, 1923-cü ildən İKP MK-nın məs'ul katiblərindən olmuşdur. 1928-ci ildə 2-ci "Urmi" qurultayında yenidən MK-ya üzv seçilmiş, 1929-cu ildə İKP MK-nın birinci katibi olmuş, İsfahanın "Vətən" toxuculuq fabriki fəhlələrinin tətil hərəkatına rəhbərlik etmişdir. Pişəvəri 1930-cu ilin dekabrında həbs edilib, Tehranın "Qəsri-Qacar" zindanına salınmışdı. 1940-cı ildə həbsdən buraxılan Pişəvəri Kaşilan şəhərinə sürgün edilmiş, 1941-ci ildə sürgündən qayıtdıqdan sonra Tehranda "Ajir" qəzetini təsis edərək onun redaktoru işləmişdir. 1945-ci ildə Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaradıcısı olan Pişəvəri partiyanın orqanı "Azərbaycan" qəzetini nəşr etmiş, sentyabr ayında ADF MK-nın sədri seçilmişdir. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının qələbəsindən sonra Pişəvəri Azərbaycan Milli Məclisinin (1945-ci il dekabrın 12-də Təbrizdə çağrılmışdı) tapşırığı ilə hökumət təşkil etmiş və Azərbaycan Milli hökumətinin baş naziri olmuşdur. "12 şəhrivər", "Qızıl səhifələr" adlı bədii əsərlərin müəllifi və naşiri idi. Ana dili, ədəbiyyat, pedaqogika və s. məsələlərə dair məqalələrin müəllifidir. Bakıda adına məktəb, küçə var. Bakıda Fəxri xiyabanda qəbirüstü abidəsi qoyulmuşdur.

XIX FƏSİL
ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA TƏCAVÜZÜ
VƏ RUSİYANIN ONA HƏRBİ YARDIMI
(1988-1994)

1. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Rusiyanın ona hərbi yardımı nəticəsində ərazimizin 20 faizinin işğal edilməsi
2. Təcavüzdən sonra Ermənistanın "baş vermiş fakt" slyasəti
3. Rusiyanın üzdənirəq "vasitəçilik" rolu
4. Ermənistanın və Serbiyanın, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin və Bosniya serblərinin təcavüzlərinin oxşarlığı
5. Ermənilərin "milli nevroz" xəstəliyi
6. Dünya ictimai fikri ermənilər haqqında

1. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Rusiyanın ona hərbi yardımı nəticəsində ərazimizin 20 faizinin işğal edilməsi

Mə'lum olduğu kimi, 1988-ci ilə qədər, yəni ermənilər tərəfindən təcavüz başlanana qədər Dağlıq Qarabağ geniş muxtariyyət hüququna malik idi, ermənilərin öz məktəbləri və kilsələri var idi, öz dillərində danışmaq, qəzet və jurnal nəşr etmək, adət və ənənələrinə riayət etmək üçün heç bir məhdudiyət yox idi. Demək olar ki, hər birinin Bakıda və Xankəndində mənzili, qeydiyyatı, yüksək vəzifəsi və gəlirli işi var idi. Bakıda onlar ən yaxşı binalarda, mərtəbələrdə və mənzillərdə yaşayırdılar. Xankəndində isə əlavə yaylaq mənzilləri var idi. Yedikləri kabab, içdikləri zoğal və tut arası idi. Onlar Azərbaycanın bütün yeraltı və yerüstü sərvətlərindən beləcə faydalanır və istifadə edirdilər.

Birdən, gözlənilmədən onlar Azərbaycandan ayrılmaq və Ermənistanla birləşmək qərarına gəldilər. Bəhanələri də bu oldu ki, guya Azərbaycan onlara yaxşı baxmır və buna görə də sosial vəziyyətləri aşağıdır. Bütün bunları səbirsizliklə gözləyən imperiya qüvvələrinə də elə bu lazım idi. Onlar hələ 1987-ci ildə üzdənirəq akademik Aqanbekyan vasitəsilə Parisdə Dağlıq Qarabağ ermənilərinə öz işarələrini vermişdilər. Ona görə də dərhal başqa bir üzdənirəq erməni akademiki Xaçaturovun sədrliyi ilə imperiya səviyyəsində komissiya təşkil edib Dağlıq Qarabağa göndərdilər. Lakin komissiya işini yekunlaşdırıb qayıtdıqdan sonra mə'lum oldu ki, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin sosial vəziyyəti nəinki aşağı deyil, əksinə Azərbaycanın digər regionlarına, Ermənistana və bütövlükdə Qafqaz regionunua nisbətən xeyli yuxarıdır. Deməli "sosial vəziyyət haqqında" onların yalanı baş tutmadı. Onda onlar Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək haqqında qərar qəbul etdilər. Bu da baş tutmadıqda Ermənistanı Dağlıq Qarabağa birləşdirmək haqqında söz-söhbətə başladılar. Bu da baş tutmadıqda Dağlıq Qarabağı Rusiya ilə birləşdirmək istədilər. Bu da puça çıxdıqdan sonra mətbuatda hər ikisini - yəni Dağlıq Qarabağı və Ermənistanı Rusiya ilə birləşdirmək haqqında söz-söhbət getməyə başladı.

Lakin "ayrılmağın" və "birləşməyin" dinc yolla mümkün olmadığını yaqın etdikdən sonra hər iki tərəfin erməniləri əvvəlcədən hazırladıqları müharibə siyasətinə keçdilər. Beləliklə, Dağlıq Qarabağ erməniləri Ermənistan erməniləri ilə, Ermənistan erməniləri isə Rusiya ilə əlaqəyə girib, hərbi saziş bağlayıb, strateji müttəfiq olub Azərbaycana qarşı e'lan edilməmiş müharibəyə başladılar.

Nizami Ermənistan və rus ordusu tərəfindən tanklardan, təyyarələrdən, ağır toplardan və qrad qurğularından atəşə tutulan Azərbaycan xalqı isə öz fərsiz rəhbərləri tərəfindən ov tufəngindən də məhrum edilib, düşmən qarşısında əli yalın qaldılar. Ordu yaratmaq haqqında müxalifətin tələblərinə uzun müddət məhəl qoyulmadı. Rusiyanın Ermənistanla birlikdə Azərbaycana qarşı vuruşduğunu bilə-bilə onlar öz ümüdlərini yenə də Moskvaya bağlamışdılar. Müxalifətin təkidi və tələbi ilə nəhayət ordu quruculuğu haqqında qanunlar və qərarlar qəbul edildi. Lakin mə'lumdur ki, qanun və qərar özlüyündə hələ ordu demək deyildir. Məcburiyyət üzündən, tədriclə ordu quruculuğuna başlansa da, bu iş çox ləng gedir, ordu isə ayrı-ayrı siyasi partiyalara və liderlərə tabe olan partizan dəstələri halında yaradılırdı. Müdafiə nazirliyinin və nazirin olmasına baxmayaraq ordu siyasətə qurban verilirdi. İstənilən zaman onun hər hansı hissəsi ön cəbhədən götürülüb Bakıya gətirilir və burada ondan siyasi məqsədlər üçün istifadə edilirdi. Müdafiəsiz qalan ön cəbhədə isə düşmən heç bir müqavimətə rast gəlmədən şəhər və kəndlərimizi, rayon və qəsəbələrimizi dalbadal ələ keçirir, təxribatlar törədirdi. Məsələn, 1991-ci il noyabrın 20-də Xocavənd (Martuni) rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında Azərbaycan Respublikasının hərbi vertolyotu vuruldu. Partlayış nəticəsində respublikanın dövlət katibi və prokuroru daxil olmaqla 21 nəfərdən ibarət görkəmli nümayəndələri həlak oldular. 1992-ci il yanvarın 28-də Azərbaycan Respublikası mülki aviasiyasının Ağdam-Şuşa marşrutu ilə uçan vertolyotu Xankəndi üzərində vurulub salındı. Nəticədə bütün sərnişinlər və hey'ət üzvləri həlak oldular. 1992-ci il fevralın 26-da əsrin ən böyük faciələrindən biri - Xocalı faciəsi baş verdi. Nəticədə 2 min nəfərdən

çox azərbaycanlı erməni-rus soyqırımının qurbanı oldu. Rusiyanın 366-cı polkunun əsgərləri isə soyqırımında fəal iştirak etdilər. 1992-ci il mayın 8-də əsrlərlə alınmaz qala kimi şərəfli bir şöhrət qazanmış Şuşa şəhəri ermənilər tərəfindən çox asanlıqla işğal edildi. Şuşa alınacağı təqdirdə öz başına bir güllə sıxacağı ilə lovgalanan Rəhim Qazıyev isə öz başına heç bir sillə də vurmadı. Rəhim Qazıyev guya Şuşanın müdafiəsinin təşkilatçısı idi.

Şuşa da daxil olmaqla bütün Dağlıq Qarabağı işğal edən erməni təcavüzkarları sonra onun hüduqlarından kənar da olan Laçını və Kəlbəcəri, daha sonra isə Ağdamı, Füzulini, Cəbrayılı, Qubadlı, Zəngilanı və Qazax rayonunun bir hissəsini işğal etdilər. Bunu Azərbaycan xalqı xüsusilə ağır qarşıladı. Ona görə ki, son 6 rayonun işğalı 1993-cü ilin sentyabr ayında, yəni Azərbaycan "Müstəqil Dövlətlər Birliyinə" daxil olduqdan və "Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında" müqaviləyə imza atdıqdan sonra baş verdi.

Kəlbəcərin işğal edilməsi ilə əlaqədar olaraq "Azərbaycan" qəzetinin 1994-cü il 29 aprel tarixli nömrəsində verilmiş bir məlumat olduqca maraqlıdır. Məlumatda deyilir ki, Kəlbəcərin bir neçə kəndi Milli Ordumuz tərəfindən geri qaytarıldı. Lakin çox keçmədi ki, yenidən düşmən caynağına keçdi. Niyə? Ona görə ki, çox-çox illər bundan əvvəl pis yola düşmüş erməni arvadını nifrətlə tərk edib İrəvandan Bakıya gəlmiş bir azərbaycanlının körpə oğlu uzun illər öz erməni anasının məktəbində türkcə nifrət ruhunda tərbiyə aldıqdan sonra böyüyüb azərbaycanlı pasportu ilə Bakıya ötürülmüşdü. Bəzilərinin pul hərisliyini, lazım gəlsə, var-dövlət xatirinə Vətəni də, milləti də, lap namus və qeyrəti də satmağa hazır olduğunu bilən daşnaklar külli miqdarda xərc çəkib onu MMN-də işə düzəltdilər. Bir az sonra kimlərsə köməyi ilə onu Kəlbəcəyə alay komandiri təyin etdilər. O da öz şeflərinin tapşırığını layiqincə yerinə yetirib bu torpağı öz ana millətinə təhvil verdi və yüzlərlə Azərbaycan oğlunun şəhid olmasına bais oldu. Cinayətinin üstü açıldıqdan sonra həbs edilmiş bu cani həbsxanada erməni millətindən olduğunu təntənəli şəkildə bəyan edib

bildirmişdi ki, "bundan sonra mənə nə istəyirsiniz edin, bütün arzularıma çatıb istədiklərimin hamısını etmişəm".

Beləliklə, bu çirkin müharibənin ürəkbulandırıcı yekunu əsasən aşağıdakı kimi olmuşdur. Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən çoxunu, başqa sözlə 17 min kvadrat kilometrini işğal etmişdir. Təcavüz dövründə 30 min nəfərə qədər adam öldürülmüş, 50 min nəfərədək adam yaralanmış və ya şikəst edilmişdir. 4 min nəfər adam əsir düşmüş, yaxud girov götürülmüşdür. 1 milyon nəfərdən çox azərbaycanlı ev-eşiyini itirmiş, 100 mindən çox yaşayış tikilisi, 1 mindən çox iqtisadi obyekt, 600-dən çox məktəb və tibb müəssisəsi yandırılmış, talan edilmiş və dağıdılmışdır. Yüz milyonlarla dollar dəyərində şəxsi əmlak və dövlət əmlakı, külli miqdar maddi sərvətlər işğal edilib Ermənistanı daşınmışdır.

Ermənistan Respublikası BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinə, ATƏT-in, Rusiyanın, Qazaxstanın vasitəçilik səylərinə məhəl qoymamışdır. Özünün təcavüzkar rolunu ört-basdır etmək məqsədilə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin guya münaqişədə iştirak edən tərəf olduğunu iddia etmiş və onu tanımağa təhrik etmişdir. Lakin bütün bunlarla onlar özlərini gülünc vəziyyətdə qoymuşlar, çünki bütün dünya bilir ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan və elə bir ehtiyatı olmayan 70 mindən bir qədər çox erməni, 7 milyondan çox əhalisi olan Azərbaycan xalqına qarşı belə geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlar apara bilməzdi. Ermənilər Dağlıq Qarabağın 60 minlik azərbaycanlı əhalisinin hüquqlarını da inkar etdilər. Etnik təmizləmə nəticəsində onlar Şuşa, Xocalı, Xocavənd (Martuni), Hadrut və Ağdərə (Mardakert) rayonlarından tamamilə qovuldular. 7 illik müharibənin könül bulandıran uğursuzluqlarının başlıca yekunu bundan ibarətdir.

Düzdür, müharibədə uğursuzluqlar çox olmuşdur. Lakin o, başdan-başa uğursuzluqlardan ibarət olmamışdır. Uğurlar da olmuşdur. Məsələn, 1992-ci ilin yay və payız əks hücumları zamanı Çaykənd, Goranboy tamamilə, Ağdərə isə əsasən azad edildi. Lakin Gəncə qiyamı ilə əlaqədar olaraq bu qələbə itirildi.

1993-1994-cü ilin qış əks hücumları isə daha uğurlu oldu, erməni silahlı qüvvələrinin bütün cəhdləri məğlubiyyətə uğradıldı, hücumları dəf edildi. Nəhayət, respublikanın silahlı qüvvələri tutduqları mövqeləri müdafiə etdilər, öz güc və qüvvələrini azğınlaşmış erməni silahlı qüvvələrinə sübut etdilər. Beləliklə, əhəmiyyətli hərbi uğurları əldə edildi. Azərbaycan ordusu bütün cəbhə boyu 5 kilometrədən 15 kilometrə qədər irəlilədi. Həm də bütün bunlar cəmi 2 ay ərzində həyata keçirildi.

Qış uğurlarının səbəbi o idi ki, Milli Ordu yaradılmağa başlanmışdı. Yeni nizami ordunun yaradılması, onun döyüş texnikasının və ruh yüksəkliyinin artırılması 1993-cü ilin axırlarında və 1994-cü ilin əvvəllərində müharibənin gedişində əsaslı dönüşə səbəb oldu.

Bütün bunlardan sonra 1994-cü ilin may ayında Ermənistanın ABŞ-dakı səfiri Şuqaryan "Krisçian Sayens Moniter" qəzetində dərc edilmiş məqaləsində həyasız bir bəyanat verdi. Bütün mə'nəvi dəyərləri ayaqlar altına salıb tapdalayan üzdənirəq səfir görün nə deyir: "Qarabağ, Ermənistan və beynəlxalq ictimaiyyət danışıqlar stolu arxasında oturub gözləyir ki, Azərbaycan öz təcavüzünü sona çatdırsın". Bu həyasız bəyanat ataların: "Adımı sənə qoyum, səni də yana-yana qoyum" zərb məsələni xatırladır. Lakin bizim ABŞ-dakı səfirimiz ona daha tutarlı cavab verdi. O, dedi: "Bu bəyanat Adolf Hitlerin Polşanı işğal edib ikinci dünya müharibəsini başladıqdan sonra Polşanı təcavüzkarlıqda günahlandırmasına bənzəyir". Ermənistan səfirinin bəyanatından bir daha aydın olur ki, Azərbaycan xalqının yaxası mə'nəviyyatdan uzaq olan bir xalqın əlinə keçmişdir.

2. Təcavüzdən sonra Ermənistanın "baş vermiş fakt" siyasəti

Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri barədə Ermənistan "baş vermiş fakt" siyasəti yeridir. Bunun səbəbi Ermənistanın cəzasız qalmasıdır. Səbəb odur ki, dünya birliyi, beynəlxalq təşkilatlar və aparıcı dövlətlər Ermənistanın təcavüzkar

olduğunu açıqca bildirmirlər. Azğınlaşmış təcavüzkar isə bundan istifadə edərək aşağıdakı tələbləri qoyur və şərtləri irəli sürür. Məsələn, Ermənistan Respublikası öz qoşunlarını Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən çəkib aparmaqdan imtina edir. Azərbaycan Respublikasından Dağlıq Qarabağ bölgəsinə müstəqil status verilməsini, daha doğrusu "Dağlıq Qarabağ Respublikası" deyilən qurumun qanuniliyinin təsdiq olunmasını tələb edir. Ermənistan öz qoşunlarını Laçın rayonundan və Şuşadan çıxarmaqdan, Kəlbəcər rayonunu tərk etməkdən imtina edir, didərgin salınmış 60 mindən çox azərbaycanlı əhalinin Dağlıq Qarabağ bölgəsinə qaytarılmasını tamamilə rədd edir, Azərbaycanın işğal olunmuş digər rayonları - Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonlarına isə Azərbaycan tərəfinin yalnız məhdud miqdarda polis hey'ətinin qayıtması şərtini qoyur. Özü isə buradakı hərbi qüvvələrini hətta minimum miqdarda azaltmaqdan da imtina edir.

Bütün bunlar respublikanın suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və təhlükəsizliyinə xələl gətirir, Dağlıq Qarabağ bölgəsində Ermənistanın hərbi qruplaşmasının saxlanması isə Azərbaycanın mülki əhalisinin faktiki qayıtmasını şübhə altına alır. Beləliklə, Ermənistanın hərəkətləri Şimali Azərbaycanın ərazicə yenidən parçalanmasına və təcavüzün nəticələrinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Aydınır ki, Ermənistan Azərbaycanın ərazisində mono-etnik erməni militarist qurumunu yaratdıqdan sonra problemlərin, o cümlədən status probleminin müzakirəsi necə bir xarakter daşıya bilər. Belə üzdənirəq "dincliklə nizamasalma" bütün beynəlxalq prinsiplərə və normalara ziddir.

Azərbaycana gəldikdə o, bölgədə sülhə və əmin-amanlığa çalışır və Ermənistanı da buna çağırır. Azərbaycan tərəfi belə hesab edir ki, yaranmış şəraitdə təcavüzün nəticələrini aradan qaldırmaq və problemin hərtərəfli şəkildə nizamlanmasına dair sülh danışıqlarına keçmək üçün aşağıdakı birinci dərəcəli vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

1. Döyüş əməliyyatlarının bütün zonası üzərində nəzarət qoymaq üçün və nizamasalma sahəsində tədbirlərin həyata

keçirilməsini tə'min etmək üçün lazımi miqdarda beynəlxalq müşahidəçilər mərhələ-mərhələ deyil, eyni zamanda yerləşdirilsin.

2. Azərbaycanın qəsb edilmiş ərazilərindən Ermənistanın işğal qüvvələri dərhal, qeyd-şərtsiz və tamamilə çıxarılın.

3. Qeyri-nizamlı silahlı birləşmələr tərksilah edilsin və buraxılsın, Dağlıq Qarabağ hökuməti iqtidardan salınsın.

4. Döyüş əməliyyatları zonasına yenidən silah göndərməyin qarşısı alınsın.

5. Qaçqınlar və didərginlər öz daimi yaşayış yerlərinə təhlükəsiz qaytarılsın.

Bütün bu ədalətli tələblər münaqişənin dinc yolla həll edilməsinə kömək edərdi.

Əslində ermənilər Azərbaycan ərazisində diasporadırlar. Lakin bu diaspora rusların köməyi ilə özgə ərazisində bir müstəqil dövlət yaradıb, indi ikinci müstəqil dövlət yaratmaq iştahasına düşüb. "Erməni" sözü xalq arasında təsadüfən "yermənim" kimi şərh edilir. Toxumları hansı torpağa düşərsə, cücərib baş qaldırır, sonra isə deyir: "yermənim".

Ermənilər Azərbaycan ərazisində növbəti erməni dövləti yaratmaq iddiasını mə'lum "xalqların və millətlərin öz müqəddəratını tə'yin etmək" hüququ şüarı ilə pərdələyirlər. Lakin başa düşməzlər ki, bu şüar bir millətə bir neçə dövlət nəzərdə tutmur. Bu şüar bir millətə bir milli, müstəqil dövlət nəzərdə tutur. Həmin millətin özgə ərazilərində yaşayan hissəsi diaspora kimi həmin dövlətin qanunları ilə yaşamaqdır, ya da həmin qanunlarla yaşamaq istəmirsə, oradan ~~öz~~ milli, müstəqil dövlətinə köçməlidirlər. Həmin prinsip eyni ilə Dağlıq Qarabağ ermənilərinə də aiddir. Belə ki, onlar vaxtilə Yaxın Şərqi ölkələrindən köçürülüb Azərbaycan ərazisində yaşayan diaspora kimi ya Azərbaycan qanunlarına tabe olub yaşamaqdırlar, ya da köçüb öz milli, müstəqil dövlətləri ilə qovuşmalıdırlar. Başqa yol yoxdur. Xalqların və millətlərin öz müqəddəratlarını tə'yin etmək hüququ bu deməkdir. Atəşkəsdən sonra Rusiyaya görə 1993-94-cü illərin qışında Azərbaycan Ordusu öz qanı bahasına qarış-qarış azad etdiyi öz torpaqlarından 10-15 kilometrə qədər geri çəkilməli və orada rus ordusu

yerləşdirilməli idi. Bununla da o, Azərbaycanı ikiqat işğal altına, erməni işğalından əlavə, yenidən bir daha rus işğalı altına salmaq məqsədi güdüdü. Xoşbəxtlikdən bu məsələ 1994-cü ilin dekabrında ATƏT-in Budapeşt sammitində 52 dövlət və hökumət başçısının iştirakı ilə həll edildi. Sammitdə Dağlıq Qarabağa beynəlxalq müşahidəçilərin göndərilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bununla da Rusiyanın həmin əraziyə yalnız rus ordusunun yeridilməsi haqqında iddiası öz qüvvəsini itirmiş oldu. Budapeşt sammitinin çox böyük əhəmiyyəti bundan ibarətdir.

Elə həmin il, 1994-cü ilin dekabr ayında İslam konfransı təşkilatının yenə də 52 dövlət və hökumət başçılarının Kasablanka zirvə toplantısı isə yekdilliklə Ermənistanı "təcavüzkar dövlət" e'lan etdi. Bununla da Dağlıq Qarabağın guya Azərbaycanla müharibə aparan yeganə tərəf olduğu haqqında rus-erməni variantı öz qüvvəsini itirmiş oldu. Yəqin ki, gələcəkdə hansı beynəlxalq sənəddə isə Rusiyanın da müharibədə iştirak edən tərəf olduğu və onun da "təcavüzkar dövlət" olduğu e'tiraf ediləcəkdir. Bununla da 7 il ərzində Azərbaycanın təkə Ermənistanla deyil, həm də Rusiya ilə müharibə apardığı rəsmən bütün dünyaya mə'lum olacaqdır.

Yeddi ildən artıq Dağlıq Qarabağ üstündə müharibə getdi. Hələ bu vaxta qədər Rusiya bir dəfə də olsun bəyanat verib e'tiraf etməmişdir ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan ərazisidir. Halbuki uzaq ölkələr, o cümlədən İngiltərənin baş naziri Meycor belə bəyanat verib, "Dağlıq Qarabağın Azərbaycan ərazisi olduğunu və onun status məsələsinin də Azərbaycana aid olduğunu" çoxdan e'tiraf etmişdir. Rusiya isə əksinə atəşkəsdən sonra Dağlıq Qarabağa gündə 40 reys "sərnişin" təyyarəsi göndərib onları daha da silahlandırır. İndi - 1997-ci ildə dünya ictimaiyyətinə mə'lum oldu ki, atəşkəsdən - 1994-cü ildən bəri Rusiya Ermənistanına bir milyard dollar qiymətində silah vermişdir. Mə'lum olanı budur, mə'lum olmayanı isə Allah bilir. Ona görə də biz Rusiyanın əli ilə olan "atəşkəsə" və onun "vasitəçi"liyinə inanmırıq. Rusiyanın qabaqda gedən ən böyük "zəncirlişi" Qorbaçov isə İrəvan aeroportunda düşən kimi bəyanat verib

ki, "azərbaycanlılar deyir ki, Dağlıq Qarabağı verməyəcəyik, ermənilər isə deyir alacağıq". Bu sözləri deyəndə o, imperiyanın "prezidenti" idi. Atalar demiş, bu, "dovşana qaç, taziya isə tut" siyasətidir. Elə belə siyasət yeritdiyinə görə də Qorbaçov imperiyanın birinci və axıncı prezidenti oldu.

Ruslarla ermənilərin uzağa gedən siyasətləri vardır. Onlar Sovet imperiyasını bərpa etmək, yeni erməni imperiyası yaratmaq və onu dünya birliyinə qarşı qoymaq iddiasına düşüblər. Rusiya özünü Amerikaya bənzətmək, onun yerini yerimək istəyir, yəni Amerika - İsrail strateji ittifaqı kimi, bunlar da burada Rusiya - Ermənistan ittifaqı yaratmaq istəyirlər. Mə'lum olduğu kimi, vaxtilə özünü Koroğluya oxşatmaq üçün çoxları atasının gözlərini çıxartdırırdı ki, ona da "Koroğlu" desinlər, lakin onlara "Kor kişinin oğlu" dedilər. Rusiyanın iddiası buna bənzəyir.

Mao-Tze-Dun düşmənlərini özü üçün bir müəllim hesab edirdi. Bu mə'nada o, Çan-Kay-Şini birinci, Amerika imperalizmini ikinci, Yapon militarizmini isə üçüncü müəllim hesab edirdi. O, e'tiraf edirdi ki, vaxtilə tarix müəllimi idi və müharibələr haqqında mə'lumatı tarix kitablarından alırdı. Müharibə aparmağı isə ona düşmənlər öyrətdilər. O deyirdi: "Hər şeyi tufəng həll edir". Gəlin e'tiraf edək ki, bizim də kifayət qədər daxili və xarici düşmənlərimiz vardır. Gəlin sülh, saziş, dinc yol ilə ərazilərimizi geri qaytara bilməsək, tufəng yolu ilə qaytaraq.

3. Rusiyanın üzdənirəq "vasitəçilik" rolu

Təəccüblüdür ki, 7 illik müharibədə Ermənistan tərəfdə iştirak edən Rusiya 8-ci il "vasitəçiyə" çevrilmişdir. Daha təəccüblüsü isə odur ki, Azərbaycan onun vasitəçiliyini məmnuniyyətlə qəbul etdi. Bununla onu demək istəyirik ki, Rusiya riyakarlıq edib, dünya birliyinin gözündən pərdə asmaq üçün vasitəçi ola bilərdi, lakin onun vasitəçiliyi Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməməli idi. Bu, Azərbaycanı dünya birliyinin gözündə çox ucaldardı. Rusiyanın burnu bir dəfə Əfqanıstanda ovuldu. Rusiya Əfqanıstanda məğlub olub geri çəkildikdən sonra "Ştern" adlı alman jurnalı ona bir

karikatura həsr etmişdi. Karikaturada rus ordusu öz raketlərini qoltuğuna alıb qaçır, başı çalmalı əfqanlar isə əllərində bel, dəhrə və balta onları qovurlar. Bununla əfqanlar bütün dünya xalqlarının gözündə özlərini ucaldılar. Məlum oldu ki, milli iradə raketdən də güclüdür.

Rusların burnu ikinci dəfə Çeçenistanda ovuldu. Rusiya ilə müqayisədə çox cüzi bir azlığa malik olan, fil ilə qarışqa nisbətində olan cəsur çeçen xalqı qalib gəldi. Polad kimi möhkəm iradə burada da nəyə qadir olduğunu bütün dünya qarşısında nümayiş etdirdi. Çeçenlər dünya birliyinin gözündə ucaldılar. İndi bütün dünyada söhbət çeçenlərdən gədir.

Təəssüf ki, bizim haqqımızda həmin sözləri demək olmaz. Ona görə ki, cəsarət edib nəinki döyüşə bilmədik, hətta Rusiyanın vasitəçilik rolundan da imtina etmədik. Sual olunur. Rusiya nə üçün vasitəçiyə çevrilmişdir? Ona görə ki, müharibədə öz məqsədinə nail olmuşdur. Yə'ni Dağlıq Qarabağı və onun bütün ətraf rayonlarını Ermənistanla işğal etdirmişdir. İndi o, "vasitəçilik" yolu ilə qələbəni təsdiq etdirmək istəyir. Bunun üçün o, "atəşkəs" vasitəsilə istədiyinin birinci mərhələsinə nail olmuşdur. Məlum olduğu kimi, "atəşkəs", nə "sülh", nə də "müharibə" deməkdir. Nə "sülh" nə də "müharibə" isə işğalçı, təcavüzkar və "qalib" olan Ermənistan üçün faydalıdır. Ona görə ki, Azərbaycan Ermənistan ərazisini yox, Ermənistan Azərbaycan ərazisini işğal etmişdir. İşğal edilmiş ərazilərin sərvəti Azərbaycan tərəfindən yox, Ermənistan tərəfindən talan edilir. Bu ərazilərdən ermənilər yox, azərbaycanlılar didərgin salınmışdır. Ona görə də "vasitəçi" kimi, "atəşkəs" də Ermənistan ilə Rusiya üçün faydalıdır. Atəşkəs nə qədər uzun çəkərsə, ermənilər üçün o qədər faydalıdır.

Azərbaycana gəldikdə təəssüf ki, "atəşkəs" burada daha çox qiymətləndirilir, hətta bəzən böyük qələbə kimi qələmə verilir. Ona görə ki, guya güllə atılmır, adam ölmür, cənazə gətirilmir, onların dəfni üçün yer axtarılmır. Deməli, torpaq işğal edilə bilər, düşmənin tapdağı altına düşə bilər, sərvətlər dağıla bilər, adamlar didərgin düşə bilər, tək ölüm-itim olmasın. Halbuki, bütün bunlar ölümdən də bətərdir.

Torpağın üstündə şəərəfsiz yaşamaqdansa, torpağın altında şəərəflə uyumaq daha yaxşıdır.

Sual olunur: Nə üçün Rusiya Azərbaycana bu qədər pislik edir? Bəlkə Azərbaycanın bir günahı vardır və doğrudan da o, cəzaya layiqdir? Əlbəttə, Azərbaycanın günahı yoxdur! Onun "günahı" odur ki, o, "yağlı tikə" doğulmuşdur. Buna görə də bir neçə əsr bundan əvvəl bu yağlı tikə Rusiya imperiyasının nəzər-diqqətini cəlb etmiş, iki əsr bundan əvvəl isə işğal olunmuşdur. Rusiya Azərbaycanın zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərindən istədiyi kimi istifadə etmişdir. Azərbaycanın nefti dünya istehsalının 70 faizini təşkil etdiyi zaman Rusiya onunla öz çırağını yandırmış, fabrik və zavodlarını işlətməmiş, nəqliyyat vasitələrini hərəkətə gətirmiş, düşmənləri və rəqibləri üzərində qələbə çalmış, dostlarına isə pay vermişdir.

Lakin azərbaycanlılarla ermənilərin mənafeyi toqquşan kimi, ermənilərin günahkar olduqlarını bilə-bilə Rusiya çəkilib erməni tərəfdə durur. Halbuki, bunu heç bir başqa mədəni dövlət etməzdi. Dostluq naminə olmasa da, mənafe naminə etməzdi. Bütün bunlar isə adamın milli heysiyyətinə toxunur, dözmək və həzm etmək olmur. "Yanan da sən, yaman da". Rusiyanın "vasitəçiliyi" ilə əlaqədar olan fikrimizi yekunlaşdırarkən iki cəhəti xüsusilə qeyd etmək istərdik. Birincisi, Rusiya Ermənistanın hərbi, strateji müttəfiqi, dostudur. Ermənistan isə bizim düşmənimizdir. Belə münasibətləri klassik şərq şairlərindən biri çox gözəl mə'nalandırmışdır:

*Düşməninlə dost olana, sən də bax bir düşmən kimi,
İlan üstə qonan mülçək, zəhərlidir ilan kimi.*

Deməli "xoruzun quyruğu görünür", "cidanı çuvalda gizlətmək olmaz". Beləliklə, Azərbaycan 7 il Qarabağla deyil, Ermənistan və Rusiya ilə müharibə aparır, 8-ci il Rusiyanın "vasitəçi"yə çevrilməsi isə istehzal təbəssüm doğurur.

4. *Ermənistanın və Serbiyanın, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin və Bosniya serblərinin təcavüzlərinin oxşarlığı*

Biz çox axtardıq ki, görəsən dünyada faşizmdən savayı erməni təcavüzünə bənzər daha başqa bir təcavüz varmı? Necə deyərlər, atalar demiş: "Axtaran tapar!" Biz də tapdıq. Demə eyni ilə belə bir oxşar faciəni serblər Balkan yarımadasında yaşayan müsəlmanların başına gətirmişlər. Ermənistanın və Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Qafqazdakı nalayiq hərəkətlərini, Serbiya və Bosniya serbləri Balkanlarda olduğu kimi təkrar edirlər. Bu iki nalayiq hərəkəti müqayisə edib aşağıdakı nəticəyə gəldik:

1. Ermənilər "Böyük Ermənistan" yaratmaq istədikləri kimi, serblər də "Böyük Serbiya" yaratmaq istəyirlər. Lakin böyük dövlət yaratmaq üçün gərək böyük millət olub, böyük əraziyə malik olasan. Belə olduqda böyük dövlət yaratmaq arzu yox, əməli iş olur. Ermənilər və serblər isə tarixin heç bir mərhələsində belə bir imkana malik olmamışlar. Onların hər ikisinin indiki vəziyyətləri də belə bir iddiaya əsas vermir. Hər bir adam kimi, hər bir millət də, gərək, ayağını öz yorğanına görə uzutsın. Əks təqdirdə ayaq yorğandan çıxıb, soyuqlaya bilər, sahibini xəstələndirib öldürə bilər.

2. Həm ermənilər, həm də serblər Qərbi dünyasında yayırlar ki, bu, xristianlarla müsəlmanlar arasında olan münaqişədir, yəni din müharibəsidir. Guya xristianlıq mədəniyyətinin vəhşi müsəlmanlardan xilas edilməsi uğrunda müharibədir. Halbuki, bu münaqişə Ermənistan və Serbiya tərəfindən ərazi üstündə, torpaq uğrunda, həm də özgə ərazisini və torpağını tutmaq, ələ keçirmək uğrunda aparılan müharibədir. Xoşbəxtlikdən bu da sübut edilmişdir.

3. Ermənistan Dağlıq Qarabağ ermənilərinə, Serbiya isə Bosniya serblərinə nəzarət etmək iddiasındadırlar. Rusiya isə bu çirkin işdə onların hər ikisinə kömək edir və yardım göstərir. Bütün dünya bilir ki, Qarabağ ermənilərinə və Bosniya serblərinə ağır artilleriya, tanklar, vertolyotlar, vuruşan əsgərlər Ermənistandan və Serbiyadan, onlara isə

Rusiyadan gəlir. Hətta Ermənistan və Dağlıq Qarabağ erməniləri üçün müdafiə naziri vəzifəsini də eyni adam yerinə yetirir.

4. Ermənilər və serblər bütün dünyaya qarşı çəkirlər ki, onlar müsəlmanların qurbanıdırlar. Düzdür, qurbanın nə olduğu məlumdur. Lakin bu "qurbanların" biri Azərbaycan ərazisinin 20 faizini, digəri isə Bosniya ərazisinin 50 faizini işğal etmişdir. Beləliklə, təcavüzkar "qurbana", qurban isə "təcavüzkar" çevrilmişdir.

5. Həm serblər, həm də ermənilər belə hesab edirlər ki, işğal etdikləri torpaqları əllərində saxlaya bilərlər. Ona görə ki, Qərb və Birləşmiş Ştatlar bu haqsız işə müdaxilə etmək fikrində deyildir. Əlavə olaraq əmindirlər ki, Azərbaycana və Bosniyaya qarşı müharibədə Rusiya onları müdafiə edir.

6. Bosniyaya qarşı təcavüz 2 milyon, erməni təcavüzü isə 1 milyondan çox qaçqın yaratmışdır. Erməni və Serb təcavüzləri BMT, ATƏT, ABŞ, Avropa dövlətləri və bütün dünya tərəfindən ittiham edilmişdir. Serbiya və Ermənistanın ərazi iddiaları bütün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən rədd edilmişdir. Lakin bu, Serbiyada nəticə versə də hələlik Ermənistanda heç bir nəticə verməmişdir.

7. Bosniya kimi Azərbaycan da çoxmillətli dövlətdir. Bosniya kimi Azərbaycan da "etnik, irqi təmizlik" yaratmağa çalışan dövlət tərəfindən təcavüzə məruz qalmışdır. Serblər Bosniyanın böyük bir hissəsini etnik cəhətdən təmizlədikləri kimi, ermənilər də Dağlıq Qarabağı və Ermənistanı etnik cəhətdən təmizləmişlər. Halbuki, Azərbaycanda 60-dan çox etnik qrup yaşayır və onların hamısı qanun qarşısında bərabərdirlər. Deməli, Azərbaycan 60 millət üçün yarayır, 61-ci millət üçün yaramır. Başqa sözlə, atalar demiş: "Azərbaycan şah Abbas üçün yarayır, keçəl Abbas üçün yaramır".

Adama elə gəlirdi ki, əsas və oxşar faktları nəzərə almaqla Amerika və digər böyük dövlətlərin siyasəti hər iki münafişəyə münasibətdə eyni mövqə tutacaqdır. Təəssüf ki, belə olmadı. Düzdür, Amerika və Avropa Bosniyada kimin günahkar olduğunu müəyyən etdi. Lakin böyük və

güclü erməni diasporunun siyasi təzyiqinə mə'ruz qalan ABŞ konqresi Buş və Klinton hökumətlərinin məsləhətlərindən yan keçərək ABŞ siyasətində Ermənistanın xeyrinə meyl yaratdı. Bu, Azərbaycan hökumətinə ABŞ yardımını qadağan edən "Azadlığın müdafiə aktı"nın 907-ci bəndinin qəbul edilməsindən ibarətdir. Həmin bəndə görə ABŞ hökuməti hətta Azərbaycandakı 1 milyon qaçqına humanitar yardım belə göstərə bilməz. Beləliklə, erməni-Azərbaycan münaqişəsində günahkar nəinki müəyyənləşdirilmədi, hətta təcavüzkar mükafatlandırılıb daha da şirnikləndirildi. Elə bir şəraitdə ki, bir nəfər də Azərbaycan əsgərinin ayağı Ermənistan, ərazisinə dəyməmişdir.

Şübhəsiz ki, bütün dünyada baş vermiş müharibələr kimi, Qarabağ müharibəsi də qurtarmalıdır və qurtaracaqdır. Hər bir hadisə kimi bu müharibənin də başlanğıcı olduğu kimi sonu da olacaqdır. Lakin bu dəhşətli müharibə yalnız o zaman qurtara bilər ki, Ermənistan öz adı ilə, təcavüzkar adlandırılınsın, ərazi iddialarından əl çəksin və beynəlxalq hüquq normalarına riayət etsin, Qarabağdan sürgün edilmiş 60 min azərbaycanlı öz evlərinə qaytarılınsın və "Böyük Ermənistan" yaratmaq iddialarından əl çəkilsin.

5. Ermənilərin "milli nevroz" xəstəliyi

"Noy" jurnalının 1992-ci il tarixli 2-ci sayında onun redaktoru Vardvan Varcapetyanın, prof. Dmitri Furmanovla "Milli nevroz və Qarabağ müharibəsi" adı ilə maraqlı bir söhbətləri dərc edilmişdir. Mə'lum olduğu kimi, "nevroz" - sinir sisteminin pozğunluqlarından baş verən xəstəlikdir. "Milli nevroz" isə milli xəstəlik, millət xəstəliyidir. Bu iki ağıllı ziyalının söhbətindən çıxarılan nəticə budur ki, erməni xalqı "milli əsəb" xəstəliyinə tutulub. İki əsrə yaxındır ki, azərbaycanlılar ermənilərin həmin xəstəliyinin altım çəkirlər. Tariximizlə əlaqədar olaraq sual=cavabın aktuallığını nəxərə alıb kiçik bir ixtisarla bir paragrafda vermək qərarına gəldik.

Varcapetyan: - Bu yaxınlarda "Armyanski vestnik" qəzetində Dağlıq Qarabağ haqqında "Liberasion" qəzetindən

götürülmüş bir reportaj oxudum. Fransız müxbiri erməni partizanı Xaçiklə söhbət edərkən o, jurnalistə belə bir sual verir: - Siz mənə elə bir azərbaycanlının və ya türkün adını çəkin ki, onun bəşər mədəniyyətində cüz'i də olsa xidməti olsun? Nə fransız jurnalisti, nə də qəzetin əməkdaşları Xaçikə cavab vermədikləri üçün mən həmin redaksiyaya məktub yazaraq böyük Azərbaycan şairləri Nizaminin, Xaqaninin, Füzulinin adlarını onlara xatırlatdım. Çox sevdiyim Nazim Hikmətin adını çəkdim. Dmitri, mən erməniyə nifrət eləyən azərbaycanlıni təsəvvürümə gətirə bilərəm, ancaq bu cür mənasız və səfeh sualı verə bilən azərbaycanlıni təsəvvür edə bilmirəm. Ən pisi, mən erməni ziyalılarının son vaxtlar adamları cahilliyə təhrik etməyi, azərbaycanlılar haqqında hər cür uydurma, sarsaq rəvayətlərə onları "elmi" şəkildə sübut etməklə inandırmağı özləri üçün zəruri peşə etmələrini sezmişəm. Zəlzələnin yicrlə yeksan etdiyi Leninkanda bu cür ağılsız uydurmalar eşitdim: Guya erməniləri qırmaq üçün hərbiçilər çox güclü partlayışlar törətmişlər. (Digər versiya isə belədir: guya yaponlar zəlzələ olacağını qabaqcadan xəbər vermişdilər, Moskva isə bu xəbəri ermənilərdən gizlətməmişdir).

Furmanov: - Sizin bu danışqlarınızın hamısı artıq tə'qib olunma maniyasına¹ keçməkdə olan təmiz nevrozikanın, xəstəhallığın bariz təzahürləridir. Bu nevrozlar və fobiyaları ermənilərdə çox güclü, amma uzun müddət boğulmuş halda qalan qısqıncılıq cəhdi doğurmuşdur. Andrey Bitovun "Ermənistan dərsləri" əsərində bir yer var. Orada əsərin qəhrəmanı diqqətlə qarşısındakı atlası müşahidə edir. O yeri xatırlayırsınız mı?

İndi bütün bunlar mənə Bitovun kitabını birinci dəfə oxuduğum vaxtdakına nisbətən tam başqa təəssüratlar oyadır. Mənim də başıma belə bir hadisə gəlib: aspirant idim, Ermənistan tarixi ilə maraqlanırdım. Bir dəfə kitabxanada Bitovun haqqında danışdığı atlası vərəqləməli oldum. Birdən kənardan bir səs eşitdim: "Bir görün Ermənistan necə böyük imiş və indi nə günə düşüb. Ancaq xalq burfı unutmayıb!" Bu sözləri atlasın maqnit kimi özünə çəkdiyi bir erməni

1 Maniya - yunanca ağılsızlıq, qeyzlilik, coşqunluq deməkdir

tələbə deyirdi. Və budur, "sarsılmaz" SSRİ-nin ilk dəfə çat verdiyi, ilk azadlıq küləyi əsdiyi anlarda, 1988-ci ildə Ermənistanda bu nevroitik, xəstəhal hisslər bütün gücü ilə üzə çıxdı. Mənim fikrimcə, Qarabağ münaqişəsinin bütün rəşional izahları onun başlıca deyil, yalnız ikinci dərəcəli cəhətlərinə aydınlıq gətirir, bu yolla irrəşional şeyləri "rəşionallaşdırmaq" istəyirlər: bütün xalqı vahid bir ehtiras ətrafında birləşdirən güclü hərəkətin əşasında əşlində nevroitik qorxu və qisas almaq istəyi durur. Xalq uçuruma doğru cumdu. Özünü o yerə atdı ki, həmişə ondan qaçmağa çalışırdı.

Erməniləri daim tə'qib edən, onlara dinclik verməyən nə idi? 1915-ci ilin təkrar olunmaq qorxusu, öz zəifliyinin qorxusu. Qarabağ hərəkətini doğuran səbəb məhz budur. Bəs bütün bunlar nə ilə nətticələndi? Azərbaycanca yüz minlərlə (təkcə Bakıda on minlərlə) erməni yaşayırdı, təhsil alırdı, yaxşı vəzifələr tuturdu, tanınmış adamlar idi. Əlbəttə, ola bilsin ki, azərbaycanlılar nə dərəcədəsə ermənilərə təzyiq göstərirdilər. Amma bu təzyiq çox çətin ki, rusların ukraynalılara, litvalıların polyaklara, çukçilərin eskimoslara və s. göstərdikləri təzyiqdən çox olsun. Digər tərəfdən demokratikləşmə prosesi Azərbaycan ermənilərinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün geniş imkanlar açdı. Ancaq necə oldu? Ermənilərin ən çox qorxduqları bir hadisə baş verdi. 1915-ci il qırğınının dəhşəti onları 1988-ci ildə Sumqayıtda haqladı.

İndi isə, Vardvan, gəl bir dəqiqəliyə təsəvvür edək ki, 1988-ci il fevralın 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Ali Sovetinin sessiyası (daha doğrusu, erməni deputatlar) DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxması haqqında başibəlalı qərarı qəbul etməyib. Bu təqdirdə hadisələr necə cərəyan edərdi? Onda nə Sumqayıt olardı, nə Bakıda və Gəncədə talanlar, nə qaçqınlar, nə blokada, nə dağıntılar, başlıcası isə nə bu sonu görünməyən müharibə olardı. Azərbaycanca demokratik proseslər daha dinc və daha effektiv keçərdi. Əlbəttə, belə olsaydı, məclisdə erməni deputatlardan ibarət fraksiya, erməni nazirlər, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin təhlükəsizliyi üçün tə'minat, Azərbaycanca erməni mətbuatı və s. yaranardı. Şübhə etmirəm ki,

bu halda erməni diasporu daha sanballı, daha səmərəli kömək göstərə bilərdi.

Qarabağda 4 ildir müharibə gedir. Tutaq ki, yüz min adamın həyatını qurban verərək ermənilər qələbə çaldılar, Qafqazda ikinci erməni dövləti yaratdılar və o da Ermənistanla birləşdi. Bəs sonrası? Axı aydın məsələdir ki, Azərbaycan belə bir vəziyyətdə heç vaxt barışa bilməz. Türkiyə də həmçinin. Belə bir "qələbə" döyüşən tərəflərin hər ikisini orta əsrlərə qaytaracaqdır (artıq qaytarıb). Qarabağ daim qızdırma içində olacaq, bütün Zaqafqaziyanın sabitliyini pozacaqdır. Hər iki xalq qonşu dövlətlərin inamsızlığını qazanacaqlar. Bir də ki, ermənilərin sabah Araratı tələb etməyəcəkləri barədə kim təminat verə bilər?

Varcapetyan: - Siz nə üçün Qarabağ hərəkətini milli nevrozla müqayisə edirsiniz?

Furmanov; - Burada ermənilər üçün təhqiramiz heç nə yoxdur. Sionizm də yəhudilərin kompleksliyindən doğulmuşdur. Ancaq onun pafosu normallığa can atmaqdır. 1944-cü ildə gənc sionistlər qarşısında çıxış edərkən David Ben Qurion deyirdi: "Bizim inqilabımız taleyimizə qarşı, nadir bir xalqın nadir taleyinə qarşı yönəlmişdir". Sionizm heç də "qisasçılığa" can atmırdı və ərəblərə qarşı yönəlməmişdi (hərçənd anti-ərəb əhvali-ruhiyyəsi də mövcud idi). Sionizm ən çətin şeyə can atırdı: yəhudiilərin bütün xalqlar kimi yaşamaq hüququnu həyata keçirmək istəyirdi. Bunun üçün isə rəşadət göstərmək, mö'cüzə yaratmaq tələb olunurdu.

Qarabağ hərəkətinin pafosu başqadır. Ermənilərin "yarım dövləti" vardı. Əgər onlar sadəcə olaraq müstəqilliyə can atsaydılar, müstəqil və güclü dövlət yarada bilərdilər. Ancaq gəl düzünü danışaq: ermənilər hər şeydən əvvəl qisas almağa, ekspansiyaya can atdılar. Qisasçılığın yolu isə əbədi düşmənçiliyin yoludur, normal həyata istiqamətlənən yox, ondan uzaqlaşan yoldur.

Varcapetyan: - Və beləliklə, ermənilərin məhz cəhənnəmə körpü saldıqlarını onlara bildirən, bu barədə onlara xəbərlərlik edən heç bir adam tapılmadı?

Furmanov: - Belə adamlar vardı. Qorbaçov onlara xəbərdarlıq elədi. Yadımdadır, həmişə çox sakit bir görkəmdə

olan Mixail Serqeeviç SSRİ Ali Soveti Rəyasət Hey'ətinin Ermənistanla Azərbaycan nümayəndələrinin dəvət olunduğu iclasında hamının gözü qarşısında birdən-birə isterikaya düşmüşdü. Bəli, doğrudur, erməni hey'əti daha sanballı, daha yaraşlıq görünürdü - buraya akademiklər, ən ağıllı, görkəmli adamlar yığılmışdı! Ancaq onlar Qorbaçovun sözlərinə necə qəzəblə, necə təkəbbürlə qulaq asırdılar: "Bu adam erməni xalqı üçün nəyin yaxşı olduğunu nə haqla bizə, ermənilərə başa salmaq istəyir?" Axı Qorbaçov haqlı idi. Amma çox təəssüflər olsun ki, o, onları öz fikirlərinə inandırmaq üçün lazımi dəlilləri və sözləri tapa bilmədi. Hər halda onun dedikləri də kifayət idi. Axı o, Qarabağın ermənilərə verilməsindən başqa bütün tələblərini yerinə yetirməyi və'd edirdi. Qarabağı isə o heç cürə verə bilməzdi. Çünki bu bütün Zaqafqaziyada böyük müharibəyə gətirib çıxarardı. Və əlavə olaraq bütün SSRİ-də sərhədlərin dəyişdirilməsi uğrunda çaxnaşma ilə nəticələnərdi. Bütün ölkəni qanlı sallaqxanaya çevirərdi.

Varcapetyan: - Rəyasət Hey'ətinin haqqında danışdığımız iclasını çox yaxşı xatırlayıram. O vaxt mən Qorbaçovun mövqeyini partiya rəhbərinin Azərbaycanın yüksək partiya məqamları ilə münasibətlərini pozmaq istəməməsi və "sözə baxmayan" Ermənistana "dərs" vermək cəhdi kimi qavramışdım.

Furmanov: - Qorbaçov haqlı idi. O, xəbərdarlıq edirdi. Ola bilsin ki, ondan yüz dəfə mədəni olan erməni akademikləri isə haqlı deyildilər və onların arasında elə bir adam tapılmadı ki, Qarabağ uğrunda başlayan mübarizənin bütün sonrakı ağır nəticələrini sakitcə götür-qoy eləməyə çalışsın.

Varcapetyan: - Dmitri, siz belə hesab edirsiniz ki, Qarabağ müharibəsi üçün məhz erməni ziyalıları mə'nəvi məs'ulyyətdə daşıyır?

Furmanov: - Ziyalıların xalq qarşısında borcu, mə'nəvi məs'ulyyətdən danışmağın özündə keçən əsrdən, xalqdan nəsə qaldığı hiss olunur. Amma hər halda müəyyən bir məs'ulyyət, yəqin ki, mövcuddur. Akademiklər adi adamlardan daha qabağa baxmalı, daha ehtiyatlı olmalıdırlar.

Belə ki, mənim təsəvvür etdiyim qədər barıt anbarına kibriti məhz erməni ziyalılığı, onun yüksək təbəqəsi çəkmişdir.

Bu yaxınlarda "Komsomolskaya pravda" qəzetinə verdiyi müsahibədə Heydər Əliyev bildirir ki, onun istefasından iki həftə sonra, yə'ni 1987-ci il oktyabrın axırlarında akademik Abel Aqanbekyan Parisdə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin zəruriliyi barədə bəyanat vermiş və demişdir ki, bu məsələ Qorbaçovla razılaşıdırılmışdır. Moskva ziyalılarının Qarabağ ehtiraslarına necə qurşandıqlarını özüm yaxşı bilirəm. Kütləvi psixozun qızıqdırılması hesabına siyasi karyeralar qazanılırdı. Amma indi heç bir jurnalistin ağına gəlmir ki, bu günkü erməni liderlərinə belə bir sadə sualla müraciət etsinlər: "1988-ci ildə Qarabağ münaqişəsinin qızıqdırılmasının hansı ağır nəticələrə gətirib çıxaracağını dərk edirdinizmi?" Məntiqi cəhətdən bu sualın yalnız ikicə cavabı ola bilər: "Yox" (bəs onda necə siyasətçisiniz?) və "bəli" (bəli deyəcək adamı necə adlandırmaq olar?). Ancaq hadisələri qızıqdıran təkə erməni siyasətçiləri deyildir... Mənim fikrimcə, erməni qanının axıdılmasında istənilən talançı azərbaycanlıdan daha çox Qalina Starovoytova'nın günahı vardır. Televiziya ekranında onun sifətinə tamaşa edirəm: tamamilə sakit, dinc görünən bu sifətdə dediyi sözlərə azacıq belə şübhə əlaməti hiss olunmur, hələ vicdan əzabını demirəm. Ümumiyyətlə, Qarabağ məsələsində Rusiya ziyalıları, mənəcə ermənilərdən daha çox məs'ulyyətsizlik göstərdilər.

Varcapetyan: - Dmitri, "Nezavisimaya qazeta"da sizin "Zaqafqaziyada bizim mənafehimiz" adlı məqaləniz nəşr olunub. Bəs Ermənistanın Zaqafqaziyada mənafeqlərini necə müəyyən edirdiniz?

Furmanov: - Bu mənafeqləri bircə sözlə - sülhlə müəyyənləşdirmək olar. Öz tarixləri boyu bir çox faciəli hadisələrlə üzləşmiş olan ermənilərə başqa hər hansı bir xalqdan daha çox sülh və müstəqillik şəraitində qonşularla mehriban münasibət lazımdır. Yəni, bu müharibədə hətta qələbənin (əgər bu mümkünsə) verə bilməyəcəyi bir şey lazımdır. Elə bilirəm ki, Zaqafqaziyada sərhədlərin toxunulmazlığı və Azərbaycanın tərkibində muxtar Qarabağ

ermənilərinin hüquqları üçün beynəlxalq təminatlar lazımdır. Əminəm ki, buna nail olmaq mümkündür. Bu şərtlə ki, ermənilər arasında elə siyasətçilər tapılmalıdır ki, sülhdən qorxmasınlar (çünki erməni siyasətçiləri üçün indi sülh müharibədən daha dəhşətlidir), hətta öz həyatlarını təhlükədə qoymaqdan, özlərini fanatiklərin gülləsi qabağına verməkdən çəkinməyərək, münaqişəni dinc yolla həll etməyə girişsinsinlər. Ənvər Sadat miqyaslı adamlar lazımdır. Sonra isə yaraları sağaltmaq, qonşularla münasibətləri qaydaya salmaq olar. Müstəqillik şəraitində, heç olmasa, ən azı on illik sülh dövrü lazımdır. Bu zaman Ermənistan özünün güclü intellektual potensialı, diasporanın nəhəng maddi ehtiyatları hesabına çiçəklənən bir ölkəyə çevrilə bilər. Bunun üçün MDB dövlətlərinin hamısından daha çox onun imkanları vardır. Bundan sonra isə qorxu və nifrət hissləri də tədricən yox olub gedəcəkdir. (Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 23 yanvar 1993-cü il. Yaxud "Noy" məcmuəsi, N 2, 1992-ci il).

Söhbət haqqında nə demək olar? Birincisi, sual verən Vardvan Varcapetyan və cavab verən Dmitri Furmanovdur. Onların heç biri azərbaycanlı, hətta müsəlman da deyildir. İkincisi, bunların biri erməni, ikincisi isə daha çox erməni mövqeyində duran rus ziyalısıdır. Hər ikisi erməni mövqelidir, hər ikisində ermənilər əzabkeş, faciələrlə üzləşmiş millət kimi qələmə verilir. Lakin söhbət öz obyektiv cəhətlərinə görə fərqlənir.

Aydındır ki, ermənilər əzab çəkən vaxt azərbaycanlılar kefə baxmayıblar. Əksinə, həmişə əvvəlcədən, xəlvəti olaraq hazırlaşan, ordu təşkil edən, ona təlim keçən, onu silahlandıran ermənilərin hücumları nəticəsində heç bir hazırlığı olmayan, qəflətən yaxalanan azərbaycanlılar daha çox əzab çəkmiş, dah çox faciələrlə qarşılaşmışlar. Hiyləgər ermənilər azərbaycanlıları qırıb çatmış və dünya ictimaiyyətinə özlərinin qırılıb-çatıldıkları, əzab çəkdikləri haqqında məlumat vermişlər. Həyat təcrübəmizdə belə bir fakta rast gəlmişik ki, abırlı bir adamın yaxası abırsız bir adamın əlinə keçir. Abırsız hər yerdə abırlını söyür, təhqir edir, alçaldır, rast olanda isə yaxalayıb əzişdirir, yenə söyür, yenə təhqir edir. Abırlı adam müəyyən müddət dözüür, abırsızın

səviyyəsinə enmir. Ətrafdakılar isə belə hesab edir ki, günahkar abırlı adamdır. Ona görə ki, dillənmir, günahkar olmasaydı dillənərdi. Bundan daha da həvəslənən abırsız bütün əxlaq normalarını ayaqlar altına salıb tapdaladıqdan sonra, öz abırsızlığını ictimaiyyətə çatdırdıqdan sonra ictimai fikir tədriclə abırlı adamın xeyrinə dəyişir və o, ictimaiyyət tərəfindən müdafiə olunmağa başlayır. Ermənilərlə azərbaycanlıların son iki əsrə yaxın olan münaqişələri abırlı adamlar abırsız adam arasında olan münasibəti xatırladır. Abırlı bir millətin yaxası, abırsız, sırtıq, həyasız bir millətin əlinə keçmişdir. Nəticə etibarilə sükut buzu sınır və dünya ictimai fikri abırlı və sadələvh azərbaycanlıların xeyrinə tədriclə dəyişməyə başlayır.

İki əsrə yaxındır ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı genosid cinayəti başlanmışdır. Bu cinayət erməni millətinin xəstəliyə, milli nevroz xəstəliyinə tutulmasının nəticəsidir. Səbəbi isə ikidir. Birincisi, "dənizdən-dənizə böyük Ermənistan yaratmaq" xülyası xəstəliyi, ikincisi isə guya "türklərin erməniləri yer üzündən silmək istəməsi" haqqındaki xülya xəstəliyidir. Düzdür, xəstəlik təxəyyülünün məhsulu olan xülyaların heç biri mümkün olan və həyata keçirilən deyildir. Lakin xəstəlik mərhələlərlə güclənib özünün ən yüksək zirvəsinə çatdıqda azərbaycanlılara qarşı provokasiyalar və şantajlar düzəldilib həyata keçirilir, heç bir günahı olmayan xalq isə onların qurbanı olur.

Deməli, ermənilər xəstədirlər. Ən dözülməz cəhət də budur ki, həmin xəstəliyə əvvəl onların intellektual hissəsi - alimləri, şairləri, yazıçıları, jurnalistləri, ümumiyyətlə ziyalıları tutulur. Sonra onlar bu xəstəliyi xalqa keçirirlər, xəstəlik xalqa keçdikdən sonra onlar dəliyə çevrilir və dəlillərə xas olan hərəkətlər edərək, özlərini və hücum etdikləri qonşu xalqları bədbəxtliklər girdabına sürükləyirlər. Elə fəlakətlərə ki, onları Allah və təbiət özü də götürmür və qəbul etmir. Məsələn, 1989-cu ildə baş vermiş zəlzələni buna misal göstərmək olar. Öz üstündə baş vermiş zülmə dözməyən dağlar belə partlayıb ayrıldılar və zülmkarların böyük bir hissəsini öz içərilərinə alıb cəzalandırdılar. Lakin qızışmış, quduzlaşmış xəstə millət bundan da özü üçün

lazım olan nəticəni çıxarmadı. Təkcə azərbaycanlılar deyil, Anadolu türkləri, gürcülər və dünyanın daha bir çox xalqları həmin xəstəliyin təcavüzünə dönə-dönə məruz qalmışlar və qalırlar. Allah ermənilərə şəfa versin, yadıqları yüngül olsun.

6. Dünya ictimai fikri ermənilər haqqında

Ermənilər Qarabağa köçürülmələrinin 150 illik yubileyini qeyd edib, bu münasibətlə abidə də ucaltmışdılar. Lakin son illər başa düşdülər ki, abidə ilə onların Dağlıq Qarabağın qədim sakinləri olduqları haqqında iddiaları bir araya sığmır. Onda abidəni uçurdular. Xoşbəxtlikdən üstündə 150 rəqəmi olan abidənin şəkli qalır. Akademik İmam Mustafayev həmin şəkli bir dəfə televiziya ekranında tamaşaçılara göstərmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, azərbaycanlılar ermənilərə qarşı deyil, ermənilər azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiası edirlər. Elə buna və buna bənzər digər ədəbsizliklərinə və həyasızlıqlarına görə ta qədimdən bu vaxta qədər dünya ictimai fikri onların xeyrinə deyildir. Məsələn, hələ Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin qəhrəmanlarından biri, İran hökmdarı Keykavus qeyd edirdi ki, erməni nə qədər lazımsa, o qədər sənə vəfalı olur, lazım gələndə oğru olur, lazım gələndə qaçır və onun bütün mənfəi sifətləri ağasına qarşıdır. Həmin Keykavus türk haqqında belə yazır: "Cəldlikdə türklərə çatan olmaz. Türklərin nəyi gözəldirsə, ən gözəldir, nəyi pisdirsə, ən pisdır. Onların üstün cəhəti odur ki, çox igiddirlər, qorxmadan açıqdan-açığa düşmənçilik edər, tapşırılan işi həvəslə yerinə yetirərlər. Çox incə ruhlu və kefcil olurlar. Eys-ışrət məclislərində və şənliklərdə onların tayı-bərabəri yoxdur". ("Müxalifət" qəzeti, 16 dekabr 1993).

XI əsrin yadigarı olan "Qabusnamə"də yazılır: "Ermənilərin eybi - oğru, gözügötürməyən, bir ayağı qaçmaqda olan, əmrə baxmayan, yersiz hay-küy salan, vəfasız, riyakar, söyüş söyən, ürəyi xıltlı, ağasına düşmənçilikdir. Ümumiyyətlə, onlar başdan ayağa müsbətdən çox mənfəiyə yaxındırlar". (yenə orada).

Vaxtilə Bizans imperiyasında "erməni böyük düşməndir, riyakar, alçaq və hiyləgərdir" kimi zərb-məsəl yaranmışdır. 1834-cü ildə Peterburq Universitetində hazırlanmış "Naxçıvan ölkəsi" adlı əsərdə göstərilir ki, "ermənilər olduqca xain, hiyləgər, satqın, verdiyi sözlərin üstündə durmayan, paxıl və alçaq insanlardır və onlara heç vaxt e'tibar etmək olmaz". Həmin kitabda azəri türkləri haqqında "müsəlman" adı ilə belə yazılır: "Müsəlmanlar mehriban, qonaqpərvər, sözünə düz, verdiyi və'də ölsə də riayət edən adamlardır". (Bax: Nəcəf Orucov. "Bakı şəhəri, onun ətraf kəndlərində və Azərbaycanın digər bölgələrində genosid-soyqırımı". B., 1996, səh.5.8.)

. Böyük fransız yazıçısı Aleksandr Düma Qafqaz səyahətindən sonra ermənilər haqqında yazırdı: "Ermənilər güman edirlər ki, guya yer üzündə cənnət Ermənistanda olub. Yer kürəsini suvaran ilk dörd çay da guya öz başlanğıcını orada tapıb, Nuhun gəmisini isə Ermənistanda ən uca dağın başında dayanıb. Məhv olmuş dünyamız guya yenidən orada canlanmağa başlayıb. Nəhayət, guya, Nuh peyğəmbər, Ermənistanda üzüm bağları salmış, ilk dəfə şərabın gücünə, təsirinə mə'ruz qalan da o olmuşdur". Bütün bu istehzalardan sonra böyük yazıçı ciddi görkəm alaraq deyir: "Ermənilər öz fikir, niyyət və duyğularını gizli saxlayan, hiyləgər və kələkbaz adamlara çevrilmişlər". Həmin Aleksandr Düma azəri türkləri haqqında yazırdı: "O ki, qaldı azərbaycanlılara, bu xalq vaxtilə müzəffər olmuş, indinin özündə də ürəyində döyüşgən olaraq qalır. Azərbaycanlılar azad yaşamağı üstün tuturlar. Azərbaycanlı bir şey barədə sövdələşəndə ondan imzalanmış sənəd tələb etməyə ehtiyac yoxdur - söz verdi, qurtardı" ("Azadlıq", 25 yanvar 1997).

Məsələ burasındadır ki, erməni qadınlarının da nalayiq hərəkətləri dünya ictimai fikrindən kənarda qalmamışdır. Məsələn, vaxtilə Fridrix Engels əsərlərinin birində yazırdı ki, dünyanın ilk fahişəsi Anait adlı erməni qadını olmuşdur ("Azərbaycan" qəzeti, 29 aprel 1994). Dünyada isə 4 mindən çox etnos vardır. Ermənilər onların ən kiçiklərindən biridir. Lakin bu kiçik millət görün dünyaya necə "böyük" pozğunluq

"bəxş" etmişdir. Mə'lum olduğu kimi, erməni qadınlarının "qabaqda gedən zəncirlilərindən" biri də Yelena Əlixanyan - Bonnerdir. Görkəmli tarixçi N.N.Yakovlev özünün "MKİ SSRİ-yə qarşı" kitabında onun pozğunluğu haqqında təkzibedilməz faktlar vermişdir.

Əlvən Əliyev isə həmin kitabdakı faktlar əsasında "İnsan hüquqlarının müdafiəçisi, yoxsa... dahi əxlaqsız? (Yelena Əlixanyan - Bonner Anaitin əsil varisidir)" adlı böyük bir məqalə yazmışdır. (Bax: "Aydınlıq", 13 dekabr 1991). Kitab əsasında yazılmış məqaləni oxuduqdan sonora adam bu qadınlardan iyirənir. Erməni qadınları haqqında dünya ictimai fikri belədir. Məşhur erməni şairi Avetik İshakyan aşağıdakı şe'rində erməni qadınının mə'lum obrazını çox gözəl yaratmışdır. O, yazırdı:

*Qadın şöhrət düşgünüdür, qan hərisi hörümçəkdir,
Sənə öpüş, başqasına gizli könül verəcəkdir,
İnanma sən qadınlara, fitnə-fəsad ocağına,
Mələk üzlü bir iblisdir, alar səni qucağına.*

Anaitin, Yelena Əlixanyan-Bonnerin, Silva Kaputikyanın və onların tayı olan digər erməni qadınlarının obrazı belədir: mələk üzlü iblis!

Mə'lum olduğu kimi böyük rus şairi A.S.Puşkin erməniyəni elə məhz erməni olduğuna görə, rəzil olduğuna görə "qul", "kölə" hesab edirdi. O, yazırdı:

*İşıqlı arzuların dumanısan, çənisen
Sən qulsan, sən köləsən, çünki sən ermənisən.*

Puşkinin bu sözləri istə'dadlı şair Zəlimxan Yaqubun nəzərindən kənarda qalmamış və onun misralarına öz münasibətini belə bildirmişdir:

*İlahinin özüydü, bu sözləri dedirdən Puşkin kimi dahiyə,
Haqqı nahaqqa vermir min şükür İlahiyə.*

Sonra şair sovet imperiyası dövründə ermənilərin azərbaycanlılara öz torpaqlarında etdikləri zülmü belə təsvir edir:

Dərmana zəhər qatan həkimimiz - erməni.
 Müşfiqə güllə kəsən hakimimiz - erməni.
 Cavidə qan qusduran, Əhməd Cavadımızı
 Bircə anda susduran,
 Katibimiz, sədrimiz, nazirimiz - erməni.
 De kimimiz olmayıb, de kimimiz - erməni.
 Bizim qulağımız kar, gözümüz də kor olub,
 Bakının ortasında neçə erməni nəslə gəlib prokuror olub.
 Şillələnən biz olduq, şillələyən erməni,
 Güllələnən biz olduq, güllələyən erməni.
 Elə bil bizdən ötrü, 18-in mart qırğını yoxuymuş.
 Elə bil bizdən ötrü 30-cu illərin sərt qırğını yoxuymuş
 Həm sənindir,
 həm mənim bu torpaq, bu daş dedik,
 O bizə düşmən dedi, biz ona qardaş dedik.
 O bizə təpik atdı, biz onu qucaqladıq,
 O gedəndə biz ona "getmə" deyib ağladıq.
 Körpələrin əzilən başını unutmuşuq.
 Anaların kəsilən döşünü unutmuşuq.
 Yanan aynabəndləri, tüstülənən kəndləri,
 Tökülən göz yaşını, sökülən baş daşını,
 Pozulan Güllüstanı, şumlanan qəbristanı,
 Bizə qarşı sərtliyi, ən böyük alçaqlığı,
 Ən böyük namərdliyi, unutmuşuq, qardaşım,
 Həmişə unutmuşuq.

Bir millət kimi biz bütün hafizəmizi və zehnimizi
 səfərbərliyə alıb, təşkil edib və ona istiqamət verib
 unutqanlığımızı birdəfəlik və həmişəlik olaraq unutmalıyıq.
 Bu faciəli məsələmizi proloq əvəzi Səməd Vurğunun
 düşmənimiz erməni haqqında dediyi aşağıdakı hikmətli
 sözlərlə yekunlaşdıraq:

Düşmən öz kinini möhkəm gizlədi
 Ətəyi altında bir bıçaq kimi.
 Səbrlə, təmkinlə məqam gözlədi,
 Yaqo təbiətli bir alçaq kimi.

Yüz yol canımıza o and içərək,
 Yol açdı, yol tapdı ürəyimizə.

*Bizim süfrəmizdən yeyib-içərək,
Xəlvət ağı qatdı xörəyimizə...*

*Ömrün yollarını addımladıqca
Hər kiçik səhvimiz dərs oldu bizə.
Sayıqlıq sözünü bir gözlük kimi
Zaman özü taxdı gözlərimizə.*

Erməni namərdliyi Səməd Vurğunun poetik misralarında necə də dərindən açılıb göstərilmişdir. Doğrudan da onlar yüz dəfələrlə canımıza and içə-içə, süfrəmizdən yeyib içə-içə, fürsət düşən kimi xörəyimizə ağı, zəhər qatıblar. Ermənilər haqqında dünyanın ictimai fikri belədir. Sadələvh Azərbaycan türklərinin yaxası iki əsrə yaxındır ki, belə hiyləgər, xain və xəbis bir "millət" əlinə keçmişdir.

Azərbaycan iki əsrə yaxındır ki, Ermənistanə güzəştə gedir. Məsələn, ermənilər köçürülüb Şimali Azərbaycan ərazilərində yerləşdirildilər - Azərbaycan güzəştə getdi, Azərbaycan ərazisində əvvəl erməni vilayəti, sonra erməni quberniyası yaratdılar - Azərbaycan güzəştə getdi. İrəvan xanlığı bazasında erməni dövləti yaratdılar - Azərbaycan güzəştə getdi. Zəngəzuru, Göycəni, Göycə gölünü, Şərur - Dərələyəzi, Dilicanı, Borçalının yarısını alıb ermənilərə verdilər - Azərbaycan güzəştə getdi, axırncı Azərbaycan türkünə o ərazilərdən köçürdülər - Azərbaycan güzəştə getdi. Beləliklə, iki əsrdir ki, Azərbaycan ermənilərə güzəştə gedir. Azərbaycan nə qədər güzəştə gedə bilər və getməlidir? Biz hesab edirik ki, "bıçaq sümüyə dirənib", yəni Azərbaycanın daha güzəştə getmək yolu qalmayıb. İndi Ermənistan güzəştə getməlidir. Ona görə ki, o, təcavüzkardır, o, işğalçidir. Lakin "böyük alicənablıq" göstərərək təcavüz-kara, işğalçıya yenə də Azərbaycan güzəştə gedir. Bununla Azərbaycan bilməlidir ki, vaxtilə Dağlıq Qarabağ vilayət olanda Azərbaycan onun öhdəsindən gələ bilmirdi. Sual olunur, İndi o, muxtar respublika, muxtar dövlət olandan sonra onun öhdəsindən gəlmək, Azərbaycan qanunlarına tabe etmək mümkün olacaqdır? Əlbəttə, olmayacaqdır!

Beləliklə biz öz əlimizlə, öz oturduğumuz budağı kəsirik, həm də dünya birliyinin və beynəlxalq təşkilatların şahidliyi ilə Dağlıq Qarabağı "Azərbaycanın tərkibində" Ermənistanə qurban veririk. İndiki nəsillər keçmiş təslimçiləri bağışlamadıqları kimi, gələcək nəsillər də bizi bağışlamayacaqlar. İndiki variantdansa vaxtilə Saxarovun təklif etdiyi variant daha əlverişli olardı. Onun variantına görə Dağlıq Qarabağ Ermənistanə verilir, Azərbaycan isə Naxçıvanla birləşirdi.

XX FƏSİL
MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
(1991-1996)

1. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının və onun dövlət atributlarının bərpa edilməsi
2. Azərbaycan Respublikasının dünya birliyi və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınması
3. Respublikanın təkpartiyalı sistemdən çıxıb çoxpartiyalı sistemə keçməsi və "Siyasi partiyalar haqqında qanun"
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
5. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yeni xəritəsi
6. Müstəqilliyimizlə əlaqədar olaraq Borçalığa marağın artması
7. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev

1. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının və onun dövlət atributlarının bərpa edilməsi

1991-ci ildə Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra, onun xərabəlikləri üzərində Müstəqil Azərbaycan Respublikası bərpa edildi. Sovet imperiyası dünyanın ən böyük və ən zəhmli imperiyası idi. Lakin o, dünyanın yeganə imperiyası deyildi. Ona qədərki bütün imperiyalara aid olan qanunauyğunluqlar Sovet imperiyasına da aid oldu. Heç bir imperiya əbədi olmadığı kimi, Sovet imperiyası da əbədi olmadı. Bütün digər imperiyalar kimi, Sovet imperiyasının dağılmasının da obyektiv və subyektiv səbəbləri oldu. Bəzi müəlliflər onun dağılmasını daha çox subyektiv amillərlə, məsələn, Qorbaçov və onun siyasəti ilə bağlayırlar. Düzdür, subyektiv amilin təsiri olmuşdur, lakin obyektiv amilin rolu daha çox olmuşdur. Bu dəhşətli imperiyanı zaman özü dağıtdı. Ölümündən 15-20 il əvvəl bu imperiya öz yerində sayırdı. Daxildə əmək məhsuldarlığının artımı dayanmışdı, xaricdə isə "şər imperiyası" adlandırılırdı. Beləliklə də daxili və xarici, obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən bu dəhşətli imperiya bütün dünyanın gözü qarşısında dağılıb məhv oldu. İmperiyanın tərkibində olan bütün müttəfiq respublikalar kimi Azərbaycan da müstəqilliyini bərpa etdi.

1991-ci il avqustun 30-da respublika parlamenti Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında "Bəyannamə" qəbul etdi. Oktyabrın 18-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Dövlət İstiqlaliyyəti haqqında Konstitusiya aktı qəbul edildi. Konstitusiya Aktında yazılır: "Bu Konstitusiya Aktı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının hazırlanması üçün əsasdır". Belə bir mötəbər əsas üzərində 1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi. 1991-ci il noyabrın 26-da DQMV-nin statusu ləğv edildi. Dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında ümumxalq referendumu keçirildi. Xalq Azərbaycanın müstəqilliyinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Respublikanın adından "Sovet" və "Sosialist" sözləri götürülüb, onun adı sadəcə olaraq "Azərbaycan Respublikası" kimi saxlandı. Azərbaycan Respublikası - Azərbaycan Demokratik

Respublikasının varisi e'lan edilib, onun üçrəngli bayrağı, himni və gerbi olduğu kimi qəbul edildi.

72 ildən sonra, mayın 28-i yenidən istiqlaliyyət günü e'lan edildi və Milli Məclisin qərarı ilə hər il bayram və istirahət günü kimi qeyd edilir. 1992-ci il iyunun 3-də Milli Məclisin iclasında "Siyasi partiyalar haqqında" qərar qəbul edildi. Bununla respublika təkpartiyalı sistemdən çoxpartiyalı sistemə keçdi. İyunun 22-si Azərbaycan Milli jurnalistikası günü e'lan edildi. Avqustun 15-də Azərbaycan Respublikasının milli valyutası - manat dövriyyəyə buraxıldı. Bütün bunlarla birlikdə "Dini e'tiqadlar azadlığı haqqında", "Mətbuat və kütləvi informasiya vasitələri haqqında", "İctimai birliklər haqqında", "Təhsil haqqında" və başqa məsələlər haqqında digər qanunlar qəbul edildi.

1992-ci il dekabrın 22-də Milli Məclis Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin türk dili olduğu haqqında qərar qəbul etdi. Düzdür bu qərar hələ indiyə qədər mübahisələrə səbəb olmuşdur. Lakin qərar düzdür və o, tarixi həqiqəti özündə əks etdirir. 30-cu illərin axırlarına qədər pasportlarımızda milliyətimiz - "türk", dilimiz isə "türk dili" kimi göstərilirdi. 30-cu illərin axırlarında Stalin göstəriş verdi ki, siz "türk" deyil, "azərbaycanlı"sınız. Beləliklə də bütün pasportlar dəyişdirilib "türk" sözü "azərbaycanlı" sözü ilə, "türk dili" isə "azərbaycan dili" ilə əvəz edildi. 50 ildən artıq bir müddət ərzində "türk" sözü "azərbaycanlı" sözü ilə əvəz edildi. Beləliklə, 50 ildən artıqdır ki, "azərbaycanlı" sözü dilimizə daxil olmuş, qəbul edilmiş və vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Lakin yol vermək olmaz ki, əksəriyyəti Cənubi Azərbaycanda yaşayan eyni bir millətin hərəsinə bir ad verilsin. Sonra isə ermənilər iddia etsinlər ki, siz eyni millət deyilsiniz. Eyni millət olsanız eyni cür adlanarsınız. Ona görə də bu incə məsələdə hədsiz dərəcədə ehtiyatlı olmaq lazımdır. Hər iki tərəfin ya "türk" və yaxud "azərbaycanlı" adlandırılmasının prinsip e'tibarilə böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin fikirləşmək lazımdır ki, bu sözlərdən hansı tarixi həqiqəti özündə daha çox əks etdirir. Mə'lumdur ki, bizi ermənilərdən və farslardan yaxşı tanıyan üçüncü

millət yoxdur. Onların hər ikisi isə bizə "türk" deyirlər. Bu cəhət də nəzərə alınmalıdır.

Milli Məclisin qərarının mübahisəyə səbəb olması məsələsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu qərar heç bir hazırlıq işi görülmədən, qəflətən qəbul edildi. Son 50 il ərzində "azərbaycanlı" sözüne adət edən, öz tarixini dərindən bilməyən, Stalinin bütün sözlərini Qur'an ayəsi kimi qəbul edən, pasportunda milliyətini öz əli ilə "azərbaycanlı" kimi yazdıran yeni nəsil, "türk" sözünü dərhal qəbul edə bilmədi. Onlar eyni zamanda bilmirdilər ki, "Azərbaycan" onun yerinin, yurdunun, məskəninin, torpağının adıdır. Millətinin adı isə ermənilərin və farsların adlandırdığı kimi "türk"dür.

1993-cü il fevralın 3-də Milli Məclis Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının soy adlarının dövlət dilinə uyğunlaşdırılması haqqında qərar qəbul etdi. Qərara görə AR vətəndaşları "...ov" və "...yev" sonluqlu soyadlarını sözün kökündən asılı olaraq "lı", "li", "lu", "lü", "zadə", "oğlu", "qızı" sonluqsuz ifadə formaları ilə əvəz edə bilirlər. Milli Məclis latın qrafikasına keçmək haqqında qərar qəbul etdi. Məlum olduğu kimi, 1929-cu ilə qədər azərbaycanlılar ərəb əlifbasından istifadə edirdilər. 1929-1939-cu illərdə latın əlifbasına keçilmişdi və məlum olmuşdu ki, bu əlifba bizim dilimizin potensial ehtiyat qüvvələrindən və imkanlarından istifadə etmək üçün daha əlverişlidir. Lakin buna baxmayaraq 1939-cu ildə millətimizin, dilimizin adı kimi, əlifbamız da "yuxarıdan" verilən göstərişlə dəyişdirildi. Həm də təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, o zaman SSRİ ərazisində yaşayan bütün türklərin əlifbası dəyişdirilib - rus əlifbası ilə əvəz edildi. Bu dəyişiklik Cənubi Qafqazda ermənilərə və gürcülərə, Pribaltikada isə latıslara, estonlara və litvalılara aid edilmədi. Birincilər öz köhnə əlifbalarında, ikincilər isə latın əlifbasında qaldılar. Ona görə ki, birincilərin daxildə, ikincilərin isə xaricdə arxaları var idi. Arxasız olan təkcə türklər idi ki, bolşeviklər öz "dəlləkliklərini onların başında öyrənirdilər". Bu bir həqiqətdir ki, bir əsrdə əlifbanın üç dəfə dəyişdirilməsi nəinki dilimizə, həm də elmimizə, biliyimizə, maarifimizə, mədəniyyətimizə və mə'nəviyyatımıza

böyük zərbə olmuşdur. Özünü rusa ən yaxın hesab edən ermənilər rus əlifbasına keçmədilər. Müsəlmanları özünə uzaq hesab edən rus onu öz əlifbasına keçirdi. Beləliklə, ermənilər yox, müsəlmanlar rusların "xələfinə" çevrildilər.

Milli Məclis aşağıdakı günlərin bayram e'lan edilib istirahət günlərinə çevrilməsi haqqında qərar qəbul etdi: 1 yanvar - yeni il günü, 21-22 mart - novruz bayramı, 28 may - Respublika günü, 15 iyun - Qurtuluş günü, 9 oktyabr - Azərbaycan ordusu günü, 18 oktyabr - dövlət müstəqilliyi günü, 12 noyabr - Konstitusiya günü, 31 dekabr - dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü, qurban və orucluq bayramları günləri.

1994-cü il iyunun 14-də Milli Məclisin növbəti iclası "Ölkədən getmək, ölkəyə gəlmək və pasportlar haqqında" zəruri qanun qəbul etdi. Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini və suverenliyini bir daha təsdiq edən bu qanun üç vacib məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırdı. Vətəndaş nə vaxt ölkədən kənara gedə bilməz? Birincisi, vətəndaşın sirr üzrə öhdəliyi varsa, o, bu hüquqdan məhrum ola bilər. İkincisi, vətəndaş haqqında cinayət işi qaldırılıbsa və cinayət işi üzrə təhqiqat başa çatmayıbsa. Üçüncüsü, isə vətəndaşın həqiqi hərbi xidmət yaşısı çatıbsa, o xarici ölkəyə səfər etmək hüququndan məhrum olunur.

Beləliklə, hər bir Azərbaycan vətəndaşının ölkədən getmək və qayıtmaq hüquqları var və həmin hüquqa əsasən ona müvafiq sənəd verilməlidir. Beynəlxalq hüquq normaları da bunu təsdiq edir. Qanunda bu öz əksini tapıb.

Ölkəni tərk etmək və qayıtmaq üçün vətəndaşın hüquqi sənədi - pasportu olmalıdır. Qanuna görə xarici ölkələrə gedib gəlmək üçün üç növ pasportlar verilir: birincisi - ümumi, ikincisi - xidməti və üçüncüsü - diplomatik pasportlar. Ümumi pasportu bütün vətəndaşlar alır. Xidməti pasportlar ancaq dövlət işlərində və inzibati orqanlarda çalışan vətəndaşlara verilir. Diplomatik pasportları isə prezident, Milli Məclisin sədri, baş nazir və digər səlahiyyətli nümayəndələr alır. Beləliklə, bu qanun müstəqilliyimizin ən mühüm atributlarından biri kimi dünya birliyinə daxil olduğumuzu bir daha sübut edir.

Azərbaycan Respublikasının ən böyük uğurlarından biri ondan ibarət olmuşdur ki, o, daxili sabitliyi qoruyub saxlamış, vətəndaş müharibəsi təhlükəsini aradan qaldırmışdır. Belə bir real təhlükə isə 1991-1994-cü illərdə dəfələrlə olmuş, 1993-cü ildə isə Gəncə hadisəsinin və üzdəniraq "Talış Muğan Respublikası" deyilən başabəla hadisənin timsalında özünün ən yüksək zirvəsinə qalxmışdı. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası üçün parçalanmaq təhlükəsi yaradılmışdı. Xoşbəxtlikdən indiki prezident H.Ə.Əliyev başda olmaqla, Azərbaycan hökumətinin apardığı çevik siyasət nəticəsində mövcud olmuş bütün bu təhlükələr aradan qaldırıldı və yeni, müstəqil dövlət quruculuğu işi davam etdirildi.

Konstitusiyada deyildiyi kimi, Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik və unitar dövlət qurur. Adı çəkilən anlayışların hər birinin məzmununu ayrıca şərh etsək, mə'lum olar ki, ərazisinin bütövlüyüfñü və sərhədlərinin toxunulmazlığını tə'min edən, ona tam nəzarət edən, torpağının altındakı və üstündəki sərvətlərdən öz istədiyini kimi istifadə edən, müstəqil daxili-xarici siyasət yeridən dövlət - müstəqil dövlətdir.

Dünyəvi dövlət o dövlətə deyilir ki, o, dini prinsiplər üzərində deyil, elmi prinsiplər üzərində qurulur. Demokratik dövlət o dövlətə deyilir ki, orada hakimiyyətə ayrı-ayrı adamlar deyil, xalq nümayəndələri, xalqın seçdiyi adamlar, onların timsalında isə xalq gəlir. Belə dövlətlərdə xalq dövlətə deyil, dövlət xalqa tabe olur. Unitar anlayışına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, unitar dövlətin ərazisi federativ vahidlərə - ştata, torpağa və sairəyə deyil, inzibati-ərazi vahidlərinə - vilayətlərə, rayonlara və sairəyə bölünür. Unitar dövlətdə vahid dövlət Konstitusiyası, vahid dövlət hakimiyyəti orqanları sistemi və ümumi hüquq sistemi qüvvədə olur. Avropa dövlətlərinin çoxu - Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya o cümlədən Yaponiya və başqaları unitar dövlətlərdir. Azərbaycan xalqı məhz belə bir dövlət qurur.

2. Azərbaycan Respublikasının dünya birliyi və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınması

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təşkilatlara - dünyanın 190-a qədər dövlətini birləşdirən BMT-yə, 50-dən çox dövləti birləşdirən ATƏT təşkilatına, 60-a qədər dövləti özündə birləşdirən İslam Konfransı təşkilatına üzv olmuşdur. Azərbaycan Şimali Atlantika İttifaqının "Sülh naminə əməkdaşlıq" proqramına imza atmışdır. Bununla da o, özünü NATO hərbi siyasi təşkilatı ilə bağlamışdır və respublikanın gələcək taleyində bunun müsbət rolu özünü göstərdir. BMT-nin üzvü olan bütün dövlətlər Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanımışdır. Dünyanın bütün aparıcı dövlətlərinin Bakıda səfirlikləri açılmışdır. Azərbaycan prezidentinin BMT təhlükəsizlik Şurasının üzvü olan beş ölkəyə - ABŞ-a, Fransaya, İngiltərəyə, Çinə və Rusiyaya səfərlərini xarici siyasətin nailiyyəti hesab etmək olar. Türkiyə, İran, Pakistan, Ukrayna, Səudiyyə Ərəbistanı, Özbəkistan, Qazaxstan, Türkmənistan, Gürcüstan və digər dövlətlərlə dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilələr imzalanmışdır. Azərbaycan İslam inkişaf bankının üzvlüyünə qəbul edilmiş, Helsinki Yekun aktını imzalamışdır. Bütün bunlar Azərbaycanın mövqeyini xeyli möhkəmləndirmişdir.

1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikasının həyatında tarixi bir hadisə baş verdi. Xəzərin Azərbaycana aid sektorunda "Azəri", "Çıraq", və "Günəşli" neft yataqlarının bir hissəsinin müştərək işlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə xarici ölkələrin neft şirkətləri arasında davam edən danışıqlar sona çatdı. Müştərək işlər aparılması üçün "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan müqavilə bağlandı.

Azərbaycan xalqının ən böyük sərvəti olan neftdən iki əsrə qədər özü üçün deyil, rus və sovet imperiyalarının mənafeyi və inkişafı üçün istifadə olunmuşdur. Bakı neftinin sənaye üsulu ilə çıxarılmasınının 150 illik tarixi vardır. 1872-ci ildə Azərbaycanda 26 min ton neft çıxarıldı. Əsrimizin əvvəlində, 1900-cü ildə Azərbaycanda artıq 10 milyon ton

neft hasil olunurdu. Bu da Rusiyada çıxarılan neftin 95 faizini, dünyada çıxarılan neftin isə 50 faizini təşkil edirdi.

Neftin sənaye üsulu ilə istehsalına başlandığı vaxtdan indiyədək Azərbaycan ərazisində yerin təkindən, quruda və suda 1 milyard 325 milyon ton neft çıxarılmışdır. 1949-cu ildən bəri Xəzərin Azərbaycana aid hissəsində 400 milyon ton neft hasil edilmiş, 400 milyard kubmetrədək qaz çıxarılmışdır. Bütün bunlardan rus və sovet imperiyaları öz çıraqlarını yandırmaq üçün, fabrik və zavodlarını, mədən və, şaxtalarını, quru, su və hava nəqliyyat vasitələrini hərəkətə gətirmək üçün, dostlarına pay vermək və düşmənləri üzərində qələbə çalmaq üçün istifadə etmişlər. Elə təkcə belə bir faktı demək kifayətdir ki, ikinci dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan nefti bütün ölkədə çıxarılan neftin 75 faizini təşkil edirdi. Həm də Azərbaycan nefti xüsusilə ruslar üçün təhlükəli olan alman faşizminin məğlubiyyətə uğradılmasında, məhv edilməsində böyük xidmət göstərmişdir. Mühərriklər müharibəsi olan bu müharibədə imperiyanın bütün mühərrikləri Azərbaycan yanacağı ilə hərəkətə gətirilirdi. Əvəzində isə azərbaycanlılarla ermənilərin mənafeyi toqquşan kimi hər iki imperiya çökilib ermənilər tərəfdə dururdu.

Beləliklə, neft Azərbaycan xalqının milli sərvəti olsa da, o, heç zaman onun özününkü olmamışdır. Bu nadir sərvətdən o, heç zaman öz mənafehi üçün istifadə etməmişdir.

Nəhayət 1991-ci ildə xalqımız öz azadlığını əldə etdikdən, Azərbaycan öz taleyinin sahibi olduqdan sonra, o, öz təbii sərvətlərindən özü istədiyi kimi istifadə etmək imkanı qazanmışdır. Xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə bağlanmış müqavilə həmin imkanların təzahür formalarından biridir. Bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan böyük ölkələrlə - ABŞ, Rusiya, İngiltərə, Türkiyə, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Almaniya və Norveç kimi dövlətlərlə dostluq əlaqələrinin və bütün sahələrdə əlaqələrin möhkəmlənməsinə ümid bəsləyir. H.Ə.Əliyev demişdir: "Müqavilə ikitərəfli hərəkət olan yola bənzəyir. Görək hər iki tərəf eyni sür'ətlə hərəkət etsin". Sonra o demişdir: "Buna maneçilik törədən bütün

qüvvələr dəf ediləcəkdir, müstəqil Azərbaycan Respublikası öz taleyinin, öz sərvətlərinin sahibi kimi, bu əməkdaşlıq sahəsində dünya birliyində, dünya iqtisadi birliyində öz layiqli yerini tutacaqdır".

Müqavilə dünyada böyük reaksiyaya, sensasiyaya səbəb oldu. ABŞ-ın prezidenti Bill Klinton, Böyük Britaniyanın baş naziri Con Meycor, Türkiyə Respublikasının prezidenti Süleyman Dəmirəl, ABŞ-ın Energetika naziri Heyal O'liyeri, Böyük Britaniyanın Ticarət Palatasının prezidenti Maykl Hezltayn və bir çox başqaları müqavilə münasibətilə Azərbaycan prezidentinə təbrik teleqramları göndərdilər. Məsələn, Klinton yazırdı: "Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu növ sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır. Azərbaycan neftinin işlənməsi, Dağlıq Qarabağ reqlionunun daxilində və onun ətrafında uzun müddət sürən münasibətin həll olunması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqı üçün sabitlik, iqtisadi inkişaf və firavanlıq gətirilməsində böyük rol oynaya bilər".

Con Meycor bildirirdi: "Azərbaycan yol ayrıcındadır. Dağlıq Qarabağda atəşkəs dörd aydır ki, davam edir və bu dəhşətli münasibətin tam nizamlanması axır ki, mümkündür".

Süleyman Dəmirəl isə qeyd etdi ki, "Ölkənin dirçəlişinə xidmət göstərəcək bu müqavilə azərbaycanlı qardaşlarımızın rifah səviyyəsinin qısa bir müddətdə daha da yüksəlməsini təmin edəcəkdir".

Heyal O'liyeri: "Bu hadisənin dünya neft sənayesinin beşiyində baş verməsi xüsusilə təqdirəlayiqdir". Maykl Hezltayn: "Bu tarixi sazişin imzalanması Birləşmiş Krallıq və Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişafında irəliyə doğru atılan mühüm addımdır".

Belə səmimi təbriklərin sayını daha da artırmaq olardı. Lakin maraqlıdır, yuxarıda dediyimiz kimi, 1 milyard 325 milyon ton Azərbaycan neftini mənimsəmiş Rusiya dövlət başçılarının bu möhtəşəm müqaviləyə münasibətləri necə oldu? Onlar bir tərəfdən öz nümayəndələrini göndərərək müqaviləyə imza atdılar. Başqa nümayəndələr isə televiziya vasitəsilə bildirdilər ki, Rusiya müqaviləni qəbul etməyəcəkdir. Beləliklə, Rusiya ikibaşlı siyasəti yenə də davam etdirdi.

Başqa sözlə, o da Azərbaycana qarşı ərazi iddiasında olduğunu bildirdi. Azərbaycana münasibətdə ermənilərlə siğə qardaş olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Müqavilə özü də Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə, onun dünya birliyi və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmasına bir daha əyani sübut oldu. Rusiyanın əli hər yerdən üzüldükdən sonra bizim müsəlman qonşumuz İranla Xəzərin statusu məsələsini qaldırdılar. 1949-cu ildən Xəzərin Azərbaycan ərazisinə daxil olan hissəsindən neft çıxarılır. İmperiya dövründə Xəzərin statusuna ehtiyac yox idi. Azərbaycan müstəqil olduqdan sonra Xəzərin statusuna "ehtiyac" yaranmışdır. Bununla da Rusiya ilə İran içəridə qoruyub saxladıqları hikkəni özlərindən asılı olmayaraq üzə çıxartdılar.

3. Respublikanın təkpartiyalı sistemdən çıxıb çoxpartiyalı sistemə keçməsi və "Siyasi partiyalar haqqında" qanun

Mə'lum olduğu kimi, dünyanın qabaqcıl dövlətləri partiya sistemləri üzrə qurulur. Partiya sistemləri çox olsa da onlar əsasən aşağıdakı 3 tiptən ibarətdir: birincisi - təkpartiyalı sistem, ikincisi - ikipartiyalı sistem, üçüncüsü isə çoxpartiyalı sistemdir. Təkpartiyalı sistemlər totalitər dövlətlərdə - Faşist Almaniyasında və Sovet Rusiyasında olmuş və xoşbəxtlikdən hər ikisi tarixə çevrilmişdir. İki partiyalı sistem - Amerikada və İngiltərədə fəaliyyət göstərir. Bu sistemdə iki partiya birləşib koalisiyalı hökumət yaratmır, əksinə, partiyanın biri hakimiyyətdə o biri partiyayı əvəz edir. Çoxpartiyalı sistemə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu sistemdə bir neçə partiya birləşib koalisiyalı¹ hökumət yaradır. Almaniyada, İtaliyada, Yaponiyada, Türkiyədə və daha bir sıra ölkələrdə çoxpartiyalı sistem mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında hazırkı siyasi duruma da axırncı model, çoxpartiyalı sistem daha çox uyğun gəlir.

¹ "Koalisiya" - latın sözüdür, "ittifaq" deməkdir. Koalisiya - iki və yaxud bir neçə siyasi partiya arasında bağlanmış sazişdir. Çox zaman bu saziş parlamentdə həmin partiyaların çoxluğuna əsaslanan hökumət təşkil etmək üçün yaradılır

Bu məqsədlə də 1992-ci ilin iyun ayında "Siyasi partiyalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edildi. Qanun 4 fəsil və 21 maddədən ibarətdir. Birinci fəsildə siyasi partiya anlayışının tərifı verilir. Göstərilir ki, "Bu qanunda siyasi partiya dedikdə ümumi siyasi ideyaları və məqsədləri olan, ölkənin siyasi həyatında iştirak edən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının birlikləri nəzərdə tutulur".

Siyasi partiyalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğun olan vəzifələrini və məqsədlərini əsas götürərək Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının siyasi iradəsinin formalaşmasında iştirak edirlər.

Siyasi partiyaların təşkilinin və fəaliyyətinin qanunvericilik əsası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu qanundan və bununla uyğun olaraq qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından ibarətdir.

Qanunun II fəslı siyasi partiyaların yaradılması və fəaliyyəti prinsiplərinə həsr edilmişdir. Göstərilir ki, siyasi partiyalar assosiasiyalar azadlığı, könüllülük, üzvlərinin hüquq bərabərliyi, özünüidarə, qanunvericilik və aşkarlıq prinsipləri əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərirlər.

Siyasi partiyalar ərazi əlaməti üzrə qurulur. Siyasi partiyaların ilk təşkilatlarının, komitələrinin və digər təşkilat strukturlarının AR-nın dövlət orqanlarında fəaliyyətinə yol verilmir. Siyasi partiya yaratmaq təşəbbüsündə olanlar təsis qurultayı, konfransı və yaxud ümumi yığıncaq çağırır, orada nizamnamə qəbul edir və rəhbər orqanlar təşkil edirlər. Siyasi partiyanın qeydə alınması üçün respublikanın azı 1000 vətəndaşı onun üzvü olmalıdır.

Məqsəd və fəaliyyət metodu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya quruluşunu devirməkdən, zorakılıqla dəyişməkdən və ya ərazi bütövlüyünü pozmaqdan, müharibəni, zorakılığı və qəddarlığı təbliğ etməkdən, habelə irqi, milli və dini ədavəti qızıqsırmaqdən, respublikanın konstitusiyaya quruluşuna zidd olan və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq öhdəlikləri ilə bir araya sığmayan digər əməllər törətməkdən ibarət olan siyasi partiyaların yaradılmasına və fəaliyyətinə qanuna əsasən yol verilmir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici dövlətlərin siyasi partiyalarının, habelə onların bölmələrinin və təşkilatlarının yaradılmasına və fəaliyyətinə yol verilmir.

Qanunda bildirilir ki, siyasi partiyanın nizamnaməsi olmalıdır. Nizamnamədə aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır: siyasi partiyanın adı, məqsədləri və vəzifələri; siyasi partiyanın strukturu; siyasi partiyanın üzvlüyünə qəbul olunmağın və ondan çıxmağın şərtləri və qaydası; siyasi partiyanın üzvlərinin hüquqları və vəzifələri; siyasi partiyanın üzvləri barəsində Azərbaycan Respublikasının qanunlarına zidd olmayan intizam tədbirləri və bunların tətbiqinin əsasları; ərazi təşkilatlarına Azərbaycan Respublikasının qanunlarına zidd olmayan təsir tədbirləri; siyasi partiyanın rəhbər orqanlarının səlahiyyəti və təşkilat qaydası, onların səlahiyyət müddətləri; qərarların qəbul olunması, həyata keçirilməsi qaydası və nəzarət formaları; partiya üzvlərinin və onların nümayəndələrinin yığınağının çağırılması şərtləri, formaları və müddətləri; siyasi partiyanın vəsaitinin və başqa əmlakının əmələ gəlməsi mənbələri; siyasi partiyanın fəaliyyətinə xitam verilməsi qaydası və onun əmlakının taleyi.

Qanunda tələb edilir ki, partiyanın adı, adının qısaldılmış şəkli və rəmzləri Azərbaycan Respublikasında qeydə alınmış digər partiyaların adından və rəmzlərindən fərqlənməlidir. Partiyaların adı dəyişdirildikdə onlar bu qanunla müəyyən edilmiş qaydada yenidən qeydə alınmalıdır.

Siyasi partiyaların qeyd edilmiş üzvlüyü olur. Siyasi partiyaların üzvləri Azərbaycan Respublikasının 18 yaşına çatmış, partiyaya könüllü daxil olmuş, onun nizamnaməsini və proqramını qəbul etmiş fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşlarıdır.

Bütün səlahiyyəti müddətinə Azərbaycan Respublikasının prezidenti, bütün məhkəmələrin sədrləri, sədr müavinləri və hakimlər, hərbi qulluqçular, köməkçi-texniki heyət istisna olmaqla prokurorluq, ədliyyə, daxili işlər, milli təhlükəsizlik, sərhəd mühafizə, gömrük, maliyyə, vergi orqanlarının, dövlət mətbuatı orqanlarının işçiləri, Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkətinin rəhbərliyi və yaradıcı heyəti, din xadimləri siyasi

partiyaların üzvü ola bilməzlər. Sadalanan şəxslər bütün seçki, xidmət və iş dövründə siyasi partiyalarda üzlüyü dayandırirlar.

Siyasi partiyanın üzvlərinin hüquqları onun nizamnaməsi ilə müəyyən edilir və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarına dair Azərbaycan Respublikasının təsdiq etdiyi beynəlxalq hüquqi aktlara zidd ola bilməz. Rəsmi sənədlərdə bu və ya digər siyasi partiyanın üzlüyünü göstərməyin tələb edilməsinə yol verilmir. Partiyanın hər bir üzvü öz iradəsini sərbəst ifadə etmək hüququna malikdir.

Siyasi partiyalar beynəlxalq ictimai (qeyri hökumət) birliklərə daxil ola bilər, birbaşa beynəlxalq əlaqələr saxlaya, müvafiq sazişlər bağlaya bilərlər.

Qanunun III fəslində siyasi partiyalar və dövlət məsələsinə həsr edilmişdir. Göstərilir ki, siyasi partiyalar öz nizamnamələrində, proqram sənədlərində, başqa aktlarda müəyyən edilmiş məqsədləri və vəzifələri həyata keçirmək üçün:

məqsədləri və fəaliyyətləri barədə məlumatı sərbəst yayırlar; könüllülük əsasında birləşib siyasi bloklar, ittifaqlar, federasiyalar, birliklər yaradırlar; prezident, parlament və digər dövlət orqanları seçkilərində, icra hakimiyyəti orqanlarının formalaşmasında demokratik yolla iştirak edirlər; dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarda öz üzvlərinin mənafeələrini təmsil edir və qoruyurlar; bu qanunda və respublikanın başqa qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş funksiyaları həyata keçirirlər.

Siyasi partiyalar dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə qarışa bilməzlər. Siyasi partiyaların öz fəaliyyətləri haqqında məlumat yaymaq, ideyalarını, məqsədlərini və proqramlarını təbliğ etmək, kütləvi informasiya vasitələri təsis etmək, qanunla müəyyən edilən qaydada mitinqlər, nümayişlər, yığıncaqlar və başqa kütləvi tədbirlər keçirmək hüquqları vardır. Siyasi partiyaların rəhbər orqanları hökumət Azərbaycan Respublikasının ərazisində olmalıdır.

Siyasi partiyaların hüquqlarına və qanuni mənafeələrinə əməl olunmasına, Konstitusiyaya və qanunlara uyğun olaraq onların öz nizamnamə vəzifələrini yerinə yetirmələri, habelə

öz sənədlərini dövlət mətbuat orqanları vasitəsilə yaymaları üçün bərabər hüquqi şərait yaradılmasına, partiyaların rəhbər orqanlarının mühafizəsinə və təhlükəsizliyinə dövlət təminat verir. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin siyasi partiyaların fəaliyyətinə qarışmasına yol verilmir.

Siyasi partiyanın nizamnaməsini Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi qeydə alır. Siyasi partiyanın nizamnaməsinin qeydə alınması üçün ərizə verilir. Ərizəyə nizamnaməni qəbul etmiş qurultayın protokolu və partiya üzvlərinin sayını təsdiqləyən sənəd əlavə olunur. Nizamnaməsinin qeydə alındığı gündən siyasi partiya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq hüquqi şəxs sayılır. Partiyalar rənz, kimi emblemlərə, bayraqlara, vımpellərə və nişanlara malik ola bilərlər.

"Siyasi partiyalar haqqında" qanunvericiliyi pozduqda siyasi partiyalar məs'ulyyət daşıyırlar. Siyasi partiya onun nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş məqsəd və vəzifələrindən kənara çıxan və ya qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun gəlməyən hərəkətlər etdikdə həmin partiyanın rəhbər orqanlarına Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən yazılı xəbərdarlıq edilə bilər. Siyasi partiya dövlətə və quruluşa zidd hərəkət etdikdə Konstitusiyaya məhkəməsinin qərarı ilə ləğv edilir.

Qanunun IV fəslə siyasi partiyaların fəaliyyətinin maddi təminatı məsələsinə həsr edilmişdir. Qanunda qeyd edilir ki, siyasi partiyaların fəaliyyəti bu partiyaların vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Partiyanın fəaliyyətinin xarici dövlətlər tərəfindən maliyyələşdirilməsi qadağandır.

Siyasi partiyaların mülkiyyətində binalar, avadanlıq, nəşriyyatlar, mətbəələr, nəqliyyat vasitələri, habelə nizamnamə vəzifələrini yerinə yetirmək üçün lazım olan digər əmlak ola bilər. Lakin partiyaların mülkiyyətində torpaq, sənaye müəssisələri, istehsal birlikləri və kooperativlər ola bilməz.

"Siyasi partiyalar haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununun əsas məzmunu bundan ibarətdir. Qanun hazırlanarkən çoxpartiyalı sistemə malik olan qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən və qanunlarından istifadə edilmişdir. Lakin başlıca diqqət respublikanın öz spesifik xüsusiyyətlərinə

verilmişdir. Buna görə də qanunda digər ölkələrlə uyğun gələn cəhətlər olsa da, fərqli cəhətlər də çoxdur.

Qanundan sonra Azərbaycanda siyasi partiyaların sayı sür'ətlə artmağa başladı. Təkcə belə bir faktı demək kifayətdir ki, onların sayı 40-a qədərdir.

1994-cü ilin birinci yarısında respublikada ictimai-siyasi vəziyyət son dərəcə gərginləşdi və siyasi partiyalar arasında ciddi qruplaşmalar aparıldı. Məsələn, bir qrup partiyalar "Demokratik konqres"də, başqa qrup partiyalar isə "Alyans"da birləşdilər. Mə'lum "Bişkek" (8 may 1994-cü il) protokolu ilə əlaqədar olaraq 22 siyasi partiya, ictimai təşkilat və 11 nəfər millət vəkili birləşib "Azərbaycan Millii Müqavimət hərəkatı" yaratdılar. Siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların indiki vəziyyəti belədir.

Qabaqcıl ölkələrdə siyasi partiyaların liderlərinin səlahiyyətləri çox böyükdür. Lider partiya siyasəti üçün cavabdehdir, maliyyə işinə və seçkilərə nəzarət edir, ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. Liderin hər bir yazılı və şifahi bəyanatı partiyanın rəsmi bəyanatı hesab olunur. Liderə belə böyük səlahiyyətlərin verilməsi onu dövlət rəhbəri kimi hazırlamaq məqsədi güdür. Prezident üsul-idarəli respublikalarda partiya seçkilərdə qalib gəldikdə - lider birbaşa prezident olur, parlamentli demokratik respublikalarda isə - baş nazir olur. Deməli, partiya tam rəhbərlik edə bilməyən lider dövlətə də rəhbərlik edə bilməz. Məntiq belədir.

4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

Mə'lum olduğu kimi, 1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə həmin gün bayram - istirahət gününə çevrildi. Konstitusiya prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Konstitusiya Komissiyası tərəfindən hazırlanıb referendum - ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edildi. Qəbul edilmiş Konstitusiya beş bölmədən, 12 fəsildən, 158 maddədən, "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası" adı ilə girişdən və "Keçid müddəaları" adı ilə nəticədən ibarətdir.

Konstitusiyanın girişində yazılır ki, Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirərək, "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktında əks olunan prinsipləri əsas götürərək, bütün cəmiyyətin və hər kəsin firavanlığının təmin edilməsini arzulayaraq, ədalətin, azadlığın və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsini istəyərək, keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında öz məs'uliyətini anlayaraq, suveren hüququndan istifadə edərək, təntənəli surətdə aşağıdakı niyyətləri bəyan edir:

Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq; Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək; vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq; xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq; ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək; ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək Azərbaycan dövlətinin Konstitusiyasında e'lan edilən niyyətlərdir. Göründüyü kimi, xoş niyyətlərdir. Allah dövlətimizi öz niyyətlərinə çatdırsın. AMİN!

Konstitusiyada hakimiyyət xalqa məxsus hesab edilir və xalq hakimiyyətinin mənbəyi belə şərh edilir: birincisi, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına deyilir. Azərbaycan xalqı vahiddir, onun vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası bütün vətəndaşların ümumi və bölünməz vətənidir. Beləliklə, Konstitusiyada "Azərbaycan xalqı" kimi vacib bir anlayışın şərhini verilmişdir.

Konstitusiyada həmçinin "Azərbaycan dövləti" anlayışı verilir və göstərilir ki, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar dövlətdir. Azərbaycan dövlətinin başçısı prezidentdir. Dövlətin ali məqsədi insan hüquqlarını

və vətəndaş azadlıqlarını təmin etməkdir. Ailə - cəmiyyətin əsas özəyi kimi dövlətin xüsusi himayəsindədir. Azərbaycan dövlətinin pul vahidi manatdır. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir, paytaxtı Bakı şəhəridir. Dövlət bayrağı, dövlət gerbi və dövlət himni Azərbaycan Respublikasının rəmzləridir (atributlarıdır).

Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir.

Konstitusiyaya görə hər kəsin yaşamaq hüququ vardır, hər kəsin azadlıq hüququ vardır, hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır, hər kəsin təhlükəsiz yaşamaq hüququ vardır, hər kəsin mənzil toxunulmazlığı hüququ vardır, hər kəsin ailə qurmaq hüququ vardır, hər kəsin əmək hüququ vardır, heç kəs zorla işlədilməz, hər kəsin tətil etmək hüququ vardır, hər kəsin istirahət hüququ vardır, hər kəsin sosial təminat hüququ vardır, hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır, heç kəs yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməz, hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır, heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz, hər kəsin öz ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır, heç kəs ana dilindən istifadə etmək hüququndan məhrum edilə bilməz, hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır, hər kəsin söz demək və fikir yürütmək azadlığı vardır, hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Vətənə sədaqət müqəddəsdir, Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur.

Konstitusiyaya görə Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında qurulur: 1. Qanunvericilik hakimiyyəti. Qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclis həyata keçirir. 2. İcra hakimiyyəti. İcra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının prezidentinə məxsusdur. Prezident icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkili məqsədi ilə Nazirlər Kabinetini yaradır. Nazirlər Kabineti prezidentin yuxarı icra orqanıdır. 3. Məhkəmə hakimiyyəti.

Məhkəmə hakimiyyətini yalnız məhkəmələr həyata keçirir.
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın tərkibində muxtar dövlətdir, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Konstitusiyada bələdiyyələr yerli özünüidarəetmə forması kimi təqdim edilir və göstərilir ki, yerli özünüidarəni bələdiyyələr həyata keçirir, bələdiyyələr seçkilər əsasında yaradılır və bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları və bələdiyyələrin statusu qanunla müəyyən edilir.

Konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi aşağıdakılardan ibarət hesab edilir. Konstitusiya respublikada ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir, Konstitusiya respublikanın qanunvericilik sisteminin əsasıdır.

Konstitusiyada dəyişiklik ola bilərmi? - sualına Konstitusiyada cavab verilir ki, Konstitusiyanın mətnində dəyişikliklər yalnız referendumla qəbul edilə bilər. Konstitusiyaya əlavələr məsələsinə gəldikdə qeyd edilir ki, əlavələr Milli Məclisdə 95 səs çoxluğu ilə qəbul edilə bilər.

Konstitusiyanın sonu yekun və nəticə kimi keçid müddəalarına həsr edilmişdir. Göstərilir ki, Konstitusiya referendum yolu ilə qəbul edildikdən sonra dərc olunduğu gündən rəsmən qüvvəyə minir. Konstitusiyanın 101-ci maddəsinin 5-ci hissəsi bu Konstitusiya qəbul edildikdən sonra seçilən prezidentə şamil edilir. Yəni heç kəs iki dəfədən artıq təkrarən prezident seçilə bilməz. (səh.34)

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının əsas məzmunu, bu dediklərimizdən ibarətdir. Şərhdən aydın olduğu kimi, Konstitusiya diqqətlə hazırlanmış və beynəlxalq təcrübədən ətraflı istifadə edilmişdir. Xüsusilə onun insan hüquqlarına aid olan hissəsi daha çox maraq doğurur. İnsafən xarici nümayəndə heyətləri də e'tiraf edirlər ki, insan hüquqları haqqında bizdə onlara nisbətən daha çox sözlər vardır. Allah eləsin bu sözlər işə, əmələ çevrilsin.

Konstitusiya ilə əlaqədar bəzi fikir və mülahizələrimiz də vardır: məsələn, dövlət - qanunverici orqan, hökumət isə icraedici orqandır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, qanunverici orqanın başçısı - dövlət başçısı, icraedici orqanın başçısı isə hökumət başçısıdır. Yəni, dövlət qanun verir,

hökumət isə onu icra edir. Bizim Konstitusiyanın 8-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan dövlətinin başçısı Azərbaycan Respublikasının prezidentidir". Bu tamamilə doğrudur. Lakin 81-ci maddədə yazılır: "Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir". 99-cu maddədə isə birbaşa yazılır: "Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur". Onda sual olunur, prezident dövlət başçısı, yoxsa hökumət başçısıdır? Nə üçün Konstitusiyada prezident "dövlət başçısı" e'lan edilib, ona "hökumət başçısı" vəzifələri həvalə edilir. Bizcə, bu məsələyə aydınlıq gətirilməlidir.

Bizim xalq konstitusiyalar görmüş xalqdır. 70 illik Sovet imperiyası dövründə bu xalq 4 konstitusiya görüb. Onların hər biri o birindən gözəl yazılmışdı. Lakin onların birinci qüsuru ondan ibarət idi ki, işləmirdilər. İkinci qüsurları ondan ibarət idi ki, bütün qanunlar əsasən "aşağıdakılara" tətbiq edilirdi, "yuxarılar" isə qanunların fəvqündə dayanırdılar. Bu da bütün ölkədə müvazinətin pozulmasına səbəb olurdu. Ümumiyyətlə biz belə hesab edirik ki, Konstitusiya işləyib hazırlamaq və qəbul etmək o qədər də çətin deyildir. Əsl hünər ölkəni Konstitusiya əsasında idarə etməkdən, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdan, xalqın rifah halını yüksəltməkdən, onun toxunulmazlığını təmin etməkdən, ölkədə nizam və intizam, qayda və qanun yaratmaqdan, xalqı yenidən tərbiyə etməkdən, ən əsası vətənpərvərlik ruhunda, torpağın hər qarışını qorumaq ruhunda, ya qalib gəlib qəhrəman olmaq səviyyəsinə, ya da məhv olub şəhidlik zirvəsinə yüksəlmək ruhunda tərbiyə etməkdən ibarətdir. İsrail dövləti 1949-cu ildə qurulmuşdur. Lakin bu vaxta qədər onların Konstitusiyası yoxdur. Düzdür, bunu biz tərifmirik, əksinə qüsurlu hesab edirik. Lakin ən başlıca cəhət budur ki, onlar yuxarıda sadaladığımız keyfiyyətlərə malik olan cəmiyyət qurublar. Əsil mətləb də bundan ibarətdir.

5. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yeni xəritəsi

1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının həyatında əlamətdar bir hadisə baş verdi. Onun sələfi olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının xəritəsi çap edildi. Xəritənin çap edilməsi ilə əlaqədar olaraq nakam respublikamızın ərazisi ilə ilk dəfə tanış olmaq imkanı yarandı.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə təsdiq olunmuş bu ərazi xəritəsi indi ilk dəfədir ki, işıq üzünə çıxır. Bu xəritədə əks olunmuş ərazi Şimali Azərbaycanın XIX əsrin axırlarından - 1923-cü ilə qədər mövcud olmuş ərazisidir. Sovet imperiyasının Azərbaycandan alıb Ermənistanə bəxş etdiyi Azərbaycan əraziləri də xəritəyə daxil edilmişdir. Məsələn, Zəngəzur mahalı üzrə - 452 min 466 hektar, Şərur-Dərələyəz mahalı üzrə - 213 min 797 hektar, Göyçə mahalı üzrə - 220 min 853 hektar, Qazax mahalı (Dilican) üzrə - 2.317 min 167 hektar torpaq indi Ermənistan tərkibində olsalar da Azərbaycan ərazisi kimi göstərilərək xəritədə sahibinə "qaytarılmışdır". 1953-cü ildə respublikamızın Bifəsuvar rayonu ərazisindən İran dövlətinə verilmiş eni 4 km, uzunluğu isə 42 kilometr olan ərazi də xəritədə öz sahibinə "qaytarılmışdır". Beləliklə Sovet imperiyasının Azərbaycandan alıb Ermənistanə verdiyi 1 milyon 204 min 283 hektar ərazi xəritədə qanuni Azərbaycan ərazisi kimi göstərilmişdir. Xəritədə Azərbaycan Respublikasının sahəsi 9 milyon 845 min kv. km-dir. Həm də xəritədə ölkəmizin qədim sərhədləri öz əksini olduğu kimi tapır.

İndiki yeni xəritənin tərtibində 1890-cı ilə qədər İranda çap olunmuş Cənubi və Şimali Azərbaycanın ərazi təşkili xəritəsindən və əsrin əvvəllərində Rusiyada çap olunmuş hərbi-topoqrafik xəritələrdən istifadə edilmişdir. Artıq kütləvi şəkildə nəşr edilmiş həmin xəritə dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmışdır.

Yeni xəritədə XVIII-XIX əsrlərə aid olan sərhəd cizgiləri və təhrifləri düzəldilmiş, yurdumuzun müqəddəs ziyarətgahları - məscidlər və türbələr göstərilmiş və qədim coğrafi yerlərin ilk adları bərpa edilmişdir.

Yeni xəritə ilə əlaqədar daha bir neçə maraqlı fakt - 1889-cu ildə Peterburqda II Aleksandrın mətbəəsində çap edilmiş İrəvan, Zəngəzur, Göyçə mahallarını əks etdirən etnik xəritədə bu ərazilərdəki yaşayış məntəqələrinin adları, milli mənsubiyyəti və əhalinin etnik tərkibi olduğu kimi göstərilmişdir. Məsələn, xəritənin verəyi mə'lumata görə təkcə İrəvan mahalında 120 kəndin 58-i Azərbaycan türklərinin olmuş, bu mahalda yaşayan əhalinin 60 faizini onlar təşkil etmişlər. İrəvan quberniyasının ermənilər yaşayan kəndlərinin adları isə aşağıdakı kimi idi: Çubuqlu, Şahrüz, Qayçarıx, Babakişi, Fərux, Yayğı, Karvansara və i.ə. Yaxşı olardı ki, bundan sonra tərtib ediləcək xəritələrdə adqoyma zamanı tarixi adlar əsas götürülsün, gec də olsa bərpa edilsin, onlar qondarma adlar içərisində əriyib yox olmasınlar, yaddaşlardan silinməsinlər. Onsuz da millətimiz unutan millətdir. Bunun üçün təkcə belə bir faktı demək kifayətdir ki, Ermənistandan köçüb gələnlərə irad tutanda ki, "görək gəlməyəydiniz", dərhal "neynəyəydik, dərdin ələm, torpaq erməni torpağıdır" cavabını verirlər. Beləliklə, erməni türkün torpağını türkcə "erməni torpağı" kimi qələmə verə bilmişdir, türk isə öz torpağını "erməni torpağı" kimi qəbul etmişdir. Bizim ən böyük faciəmiz də məhz elə bundan ibarətdir.

1896-cı ildə Qarabağın Dağlıq bölgəsində bir erməni kəndi belə olmadığı halda, artıq 1920-ci ildə bu say bir neçə onluğa bərabər oldu. O vaxta qədər ermənilər Dağlıq Qarabağa yaylağa çıxmaq arzusu ilə gəlirdilərsə, Sovet imperiyası dövründə onlar həmin ərazilərdə özlərinin mülklərini salmağa, torpaq sahələrini genişləndirməyə, bizim dədə-baba yerlərimizi zəbt etməyə başladılar. Məhz Türkiyədən və İrandan köçürülmüş ermənilərə bolşeviklərin əli ilə bu "əməliyyatda" daha çox üstünlük verildi.

Zaman keçdikcə Azərbaycanın Ermənistan və Dağlıq Qarabağ ərazilərində Azərbaycan türklərinin doğma dilindəki toponimik coğrafi vahidlər topoqrafik xəritələrdə və yer quruluşu planlarında dəyişdirildi. Dövlət aktlarında isə gəlmə ermənilərin xeyrinə "düzəlişlər" edildi. Ermənilərin məskunlaşdığı türk kəndlərinin adları dəyişdirildi, sonrakı xəritəçilik işlərində isə bu "əlgəzdirmələr" öz real əksini tapdı. Hətta

müstəqilhiyə nail olduqdan sonra, 1992-ci ildə respublikamızda rus dilində tərtib və nəşr edilmiş xəritədə azərbaycanlıların yaşayış məntəqələri yad elementlərlə işarələnib, xəritə özü isə xaç nişanları ilə "bəzədilib". Ermənilərin öz əlimizlə tərtib etdirib dünya xalqlarına təqdim etdikləri Azərbaycan xəritələri belə olmuşdur.

Yeni xəritənin müsbət tərəfləri ilə yanaşı bəzi tənqiddə layiq tərəfləri də vardır. Məsələn, birincisi, xəritə "Azərbaycan respublikası 1918-1920-ci illər" adlanır. Əvvələn, respublikanın adından "demokratik" sözü çıxarılmışdır. İkincisi, yeni xəritə də ADR-in ərazisini tam əhatə etmir. Məlum olduğu kimi, respublikanın 114 min kvadrat kilometrə qədər ərazisi var idi. E'tiraf edildiyi kimi, onun cəmi 90 min 845 kvadrat kilometrə daxil edilmişdir. Arzu edərdik ki, xəritənin növbəti nəşrində bu, nəzərə alınsın. İkincisi, arzu edərdik ki, gələcəkdə bütöv Azərbaycan ərazisinin və parçalanıb bölüşdürüldükdən sonra isə ayrılıqda "Şimali" və "Cənubi" Azərbaycanın xəritələri nəşr edilsin. Bütün bu üç anlayışa hansı ərazilərin daxil olduğu və respublikalarımızın bu ərazilərin hansı hissələrinə nəzarət etdikləri göstərsin. Bu, "Azərbaycan tarixi" fənninin ali, orta məktəblərdə və xüsusi ixtisas məktəblərində tədris edilməsinə, tələbə və şagirdlərin isə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsinə çox böyük kömək olardı. E'tiraf edək ki, "Azərbaycan", "Şimali Azərbaycan", "Cənubi Azərbaycan", "Azərbaycan Demokratik Respublikası" və "Azərbaycan Respublikası" anlayışlarının haradan başlayıb harada qurtardığını bizim tələbələrımız bilmir. Bilmirlər ki, dünyanın hansı hissəsi onlara mənsubdur. Bunu onlara bildirməyin ən yaxşı forması isə "Azərbaycan tarixi" fənninin tədrisidir.

Xəritə ilə əlaqədar olaraq bir neçə məqalə də dərc edilmişdir. Məsələn, Vaqif Səfixanlının "Azərbaycan dövlətçiliyinin xəritəsini tərtib ediblər. Necə?" ("Azadlıq" qəzeti 11 aprel 1995), Sənubər Əkbərovanın "Həsən Həsənovun təşəbbüsü və Rafiq Məcidovun zəhməti ilə..." ("Azərbaycan" qəzeti, 13 iyun 1994) və Qismət Yunusoğlunun "Xəritə xalqın tale məsələsidir" ("Azərbaycan" qəzeti, 20 iyul 1994) məqalələrini qeyd etmək olar. Bizim paraqrafımız da həmin məqalələr əsasında hazırlanmışdır.

6. Müstəqilliyimizlə əlaqədar olaraq Borçalıya marağın artması

2 əsrə qədər çar Rusiyası əsarəti dövründə Azərbaycandan Borçalı ilə maraqlanan olmamışdır. 70 illik Sovet imperiyası dövründə isə qeyri-rəsmi yolla maraqlananlar olmuşdur ki, onların haqqında biz aşağıda bəhs edəcəyik. Borçalı 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında mübahisəli, münafişəli və müharibəli ərazi olmuşdur. Bu zaman Borçalı qəzasının Sınıq Körpüdən Axalsxi qəzasının sərhədlərinədək olan orta hissəsində azərbaycan türkləri yaşayırdılar. Bu hissə indiki Marneuli, Bolnisi, Dmanisi rayonlarının ərazisinə uyğun idi. Azərbaycan Demokratik Respublikası qəzanın bütün bu orta hissəsinin iddiasında idi; ona görə ki, əhalinin 93 faizini azərbaycan türkləri təşkil edirdilər. 1917-ci il oktyabr çevrilişi nəticəsində hakimiyyət başına gələn bolşeviklər Cənubi Qafqazın müstəqil respublikalarını yixib, yerinə Sovet hakimiyyəti qurduqdan sonra ərazi mübahisələrini və sərhəd münaqişələrini daşnak-bolşevik sayağı həll etdilər. 1921-ci ildə Borçalı qəzasının Borçalı, Yekaterinfeld və Trialet nahiyələrini Gürcüstanda saxlayıb, Loru nahiyəsini Ermənistana verdilər. Azərbaycan Demokratik Respublikasının haqlı iddiası yerinə yetirilmədi. Ən başlıca cəhət isə o oldu ki, Borçalı ilə ilk dəfə dövlət səviyyəsində maraqlandılar.

1929-cu ildə Borçalı qəzası ləğv edilib, 3 rayona bölündü. 1. Borçalı, 2. Lüksemburq və 3. Başkeçid rayonlarına. Beləliklə, "Borçalı" adı cəmi bir rayonda saxlanıldı. Onun da sahəsi 2.655 kvadrat kilometr idi. Lakin Borçalı adının bir rayonda saxlanması da Gürcüstanın hakim dairələrini narahat edirdi. Ona görə də onlar 1949-cu ildə "Borçalı" adını tamamilə ləğv edib, rayonu "Marneuli" adlandırdılar. Gürcüstan rəhbərliyinin 200 il ərzində (1749-1949) apardığı "müdrük" siyasət nəticəsində qədim və tarixi "Borçalı" adına həmişəlik son qoyulmuş oldu. Sonra isə onun bütün rayonlarının, əksər kənd və qəsəbələrinin adları dəyişdirilib gürcüləşdirildi. Məsələn, qədim və tarixi "Borçalı" adı - gülünc "Kvami-Kartli" yə'ni "Aşağı Gürcüstan" adı ilə,

rayonların tarixi adları isə dəyişdirilib, "Qarayazı" - "Qardabani", "Qaraçöp" - "Siqnaxi", "Borçalı" - "Marneuli", "Buluslu" - "Bolnisi", "Başkeçid" - "Dmanisi", "Ağbulaq" - "Tetri Skaro" adlandırıldı. Buna uyğun olaraq dağların, dərələrin, çayların, göllərin, meşələrin və digərlərinin də adları dəyişdirildi. Bütün bunlar bir tərəfdən gürcü rəhbərliyinin əsrlərlə apardıqları məqsədyönlü siyasətin nəticəsidirsə, başqa bir tərəfdən bu Azərbaycan rəhbərliyinin Borçalıya qarşı apardığı biganəlik, laqeydlik, soyuqluq siyasətinin nəticəsi olmuşdur. Beləliklə, tarixi "Borçalı" adı indi artıq yoxdur. İndi "Borçalı" adına yalnız Bakı şəhərində Borçalı qaçqınları tərəfindən yaradılmış özəl idarə və müəssisələrin qapıları ağzından asılmış lövhələrdə və əslən Borçalıdan olan şair Eyvazın təxəllüsündə rast gəlmək olur. Dövlət səviyyəsində bu qədim türk adı bir küçəyə belə verilməmişdir.

Sovet imperiyası dövründə Borçalı ilə ən çox maraqlanan bizim böyük şair və mütəfəkkirimiz Səməd Vurğun olmuşdur. O, 30-40-cı illərin amansız repressiyaları dövründə "Vaqif", "Xanlar" və "Fərhad və Şirin" kimi dram əsərlərini "Azərbaycan" kimi şe'rlərini yazıb dünya şöhrəti qazanmışdı. Buna görə də imperiya miqyasında bütün qapılar onun üzünə açıq idi. Bu imkanlarından isə o, Borçalı üçün istifadə etdi. XX əsrin 40-50-ci illərində qeyri-rəsmi yolla da olsa, Borçalıya gəlib-gedən, Borçalı ilə maraqlanan, onlarla dərhləşən, dərhləri ilə şərik olan, onları mə'nəvi cəhətdən müdafiə edən Səməd Vurğun olmuşdur. Onun hər bir gəlişi isə Borçalıda toy-bayrama çevrilir, camaatda mə'nəvi ruh yüksəkliyi yaradır və çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

50-ci illərin axırlarında Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İmam Mustafayev respublikanın qərb bölgəsinə səfərlərinin birində öz təşəbbüsü ilə sərhəd körpüsü olan Sınıq Körpünü keçib Borçalı ərazisinə daxil olmuşdu. Kirəc Muğanlı kəndindən başlayıb, Sadaxlı kəndinə qədər olan Xancıqazlı, Təkəli, Qaçaqan, Ağəməmmədli, Qasımlı və Bətərəfçi kəndlərini ziyarət etmişdi. Hər kənddə bir neçə qapını açıb həyətə daxil olmuş və necə dolandıqları ilə

maraqlanmışdı. Onun bu səfəri müsbət mə'nada səs-səmirə səbəb olmuş və Gürcüstan KP MK-nın birinci katibi Mjavadzeyə çatdırılmışdı. O, qonağın görüşünə gələnə qədər, qonaq qayıdıb getmişdi. Camaatın dediyinə görə bu gəlişin də böyük əhəmiyyəti olmuş və Borçalıya nəzər-diqqət xeyli artmışdı.

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqil respublika e'lan edildikdən sonra Borçalı respublika rəhbərliyinin nəzər-diqqətini özünə cəlb etdi. 1991-ci ildə keçmiş "prezident" A.Mütəllibov və başqaları bu münasibətlə Gürcüstanda oldular. Lakin onların səfərlərinin səmərəsi çox az oldu. Ona görə ki, Tbilisiyə gedib bir neçə sənədə imza atdıqdan sonra geri qayıtdılar. Soydaşlarımızın yığcam yaşadıkları yerlərə getmədilər. Onların gözləri yolda qaldı.

Həmin sözləri H.Əliyevin prezidentlik dövrü haqqında demək olmaz. Ona görə ki, 1994-cü ildə prezidentin tapşırığı ilə soydaşlarımızı yoxlamağa gedən o zamankı dövlət katibi Lalə-Şövkət Hacıyeva Marneuli, Bolnisi və Dmanisi rayonlarında, onların ən uzaq dağ kəndlərində oldu, camaatla görüşdü, ünsiyyətdə oldu və prezident üçün kifayət qədər material gətirdi.

1996-cı ilin mart ayında isə Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev Gürcüstan prezidenti E.Şevardnadzenin dəvəti ilə Tbilisidə oldu. Bu gözəl şəhərdə onlar "Dostluq, əməkdaşlıq və təhlükəsizlik haqqında", "Gürcüstan ərazisindən keçəcək qərb neft kəməri haqqında" çox böyük əhəmiyyət kəsb edən müqavilələr bağladılar. "Qafqaz birliyi haqqında" isə mə'lum Bəyanat qəbul etdilər. Prezident H.Əliyev Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın nümayəndələri ilə Tbilisidə görüşdü. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev soydaşlarımızın nümayəndələri qarşısında maraqlı bir çıxış etdi. O, dedi: "Borçalı diyarı Gürcüstan üçün əziz olduğu kimi, Azərbaycan üçün də əziz olmuşdur, bu gün də əzizdir. Ona görə də Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar öz vətənlərində yaşayırlar. Mənim dostum cənab Şevardnadze bu gün çıxış edərkən dedi ki, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılara o, diaspor demək istəmir. Tamamilə düzgün deyir, heç diaspor demək olmaz. Çünki, bu, kənardan gəlmiş

azərbaycanlılar deyil ki, onlara diaspor deyək. Onlar burada əsrlər boyu yaşamış, yaratmış azərbaycanlılardır. Əziz bacılar, qardaşlar, bu sizin doğma torpağınızdır. Siz öz vətəninizdə, doğma torpağınızda yaşayırınsınız".

E'tiraf edək ki, prezident Heydər Əliyevin çıxışında tutarlı sözlər deyilmiş, sərrast cümlələr işlədilmişdir. Xüsusilə "diaspora" sözünün Borçalılara aid olunmadığı, yersiz işlədildiyi haqqında şərh daha çox diqqətə layiqdir. Lakin Şevardnadze Borçalılara aid etməsə də, "diaspora" sözünü təsadüfən işlətməmişdi. Bu təkcə onun fikri olmayıb, ona qədərki, bütün Gürcüstan rəhbərliyinin fikri olmuşdur. Gürcüstanın üzdənirəq birinci prezidenti Qamsaxurdiya Borçalıları öz yerlərində, yurdlarında "qonaq" hesab edirdi. Ondan əvvəlkilər isə "Gürcüstan gürcülər üçündür" deyirdilər. Şevardnadzedən sonrakılar nə deyəcəklər mə'lum deyildir.

Ona görə də bizim fikrimizcə, Azərbaycan hökuməti bunlardan lazımi nəticələr çıxartmalıdır. Borçalının qısa tarixini onlara anlatmalıdır. Bildirməlidir ki, bu əzəli Azərbaycan ərazisi və onun üstündə yaşayan türklər haqqında tarixə uyğun siyasət yeritsinlər. Biz Borçalını geri tələb etmirik. Lakin onlar "qonaq" və "diaspora" hesab edilib təhqir edilməsinlər. Müqayisə üçün: 1990-cı ildə biz Dağlıq Qarabağda olarkən polkovnik Rzayev mə'lumat verdi ki, İrəvandan Dağlıq Qarabağa hər gün 32 reys təyyarə gəlir. Ondan əvvəl isə şahid idik ki, İrəvandan Çaykəndə yolları ilan kimi dolana-dolana hər gün bir avtobus gəlir və qayıdırdı. Millət üçün əlaqə, xüsusilə də nəqliyyat vasitəsi ilə iqtisadi əlaqə həlledici rol oynayır. Kim bunu edərsə, millətinə sahiblik edir, kim etmərsə, onu taleyin hökmünə buraxır. E'tiraf edək ki, Borçalılar həmişə Azərbaycanla fəxr etmiş, Azərbaycan dara düşdükdə ona maddi və mə'nəvi cəhətdən kömək etmiş, "Qarabağ bizimdir, rədd olsun ermənilər" şüarı altında nümayişlər, mitinqlər və yürüşlər təşkil etmişlər. Borçalılar həmişə Azərbaycanın qeyrətini çəkmişlər. Təəssüf ki, son illərə qədər Azərbaycan haqqında həmin sözləri demək olmurdu.

Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Tbilisi görüşlərində, Gürcüstan prezidenti Şevardnadzenin hərəkətləri ilə

əlaqədar olaraq bizi razı salmayan bəzi cəhətlər də vardır. Onları qeyd etmək istərdik. Birincisi, H.Əliyevin "Borçalı" sözünü döən-döənə təkrar etməsinə baxmayaraq, Şevardnadze bu sözü bir dəfə də olsun işlətmədi. İkincisi, H.Əliyev Abxaziyanın Gürcüstan ərazisi olduğunu dəfələrlə e'tiraf etsə də, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan ərazisi olduğunu Şevardnadze e'tiraf etmədi. Üçüncüsü, Borçalılar haqqında danışarkən Şevardnadzenin guya onlara aid etməsə də "diaspora" sözünü işlətməsi çox yersiz oldu. Sual olunur, aid etmirsə nə üçün işlədir? Bu, "qarğa məndə qoz var" deməkdir. Dördüncüsü, görüşlərin əvvəlindən axırına qədər Borçalılara indiki müsbət münasibət Gürcüstan dövlətinin və hökumətinin münasibəti və xətti kimi yox, Şevardnadzenin şəxsi münasibəti və xətti kimi qələmə verildi. Halbuki, qanun və qərarları dövlət qəbul edir, hökumət isə icra edir. Şevardnadzeyə gəldikdə, hər bir insan kimi o da əbədi deyildir. Demək istəyirik ki, başçılar gəlib-gedirlər, dövlət və hökumət isə qalır. Sual olunur, Şevardnadzedən sonra Gürcüstan dövləti və hökuməti onun şəxsi münasibətini və xəttini davam etdirəcəkmə? Yuxarıda biz şahidi olduq ki, 1736-cı ildən sonra Borçalının və borçalıların başına nə kimi faciələr və fəlakətlər gətirilmişdir. Arzu edərdik ki, onlar bir daha təkrar edilməsin.

7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev

Əliyev Heydər Əlirza oğlu 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikasının prezidenti, respublika silahlı qüvvələrinin Ali Baş Komandanı, Dövlət Müdafiə Şurasının sədridir. 1990-cı ildən 1993-cü ilədək Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri olmuşdur.

1982-ci ildən 1987-ci ilə kimi Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini işləmişdir.

1969-cu ildən 1982-ci ilə qədər isə Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi, Sov.İKP MK Bürosunun üzvlüyünə namizəd olmuşdur. 1979-cu ildə Sosialist Əməyi qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

1957-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir.

Heydər Əliyev 1923-cü il may ayının 10-da Naxçıvan şəhərində fəhlə ailəsində anadan olmuşdur. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirmişdir

1939-1941-ci illərdə Azərbaycan Sənaye Akademiyasında oxumuşdur.

1941-ci ildən Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi tərəfindən dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına işə göndərilmişdir.

1969-cu ilə qədər burada məs'ul vəzifələrdə çalışmış, 1964-çü ildə Respublika Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildə isə sədri vəzifəsinə tə'yin edilmişdir

Əliyev Heydər Əlirza oğluna general-mayor rütbəsi verilmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nin 1969-cu il plenumunda AKP MK-nin birinci katibi, MK-nin Büro üzvü seçilmişdir. O, Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXVIII (mart-1971) və XXIX (yanvar-1976) qurultaylarında MK-nin hesabatını vermişdir.

Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi işlədiyi 14 ilə yaxın bir müddət ərzində Heydər Əliyevin bacarıq və istə'dadı parlaq surətdə təzahür etmişdir. Həmin müddət ərzində respublika iqtisadiyyatının uzun müddət davam edən geriliyi aradan qaldırılmış, dövlət planları ardıcıl yerinə yetirilmiş,

xalq təsərrüfatının inkişafında yüksək nəticələr əldə edilmiş və sağlam mə'nəvi-psixoloji iqlim yaradılmışdır.

Heydər Əliyev həmin müddət ərzində öz əqidəsi və nöqsanlara qarşı bərişməzliyi ilə, özünə və ətrafdakılara qarşı yüksək tələbkərliliyi ilə, kütlələrə sız əlaqəsilə, onlara qarşı həssas və qayğıkeş münasibəti ilə rəhbərə xas olan yüksək mə'nəvi keyfiyyətləri, təşkilatçılıq qabiliyyəti, işgüzarlığı, təşəbbüsəkərliliyi və tükənməz enerjisi ilə fərqlənmiş, elə bu keyfiyyətlərinə görə də respublikanın və onun bütün zəhmətkeşlərinin hörmət və ehtiramını qazanmışdır.

Heydər Əliyev məhz həmin keyfiyyətlərinə görə SSRİ rəhbərliyinin nəzər-diqqətini cəlb etmiş və ona daha böyük e'tibar edilməsinə və e'timad göstərilməsinə səbəb olmuşdur. 1982-ci ildə o, Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçilmiş və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün bacarıq və qabiliyyət, talant və is'tedad, işgüzarlıq və bitib-tükənməyən enerji ona bütün SSRİ xalqları arasında daha böyük hörmət qazandırmaqla yanaşı, Siyasi Büronun yeni rəhbərliyində ona qarşı gizli qışqançılıq da yaratmışdır. 1987-ci ildə əvvəlcədən hazırlanmış ssenari üzrə Mixail Qarbaçov Siyasi Büronun o zamankı üzvü Boris Yeltsin və başqalarının fitvası ilə Heydər Əliyevi Siyasi Büro üzvlüyündən və birinci müavinlikdən azad edib təqaüdə çıxartdılar. Azərbaycanın 1990-cı il yanvar faciəsinə dözməyib öz e'tiraz səsini qaldırırdıqdan sonra Bakıya qayıdan Heydər Əliyevi öz keçmiş "şagird" və "silahdaşları" yaxına buraxmadılar. Məcbur olub Naxçıvana gedən Heydər Əliyevin toplanmış zəngin siyasi təcrübəsini nəzərə alan Naxçıvan camaatı onu Ali Məclisə sədr seçdi.

Heydər Əliyevin Naxçıvan dövrü fəaliyyəti də əlamətdar olmuşdur. O, özünün bu dövr fəaliyyətinə "Qayıdış" adlı bir kitab həsr etmişdir. Bu dövrdə də onun yuxarıda qeyd etdiyimiz qeyri-adi keyfiyyətləri özünü bəriz şəkildə göstərdi. O, Naxçıvanın daxili həyatını sabitləşdirdi, xarici əlaqələrini möhkəmləndirdi. ADR-nın üçrəngli bayrağını Naxçıvan Muxtar respublikasının dövlət bayrağına çevirdi, respublikanın adından "sovet" və "sosialist" sözlərini götürdü. Bu zaman Bakı sökülüb dağılır və parçalanmaq təhlükəsi qarşısında qalırdı.

Bunu başa düşən o zamankı hakimiyyət xalqın təzyiqi altında Əliyev Heydər Əlirza oğlunu Bakıya dəvət edib respublikanın sükanı arxasında oturtmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. 1993-cü ilin iyununda o, Bakıya gəldi və 15-də Milli Məclisin sədri, oktyabrın 3-də isə respublika prezidenti seçildi. Beşinci ildir ki prezidentlik edir və bu müddət ərzində o, respublikanı 4 dəfə parçalanmaq təhlükəsindən, dövlət çevirilişi və sui-qəsd cəhdlərindən xilas etmişdir. Beləliklə, möhkəm daxili sabitlik yaratmışdır. Yaxın və uzaq ölkələrə səfərlər etmiş və Azərbaycanı ləyaqətlə təmsil etmişdir. Bütün bu səfərlərin yüksək zirvəsini BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan 5 dövlətə, ən yüksək zirvəsini isə ABŞ-a səfər təşkil etmişdir. Əliyev Heydər Əlirza oğlunun sayəsində ATƏT-in 1994-cü il Budapeşt Sammitində respublikanın Dağlıq Qarabağla olan sərhədlərinə rus ordusunun göndərilməsi təhlükəsinin qarşısı alınmış və o, beynəlxalq müşahidəçilərlə əvəz edilmişdir. Belə olmasaydı, Azərbaycan iqiqat əsarət altına düşə bilər, canı və qanı hesabına əldə etdiyi ərazilərdən 10-15 km geri çəkilməli olardı.

Əliyev Heydər Əlirza oğlunun sayəsində 1996-cı ilin Lissabon sammitində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bir daha 53 dövlət tərəfindən təsdiq edilmişdir. Belə nailiyyətlər və uğurlar çoxdur və onların hamısı "Mühazirə mətni"də öz sərhini tapmışdır.

Bir-neçə kəlmə də Azərbaycanın indiki xarici siyasət xətti haqqında. E'tiraf edək ki, bu xətt - Çeçenistan, Türkiyə, Avropa və Amerika xətti yeganə düzgün xəttidir. Rusiya Dağlıq Qarabağa necə münasibət bəsləyirsə, Azərbaycan da Çeçenistana elə münasibət bəsləməlidir. Çeçenistan heç zaman rus ərazisi olmamışdır və deyildir. Dağlıq Qarabağ isə Azərbaycanın ərazisi olmuşdur və olaraq da qalmalıdır. Rusiya qabağa düşüb Ermənistanla hansı müqavilə bağlayıbsa, Azərbaycan da Türkiyə, Amerika və Avropa ölkələri ilə həmin səviyyədə müqavilələr imzalamalıdır. Dözümün, səbrin və güzəştin də həddi olmalıdır. Ermənilər Azərbaycan ərazisində bir müstəqil dövlət yaradıblar, indi ikinci dövlət yaratmaq istəyirlər. Buna dözmək olmaz. Atalar demiş: "Ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir?" Xalqı ayağa qaldırmaq, torpaqları xilas etmək, ləkəni yumaq lazımdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz müsbət keyfiyyətlər indi Heydər Əliyevi dünya şöhrətli siyasətçiyə, diplomata və dövlət xadiminə çevirmişdir. Onun "Qayıdış" və "Müstəqilliyimiz əbədidir" kitabları isə respublikanın ictimai-siyasi həyatında görkəmli hadisə olmuşdur.

"QAYIDIŞ". 1996-cı ildə "Azərbaycan" nəşriyyatı tərəfindən prezident Heydər Əliyevin 1990-1993-cü illərdəki fəaliyyətinə həsr edilmiş 792 səhifə həcmində "Qayıdış" adlı fundamental bir kitab nəşr edilmişdir. Kitabda prezident Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasında apardığı dövlət quruculuğuna, hakimiyyət və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə, iqtisadi və siyasi böhranın aradan qaldırılmasına, həmsərhəd xarici dövlətlərlə - Türkiyə və İranla mehriban qardaşlıq və qonşuluq münasibətlərinin qurulmasına, respublika Ali Məclisində keçirilən görüşlərə, müdafiə və hərbi quruculuq məsələlərinə və daha bir sıra digər kütləvi tədbirlərə dair zəngin materiallar verilmişdir. Bu materiallar xronoloji ardıcılıqla sistemləşdirilib verilmişdir. Məsələn, kitabda həmin prinsip əsasında "Demokratik dəyişikliklər yolu ilə", "Yeni partiya - YAP-ın sıraları sıxlaşır", "Ağır blokada və müharibə şəraitində", "Blokada yarılr, Naxçıvanın xarici əlaqələri genişlənir" və sair kimi xüsusi aktuallıq kəsb edən fəsillər verilmişdir. Bu fəsillərdə prezident Heydər Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyəti qırmızı xətlə keçir. Fəsillərdən aydın olur ki, bu dövrdə Muxtar Respublikanın həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermiş, Ermənistanın hərbi təcavüzünə son qoyulmuş, respublikada əmin-amanlıq yaradılmış, siyasi tarazlıq formalaşmışdır.

"MÜSTƏQİLLİYİMİZ ƏBƏDİDİR". 1997-ci ildə isə prezident Heydər Əliyevin "Müstəqilliyimiz Əbədidir" adlı çoxcildlik əsərlərinin nəşrinə başlanmışdır. Çoxcildliyə prezident Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyunundan sonrakı çıxışları, nitqləri, bəyanatları, müraciətləri, müsahibələri və sair toplanacaqdır. Çoxcildliyin artıq iki cildi çapdan çıxmışdır. Birinci cild 608, ikinci cild isə 604 səhifə həcmindədir. Hər iki cild 1997-ci ildə çap edilmişdir. İki

cilddə prezident Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyun - 1994-cü ilin dekabr ayına qədər olan dövrdəki çıxışları, nitqləri, müraciətləri və s. toplanmışdır.

İkicildiyə daxil edilmiş materiallarda son 1993-1994-cü illərdə Azərbaycanda baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr təhlil edilir və həmin dövrün tarixi-siyasi baxışları qiymətləndirilir. İkicildikdə prezident Heydər Əliyevin xüsusi mütəxəssis qrupu tərəfindən işlənib hazırlanmış heç bir materialdan istifadə etmədiyi qeyd edilərək göstərilir ki, onun hər bir çıxışı, nitqi və müraciəti "ulu Tanrının vergi kimi ona bəxş etdiyi müdrikliyin, qeyri-adi iste'dadın, həsəd aparılacaq ensiklopedik savadın, heyrətamiz yaddaşın məhsuludur. (1-ci cild səh.7). Heydər Əliyevin Anadolu türklərinə müraciətlə dediyi: "Biz bir xalq, iki dövlətlik." - kimi bir çox hikmətli sözləri isə zərb-məsələ çevrilmiş, dillər əzbəri olmuşdur.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə qəbul edilmiş dövlət forması - parlamentli demokratik respublika idi. Bu forma o dövr üçün ən demokratik və aktual forma idi. Onun varisi olan Azərbaycan Respublikasına gəldikdə o, dövlət forması kimi prezident üsul-idarəsini qəbul etdi. Ona görə ki, indiki dövr üçün də bu forma daha demokratik və aktual formadır. Azərbaycan Demokratik Respublikası iki ilə yaxın bir müddət ərzində beş kabinet dəyişmişdi. Təəssüf ki, beşinci kabinet də respublikanı süqutdan xilas edə bilmədi. Azərbaycan Respublikası isə bu qədər müddət ərzində üç prezident dəyişmişdir. Üçüncü prezident II.Əliyev respublikanı parçalanmaqdan xilas etdi. 1991-ci il mayın 18-dən - 1992-ci il martın 5-nə qədər Ayaz Mütəllibov, 1992-ci il iyunun 7-dən - 1993-cü ilin iyununa qədər Əbülfəz Əliyev, 1993-cü il iyunun 15-dən isə Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlmişdir. Düzdür, Ayaz Mütəllibov bir dəfə mayın 18-də parlamentdə barmaq qaldırmaq yolu ilə, ikinci dəfə isə sentyabrın 8-də alternativsiz seçilmişdi. Ona görə də respublika və dünya ictimaiyyəti onu prezident kimi qəbul etmədi. Lakin Əbülfəz Əliyev ümumxalq səsverməsi yolu ilə seçilsə də, dövləti idarə edə bilmədi. Onların hər ikisinin faciəsi bundan ibarətdir.

O zamankı kabinet və indiki prezident dəyişiklikləri demokratiya əlaməti olsa da, bu eyni zamanda dövlət böhranı və siyasi böhran demək idi. Belə bir böhran isə dövlət sabitliyinin və siyasi sabitliyin pozulmasına səbəb olur, iqtisadi və hərbi sahələrə də öz mənfi təsirini göstərirdi. Düzdür, Avropa ölkələrində, xüsusilə də İtaliyada, belə siyasi böhranlar tez-tez baş verir. Lakin bu onlara bizdəki qədər baha başa gəlmir. Ona görə ki, onların dövlətləri qədimdir və bu sahədə kifayət qədər təcrübə və vərdişə malikdirlər. Bizim təzəcə qurulan dövlətimiz haqqında isə həmin sözləri demək olmaz.

1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası məhv olsa da, onun ideyaları yaşadı və qalib gəldi. Təsədüfi deyildir ki, milli azadlıq hərəkatının indiki mərhələsində baxışlar yenidən milli dövlətçiliyimizin yeganə örnəyi, irsi və ideyası olan müstəqilliyə dikilmişdir. Lakin milli azadlıq hərəkatının o vaxtkı və indiki mərhələlərinin fərqləri də az deyildir. Məsələn, o zaman demokratik ideyalar yalnız ziyalı elitanın kiçik bir təbəqəsinə sirayət etmişdi və xalq sadəcə olaraq onların arxasınca gedirdisə, indi Azərbaycan xalqı ADR dövrü ilə müqayisədə daha çox elmi, bilikli, məlumatlı və mədəni olmuşdur. İndi geniş kütlələr demokratiyanın nə olduğunu o vaxta nisbətən daha yaxşı başa düşür və yüksək qiymətləndirirlər. Əsrin əvvəllərindəki ADR dövründən fərqli olaraq, əsrin axırlarında Azərbaycan Respublikası belə bir tarixi şəraitdə meydana gəlmişdir. Azərbaycan Respublikası indi özünün uşaqlıq dövrünü yaşayır. Hər bir uşağa, hətta ən fərsətli uşağa belə xas olan bütün uğur və uğursuzluqlar Azərbaycan Respublikasına da aiddir.

XX əsrdə xalqımızın öz dövlətçiliyini respublika formasında yaradıb inkişaf etdirməsini - onun ən böyük nailiyyəti hesab etmək olar. İndi biz ıftixarla deyə bilərik ki, Azərbaycanda respublika üsul-idarəsi öz inkişafında üç mərhələdən keçmişdir. Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası - onun birinci mərhələsini, müstəqil olmasa da, Azərbaycan SSR - onun ikinci mərhələsini, indiki müstəqil Azərbaycan Respublikası isə üçüncü mərhələni təşkil edir.

XXI FƏSİL
MİLLİ İDEOLOGİYA VƏ İDEOLOJİ KONSEPSİYA

- 1. Milli ideologiya**
- 2. İdeoloji konsepsiya**

1. Milli ideologiya

1991-ci ildə SSRİ kimi nəhəng bir imperiya dağıldı və onun yerində 15 müstəqil dövlət yarandı. Bu dövlətlərin hər biri "Dünya birliyi" tərəfindən qəbul edildi. İmperiya marksizm-leninizm ideologiyasının təklif etdiyi prinsiplər əsasında qurulmuşdu. İndi imperiyanın özü kimi onun ideologiyasından da imtina edilib. Müstəqil dövlətlərin hər biri kimi Azərbaycan Respublikası da bir növ "ideologiyasız" qalıb. Ona görə də son illər ideologiya axtarışı təsadüf olmayıb, zərurətdən əmələ gəlir. Başqa sözlə "köhnə" ideologiyadan imtina edilmiş, "yeni" ideologiya isə yaradılmamışdır.

Son zamanlar qəzet və jurnal səhifələrində, radio dalğalarında və televiziya ekranlarında tərbiyə işi barədə ciddi söhbətlər gedir. Gəlin etiraf edək ki, indi xalqımızın yenidən tərbiyə edilməyə böyük ehtiyacı var. Artıq o, özünün bir sıra mə'nəvi dəyərlərini itirmək təhlükəsi qarşısındadır. Bunu biz tramvayda və trolleybusda, metroda və avtobusda, küçədə və bazarda hər gün hiss edirik. Bunu döyüş meydanlarında da hiss etdik. Vaxtilə düşməyə aman verməyən bu millətin övladları indi ev-eşiklərini, ata-babalarının yurd-yuvasını, on illər boyu yığdıqları mal-dövləti qoyub qaçırlar. Düzdür, burada xəyanət də az rol oynamır. Lakin başlıca səbəb ondan ibarətdir ki, son iki əsrdə milləti və onun tərbiyəsini pozmağa nail olublar. Xalqımız bu müddətdə dövlətini itirmiş, dövlətini itirməklə dövlətçilik hissini itirmiş, dövlətçilik hissi ilə Vətən hissini, Vətən hissilə vətəndaşlıq və vətənpərvərlik hissini itirmiş, vətənpərvərlik hissi ilə torpaq hissini və torpağını itirmişdir. Bununla birlikdə onun öz soy və kökündən ayrılmaq, başqalaşmaq, özgələnmək, özünə yad və yabançı olmaq, milli hiss və duyğularını, milli şərəf və ləyaqətini, milli qürur və iftixar hissələrini itirmək, bir sözlə manqurtlaşmaq təhlükəsi yaranmışdır. İş o yerə gəlib çatmışdır ki, Ermənistandakı Azərbaycan torpaqlarını "erməni torpaqları" Cənubi Azərbaycanı "fars torpaqları", Şimali Azərbaycan torpaqlarını isə "rus torpağı" kimi qələmə verməyə başlamışlar. Bakılıları fars mənşəli kimi qələmə verib, onların

türklərlə heç bir münasibətdə olmadıqları, əksinə, ermənilərlə, ruslarla və digər millətlərlə daha çox "cur" olduqları barədə şayiələr yayılır. Son iki əsrdə olduğu kimi, indi də milləti şüurlu surətdə parçalamağa, Bakını Azərbaycandan ayırmağa, hətta ona qarşı qoymağa cəhd göstərilir. Erməni, rus və fars kəşfiyyatı bu işdə əhalinin ermənilərlə qohum olan hissəsindən, rusiyapərəst və mövhumatçı farspərəst hissələrindən istifadə edirlər. Digər tərəfdən, ayrı-ayrı Azərbaycan kəndlərində sadələvh azərbaycanlılar tapıb öz arzu və istəklərini onların vasitəsilə yayır, hətta onun öz kəndinin də vaxtilə erməni kəndi olduğuna onu çox asanlıqla inandırirlər. Belə bir şəraitdə millətin son iki əsr ərzində itirdiyi bütün mənəvi dəyərləri bərpa edib yenidən onun özünə qaytarmaq və bunun üçün həyəcan təbili çalmaq lazımdır.

Bə'ziləri belə hesab edirlər ki, bu təhlükəli proseslərin qarşısını almaq üçün ən mühüm vasitələrdən biri vahid milli ideologiya yaratmaq və milləti onun əsasında tərbiyə etməkdən ibarətdir. Biz belə hesab edirik ki, xalqımız heç vaxt ideyasız və ideologiyasız olmayıb. Onun qədim zamanlardan bu günədək gəlib çıxan zəngin ideyası və ideologiyası vardır. Xalqın neçə-neçə nəsilləri məhz böyük bəşəri dəyərləri özündə əks etdirən həmin ideologiyaların əsasında tərbiyə edilib. Biz onların haqqında yuxarıda ətraflı bəhs etdik.

İdeologiya nədir? "İdeologiya" - siyasi, hüquqi əxlaqi, estetik, dini, fəlsəfi və s. baxışlar sistemidir". (Bax.ASE, IV cild, səh.386). Demək olarmı ki, biz ideologiyasız olmuşuq? Xalqımız belə ideoloji baxışlar və dəyərlər sistemindən məhrum olmuşdurmu? Əlbəttə, yox! İdeoloji tariximizə qısa bir ekskurs edək. Tərbiyəmizdə hansı ideologiyalar mühüm rol oynayıb, onları müqayisə edək.

Hələ lap qədim dövrlərdən milli dəyərlər və ideyalar - animizm və fetişizm, totemizm və şamanizm, büt-pərəstlik və atəşpərəstlik, zərdüştilik və manilik, məzdəkilik və xürrəmilik, xristianlıq və islamçılıq kimi dini e'tiqadlarda, fəlsəfi cərəyanlarda və sosial-siyasi tə'limlərdə öz əksini tapmışdır. Nəsillərimiz uzun əsrlər boyu xeyir və şər, işıq

və qaranlıq, həqiqət və yalan, Hürmüzd və Əhrimən kimi bir-birinə zidd mə'nəvi qüvvələrin varlığı timsalında tərbiyə olunmuşlar. Sonra bu ideyalar xalqın şifahi yaradıcılığında - nağıllarda, dastanlarda, əfsanələrdə, rəvayətlərdə, zərb-məsəllərdə, atalar sözlərində, lətifələrdə, miflərdə, bayatılarda, ağılarda, musiqidə, incəsənət əsərlərində toplanmış və xalq əsrlər boyu həmin ruhda tərbiyə edilmişdir. Daha sonra isə "Kitabi-Dədə, Qorqud" kimi mö'təbər yazılı mənbələrə keçirilmişdir.

Bütün bu nəcib ideyalar və baxışlar İbn Sina məktəbinin davamçıları olan böyük Azərbaycan alim və filosoflarından Əbülhəsən Bəhmənyarın mə'lum "Təhsil kitabı" və Nəsrəddin Tusinin "Əxlaqi Nasiri" kitablarında öz əksini və şərhini tapmışdır. İndi də öz aktuallığını itirməmiş bu kitablar uzun müddət xalqımız üçün əsil tərbiyə məktəbi olmuşdur. Bu bəşəri ideyalar həmçinin Nizaminin, Füzulinin, Nəsiminin, Vaqifin poeziyası vasitəsilə xalqa çatdırılmış və onun tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır.

İdeologiyanın tarixini millətin yaranma tarixi ilə əlaqələndirmək səhv olardı. Ona görə ki, millət XIX əsrin ikinci yarısından formalaşmağa başlayıb və bu proses hələ indi də davam edir. Xalqımızın indiki əziyyət və ağrılarınin səbəblərindən biri də məhz elə budur. İnsanlar ailə və nəsil kimi kiçik birliklərin yaranmasından başlayıb, nisbətən böyük olan qəbilə və tayfa birliyinə, oradan da inkişaf edərək xalq və millət kimi daha böyük insan birliklərinə çevrilənə qədər uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bütün bu müddət ərzində ideologiya, yəni baxışlar sistemi həmin kiçik, orta və böyük insan birliklərinin mənafeyini əks etdirərək ona uyğun şəkildə işlənib hazırlanmış və daha da təkmilləşdirilmişdir.

Millətin yaranması - milli ziyalılarının yaranmasına, ziyalılarının yaranması - "millət" anlayışının yaranmasına, "millət" anlayışının yaranması isə "milli hiss", "milli duyğu", "milli şərəf", "milli ləyaqət" və "milli iftixar" kimi yeni anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Millətin qabaqcıl hissələri kimi yaranan burjuaziya-millətin atasına, ziyalılar isə onun ideoloqlarına, mə'nəvi atasına çevrildilər. Belə

ideoloqlardan Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Həsənbəy Zər-dabinin, Mirzə Fətəli Axundovun və başqalarının adlarını iftixarla qeyd edə bilərik.

Tərbiyə işində humanist dəyərlərə əsaslanan islam ideologiyasının rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. İslamın böyüklüyü ondan ibarət oldu ki, o, tərbiyə işini ailənin üzünə keçirdi. Böyüyü və kiçiyi, ağsaqqalı və ağbirçəyi, nizamı və intizamı, qaydası və qanunu olan ailə yaradıb, sonra onun timsalında dövlət yaratdı. Dövlət də ailələrin malik olduğu keyfiyyətlərə malik oldu.

Təəssüf ki, həmin sözləri marksizm-leninizm ideologiyası haqqında demək olmaz. Ona görə ki, o, tərbiyə işini ailədən götürüb əmək kollektivlərinə, istehsalata keçirdi. Məqsəd isə ondan ibarət oldu ki, əmək kollektivinin üzvü tək yaxşı işləsin, çoxlu məhsul istehsal etsin. İş gününə qədər və ondan sonra kollektiv üzvünün taleyi onu maraqlandırmadı. Nəzərə alınmadı ki, insan əmək kollektivində deyil, ailədə doğulur, ailədə tərbiyə alır, ailədən işə getdiyi kimi, işdən sonra da qayıdıb ailəyə gəlir. Ailə isə mənsub olduğu millətin adət və ənənəsi ruhunda tərbiyə edilir. Beləliklə, bu ideologiya ailəni və onun mənsub olduğu xalqı, milləti zəiflətdi, bəzən hətta ona qarşı qoydu. Bütün bunlara laqeydlik göstərən marksizm-leninizm ideologiyasının və onun rəhbər tutulduğu sovet imperiyasının iflas etməsinin səbəblərindən biri də məhz elə bu oldu. İdeologiya və onun ümumiləşdirilmiş qısa tarixi belədir. İndi bizə ideologiya yox, ideoloji konsepsiya lazımdır.

2. *İdeoloji konsepsiya*

"İdeoloji konsepsiya" nədir? Konsepsiya latın sözüdür - "baş düşmə", "sistem" deməkdir. "Konsepsiya - hər hansı predmeti, hadisəni, prosesi başa düşməyin, şərh etməyin müəyyən üsulu, predmetlər barəsində müəyyən nöqtəyi-nəzər onların sistemli izahında rəhbər ideyadır". (Ase V cild, səh. 189). Bu sahədə tariximizdə elə bir təşəbbüs göstərilmişdirmi, göstərilmişdirsə necə? Azərbaycan Demokratik Respublikasının ideoloqları konsepsiya yaratmaq sahəsində ilk təşəbbüs

göstərmişlər. Onlar, bütün dini, dünyəvi dəyərləri və baxışları ümumiləşdirmək əsasında "türkçülük, islamçılıq və avropalılıq" kimi konkret ideoloji konsepsiya işləyib hazırladılar. Sonra onlar Respublikanın milli bayrağının rənglərini bu üç prinsipə uyğunlaşdırdılar. Burada çatışmayan nə var? Bizcə heç nə yoxdur. Həmin konsepsiyanın yaradılmasında Əlibəy Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdanbəy Topçubaşov mühüm rol oynamışlar. Əvvələn, respublika əhalisinin mütləq çoxluğunu o zaman olduğu kimi, indi də (83 faiz) türk mənşəli əhali təşkil edir. Deməli, "türkçülük" öz qüvvəsində qala bilər. Respublika əhalisinin əsasını o zaman olduğu kimi, indi də islama inananlar təşkil edir. Deməli, "islamçılıq" da öz qüvvəsində qala bilər. Dövlətimizin siyasətində isə o zaman olduğu kimi, indi də avropalılıq, müasirlik başlıca rol oynayır. Deməli, "avropalılıq" da öz qüvvəsində qalır. Elə buna görə də Azərbaycan Respublikası həmin bayrağı olduğu kimi qəbul etmişdir. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, həmin bayrağın ətrafında birləşib, onun rənglərində əks olunmuş prinsipləri tam həyata keçirək.

Belə bir həqiqəti də e'tiraf edək ki, 70 ildən sonra bu bayrağı ilk dəfə öz milli dövlət bayrağı kimi qəbul edib, qaldıran, "sovet" və "sosialist" sözlərindən imtina edən Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Milli Məclisi oldu. Yalnız bundan sonra Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bayrağı qəbul etmək, yabançı sözlərdən imtina etmək məcburiyyətində qaldı. Beləliklə, qabaqda Muxtar Respublika, ondan sonra isə müstəqil respublika gədirdi.

İdeoloji konsepsiya və onun tarixi haqqında müəyyən təsəvvür əldə etdik. İndi gəlin görək hazırkı şəraitdə ideoloji konsepsiyanı necə təsəvvür etmək olar?

İdeoloji konsepsiya çoxtərəfli və çoxsahəli məsələdir. O, kollektiv zəkanın işidir. Bununla birlikdə ideoloji konsepsiyanın özü haqqında deyil, onun tərkib hissələrinin bəziləri haqqında müəyyən fikir söyləmək istərdik. Məsələn, aşağıdakıları biz indiki şəraitdə ideoloji konsepsiyanın mühüm tərkib hissələrindən hesab edirik:

Dövlətçiliyimiz və onun qorunub saxlanması; ərazi bütövlüyümüz və sərhəd toxunulmazlığımız; milli tariximiz və milli dilimiz; Azərbaycanda türkdillilərin aparıcı rolu; dünya azərbaycanlıları və onlarla əlaqə formaları; xarici təhlükə və ona qarşı birləşməyin tarixi zəruriliyi; köçkün azərbaycanlıların bu gün Ermənistan ərazilərində olan əzəli Azərbaycan torpaqlarına qaytarılması, Vətən və vətənpərvərlik tərbiyəsi və i.ə. və s.

Zahirən çox sadə və aydın görünən bu məsələlərin ideoloji konsepsiya kimi mö'təbər bir sənədin tərkib hissələri olacağına şübhə edənlər də ola bilər. Lakin məsələnin mahiyyətinə daxil olduqda mə'lum olar ki, əksinə, indi ideoloji işimizin ən aktual sahələri məhz bunlardır. Məsələn, dövlətçiliyimiz haqqında. Bizim dövlətçiliyimizin azı üç min illik bir tarixi var. Bu isə böyük rəqəmdir. Bu müddət ərzində biz dünya tarixinə 40-dan çox dövlət vermişik. Bu da qeyri-adi rəqəmdir. Bütün bunlarla biz haqlı olaraq fəxr edirik.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən indi respublikamızda müstəqil, dünyəvi, demokratik və unitar dövlət qurulur. Pəriament seçkilərinin keçirildiyini, seçki qanununun və müstəqil respublikanın yeni Konstitusiyasının qəbul edildiyini nəzərə alsaq, 1995-ci ilin respublikamızda dövlət quruculuğu işinin gedişində dönüş ili olduğu danılmazdır. Beləliklə, dövlətimiz qurulur, yaşayır, fəaliyyət göstərir, getdikcə bərkirir, qüvvətlənir, daha çox tanınır və qəbul edilir. Lakin bu bir faktıdır ki, onun ərazi bütövlüyü və sərhəd toxunulmazlığı pozulmuşdur. Doğrudan da, dövlət ərazimiz bərhad vəziyyətdədir. Təkcə belə bir faktı demək kifayətdir ki, 1918-1920-ci illərdə ADR-ın 114 min kvadrat kilometr ərazisi var idi. İndi AR onun cəmi 70 min kvadrat kilometrinə, yəni yarıdan bir az, çoxuna nəzarət edir. Azərbaycanın ümumi ərazisi isə 300 min kvadrat kilometrədən çoxdur.

Bütün bu dözülməz vəziyyət imperiya qüvvələrinin ön cəbhədə həyata keçirdikləri xəyanət nəticəsində baş vermişdir. İndi imperiya qüvvələri dövlət çevrilişi cəhdlə-

rindən əlləri boş çıxırdıqdan sonra arxa cəbhədə növbəti ideoloji xəyanətə başlayıblar.

Daha iki vacib məsələ ilə əlaqədar fikrimizi bildirmək istərdik. Onun birincisi, dünya azərbaycanlıları ilə əlaqə, ikincisi, isə milli birlik məsələsidir. Bunların haqqında nə demək olar? İndi mə'lum olur ki, dünyada 50 milyondan çox azərbaycanlı var. Onun cəmi 7 milyon yarımı Azərbaycan Respublikasında yaşayır. Ən çoxu Cənubi Azərbaycanda, qalanları isə Gürcüstanda, Rusiyada, Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Avropa ölkələrində, ABŞ-da, Türkiyədə və digər ölkələrdədir. Onların arasında elmi, bilikli mütəxəssislər çoxdur. Təəssüf ki, bə'zilərində milli şüur zəifdir. Məsələn, azərbaycanlıdır, Avropada yaşayır, lakin İranda doğulubdur. Söhbət zamanı onlar deyirlər ki, Azərbaycan Respublikasının bizə nə dəxli var? Halbuki, harada doğulduğundan və harada yaşadığından asılı olmayaraq erməni həmin sözləri deməz. Buna görə də xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bizim çoxsahəli, çöxtərəfli, siyasi, iqtisadi, sosial əlaqələrimiz olmalıdır. Dilimizin adı və etnik adımız dəqiqləşdirilərkən bütün bunlar nəzərə alınmalıdır. Yol vermək olmaz ki, burada, Şimali Azərbaycanda yaşayan türk etnosları "azərbaycanlı", cənubda yaşayanlar isə "türk" adlandırılınsınlar. İmperiya qüvvələrinə də elə bu lazımdır, sübut etsinlər ki, bunlar eyni millət deyildirlər.

Milli birlik məsələsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, milləti şüarlarla, çağırışlarla, müraciətlərlə birləşdirmək olmaz. Dünya tarixində parçalanmış, bölüşdürülmüş millətləri xarici təhlükə birləşdirmişdir. Məsələn, rusları tatar-monqol təhlükəsi birləşdirdi. Bizi isə erməni-rus-fars təhlükəsi belə birləşdirmir. Görünür tatar-monqollar rusları ruslara qarşı döndərməmişdilər, yə'ni rus rusluğunda qalmışdı. Lakin bizim özümüzü özümüzdə qarşı döndəriblər və biz özümüzü itirmişik. Ona görə də biz əvvəlcə özümüzü tapmalı, özümüzdə gəlməli, özümüzü dərk etməli, sonra isə birləşməliyik. Bunun üçün vaxt lazımdır. Daha doğrusu bizi zaman özü ayırmışdır, zaman özü də birləşdirməlidir. İmperiya qüvvələri isə buna mane olurlar. Onlar yaxşı bilirlər ki, bu millət birləşsə erməniləri öz ərazilərindən adi bellə, külünglə, dəyonəklə,

dəhrə və balta ilə qovub çıxara bilər. Əfqanlar da sovet ordusunu öz torpaqlarından həmin vasitələrlə qovub çıxartdılar.

Bütün bu ideyalar ideoloji konsepsiyada öz əksini tapmalı, xalqa çatdırılmalı, onlar həmin ideyaların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə səfərbər edilməlidirlər. Bütün bu ideyalar son illər yazılmış "Azərbaycan tarixi", "Azərbaycan dili", "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitablarında və digər humanitar elm kitablarında əsaslandırılmalı və inkişaf etdirilməlidir. Bütün bu ideyalar xalqımızın XX əsr şair və yazıçılarının əsərlərində öz dərin şərhini tapmalıdır. Nəriman Nərimanovun, Hüseyn Cavidin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Səməd Vurğunun, Mirzə İbrahimovun, Süleyman Rəhimovun, İsmayıl Şıxlının, Bəxtiyar Vahabzadənin, Rəsul Rzanın, Məmməd Arazın, Xəlil Rzanın və bir çox başqalarının əsərlərində milli ideologiyamızın təbliğinin misilsiz rolu vardır. Heydər Əliyev özünün "Qayıdış" və "Müstəqilliyimiz əbədidir" kitablarında bu ideyaları inkişaf etdirib ən yüksək zirvəyə qaldırmışdır. Respublika prezidenti, cənab Heydər Əliyev həm də respublikanın müstəqilliyi keşiyində möhkəm dayanmışdır. O, Respublikamızı heç də hamar olmayan müstəqillik yolu ilə inamla irəliyə doğru aparır.

NƏTİCƏ

Yuxarıda deyilənlərdən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: **Birincisi.** Mə'lum oldu ki, ərazimizin tarixi adı, yaxud tarixi ərazimizin adı "Azərbaycan"dır. Deməli, "Azərbaycan" sözü milli-etnik anlayış kimi yox, ərazi-coğrafi anlayış kimi yaranmışdır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, burada yaşayanlara "azərbaycanlı" yaxud "azərbaycanlılar" demək olmaz. Əksinə, demək olar və lazımdır. Belə ki, milliyyətindən asılı olmayaraq bu ərazidə yaşayanların hamısı "azərbaycanlı", yaxud "azərbaycanlılardır". Bununla birlikdə, ümumi "azərbaycanlı" anlayışına daxil olan hər bir xalqın öz etnik adı da vardır və bu adla adlanmağı ona heç kəs qadağan edə bilməz. Halbuki, son zamanlar dediklərimizin əksi olan bir istiqamət yaranmışdır. Belə ki, bəzi müəlliflər iddia edirlər ki, guya respublikada yaşayan xalqların əsasını təşkil edən yalnız çoxsaylı "türkdillilər" - "azərbaycanlıdır"lar, azsaylı xalqların isə hər birinin öz etnik adı vardır. Belə bir fikri biz elmi cəhətdən səhv, siyasi cəhətdən isə zərərli hesab edirik. Bir daha bildiririk ki, Azərbaycan ərazisinin yerli sakinləri türkdilli, irandilli və qafqazdilli xalqlar olmuşlar. Hər xalqın isə öz etnik adı vardır. Məsələn, türkdillilərin etnik adı "türk", irandillilərin etnik adları "kürd", "talış" və "tat", qafqazdillilərin etnik adları isə "ləzgi", "udin", "xınalıqlı" "buduqlu", "qızıllı", "avar", "saxur" və başqalarıdır. Sual olunur, necə ola bilər ki, hətta cəmi bir və ya para kənddən ibarət olan hər bir azsaylı xalqın öz etnik adı olsun, butövlükdə respublikanı təşkil edən çoxsaylı türkdilli xalqın isə öz etnik adı olmasın. Bununla tarixi prosesin özü inkar edilir. Mə'lum olduğu kimi, tarixdə adətən azsaylı xalqlar, çoxsaylı xalqların içərisində əriyirlər, Azərbaycanda isə, əksinə, çoxsaylı xalqı azsaylı xalqlar içərisində əritmək kimi yanlış və zərərli bir meyl yaranmışdır. Əlbəttə, bunu normal hal hesab etmək və onunla barışmaq olmaz.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 44-cü maddəsinin 2-ci bəndində deyilir: "Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz". Bu tələb Azərbaycanda

yaşayan çoxsaylı və azsaylı, yerli və yersiz bütün xalqlara və millətlərə eyni dərəcədə aiddir.

İkincisi. Mə'lum olduğu kimi, 1828-ci ildə Azərbaycan bir tam kimi çar Rusiyası və şah İrani tərəfindən Araz çayı sərhəd olmaqla iki yerə parçalanıb bölüşdürüldükdən sonra, rəsmən "Şimalı Azərbaycan" və "Cənubi Azərbaycan" anlayışları yarandı. Sonra bu anlayışlar tariximizə həsr edilmiş mənbələrdə işlənməyə başlandı. Dediklərimizi təsdiq etmək üçün müstəqilliyimizdən sonra yazılıb çap edilmiş "Azərbaycan tarixi" kitablarına nəzər salmaq kifayətdir. Məsələn, 1992-ci ildə professor Mahmud İsmayılovun nəşr etdirdiyi "Azərbaycan tarixi" kitabında IV bölmənin I fəslə "Şimalı Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal olunması" adlanır. Deməli, əsərdə "şimal" ifadəsindən istifadə edilir. 1994-cü ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan tarixi" kitabının XXII fəslə "Cənubi Azərbaycan (1828-1917)" adlanır. Fəslin birinci paragrafı "Cənubi Azərbaycanın inzibati-siyasi quruluşu", ikinci paragrafı "Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət", üçüncü paragrafı "Cənubi Azərbaycanda siyasi vəziyyət" və dördüncü paragrafı "Cənubi Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı" adlanır. Burada da "cənub" ifadəsindən istifadə edilir.

1996-cı ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan tarixi" kitabında isə hər iki ifadədən, həm "quzey" ("şimal"), həm də "güney"("cənub") ifadələrindən istifadə edilmişdir. Məsələn, kitabın XVI bölümü "Rusiyanın quzey xanlıqları işğal etməsi", bölümün IV paragrafı "Quzey Azərbaycan xanlıqları uğrunda mübarizənin yeni dönümü", XVII bölümün birinci paragrafı "Quzey Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ərəfəsində aqrar quruluşun səciyyəsi", XVIII bölüm isə "Güney Azərbaycan Türkmənçay bağlaşmasından sonra" adlanır. Beləliklə, bu mö'təbər mənbələrin hər üçündə "cənub" və "şimal" ifadələrinin hər ikisindən istifadə edilir.

Sələflərimiz kimi biz də respublikaların adlarından başqa, "şimal" və "cənub" ifadələrindən bütün hallar üçün istifadə etmişik. Halbuki, bizim fikrimizcə, həmin ifadələrdən respublikaların adları üçün istifadə etmək daha vacibdir. Ona görə ki, respublikalarımız ya "Şimalı Azərbaycan"da,

ya da "Cənubi Azərbaycan"da qurulmuşlar. Məsələn, 1918-1920-ci illər Azərbaycan Demokratik Respublikası və 1920-1991-ci illər "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası" - Şimalı Azərbaycanda qurulmuşdu. İndiki "Azərbaycan Respublikası" da şimalda qurulmuşdur. 1905-1911-ci illər İran inqilabı dövründə Təbriz üsyanının qələbəsi nəticəsində yaradılmış inqilabı hökumət, yəni "Hərbi Şura", 1920-ci il "Azadistan respublikası" və 1945-1946-cı illər "Azərbaycan Milli Məclisi və hökuməti" isə - Cənubi Azərbaycanda qurulmuşdu. Düzdür, onların heç biri bütün Azərbaycanı əhatə etməmişdir, bununla birlikdə, onların hər biri Azərbaycan adını bütünlüklə öz üzərinə götürüb, "şimal" və "cənub" ifadələrindən istifadə etməmişlər.

Dünya ictimaiyyəti isə belə hesab etmişdir ki, "Azərbaycan" anlayışı yalnız onların hər birinin nəzarət etdiyi kiçik ərazidən ibarətdir, elə indi də belə hesab edirlər. Deməli "Azərbaycan" sözünü bütünlüklə öz üzərlərinə götürsələr də bu söz respublikaların xeyrinə işləməmişdir, heç indi də işləmir. Başqa sözlə, respublikaların adları onların məzmununa tam uyğun olmamışdır, heç indi də uyğun deyildir. Halbuki, ad qoyma elmi və bu elmin toplanmış zəngin beynəlxalq təcrübəsi vardır. Həmin təcrübəyə görə bizim kimi parçalanıb bölüşdürülmüş ərazilərdə qurulmuş dövlətlər ərazinin hansı cəhətində yerləşirsə, həmin cəhətin adı ilə adlanır. Məsələn, "Şimali Koreya" və "Cənubi Koreya", "Şimali Vyetnam" və "Cənubi Vyetnam", "Şimali Yəmən" və "Cənubi Yəmən", "Qərbi Almaniya" və "Şərqi Almaniya" kimi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "şimal" və "cənub", "şərq" və "qərb" ifadələri, həmin dövlətlərin adları üçün nəinki ağırlıq götürməmiş, əksinə bu adlar onların birləşdirilməsi üçün təbliğat rolu oynamışdır. Ona görə ki, "şimal" ifadəsi dünya ictimaiyyətinə mə'lum etmişdir ki, bu ölkənin "cənubu", "şərq" ifadəsi isə mə'lum etmişdir ki, "qərbi" vardır. Başqa sözlə, bu ifadələr istər-istəməz həmin dövlətlərin yerləşdiyi ərazinin parçalanıb bölüşdürülməsinə dəlalət etmişdir. Təəssüf ki, həmin sözləri bizim respublikamız haqqında demək olmaz. Halbuki, bizim ərazimiz yuxarıda adları

çəkilənlərə nisbətən daha çox parçalanıb bölüşdürülmüşdür. Deməli, həmin ifadələrdən istifadə etməyə bizim daha çox ehtiyacımız və haqqımız vardır. Ona görə də təklif edərdik ki, respublikamızın adına "şimal" sözü əlavə edilib, "Şimali Azərbaycan Respublikası" adlandırılınsın. Ona görə ki, respublikamız "Şimali Azərbaycan"da qurulmuşdur. Belə olduqda onun cənubunun da olduğunu heç kəsə izah etməyə ehtiyac qalmazdı, çünki bunu ad özü bildirərdi. Ən başlıcası isə respublikamızın adı onun məzmununa uyğun gələrdi.

Üçüncüsü. Bizə elə gəlir ki, respublikanın adına "şimal" sözü əlavə olunsaydı belə yenə də onun adı yarımçıq qalır. Buna görə də onun adına daha bir söz - "türk" sözü əlavə edilib "Şimali Azərbaycan türk respublikası" adlandırılısaydı daha dürüst olardı. Belə olsa idi ad respublikanın məzmununa tamamilə uyğunlaşardı. Ad "türk" sözünün əlavə edilməsi üçün isə həm milli təcrübə, həm də beynəlxalq təcrübə nöqtəyi-nəzərindən hər cür əsas vardır. **Birinci əsas:** 1918-1920-ci illər Azərbaycan Demokratik Respublikasının üç rəngli bayrağının rənglərindən biri, ideoloji prinsiplərinin isə birincisi "türkçülük" idi. Beləliklə, "türkçülük" ADR-ə nəinki heç bir əskiklik gətirmədi, əksinə son 70 il ərzində onun şan və şöhrətini daha da artırdı. Mə'lum olduğu kimi, "Azərbaycan Demokratik Respublikası"ndan əlavə 1918-ci ildə digər respublikalar da yaradılmış və onlar özlərini birbaşa türk respublikaları adlandırmışdılar. Məsələn, Naxçıvanda "Araz türk respublikası", Gürcüstanda isə "Alxalsxi-Axıska türk respublikası" və "Borçalı Qarapapaq respublikası" yaradılmışdı. Sonra onların hamısı "Cənub-qərbi Qafqaz türk respublikası" adı altında birləşdilər. Bu haqda yuxarıda biz ətraflı bəhs etmişik. Beləliklə, "türk" sözü ilə əlaqədar kifayət qədər tarixi təcrübə vardır və bu ad respublikamız üçün göydəndüşmə olmazdı.

O vaxtdan keçən müddət ərzində isə Azərbaycanın milli tərkibi türklərin hesabına daha da artmışdır. Məsələn, Ermənistanda yaşayan bütün türklər Azərbaycana qovulmuşdur. Gürcüstanda yaşayan türklərin bir qismi məcbur olub Azərbaycana köçmüşdür, vaxtilə Orta Asiyaya sürgün edilmiş Axıska türkləri də Azərbaycana gəlmişdir. Beləliklə, Şimali

Azərbaycan keçmiş SSRİ məkanından qovulmuş, incidilmiş, soyqırımına məruz qalmış, sürgün edilmiş türk xalqlarının sığınacaq yerinə çevrilmişdir. Mə'lumdur ki, bütün bunlar Azərbaycanda qurulmaqda olan türk dövlətinin adına, xarakterinə, xüsusiyyətinə öz müsbət təsirini göstərir və göstərməlidir. Buradan da respublikanın adında "türk" sözünün işlədilməsi kimi bir zəruriyyət meydana gəlir. Ona görə ki, respublika əhalisinin əsli, kökü və soyu türkdür. Bunun üçün yuxarıda külli miqdarda tarixi faktlardan istifadə edilmişdir. Onlardan təkcə belə bir qədim və tarixi faktı bir daha xatırlamaq kifayətdir ki, ərəb xəlifəsi I Müaviyə (661-696) Azərbaycana qoşun göndərməzdən əvvəl Azərbaycanı yaxşı tanıyan saray alimlərindən birini çağıraraq soruşmuşdu: "Azərbaycan barəsində nə bilirsən?" Alim isə cavab vermişdi: "Azərbaycan qədimdən türklər ölkəsidir və onlarla məskundur". Beləliklə, hələ VII əsrdən Azərbaycan türklər ölkəsi hesab edilirdi. Halbuki, Azərbaycan ondan da qabaq, hələ eradan əvvəl III minillikdən türklər ölkəsi olmuşdur, indi də belə bir ölkə olaraq qalır.

İkinci əsas: Bizim keçirdiyimiz indiki mərhələni XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində Anadolu türkləri də keçiblər. Onlar da "türk" sözünü yaxına qoymayıb, özlərinə "osman", vətənlərini isə "Osmanlı" adlandırırırdılar. 1923-cü ildə kamalçılar inqilabı qalib gəldikdən, "Türkiyə Respublikası" yaradıldıqdan, "türk dili" dövlət dili elan edildikdən sonra bütün mübahisələrə son qoyuldu. Sual olunur, Türkiyədə başqa etnoslar yaşayırlar? Əlbəttə yaşayırlar! Bəs onda onlar buna niyə qıcıqlanmırlar? Ona görə ki, onlar respublikada "türk" etnosunun mütləq çoxluğa və aparıcı rola malik olduğunu bilir və qəbul edirlər. Həmin sözləri bütün digər dünya dövlətləri haqqında da demək olar.

Üçüncü əsas: Mə'lum olduğu kimi bütün ərəb dövlətləri öz adlarına "ərəb" sözünü əlavə ediblər. Məsələn, "Misir Ərəb Respublikası", "Suriya Ərəb Respublikası" və sair kimi. Birincisi, "ərəb" sözü onların adında olmasa idi, mütəxəssislərdən başqa çox az adam bilərdi ki, dünyada 20-yə qədər ərəb dövləti vardır. Deməli, "ərəb" sözü ilə onlar özlərini dünyaya təqdim edir və qəbul etdirirlər. İkincisi,

bu yolla onlar ərəb dilini dünya dillərindən birinə, BMT dilinə çeviriblər. Səhv etmiriksə ərəblərin sayı 100 milyon nəfərdən bir az çoxdur, türklər isə 200 milyon nəfərdən çoxdurlar. Lakin bunu mütəxəssislərdən başqa çox az adam bilir. Ona görə ki, Türkiyə Respublikasından, Türkmənistandan və Şimali Kipr Türk Respublikasından başqa heç bir respublikanın adında "türk" sözü yoxdur. Ona görə də yaxşı olardı ki, bütün türk dövlətləri ərəb təcrübəsindən istifadə etsinlər.

"Türk" sözünün mənası isə "qoçaq", "igid", "cəsur" deməkdir. Son iki əsrdə türk xalqlarını müəyyən mənadə cırışdırmış olsalar da bu adı onlara türk dünyasının görkəmli dövlət başçıları, hərbi sərkərdələri və cahangirləri qazandırmışlar. Ona görə də türkdilli respublikaların adına "türk" sözünün əlavə edilməsi onlara yalnız şərəf gətirərdi. Artıq sübut edilmişdir ki, türklər cəngavərlikdən əlavə digər keyfiyyətlərə də malikdirlər. Məsələn, onlar dünya mədəniyyəti xəzinəsinə Orxon-Yenisey abidəsi kimi qiymətli bir inci vermişlər. Bu inci içərisində türk əlifbası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əlifba dünyanın ən qədim əlifbasıdır. Məlum olmuşdur ki, bu əlifba Finikiya və Şumer əlifbalarından da qədim bir tarixə malikdir. Orxon-Yenisey əlifbası hətta bu günkü latın, yəhudi, ərəb, moңqol, gürcü və erməni əlifbalarından da qədimdir. Belə bir fakt da maraqlıdır ki, Zərdüştün "Avesta" əsəri Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmışdır. Zərdüştün azərbaycanlı olduğu məlum idi. Bu fakt onun Azərbaycan türkü olduğunu bir daha təsdiq edir. Beləliklə, türklər nəinki dünyanın ən cəngavər xalqlarından biri, həm də dünyanın ən qədim və mədəni millətlərindən biridir. Ona görə də gəlin "bulağı gözündən duruldaq", yəni "türk" sözünü respublikamızın adına əlavə edib, xoşagəlməz bəzi mübahisələr, birdəfəlik həll edək. Atalar demiş: "Əslini danan haramzadadır". Gəlin, əslimizi e'tiraf edək. Yoxsa mübahisələr baş alıb gedəcək və acı bağırısaq kimi uzanacaqdır.

Dördüncü. Məlum olduğu kimi, Anadolu türklərindən başqa türk dünyasının bütün qalan hissəsi, o, cümlədən Şimali Azərbaycan, Qafqaz, Volqaboyu, Türkünstan, Sibir və

Altay türkləri iki əsrə yaxın bir müddət ərzində rus və sovet imperiyalarının əsarəti altında olmuşlar. Bu müddət ərzində imperiyalar türklərin bir-biri ilə əlaqələrinin kəsilməsi üçün bütün mənfi tədbirləri görmüş, dəridən və qabıqdan çıxmışlar. Onlar bu işə birinci növbədə Azərbaycan türklərini parçalayıb bölüşdürməkdən başladılar. Bu haqda biz yuxarıda ətraflı bəhs etmişik. Belə ki, ruslar Azərbaycan türklərini iki hissəyə parçalayıb bölüşdükdən və onların bir-biri ilə əlaqələrinin kəsilməsinə nail olduqdan sonra xeyli rahat olsalar da, hələ tamamilə rahatlaşa bilmədilər. Ona görə ki, Şimali və Cənubi Azərbaycanın Anadolu türkləri ilə, Anadolu türklərinin Qafqaz türkləri ilə, Qafqaz türklərinin Volqaboyu türkləri ilə, Volqaboyu türklərinin Türküstan türkləri ilə, Türküstan türklərinin isə Sibir və Altay türkləri ilə əlaqələri hələ qalırdı. Məqsəd isə ondan ibarət idi ki, bütün bu əlaqələr kəsilsin, türklər bir-birindən ayrılın, bir-birinə qarşı qoyulsun, onlarda özlərinə və "türk" anlayışına qarşı nifrət yaradılsın.

Ona görə də Rusiya, Azərbaycan türkləri ilə Anadolu türklərini bir-birindən ayırmaq üçün onların arasında üzdənirəq "Ermənistan" "dövləti" yaratdı. Azərbaycan türkləri ilə Anadolu türklərinin əlaqəsinin kəsilməsindən də xatircəm olan Rusiyanı, Cənubi Qafqaz türklərinin Şimali Qafqaz türklərilə əlaqəsi məsələsi narahat etməyə başladı. Lakin bunun üçün də çarə tapıldı. Şimali Qafqaz türklərini parçalayıb qeyri-türklər arasında bölüşdükdən sonra, o, türk və qeyri-türk adlarını qoşalaşdırıb hərəsinə bir qondarma "Muxtar respublika" adı verdi. Onlar öz "respublikaları" daxilində vuruşmaqda olsunlar, Rusiya Cənubi Qafqaz adını dəyişdirib, ona qondarma bir "Zaqafqaziya" adı verdi. Mə'lum olduğu kimi, buraya Azərbaycan, Gürcüstan və bir də qondarma "Ermənistan" daxildir. "Ermənistan" da daxil olmaqla Azərbaycan türk diyarıdır. Qalır Gürcüstan. Onun da böyük bir hissəsi türklərdən ibarət idi. İndi görün Rusiya vəziyyətdən necə "məharətlə" çıxdı. Cənubi Qafqazı "Zaqafqaziya" adlandırdıqdan sonra bu diyarda yaşayanların tarixi "türk" adını onların üstündən götürüb, ərazinin adı ilə milləti "azərbaycanlı" adlandırdılar. Bununla Rusiya

Cənubi Qafqaz türkləri ilə Şimali Qafqaz türklərinin əlaqələrinin kəsilməsinə nail oldu. Lakin yenə də rahatlanmadı. Volqaboyu türklərini də qeyri-türk xalqları ilə calaşdırıb başlarını orada qarışdırdı. "Türküstan" gəldikdə isə bu böyük türk diyarının adını dəyişdirib "Orta Asiya" qoydu. Türküstan türklərinin də başı belə qarışdırıldı. Sibir və Altay türklərinin isə istiqamətləri dəyişdirilib mərkəzə, Moskvaya yönəldildi. Türk dünyasının rus və sovet imperiyalarının əsarəti altında olan hissəsi amansızcasına belə parçalanıb bölüşdürüldü.

Bununla kifayətlənməyən Sovet imperiyası qeyri-insani xarakter daşıyan daha dəhşətli bir tədbirə əl atdı. Onlar minlərlə və milyonlarla türkü öz tarixi ərazisindən ayıraraq Sibir çöllərinə sürgün etdilər. Orada onların kütləvi surətdə məhv edilməsinə, saylarının azaldılmasına nail oldular. Beləliklə, rus və sovet imperiyaları dövründə türklər qədər zülmə mə'ruz qalan ikinci bir xalq olmadı. İmperiyaların rus, erməni və gürcü başçıları isə türk xalqlarından sözün əsl mə'nasında tarixi intiqam aldılar. Lakin imperiyaların türk xalqlarını "parçala hökm et" siyasətinin əvvəli olduğu kimi axırı da oldu.

Bu imperiyaların hərəsi bir həbsxana idi. 1917-ci ildə həbsxananın biri, 1991-ci ildə isə ikincisi dağıldı və türk xalqları azad oldular. Sovet imperiyası məkanında indi 5 müstəqil türk respublikası - Azərbaycan, Qazaxstan, Özbəkistan, Qırğızistan və Türkmənistan respublikaları yaradılmışdır. İndiki Rusiya Federasiyası tərkibində isə himni və bayrağı, inzibati-ərazi bölgüsü və konstitusiyası, parlamenti və nazirlər kabineti, prezident üsul-idarəsi və digər dövlət atributları olan 9 suveren türk respublikası vardır. Onlar aşağıdakılardır: Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşstan, Tuva, Xakasiya, Saxa (Yakutiya), Qullu (Dağlıq) Altay, Qaraçay-Çərkəz, Kabardin-Balkar muxtar respublikaları. Ukraynada Krım və Moldovada Qaqauz türkləri. Obrazlı ifadə ilə desək indi irili-xırdalı kifayət qədər coşğun türk çayları axır. İndi zaman özü tələb edir ki, müxtəlif səmtlərə axan bu çaylar eyni istiqamətə yönəldilsinlər. Belə olduqda daha gur bir türk "çayı" əmələ gələrdi. Türk dünyasının başını bir yerə

yığmaq üçün isə sınaqdan keçirilmiş mö'təbər forma və metodlar, üsul və vasitələr az deyildir. Məsələn, türk dövlət başçılarının zirvə toplantıları, türk şair və mütəfəkkirlərinin yubileyləri və bir sıra digər tədbirlər türk dünyasının başını bir yerə yığmaq üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərdir.

XX əsrin axırında Allah türk dünyasına böyük şans vermişdir. Türkiyə respublikasının keçmiş prezidenti Turqut Özalın dediyi kimi, bu tarixi şansdan türklər istifadə edib, XXI əsri türk əsrinə çevirməlidirlər. Çevirməsələr günah onların özündə olar.

Besincisi. Azərbaycan öz sahəsinə və əhalisinin sayına görə türk dünyasında mühüm yer tutur. Azərbaycanın sahəsi təxminən 300 min kvadrat kilometrə qədər, əhalisinin sayı 40 milyon nəfərdən çoxdur. Azərbaycan böyük türk dünyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azəri və Anadolu türkləri birlikdə türk dünyası əhalisinin yarıya qədərini təşkil edirlər. Türk dünyası isə qərbdə Egey dənizi hövzəsindən və Anadolu yarımadasından başlayıb - şərqdə Çin səddinə qədər, Şimalda Rusiya çöllərindən və Qafqaz dağlarından başlayıb - cənubda İran yaylasının axırına qədər uzanıb gedən böyük bir sahəni əhatə edir. Türk dünyasının sahəsi 11 milyon kvadrat kilometr, əhalisinin sayı 200 milyon nəfərdən çoxdur. Qədim və əfsanəvi Turan dövlətinin maddi əsasını bu ərazi və əhali, mə'nəvi əsasını isə bu ərazidə yaşayanların dil və din, adət və ən'ənə, xarakter və xüsusiyyət birliyi təşkil edir.

Son iki əsrə qədər, yə'ni türk dünyasının böyük bir hissəsi rus və sovet imperiyalarının əsarətinə düşənə qədər türk dünyası sərhədsiz idi. Sərhədlərin olmaması isə yuxarıdakı vahid mə'nəvi keyfiyyətlərin yaranmasına və inkişafına güclü təkan verirdi. Türk dünyası rus imperiyaları üçün həmişə narahatlıq yaratmışdır. Bu narahatlığı aradan qaldırmaq üçün onlar yuxarıda deyildiyi kimi müvəqqəti də olsa türk dünyasını parçalayıb bölüşdürməyə nail olmuşdular.

Altıncısı. Şərqdə Türkiyə ilə Azərbaycanın, qərbdə isə Almaniya ilə Avstriyanın soy və kök eyniliyi bir-birinə çox uyğun gəlir. Məsələn, Türkiyə və Azərbaycanda türklər

yaşadıqları kimi, Almaniyada və Avstriyada da almanlar yaşayırlar. Türkiyə və Azərbaycan müstəqil dövlət olduqları kimi, Almaniya və Avstriya da müstəqil dövlətlərdir. Almaniyada və Avstriyada dövlət dili alman dili olduğu halda, Türkiyədə dövlət dili "türk dili" Azərbaycanda isə "azərbaycan dili" adlanır. Beləliklə, dövlət dili məsələsində Azərbaycan Avstriyadan "ayrıldı". Lakin bununla birlikdə bu iki respublikanın ərazisinin sahəsi və əhalisinin sayı da bir-birinə uyğun gəlir. Bu iki respublikanın təbii-coğrafi şəraiti, yeraltı və yerüstü sərvətləri arasında da uyğun gələn cəhətlər çoxdur. Məsələn, hər ikisinin ərazisinin əksəriyyəti dağlardır. Azərbaycan Böyük və Kiçik Qafqaz dağları ilə əlamətdar olduğu kimi, Avstriya da Alp dağları ilə əlamətdardır. Burada neft və qaz olduğu kimi, orada da vardır. Lakin buradakı qədər deyildir.

Azərbaycanla Türkiyənin münasibətində olduğu kimi, Avstriya ilə Almaniyanın münasibətində də bir-birinə uyğun gələn daha bir cəhət vardır. Bu da ondan ibarətdir ki, Azərbaycan təcavüzə məruz qaldıqda tarixən Türkiyə ona kömək etdiyi kimi, Avstriya da təcavüzə məruz qaldıqda Almaniya ona kömək etmişdir. Lakin bizim kimi onlar da sərhədlərini götürüb birləşmirlər. Yə'ni onlar da bir millət, iki dövlət olaraq qalırlar. Nəhayət axırını fərq ondan ibarətdir ki, Azərbaycanla Türkiyə arasında olduğu kimi, Almaniya ilə Avstriya arasında üzdənirəq "Ermənistan" yoxdur. Almaniya və Avstriya almanlarının xoşbəxtliyi də məhz bundan ibarətdir.

Yeddincisi. Dağlıq Qarabağ kimi "Ermənistan" da Azərbaycan ərazisindədir. Ona görə ki, "Ermənistan" erməni ərazisi deyil, ermənilər isə bu yerin ilk sakinləri deyildirlər. Bunun üçün Azərbaycan ərazisinin haradan başlayıb, harada qurtardığına öləri bir nəzər salmaq kifayətdir. 1994-cü ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan tarixi" kitabında yazılır: "Azərbaycan şimalda Dərbəndə, cənubda Qəzvin və Zəncana kimi, qərbdə İrəvan, Göyçə mahalı və Tiflisə qədərki ərazi daxil oymaqla geniş bir sahəni əhatə edir." (səh.18). Azərbaycan ərazisi haqqında bu məlumatdan bir daha aydın olur ki, indiki "Ermənistan" Azərbaycan ərazisi, onun bir hissəsidir.

Üzdənirəq indiki "Ermənistan"nın ən böyük şəhəri ermənilərin "Yerevan" adlandırdıqları "İrəvan" şəhəridir. Bu şəhər hələ beş əsr bundan əvvəl Səfəvi sərkərdəsi Rəvan xanın şərəfinə "Rəvan" adlandırılıb, sonra dilimizin qanununa uyğun olaraq onun əvvəlinə "İ" hərfi əlavə edilərək "İrəvan" kimi işlədilmişdir. Beləliklə, İrəvan qədim Azərbaycan şəhərlərindən biridir. Bu şəhərin son beş əsrlik tarixinə ötəri bir nəzər salaq. İrəvan (Rəvan) şəhəri XVI, əsrin birinci yarısında Səfəvilər dövləti tərəfindən yaradılmış Çuxursə'd bəylərbəyliyinə mərkəzi olmuşdur. XVII əsrdən Naxçıvan vilayəti də Çuxursə'd bəylərbəyliyinə tərkibinə daxil edilmişdir. Çuxursə'd bəylərbəyliyi Ustaclı və Qacar tayfalarından olan əmirələr tərəfindən idarə olunurdu. Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü ilə Çuxursə'd bəylərbəyliyi inzibati ərazi vahidi kimi öz əhəmiyyətini itirdi. Əhalisi əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət idi.

İrəvan şəhəri XVIII əsrin ortalarından - XIX əsrin ortalarına qədər İrəvan xanlığının paytaxtı olmuşdur. İrəvan xanlığı Azərbaycanda yaranmış 20-yə qədər yeni dövr feodal dövlətlərindən biri idi. Xanlıq Ağrı düzənliyini, Göyçə gölü hövzəsini və Araz çayından cənubi-qərbə uzanan ərazini əhatə edirdi. Xanlığı Həsənəli xan, Hüseynəli xan, Məhəmməd xan, Əliqulu xan idarə etmişlər. Əhalisi əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur.

1828-ci ildə İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra İrəvan şəhəri 1849-cu ildən 1918-ci ilə qədər İrəvan quberniyasının mərkəzi olmuşdur. Quberniya İrəvan, Gümrü, Naxçıvan və Bəyazıt qəzalarını əhatə edirdi. Quberniyanın sahəsi 27.830 kvadrat kilometr, əhalisi 829.550 nəfər olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Yaxın Şərq ölkələrindən, xüsusilə də İran və Türkiyədən Rusiya vasitəsilə köçürülüb Şimali Azərbaycanda yerləşdirilmiş ermənilər hesabına quberniya əhalisinin tərkibi dəyişdirildi. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz təkcə belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, köçürmə yolu ilə quberniyanın əhalisi 1831-ci ildəki 161,7 min nəfərdən - 1914-cü ildə 1 milyon 14 min nəfərə çatdırıldı. Eyni zamanda

həmin ərazidən üst-üstə 1,5 milyon Azərbaycan türkü qovuldu. İrəvan quberniyası əhalisinin tərkibi Rusiyanın köməyi ilə ermənilərin xeyrinə belə dəyişdirildi. Bütün bunların nəticəsində quberniya əhalisinin tərkibi dəyişdirilib əsasən Azərbaycan türklərindən əlavə ermənilərdən də ibarət oldu.

İrəvan şəhəri 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Demokratik Respublikası hökuməti tərəfindən siyasi mərkəz kimi ərazisi olmayan Ermənistan Demokratik Respublikasına verildi.

1920-1991-ci illərdə İrəvan şəhəri Ermənistan SSR-nin paytaxtı olmuşdur. Sovet imperiyası vasitəsilə Zəngəzuru, Göyçəni, Dərələyəzi və Dilicanı da Azərbaycandan qoparıb alan Ermənistan öz sahəsini daha da genişləndirdi. 1988-ci ildə isə axırını Azərbaycan - türkü bu ərazidən qovulub çıxarıldı. 1948-1953-cü illərdə qovulanların sayı 150 min, 1988-ci ildə isə 200 min nəfər idi. Beləliklə, Azərbaycanın "Ermənistan" ərazişi tamamilə türksüzləşdirildi.

İrəvan şəhəri 1991-ci ildən Ermənistan Respublikasının paytaxtıdır. 1988-1994-cü ildə Rusiyanın köməyi ilə ermənilər Dağlıq Qarabağı, onun əhatəsində olan Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Fizuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonlarını və Qazax rayonunun bir hissəsini də işğal edib ərazilərini Azərbaycan hesabına daha da genişləndirdilər. İndi ermənilər rahat nəfəs alırlar. Ona görə ki, onlar əsrlərlə bəslədikləri arzularına çatıblar. Məqsədləri isə ondan ibarət idi ki, Azərbaycana köçsünlər, köçürüldülər; əhalinin tərkibini dəyişdirdilər; dövlət qursunlar, qurdular; Azərbaycan hesabına ərazilərini daha da genişləndirsinlər, genişləndirdilər. Beləliklə, ermənilər öz dövlətini 9 min kvadrat kilometr Azərbaycan ərazisində qurub, hal-hazırda 47 min kvadrat kilometr Azərbaycan ərazisinə nəzarət edirlər.

Aydındır ki, "Ermənistan" genişləndikcə Azərbaycan daralmışdır. Halbuki, "Azərbaycan" anlayışı təkcə Azərbaycan və Ermənistan Respublikalarının nəzarət etdikləri ərazilərdən ibarət deyildir. Cənubi Azərbaycan, Dərbənd və Borçalı da buraya əlavə edildikdən sonra Azərbaycan anlayışı tamamlanmış olur.

İrəvan "Ermənistan"da yerləşən yeganə Azərbaycan şəhəri deyildir. Belə şəhərlər çoxdur. Məsələn, ermənilərin indi iftixarla "Kirovakan" adlandırdıqları şəhərin tarixi adı "Qaraisə", "Stepanavan" şəhərinin tarixi adı "Cəlaloğlu", "Tumanyan" adlandırdıqları şəhərin isə tarixi adı "Allahverdi"dir. Belə şəhər adlarının sayını daha da artırmaq olardı.

Bu şəhərlərin yerləşdikləri ərazilərə gəldikdə, onların da tarixi adları türk sözlərindən ibarətdir. Məsələn, "Zəngəzur", "Göycə", "Göyçə gölü", "Dərələyəz", "Ağbaba", "Dərəçiçək", "Hamamlı", "Pəmbək", "Çuxursə'd", "Şoradil" və s. Həmin sözlər bu ərazilərdə yerləşən kəndlərə, dağlara, göllərə, bulaqlara da eyni dərəcədə aiddir. Məsələn, "Çubuxlu kəndi", "Arçut kəndi", "Saral kəndi", "Hallavar kəndi", "Qursalı kəndi", "Çubuxlu yaylağı", "Araz yaylağı", "Dəyirmi təpə", "Qılıç yurd", "Binə yurd", "Daşbaşı", "Qoşa bulaq", "Göy bulaq", "Sarı bulaq", "Çömçə bulaq", "Duzdu bulaq", "Qurdu bulaq" və s.

İrəvanın timsalında qeyd etdiyimiz kimi, yalnız mənfur Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra Rusiyanın köməyi ilə bu diyarda əhalinin tərkibi ermənilərin xeyrinə dəyişdirildi. Bu isə ermənilərin bu diyarda diaspora olduqlarını, özgə ərazisində yaşadıklarını təsdiq edir. Diasporaya dövlət düşmədiyinə baxmayaraq, ermənilər Azərbaycanda özlərinə dövlət qurublar. Azərbaycan ərazisinin adını dəyişdirib "Ermənistan", dövləti isə "Erməni dövləti" adlandıırıblar.

Dişində şirə qalmış ermənilər indi başqa bir "mərəkə" qururlar. Onlar Azərbaycan ərazisinin Dağlıq Qarabağ hissəsinə də "sahib" olub, orada da müstəqil erməni dövləti yaratmaq iddiasına düşüblər. Bununla əlaqədar biz dünya ictimaiyyətinin nəzər-diqqətini aşağıdakılara cəlb etmək istərdik. 1. Nə üçün sayı 1 milyard 200 milyondan çox olub dünya əhalisinin 25%-dən çoxunu təşkil edən çin xalqının, 1 milyarda yaxın olan hind xalqının, dünyanın aparıcı xalqlarından olan amerika, ingilis, alman, fransız və s. xalqların öz ərazilərində bir dövləti, 3 milyonluq erməni xalqının isə özgə ərazisində iki dövləti olmalıdır? 2. Minsk qrupunun həmsədrləri olan ABŞ-da, Fransada və Rusiyada

erməni diasporu Dağlıq Qarabağda olduğundan bir neçə qat çoxdur. Məsələn, ABŞ-ın təkcə Kaliforniya ştatında yarım milyondan çox, Fransada və Rusiyada isə ondan da çox erməni diasporu vardır. Dağlıq Qarabağda isə onlar cəmi 70 min nəfərə qədərdir. Sual olunur, nə üçün demokratik ölkə və cəmiyyəti imici qazanmış bu dövlətlər qabağa düşüb erməni diasporuna müstəqil dövlət yaratmaq nümunəsi göstərmirlər? Dağlıq Qarabağ diasporunun erməni dövləti yaratmaq iddialarına isə rəğbətlə yanaşırlar. 3. Nə üçün onlar "xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ" şüarını cəmi 70 minlik Qarabağ ermənilərinə tətbiq etməyi rəva bildikləri halda, İran imperiyası daxilində inildəyərək öz doğma ana dilini belə itirmək təhlükəsi qarşısında qalmış 30 milyonluq Azərbaycan türklərinə rəva bilmirlər. Bir milyonluq Borçalı türklərinə, 200 min nəfərdən çox olan Dərbənd türklərinə rəva bilmirlər? Axı bunların heç biri Dağlıq Qarabağ və Ermənistan erməniləri kimi diaspora deyildirlər. Özgə ərazilərində deyil, öz ərazilərində yaşayırlar! Görünür ona görə ki, türklər müsəlman, ermənilər isə xristiandırlar!

Lakin fərqi yoxdur, diaspora diasporadır. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən ona dövlət düşmür. Həmin sözlər eyni ilə Dağlıq Qarabağ ermənilərinə də aiddir. Onların diaspora olduqlarını sübut etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, bunu onlar Dağlıq Qarabağa köçürülmələrinin 150 illik yubileyini keçirməklə və ona abidə ucaltmaqla sübut etdilər. Düzdür, ermənilərin iddiaları ilə abidə bir-birinə uyğun gəlmədiyinə görə, sonra onlar bunu uçurdular, lakin abidənin izi canlı şahid kimi qalır. Onlar bu izi tarixin yaddaşından silə bilməyəcəklər. Atalar demiş: "Qarğa çox bildiyindən özünü duzağa saldığı kimi", ermənilər öz məkrli hiylələrinin qurbanı olurlar.

Böyük və mütəfəkkir şairimiz Səməd Vurgun oxucularına müraciət edərək özünün məşhur "Muğan" poemasını aşağıdakı misli-bərabəri olmayan təvazökar bir "Epiloq"la bitirir.

*Gördüyün, seçdiyin nöqsanları sən,
Bağışla, oxucum... mümkünsə əgər...
Buyur, köməkçim ol, yapış əlimdən,
Mənim yaratdığım bu sadə əsər
Sənin şöhrətinlə bir dastan olsun...
Bir zəmiyə dönsün hər kiçik sünbül,
Muğanda əkdiyim bu xırdaca gül,
Qoy sənin əlinlə gülüstan olsun!*

Bizcə şərhə heç bir ehtiyac qalmır. İcazə verin biz də öz yazımızı həmin sözlərlə bitirək. Klassiklərimizdən öyrənmişik, öyrənirik və öyrənəcəyik.

18 avqust 1997.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin əsərləri

H.Ə.Əliyev. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə çıxış. 21 sentyabr 1993. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. Azərnəşr, 1997. səh. 148.

H.Ə.Əliyev. Azərbaycan Respublikası prezidentinin andiçmə mərasimində nitq. 10 sentyabr. 1993. Yenə orada. səh.201.

H.Ə.Əliyev. Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan respublikasının ərazisinə yeni hücumları və təcavüzü ilə bağlı milli televiziya və radio ilə xalqa müraciət. 2 noyabr 1993. Yenə orada, səh. 227.

H.Ə.Əliyev. Azərbaycanın siyasi partiyalarının və ictimai hərəkətlərinin rəhbərləri ilə görüşdə çıxış. 17 noyabr 1993. Yenə orada, səh.248.

H.Ə.Əliyev. Fransaya rəsmi səfər zamanı Parisdə mətbuat konfransında Bəyanat. 21 dekabr 1993. Yenə orada. səh. 292.

H.Ə.Əliyev. MDB dövlət başçıları şurasının iclasında Bəyanat. 24dekabr, 1993. Yenə orada, səh. 297.

H.Ə.Əliyev. Azərbaycan dünyanın bütün ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların vətənidir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın bir qrupu ilə görüşdə çıxış. 9 yanvar, 1994. Yenə orada, səh. 320.

H.Ə.Əliyev. Ölkəmizin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün bizim kifayət qədər qüvvə və imkanlarımız vardır. 31 yanvar, 1994-cü il. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. B. Azərnəşr, 1997, səh. 347.

H.Ə.Əliyev. Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxış. 9 fevral 1994. Yenə orada, səh. 365.

H.Ə.Əliyev. Xocalı soyqırımını qurbanlarının ailələrinə. 1 mart 1994. Yenə orada, səh. 442.

H.Ə.Əliyev. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün güclənməsi ilə əlaqədar respublika milli televiziya və radiosu ilə xalqa müraciət. 12 aprel 1994. Yenə orada, səh. 514.

H.Ə.Əliyev. Prezident sarayında Azərbaycan ərazisinə Ermənistan silahlı qüvvələrinin yeni hücumları ilə əlaqədar Bəyanat. 15 aprel 1994. Yenə orada, səh. 523.

H.Ə.Əliyev Prezident sarayında Azərbaycan ərazisinə Ermənistan silahlı qüvvələrinin yeni hücumları ilə əlaqədar güclü ordu yaratmaq üçün bütün qüvvələrin səfərbərliyə alınması vəzifələrinə həsr olunmuş müşavirədə giriş və yekun sözü. 17 aprel 1994. Yenə orada, səh. 526, 530.

H.Ə.Əliyev. Brüsseldə NATO şurasının iclasında çıxış. 24 may 1994. Yenə orada, səh. 548.

H.Ə.Əliyev. Brüsseldə mətbuat mərkəzində mətbuat konfransında çıxış. 4 may 1994. Yenə orada, səh. 551.

H.Ə.Əliyev. Azərbaycanın istiqlal bayramına - respublika gününə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda nitq. 27 may 1994. Müstəqilliyimiz əbədidir. İkinci kitab, səh. 5.

H.Ə.Əliyev. İstanbulun Atatürk hava limanında rəsmi qarşılama mərasimindən sonra turistlər qarşısında Bəyanat. 9 iyun 1994. Yenə orada, səh. 17.

H.Ə.Əliyev. Tehranda mətbuat konfransında Bəyanat. 2 iyul 1994. Yenə orada, səh. 50.

H.Ə.Əliyev. Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində mətbuat konfransında Bəyanat. 11 iyul 1994. Yenə orada, səh. 65.

H.Ə.Əliyev. Neft müqaviləsinin imzalanma hazırlığı ilə bağlı brifinqdə Bəyanat. 16 sentyabr 1994. Yenə orada, səh. 226.

H.Ə.Əliyev. Xəzər dənizində yataqların birgə işlənməsi haqqında Bakıda Azərbaycan dövlət neft şirkəti ilə xarici neft şirkətlərinin konsorsiumu arasında müqavilə imzalanması mərasimində nitq. 20 sentyabr 1994. Yenə orada, səh. 254.

H.Ə.Əliyev. BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında çıxış. 29 sentyabr 1994. səh. 306.

H.Ə.Əliyev. Respublikada fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların rəhbərləri ilə görüşdə çıxış. 3 oktyabr 1994, Yenə orada, səh. 349.

H.Ə.Əliyev. Azərbaycan silahlı qüvvələrinin üçüncü ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda nitq. 8 oktyabr 1994. Yenə orada, səh. 373.

H.Ə.Əliyev. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi gününə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda çıxış. 17 oktyabr 1994. Yenə orada, səh. 390.

H.Ə.Əliyev. Türk dövlətləri başçılarının ikinci zirvə toplantısının açılışında nitq. 18 oktyabr 1994. Yenə orada, səh. 400.

H.Ə.Əliyev. BMT-nin Baş katibi Butros Butros Qali ilə danışıqlar başa çatdıqdan sonra birgə mətbuat konfransında Bəyanat. 30 oktyabr 1994. Yenə orada, səh. 440.

H.Ə.Əliyev. Ankarada Türkiyə, Azərbaycan və xarici ölkə jurnalistləri üçün mətbuat konfransında Bəyanat. 1 noyabr 1994. Yenə orada, səh. 474.

H.Ə. Əliyev. Qaçqınlar haqqında qanunvericilik, insan hüquqları və miqrasiya məsələlərinə dair Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransda çıxış. 14 noyabr 1994. Yenə orada, səh. 502.

H.Ə.Əliyev. Məmməd Əmin Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq. 26 noyabr 1994. Yenə orada, səh. 540.

H.Ə.Əliyev. ATƏM-in üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Budapeşt görüşündə çıxış. 6 dekabr 1994. Yenə orada, səh. 573.

İctimai-siyasi xadimlərin əsərləri

Məmməd Əmin Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B. 1991, səh.111

Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycanın təşkilində müsavət. "ELM" 18, 25 yanvar 1992.

Həsən Həsənov. Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasının sessiyasında çıxış. "Azərbaycan", 15 iyun 1994.

Rəsul Quliyev. Bizə sülh və radikal islahatlar lazımdır. "Azərbaycan", 21 iyun 1994.

Vladimir Şumeyko. Ermənistanın münafişədə iştirak etməsinə şübhə yoxdur. "Azərbaycan", 15 may 1994.

Hafiz Paşayev. Münafişə bir yolla həll edilə bilər. "Azərbaycan", 1 iyun, 1994.

Əbülfəz Elçibəy. "Azərbaycanlılara qarşı edilmiş vəhşiliklərin açıqlanması və erməni terrorizmi qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin Bəyanatı. "Azərbaycan", 24 fevral, 1993.

Əbülfəz Elçibəy. Müstəqillik: ikinci cəhd. "Müxalifət", 21 dekabr, 1993

Əbülfəz Elçibəy. Güney Azərbaycanda Milli İstiqlal Cəbhəsinin yaradılması ilə bağlı güney Azərbaycan türklərinə müraciət. "Azadlıq", 29 aprel, 1995.

Əbülfəz Elçibəy. Azərbaycan Respublikası ADR-in layiqli varisi olmalıdır. "Azərbaycan", 3 iyun, 1993.

DƏRSLİKLƏR

Azərbaycan tarixi. 3 cilddə. I cild, B. 1958. 448 səh.

Azərbaycan tarixi. 3 cilddə. II cild, B. 1964. səh. 145-332.

Azərbaycan tarixi. 3 cilddə. III cild, B. 1973. səh. 548.

Azərbaycan tarixi. B. 1993, 282 səh.

Azərbaycan tarixi. B. 1994, 688 səh.

Siyasi tarix. (Mühazirə kursu I hissə) B. 1991. 374 səh.

XX əsrin siyasi tarixi. (Mühazirə kursu) B. 1991. 418 səh.

Siyasi tarix. I hissə B. 1993. 256 səh.

Siyasi tarix. II hissə. B. 1993. 280 səh.

Siyasi tarix. I hissə. B. 1995.

Siyasi tarix. II hissə. B. 1995. 158 səh.

MONOQRAFİYALAR

Məmmədəli Hüseynov. Azıx mağarasının sirri. B. 1969. 78 səh.

S.S.Əliyarov. "Об этногенезе Азербайджанского народа." Бах: "К проблеме Об этногенезе Азербайджанского народа." Баку, 1984. səh. 18-20.

Q.A.Qeybullayev. К этногенезу Азербайджанцев. Yenə orada, səh. 113-115.

K.Ağayev. Этюды о населении древнего Азербайджана. Yenə orada. səh. 59-61.

A.S.Sumbatzadə. Azərbaycanlılar - etnogenez və xalqın formalaşması. B. "Elm," 1990. 302 səh.

- Əsədulla Cəfərov Quruçay dərəsində. B. 1990. səh. 60.
Səid Nəfisi. Babək. "Elm", 1990, 128 səh.
- Şurəddin Məmədli. Paralanmış Borçalı. Bakı. 1991. 66 səh.
- H.A.Həvilov. Azərbaycan Etnoqrafiyası. Bakı. "Elm" 1991. 254 səh.
- B.İ.Nəcəfov. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı. 1992. 88 səh.
- Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. Bakı. Yazıçı. 1992. 180 səh.
- Qiyasəddin Qeybullayev. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı. 1992. 140 səh.
- Cahangir Zeynalöglü. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. İstanbul, 1924. Aərbaycan kitab palatası, 1992. 142 səh.
- Mahmud İsmayılov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992. 262 səh.
- Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. (1918-1920). Bakı, 1993. 363 səh.
- Qiyasəddin Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994. 248 səh.
- Qiyasəddin Qeybullayev. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, "Elm", 1994. 101 səh.
- Qədir Aslan. Goranboy qartalları. Bakı, 1994. 140 səh.
- Mail Dəmirli. Müasir tələblər səviyyəsinə. Bakı, 1996.
- Nəsib Nəsibzadə. Azərbaycanın xarici siyasəti. (1918-1920). Bakı, 1996. 302 səh.
- Nəcəf Orucov. Bakı şəhəri, onun ətraf kəndlərində və Azərbaycanın digər bölgələrində genosid - soyqırımı. Bakı, 1996, 52 səh.
- Nizaməddin Şəmsizadə. Azərbaycan ideologiyası. Bakı, 1996.

SƏNƏDLƏR

Tarixləri çevirmək üçün metodik göstəriş. ADU. 1985.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B. 1989. səh. 3-56.

Azərbaycan tarixinin tədqiqi, tədrisi və təbliği üzrə dövlət proqramı. "Kommunist", 31 may, 1990.

İmperator I Aleksandrın (1801-1825) Qarabağ haqqında fərmanı. Xəyanətin kökləri. "Azərbaycan", 16 mart, 1990.

Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı, 1990.

Azərbaycan hökuməti. "Ədəbiyyat və incəsənət", 4 may 1990.

Rusiya imperiyası necə böyümüşdür? "Səhər", 27 mart 1991.

ADR hökumətinin qərarı ilə yaradılmış fəvqəladə təhqiqat komissiyasının üzvü N.M. Mixaylovun məruzəsi. "Azərbaycan", 10 oktyabr, 1992.

Fəvqəladə təhqiqat komissiyası sədrinin Ədliyyə nazirinə məruzəsi. "Azərbaycan", 14-17 oktyabr, 1992.

Azərbaycanda 258 partiya və ictimai-siyasi təşkilat. "Müxalifət", 12 sentyabr, 1992.

Siyasi partiyalar seçkilərdə və parlamentdə. "Aydınlıq", 23-30 oktyabr, 1992.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının soyadlarının dövlət dilinə uyğunlaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı. "Azərbaycan", 2 fevral, 1993.

Qafqazda erməni-tatar nifaqı. B., "Şur", 1993, 45 səh.

Rusiyada pantürkizm. "Azərbaycan", 10-11 fevral, 1993.

Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlər haqqında BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 30 aprel tarixli 822 sayılı qətnaməsi. "Azərbaycan", 19 may, 1993.

Siyasi partiyalar haqqında AR MM-nin qanunu. "Həyat", 23 iyun, 1993.

1993-cü il iyulun 4-də Gəncə şəhərində baş vermiş hadisələri təhqiq edən deputat İstintaq komissiyasının işinin yekunları barədə. "Azadlıq", 24 iyul, 1993.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 29 iyul tarixi 853 sayılı qətnaməsi. "Azərbaycan", 12 avqust, 1993.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistanın Azərbaycan barəsində təcavüzkar siyasətini kəskin şəkildə pisləyən 853 sayılı qətnamə qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikası prezidentinin mətbuat xidməti. Yenə orada.

Azərbaycan xalqı kimdir? "Azərbaycan", 12 oktyabr, 1993.

Daimi komissiyalarda. "Azərbaycan", 13 mart, 1994.

1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda törədilmiş faciəli hadisələr haqqında AR Milli Məclisinin qərarı. "Azərbaycan", 29 mart, 1994.

Çarizmin müstəmləkəçilik siyasətində erməni amili. "Azərbaycan", 7 aprel, 1994.

Güclü ordu yaratmaq üçün bütün qüvvələr səfərbərliyə alınmalıdır. Prezident aparatında müşavirə. "Azərbaycan", 19 aprel, 1994.

Bişkek protokolu. "Azərbaycan", 5 may, 1994.

Azərbaycan Milli Müqavimət hərəkatının xalqa müraciəti. "Müxalifət", 24 may, 1994

Sülhə doğru yol birinci addımdan başlayır. Azərbaycan "Sülh" naminə tərəfdaşlıq proqramına qoşulur. "Azərbaycan", 9 iyun, 1994.

Xarici ölkəyə necə səfər etmək olar? "Azərbaycan", 15 iyul, 1994.

Danışqlar müvəffəqiyyətlə keçmişdir. "Azərbaycan", 14 iyun, 1994.

Xəritə xalqın tale məsələsidir. "Azərbaycan", 20 iyul, 1994.

Azərbaycan və erməni ziyalılarının görüşü vacibdirmi? "Azərbaycan", 5 avqust, 1995.

Minsk konfransı yalnız Ermənistan qüvvələri işğal etdikləri ərazilərdən tamamilə və danışqsız çıxarıldıqdan sonra işə başlaya bilər. "Azərbaycan", 16 oktyabr, 1994.

Müdafiə haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı. "Azərbaycan", 9 dekabr, 1994.

Gülüstan müqaviləsi. "Xudafərin". Yanvar-mart, N 1 (2), səh. 25.

Sovet dövlətinin başçısı İ.Stalinin Azərbaycan Demokratik firqəsinin lideri Seyid Cəfər Pişəvəriyə şəxsi məktubu. Yenə orada, səh. 36.

JURNAL MƏQALƏLƏRİ

Cəmaləddin Velidov. Xalqımız və tayfamız. "Şura", 1912, N 1

Mail Dəmirli. Həyatın özü. "Müxbir" 1988, N 7

Məmməd Əmin Rəsulzadə. Pantürkizm haqqında. Qafqaz problemi ilə əlaqədar. "Azərbaycan", 1991, N 6.

Mahal Məmmədli Yeni dərslük. Əsrimizin siyasi tarixi. "Dirçəliş", 1991, N 8, 9, səh. 93-95.

Baloğlan Şərifzadə. Allahın 101 adı, yaxud Avesta hansı dildə yazılmışdır? "Zəka", 1992, N 2.

Mahal Məmmədli. 1918-1920-ci illərdə Zaqafqaziyada ərazi mübahisələri və onların daşnak-bolşeviksayağı həlli. "Borçalı", 1994, N 1 (2), səh. 9

Nəsim Nəsimzadə. Vahid Azərbaycan ideali və yeni gerçəklik. "Xudafərin", Yanvar-mart, 1996, N 1 (2), səh.9

Mirzə Xəzər. Meydan düşüncələri. Yenə orada, səh.23.

Atamoğlan Məmmədli. "Gülüstan" müqaviləsi ilə başlayan faciə. Yenə orada, səh. 23

Şövkət Tağıyeva. BMT Təhlükəsizlik Şurasında Cənubi Azərbaycan məsələsi. Yenə orada, səh. 33

Seyidağa Onullahi. Fars şovinizminin qara xülyaları. Yenə orada, səh. 38

Məhərrəm Qasımlı. Dərdimiz - Dərbəndimiz. Yenə orada, səh. 49

Cəmil Həsəni, Toğrul Cavarlı. Dağlıq Qarabağ: rus "himayədarlığından" bolşevik "oyunlarına" doğru. Yenə orada, səh. 61

Siracəddin Hacı. Titrəyən əllərdə üşüyən bayraq. Yenə orada, səh. 67

Xaqani Məmmədli. Balkan və I cahan savaşlarında Azərbaycan və Osmanlı türklərinin həmrəyliyi. Yenə orada, səh. 80

Adam Miskeviç. Əhrimən və Hürmüz. Yenə orada, səh.94

Mövsüm Əli. Azərbaycan: ərazisi və əhalisi. Yenə orada, səh.107

ANADOLU TÜRKÇƏSİNDƏ

Oral Sander. Siyasi tarix. İlk çaplardan 1918-ə. Ankara. 1989, 312 səh.

Yusif Akçuraoğlu. Türkçülük. İstanbul, 1990, 359 səh.

Abdülbakiy Kölpınarlı. Tarix boyunca islam məzhəbləri və şiihlik. Qum, İran İslam cümhuriyyəti, 1991, miladi, 773 səh.

Mehmed Arif bəy. Başımıza gələnələr. İstanbul, 1996, 668 səh.

İslami Acidan. Tarixə baxışımız. Risalə, fatih. İstanbul, (il yoxdur), 245 səh.

AZƏRBAYCAN SOVET ENSİKLOPEDIYASI

Rusiyada 1905-1907-ci illər inqilabı. ASE. VII cild, səh. 226-227.

Burjua inqilabı. ASE, IV cild, səh. 354-355.

İran inqilabı. ASE, IV cild, səh. 513.

Təbriz üsyanı. ASE, IX cild, səh. 234-235.

Bakı tə'tilləri. ASE, I cild, səh. 566-567.

Səttarxan. ASE, VIII cild, səh. 399.

Bağırxan. ASE, I cild, səh. 534-535.

"Difai". ASE, III cild, səh. 479.

"İttifaq". ASE, IV cild, səh. 95; V cild, səh. 30.

"Ədalət". ASE, IV cild, səh. 136.

"Əhrar". ASE, IV cild, səh. 360.

"İttihad". ASE, IV cild, səh. 21.

"Müdafiə" ASE, VII cild, səh. 119.

"Müdafiəyi-məzluman". ASE, VII cild, səh. 119.

"Müsəvat". ASE, VII cild, səh. 130.

"Müsəlman Konstitusiyası". ASE, VII cild, səh. 131-132

"Mücahid". ASE, VII cild, səh. 139.

"Hümmət". ASE, V cild, səh. 279.

Əhməd bəy Ağayev. ASE, I cild, səh. 96.

M.Ə.Rəsulzadə. ASE, VII cild, səh. 137.

N.Nərimanov. ASE, VII cild, səh. 226-228.

Ceyhun bəy Hacıyev. ASE, X cild, səh. 147-150.

Əlibəy Hüseynzadə. ASE, X cild, səh. 282.

- Əlimərdan bəy Topçubaşov. ASE, IX cild, səh. 316.
- Pişəvəri. ASE, VII cild, səh. 542-543.
- Diktaturə. ASE, III cild, səh. 450.
- Bakı komissarları. ASE. I cild. səh. 561.
- Bakı kommunası. Yenə orada, şəh. 562.
- Bakı fəhlə və əsgər deputatları soveti. Yenə orada, səh. 568-569.
- Bakı Xalq komissarları soveti. Yenə orada, səh. 568-569.
- Zaqafqaziya kommissarlığı. Yenə orada, IV cild, səh. 282.
- Zaqafqaziya seymi. Yenə orada, səh. 285.
- Sentrokaspi dikturası. Yenə orada, VIII cild, səh. 352.
- Mart qiyamı. Yenə orada, VI cild, səh. 375.
- Xiyabani. ASE, X cild, səh. 86.
- Xiyabani hərəkatı (1918-1920). ASE, X cild, səh. 86.
- Lahuti üsyanı. (1922). ASE, VI cild, səh. 172.
- Cənubi Azərbaycan. ASE, X cild, səh. 416.
- Təbriz üsyanı. ASE, IX cild, səh. 235.
- Atatürk. ASE, I cild, səh. 459.
- Kamalçılar inqilabı. ASE, V cild, səh. 229.
- Mudros barışı. ASE, VII cild, səh. 85.
- Sevr sülh müqaviləsi. ASE, VIII cild, səh. 323.
- Lozanna konfransı. ASE, VI cild, səh. 255.
- Gəncə üsyanı. ASE, VI cild, səh. 83-84.
- Azərbaycan SSR. ASE, I cild, səh. 170.
- ZSFSR. ASE, IV cild. səh. 285-286.
- SSRİ. ASE, VIII cild, səh. 516-555.
- Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsi. ASE, I cild, səh. 163.
- Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi. ASE, I cild, səh.174.
- Azərbaycan SSR Ali Soveti. ASE, I cild, səh. 170-171.
- Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Hey'əti. ASE, I cild, səh. 171.
- Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti. ASE, I cild, səh. 175.
- Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti. ASE, I cild, səh. 174.
- Avesta. ASE, I cild, səh. 34-35.
- Avesta dili. Yenə orada, səh. 35.

- Azərgəşəsb. Yenə orada, səh. 181.
 Animizm. Yenə orada, səh. 342.
 Atəşgədə. Yenə orada, səh. 461.
 Atəşpərəstlik. Yenə orada.
 Babək. Yenə orada. səh. 521.
 Babək hərəkəti. Yenə orada. səh. 522.
 Brahmanizm. ASE, II cild, səh. 318.
 Buddizm. Yenə orada. səh. 340-341.
 Büt. Yenə orada, səh. 380.
 Büt-pərəstlik. Yenə orada.
 Qnostisizm. ASE, III cild, səh. 187.
 Əhrimən. Yenə orada; IV cild, səh. 260.
 Zərvanilik. Yenə orada, səh. 321-322.
 Zərdüşti. Yenə orada. səh. 323-324.
 Zərdüştilik. Yenə orada. səh. 324.
 İslam. Yenə orada. səh. 543.
 Mani. ASE, VI cild, səh. 343.
 Manilik. Yenə orada, səh. 344.
 Məzdək. Yenə orada, səh. 483.
 Məzdəkilər hərəkəti. Yenə orada, səh. 483-484.
 Müqənnə. ASE, VII cild, səh. 119.
 Müqənnə üsyanı. Yenə orada.
 Totemizm. ASE, IX cild, səh. 330.
 Fetişizm. Yenə orada, səh. 529.
 Xristianlıq. ASE, X cild, səh. 106-107.
 Xürrəmilər hərəkəti. Yenə orada, səh. 115.
 Xürrəmilik. Yenə orada, səh. 115-116.
 Hüzmüzd. Yenə orada, səh. 279.
 Şamanizm. Yenə orada, səh. 457.
 Məzdaizm. ASE, VI cild, səh. 302. Bax: Zərdüştilik,
 Avesta.
 Dualizm. ASE, III cild, səh. 543.
 Manizm. ASE, VII cild, səh. 50.

QƏZET MƏQALƏLƏRİ

İsmayıl Vəliyev. Köçürənlər, köçürülənlər. "Həyat", 11 sentyabr, 1991.

Danil Quliyev. Tarix şahiddir ki... "Həyat", 22, 23, 26 və 27 may, 1992.

Cəmil Həsənov. Tarixin şahidliyi. "Azərbaycan" 27, 28 və 29 oktyabr 1992.

Cəmil Həsənov. Azərbaycan-Amerika: tarixin yaddaşından. "Azərbaycan", 9, 15 yanvar, 1993.

Cəmil Həsənov. Azərbaycan Cümhuriyyəti. "Azərbaycan", 27 fevral, 1993.

Cəmil Həsənlı. 1920-ci ilin rus inqilabı və Böyük Britaniya. "Azərbaycan", 27, 29 aprel və 2 may, 1995.

Vardvan Varçapetyan və Dmitri Furmanov. Milli Nevroz və Qarabağ müharibəsi. "Azərbaycan", 22 yanvar, 1993.

Əkbər Kərimov. Tarix təkrar olunur. Ancaq 1918-1920-ci illərin tarixi təcrübəsindən çox şey öyrənməliyik. "Azərbaycan", 20 fevral, 1993.

Rövşən Mustafayev. Azərbaycan və dünya. "Azərbaycan", 27, 30 mart, 1993.

İltifat Əliyarov. Milli dövlətçiliyimiz və onun tarixində Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yeri. "Azərbaycan", 30 iyun, 1993.

Fuad Həsənoğlu. Siyasi partiyalar və cəmiyyət. "Azadlıq" 25 sentyabr 1993.

Qiyasəddin Qeybullayev. Tarixi həqiqət belədir. "Azərbaycan", 10 sentyabr, 1993.

Zeynal Vəfa. Qıl körpüsündən hamı keçməlidir. "Azərbaycan", 19, 20 noyabr, 1993.

Əlisa Nicat. Hər xalq öz taleyinin mə'marıdır. "Müxalifət", 16 dekabr, 1993.

Əli Ömərov. Dağlıq Qarabağda, o cümlədən Xocalıda soyqırımını hadisələrinin təfəsilatını aydınlaşdıran deputat-istin-taq komissiyasının mə'sul katibi kimi AR-nın Milli Məclisində çıxışı. "Azərbaycan", 7 avqust, 1993.

Əli Ömərov. Heç kəs mə'suliyətdən qaça bilməz. "Azərbaycan", 4 yanvar, 1994.

Gəray Fəzli. Bu tarixi həqiqətin bərpası deyil. "Azərbaycan", 19 yanvar, 1994.

Namiq Fərəc. Eks-prezident Ə. Elçibəy cənablarına açıq məktub. "Azərbaycan," 3 fevral, 1994.

Namiq Fərəc Sığırlı. Ə.Elçibəy cənablarına açıq məktub. "Azərbaycan", 29 iyun, 1994.

Qərib Qarannı. 37-də soyadımızı dəyişdirib niyə hamımızı "azərbaycanlı" etdilər? "Azərbaycan", 13 mart, 1994.

Allahverdi Mehdiyev. Dilimiz, taleyimiz. "Azərbaycan", 13 aprel, 1994.

Nizami Cəfərov. Azərbaycan dili, türk dili, yoxsa Azərbaycan türkcəsi. Yenə orada.

Əjdər Fərzəli. "Avesta" körpüsü. "Günay", 30 mart, 1994.

Bəxtiyar Vahabzadə. ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri Riçard Kozlariç cənablarına açıq məktub. "Aydınlıq", 27 may, 1994.

Firudin Gilarbəyli. Qədim Azərbaycan tarixinə yeni baxış. "Azərbaycan", 3 iyun, 1994.

Əjdər Fərzəli. Altaydan gəlmək məsələsi. "Millət", 4 iyun, 1994.

Əlişanoğlu. III respublika. "Yeni Müsavat", 9 iyun, 1994.

Tapdıq Fərhadoğlu. Deportasiya: 6 il keçdi. "Azadlıq", 17 dekabr, 1994.

Qənimət Zahidov. Azərbaycanın əbədi səadəti onun əbədi bütövlüyündədir. "Azadlıq", 25 aprel, 1995.

Xəlil Bahadır. Unutdurulan türklük. Yenə orada.

Elməddin Əlibəyzadə. "Türk dili", yoxsa "Azərbaycan dili?" "Millət", 7 noyabr, 1995.

Həmidəli Zeynalabdin oğlu. Zəkannın hökmü, yaxud hissiyyat hikkəsi. Yenə orada.

Həmidəli Zeynalabdin oğlu. Azəri türküyük, soyumuz ulu, əslini danandır istibdad qulu. "Millət", 11 noyabr, 1995.

Qəmbərli. Tarix yamaq götürmür. "Müxalifət", 8 noyabr, 1995.

İslam Ələsgər. Milətimiz, dilimiz. Dövlət dilimizi yenidən "Azərbaycan dili" adlandırmaq istəyənlərə. Yenə orada.

Kamil Vəliyev. Son dəfə dilimizin adı haqqında. "Azadlıq", 9 noyabr, 1995.

Elçin Səlcuq. Nəticəyə daxil olmayan müzakirələr. Yenə orada.

Cəlal Əhmədov. Adi bir sual. Yenə orada.

B.Səfəroğlu. Azərbaycanlı olmağımız kimə və nə üçün lazımdır. "Millət", 11 noyabr, 1995.

Könül Yusifli. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin dili türk dilidir. Yenə orada.

Məhəmməd Allahmanlı. Dil oyunları və gizli niyyətlər. Yenə orada.

Elşad Abışov. Dil milliyyətin rəmzidir. Yenə orada.

Mail Dəmirli. Gənclərlə işi tələblər səviyyəsinə. "Bakı", 4 noyabr, 1975.

Mail Dəmirli. Nicatımız nədədir? M.Ə.Rəsulzadənin naşiri və redaktoru olduğu "Açıq söz" qəzetinin yenidən nəşrə başlaması haqqında." Açıq söz", 5 yanvar, 1991.

Mail Dəmirli. E'lan edilməmiş müharibə adamlara nə qədər bədbəxtlik gətirmişdir (Qarabağ müharibəsinin problemlərinə dair). "Açıq söz", 11 aprel, 1992.

Mail Dəmirli. Güllələrlə çarpışan oğullar. "Açıq söz", 18 sentyabr, 1992.

Mail Dəmirli. Nicatımız nədədir? "Açıq söz", 22 dekabr, 1995.

Mahal Məmmədli. Kafedra: problemlər, axtarışlar. "Yeni-dənqurma yollarında". "Bilik", 23 dekabr, 1988.

Mahal Məmmədli. Tədris prosesi və imtahan sessiyası. "Bilik", 31 mart, 1989.

Mahal Məmmədli. Şüarçılıq reallıq deyil. "Bilik", 16 mart, 1990.

Mahal Məmmədli. XX əsrin siyasi tarixi kursuna giriş. "Bilik", 6, 13, 20 aprel, 1990.

Mahal Məmmədli. Kafedra adını dəyişir. "Bilik", 22 oktyabr, 1990. /rus dilində/.

Mahal Məmmədli. Azərbaycan tarixi tədrisinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında. "Bilik", 22 dekabr, 1991.

Mahal Məmmədli. Məsələ necə həll olunub? "Aydınlıq", 7 avqust, 1992.

Mahal Məmmədli. Rektorun fəaliyyəti. Bir kafedranın timsalında... özbaşınalığın sonu olacaqmı? "Azərbaycan", 13 noyabr, 1993.

Mahal Məmmədli. İstiqlal günü. "Kəndin səsi", 28 may, 1994.

Mahal Məmmədli. Konstitusiya Rusiyanın, tarix isə Çeçenistanın tərəfindədir. "Azadlıq", 16 fevral, 1995.

Mahal Məmmədli. Qanla suvarılan azadlıq. "4-cü mikrofon", 3 mart, 1995.

Mahal Məmmədli. 28 may istiqlal günüdür. "Vətən səsi", 27 may 1995.

Mahal Məmmədli. Milli ideologiya, yoxsa ideoloji konsepsiya. "Ana Vətən", 18 avqust, 1995.

Mahal Məmmədli. Azərbaycan tarixi dərindən öyrənilməlidir. "Azərbaycan müəllimi", 26 sentyabr 1995.

Mahal Məmmədli. Ermənilər kimlərdən dəstək alır. "Ana vətən", 2 noyabr, 1995.

Mahal Məmmədli. Ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri və onların faciəli nəticələri. (1988-1994). "Ana vətən", 1 dekabr, 1995.

Mahal Məmmədli. Ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri və onların faciəli nəticələri. (1988-1995) ardı. "Ana vətən", 15 fevral, 1996.

Mahal Məmmədli. Daim elmi axtarışlarda. "Xalq qəzeti", 15 avqust, 1996.

Mahal Məmmədli. "Azərbaycan" adının yaranması, onun məna və məzmunu. "Azərbaycan müəllimi", 29 oktyabr, 1996.

Mahal Məmmədli. Tarixini yaşada bilməyən bir xalq özünü tanıya bilməz. "Yeni Azərbaycan", 12 mart, 1997.

Mahal Məmmədli. Milli tariximizin aktual problemləri. "525-ci qəzet", 6, 13 avqust, 1997.

BƏDİİ ƏDƏBİYYAT

Səməd Vurğun. Azərbaycan. Əsərləri, I cild, B., 1960, səh. 220.

Səməd Vurğun. Yandırılan kitablar. Əsərləri, II cild, B., 1960, səh. 212.

Səməd Vurğun. "Talistan", "Hürmüzd və Əhrimən" və "Muğan" poemaları. III cild, B., 1961, səh. 211, 273, 371.

Bəxtiyar Vahabzadə. "Gülüstan" (poema). "Xudafərin", yanvar-mart, 1996, N 1 (2), səh. 29.

Zəlimxan Yaqub. "Vətən yaraları" poeması. "7 gün", 21 avqust, 1993.

Xəlil Rza Ulutürk. Gənclik ön cərgədə dayanmalıdır. "Günay", 25 iyun 1994.

Nəbi Xəzri. Səndən eldə bir nişanə qalar söz. B. 1994.

Teymur Bünyadov. Öpərəm gözlərindən. B. Elm, 1995.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN TARIXİ FƏNNİNƏ GİRİŞ

1. "Azərbaycan tarixi" anlayışı və onu bilməyin zərurilliyi 4
2. Azərbaycan tarixi bizə nə öyrədir? 5
3. All məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında 7
4. Azərbaycan tarixini öyrənən tələbələr üçün qısa tarixşünaslıq 9
5. "Era", "hicri", "dövrləşdirmə" anlayışları və tariximizi öyrənmək üçün onların əhəmiyyəti 13
6. Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti və onun sərvətləri 14

II FƏSİL

"AZƏRBAYCAN" VƏ "ODLAR YURDU" ANLAYIŞLARI

1. "Azərbaycan" məskənimizin adı kimi 23
2. "Odlar yurdu" məskənimizin təbii şəraitindən əmələ gələn ad kimi 27

III FƏSİL

"AZƏRBAYCANLILAR" VƏ "AZƏRBAYCAN XALQI" ANLAYIŞLARI

1. "Azərbaycanlılar" və "Azərbaycan xalqı" anlayışları 30
2. Azərbaycan xalqının mənşəyi 34

IV FƏSİL

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏTÇİLİYİ VƏ DÖVLƏT DİLİ

1. Azərbaycanın dövlətçiliyi tarixindən 40
2. Azərbaycanın dövlət dili 41

V FƏSİL

GƏNCƏ BƏYLƏRBƏYLİYİ VƏ BORÇALI SULTANLIĞI (1736-1917)

1. Gəncə bəylərbəyliyi və tarixi Borçalı mahalı haqqında ümumi mə'lumat 49
2. Borçalı Gəncə bəylərbəyliyindən alınmış Kartlı-Kaxeti çarlığına verildikdən sonra 52

VI FƏSİL

AZƏRBAYCANDA DİNİ ETİQADLAR VƏ SOSIAL-SİYASİ TƏ'LİMLƏR

(İbtidai icma, quldarlıq və feodalizm)

1. Animizm, fetişizm, totemizm, şamanizm və büt-pərəstlik 57

2. Atəşpərəstlik və Atəşgədə (Atəşgah)	60
3. Zərdüşət və Zərdüşətlik	61
4. Avesta (xeyir və şər, işıq və qaranlıq, nur və zülmət, həqiqət və yalan, Hürmüzd və Əhrimən)	65
5. Hürmüzd və Əhrimən obrazları Azərbaycan poeziyasında	68
6. Mani və manilik	71
7. Məzdək, məzdəklik və məzdəkilər hərəkatı	73
8. Xürrəmlik və Xürrəmilər hərəkatı	75
9. Xristianlıq və İslam	77

VII FƏSİL

BABƏK HƏRƏKATI - XÜRRƏMİLİK TƏ'LİMİNİN ƏMƏLİ ƏKS-SƏDASI İDİ (798-838)

1. Babək	82
2. Babək hərəkatı	83

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCANIN RUSİYA İLƏ İRAN ARASINDA PARÇALANIB BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ (1801-1920)

1. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi	92
2. Azərbaycanın parçalanıb Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülməsi	99
3. Ermənilərin Yaxın Şərqi ölkələrindən köçürülüb Şimali Azərbaycan ərazilərində yerləşdirilməsi, etnik ədavət və genosid siyasəti	102

IX FƏSİL

ŞİMALI AZƏRBAYCANDA KAPİTALİZMİN İNKİŞAFI VƏ MİLLƏTİN FORMALAŞMASI (XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI-XX ƏSR)

1. Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı	107
2. Azərbaycan millətinin formalaşması	112

X FƏSİL

ŞİMALI VƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA SİYASİ PARTİYALAR VƏ GÖRKƏMLİ İCTİMAİ-SİYASİ XADİMLƏR (1904-1918)

1. Azərbaycanda siyasi partiyalar ("Hümmət", "Mücahid", "İttifaq", "Şəms", "Difai", "Müsəlman Konstitusiya partiyası", "Müdafiə", "Müsavat", "Ədalət", "İttihad", "Müdafiəyi məzluman", "Əhrar" və b.).....	117
--	-----

2. Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimləri (Əlibəy Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağayev, Məmmədin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Əlimərdanbəy Topçubaşov və b.).....	129
---	-----

XI FƏSİL

RUSİYADA VƏ İRANDA BİRİNCİ BURJUA İNQILABLARI, BAKININ VƏ TƏBRİZİN APARICI ROLU (1905-1911)

1. Bakı tə'tilləri və onların birinci rus inqilabına təkani	134
2. İran inqilabı və Təbriz üsyanı	137
3. Səttarxan və Bağırxan.....	139

XII FƏSİL

BAKIDA DAŞNAK-BOLŞEVİK DİKTATURASI SOVET İMPERİYASININ AZƏRBAYCANDA İLK ERMƏNİ TIPLI DÖVLƏT YARATMAQ TƏŞƏBBÜSÜ İDİ (OKTYABR 1917-İYUL 1918)

1. Bakıda daşnak-bolşevik diktaturasının qurulması və onun antiazərbaycan siyasəti. Sentrokaspi diktaturası.....	143
2. 1918-ci ilin mart soyqırımı (genosidi) daşnak-bolşevik diktaturasının antiazərbaycan siyasətinin nəticəsi idi	147
3. Mart soyqırımının sovet mənbələrində saxtalaşdırılması	153
4. Zaqafqaziya komissarlığı və Zaqafqaziya seymı.....	155

XIII FƏSİL

RUSİYADA VƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA İKİNCİ BURJUA İNQILABLARI VƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCAN (1917-1922)

1. Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabının qələbəsi və çarizmin devrilməsi	159
2. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı, Təbriz üsyanı və Azadistan Respublikası.....	161
3. Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Lahuti.....	162

XIV FƏSİL

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI (1918-1920)

1. Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması və onun ilk tədbirləri.....	166
2. Ordu quruculuğu sahəsində respublika hökumətinin fəaliyyəti.....	173
3. Respublikanın xarici dövlətlərlə diplomatik münasibətləri	176
4. Azərbaycan nümayəndə hey'əti Paris sülh konfransında.....	178
5. Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin II-V kabinələrinin tərkibi.....	183

XV FƏSİL

CƏNUBİ QAFQAZDA ƏRAZİ MÜBAHİSƏLƏRİ, SƏRHƏD MÜNAQİŞƏLƏRİ VƏ ONLARIN DAŞNAK-BOLŞEVİKSAYAĞI HƏLLİ (1918-1921)

1. Azərbaycanın mübahisəsiz əraziləri	188
2. Ermənistanla münaqişəli ərazilər	189
3. Gürcüstanla mübahisəli ərazilər	192
4. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında mübahisəli, münaqişəli və müharibəli ərazi. Borçalı qəzası	193
5. Mübahisəli, münaqişəli və müharibəli ərazilərin daşnak-bolşeviksayağı həlli	197

XVI FƏSİL

BAKIDA ERMƏNİ DÖVLƏTİ YARATMAQ TƏŞƏBBÜSÜ PUÇA ÇIXDIQDAN SONRA ONUN YERİNİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN QƏRB ZONASINA KEÇİRİLMƏSİ (1918-1991)

1. Ermənistan Demokratik Respublikası - Azərbaycan hökumətinin İrəvanı güzəşt etməsi nəticəsində yaradılmışdır	201
2. Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan SSR-nin sahəsi Azərbaycan əraziləri hesabına daha da genişləndirilmişdir	203

XVII FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT QURUMLARININ İMPERİYA STRUKTURLARINA DAXİL EDİLMƏSİ YOLU İLƏ HÜQUQLARININ MƏHDUDLAŞDIRILMASI VƏ AMANSIZ SİYASİ REPRESSİYALAR (1922-1991)

1. "İmperiya" anlayışı haqqında	207
2. Azərbaycan SSR-nin qanunverici və icraedici orqanları	207
3. Azərbaycanın ZSFSR tərkibinə daxil edilməsi və hüquqlarının məhdudlaşdırılması	209
4. Zaqfederasiyanın SSRİ tərkibinə daxil edilməsi və hüquqlarının daha da məhdudlaşdırılması	210
5. İmperiyanın Azərbaycanda ağır siyasi repressiyaları və onun fəlakətli nəticələri	212
6. Azərbaycan tarixlərinin tədqiqi, tədrisi və təbliği üzrə dövlət proqramı və onun yerinə yetirilməsinin vəziyyəti	215

XVIII FƏSİL

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ-AZADLIQ HƏRƏKATININ QƏLƏBƏSİ VƏ MİLLİ HÖKUMƏTİN YARADILMASI (1945-1946)

1. Cənubi Azərbaycanda Milli Məclisin və Milli hökumətin yaradılması	219
2. Azərbaycan Milli hökumətinin sədri Seyidcəfər Pişəvəri	221

XIX FƏSİL

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA TƏCAVÜZÜ VƏ RUSİYANIN ONA HƏRBİ YARDIMI (1988-1994)

1. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Rusiyanın ona hərbi yardımı nəticəsində ərazimizin 20 faizinin işğal edilməsi	224
2. Təcavüzdən sonra Ermənistanın "baş vermiş fakt" siyasəti	228
3. Rusiyanın üzdənirəq "vasitəçilik" rolu	232
4. Ermənistanın və Serbiyanın, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin və Bosniya serblərinin təcavüzlərinin oxşarlığı	235
5. Ermənilərin "milli nevroz" xəstəliyi	237
6. Dünya ictimai fikri ermənilər haqqında	245

XX FƏSİL

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI (1991-1996)

1. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının və onun dövlət atributlarının bərpa edilməsi	252
2. Azərbaycan Respublikasının dünya birliyi və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınması	257
3. Respublikanın təkpartiyalı sistemindən çıxıb çoxpartiyalı sistemə keçməsi və "Siyasi partiyalar" haqqında qanun	260
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası	265
5. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yeni xəritəsi	270
6. Müstəqilliyimizlə əlaqədar olaraq Borçalıya marağın artması	273
7. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev	278

XXI FƏSİL

MİLLİ İDEOLOGİYA VƏ İDEOLOJİ KONSEPSİYA

1. Milli ideologiya	285
2. İdeoloji konsepsiya	288
NƏTİCƏ	293
ƏDƏBİYYAT	308
KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR	324